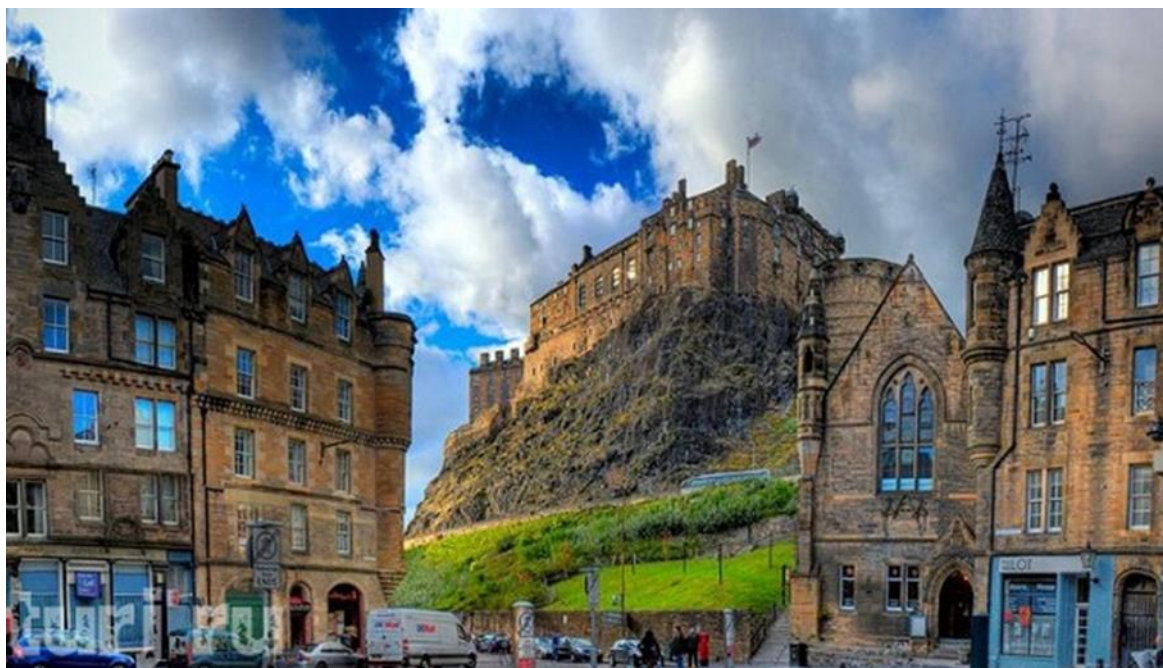

**Regional Academy of Management
European Scientific Foundation Institute of Innovation
Regional Center for European Integration
National Institute of Economic Research
Batumi Navigation Teaching University
Sokhumi State University
Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences in Public Administration
East European Institute
International Toktomamatov University in Jalal-Abad
International Taraz Innovative Institute**

**"Innovation Management and
Technology in the Era of Globalization":**

**Materials of the IX International
Scientific-Practical Conference**

January 5-7, 2022
Edinburgh (UK)

Volume II

Edinburgh, 2022

**UDC 005
LBC 65.290-2
I 64**

Editorial Board:

Chairman of the Board – Professor S. Midelski (Kazakhstan).

Members of the Board:

Ph.D., Associated Professor Zh. Duysheev (Kyrgyzstan), Ph.D., Associated Professor B. Gechbaia (Georgia), Ph.D., Colonel (Ret.) E. Janula (Poland), Dr. Prof. Deep Sea Going Captain P. Khvedelidze (Georgia), Ph.D., Professor O. Komarov (Kazakhstan), Associated Professor T. Kolossova (Kazakhstan), Associated Professor I. Makarycheva (Russia), Ph.D., Associated Professor A. Morov (Russia), D.Sc., Professor S. Omurzakov (Kyrgyzstan), D.Sc., Professor L. Qoqiauri (Georgia), D.Sc., Professor E. Romanenko (Ukraine), D.Sc., Professor Ye. Saurykov (Kazakhstan), Ph.D., Professor L. Takalandze (Georgia), D.B.A., Professor T. Trocikowski (Poland), Associated Professor D. Zhelazkova (Bulgaria).

I 64 "Innovation Management and Technology in the Era of Globalization": Materials of the IX International Scientific-Practical Conference. In two volumes. Volume II – Edinburgh, UK: Regional Academy of Management, 2022. – 279 p.

ISBN 978-601-267-338-8

This is a compilation of the materials of the IX International Scientific-Practical Conference "Innovation Management and Technology in the Era of Globalization", that was held in Edinburgh (UK), on January 5-7, 2022.

Submissions cover a wide range of issues, primarily the problem of improving management, sustainable economic development and introduction of innovative technologies, improved training and enhancement of the development of "human capital", interaction between the individual and society, psychological and pedagogical foundations of innovative education.

Materials addressed to all those interested in the actual problems of management, economy and ecology, social sciences and humanities.

**UDC 005
LBC 65.290-2**

ISBN 978-601-267-338-8

© Regional Academy of Management, 2022

**Аймақтық Менеджмент Академиясы
Региональная Академия Менеджмента
Regional Academy of Management**

Медаль
«ЛИДЕР КАЗАХСТАНА 2013»

**Leader of Kazakhstan *
Қазақстан Көшбасшысы *
Лидер Казахстана ***

* According to the National Business Rating Kazakhstan:
<http://nbr-kz.com/> / Согласно данным Национального
Бизнес-Рейтинга Казахстана: <http://nbr-kz.com/>

Regional Academy of Management is a public Academy of Sciences, a self-governing community of scholars, teachers and practitioners in the management from the Republic of Kazakhstan, the European Union and the CIS countries, Turkey, India, Ukraine and Georgia. Holds the honorary title "Leader of Kazakhstan" among research organizations.

The Academy operates in accordance with the principles and standards of the Bologna scientific and educational process.

The purpose of the Academy is to promote social and managerial knowledge and technology, as well as the implementation of economic, sociological, socio-psychological and other fundamental and applied research on topical issues of governance.

Academy provides independent certification and assessment of the quality of training of the teaching staff, as well as leaders and practitioners of the highest qualification in the management and social sciences, with the issuance of the relevant qualification documents.

For more information visit: www.regionacadem.org
Inquiries by e-mail: inf.academ@gmail.com

Региональная Академия Менеджмента – академия наук, самоуправляемое сообщество ученых, преподавателей и специалистов-практиков в области менеджмента из Республики Казахстан, стран Европейского Союза и СНГ, Турции, Индии, Украины и Грузии. Обладатель почетного звания «Лидер Казахстана» среди научных организаций.

Академия действует в соответствии с принципами и стандартами Болонского научно-образовательного процесса.

Целью Академии является содействие развитию социально-управленческих знаний и технологий, а также проведение экономических, социологических, социально-психологических и иных фундаментальных и прикладных научных исследований по актуальным проблемам управления.

Академия осуществляет независимую аттестацию и оценку качества подготовки научно-педагогических кадров, а также руководителей и специалистов-практиков высшей квалификации в области менеджмента и других социальных наук с выдачей соответствующих квалификационных документов.

Подробная информация на сайте: www.regionacadem.org
Справки по электронной почте: inf.academ@gmail.com

Compilation of the materials of the international scientific-practical conference **"Quality Management: Search and Solutions"** (edited by S. Midelski) was awarded the **Honorary Diploma and the Gold Medal of the XXVIII Moscow International Book Fair**, held at the **Exhibition of Economic Achievements (VDNKh, Moscow, Russia) 2-6 September 2015**.

XXVIII Moscow International Book Fair - the largest international scale Book Forum in Russia, which became one of the central events of the Year of Literature in the Russian Federation.

Participants of the oldest book fair has become more than 400 Russian and foreign publishing houses from 30 countries, which traditionally provided the best examples of educational, scientific, reference and encyclopedic, fiction, children's literature.

Сборник материалов международной научно-практической конференции **«Менеджмент качества: поиск и решения»** (под редакцией С.Л. Мидельского) был отмечен Почетным Дипломом и Золотой медалью XXVIII Московской международной книжной выставки-ярмарки, состоявшейся на **Выставке Достижений Народного Хозяйства (ВДНХ, г. Москва, РФ) 2-6 сентября 2015 года**.

XXVIII Московская международная книжная выставка-ярмарка - крупнейший в России книжный форум международного масштаба, который стал одним из центральных событий Года литературы в Российской Федерации.

Участниками старейшего книжного форума страны стало более 400 российских и зарубежных издательств из 30 стран, которые традиционно представили лучшие образцы учебной, научной, справочно-энциклопедической, художественной, детской литературы.

* * * * *

All collections of scientific papers, published by the Regional Academy of Management, have **ISBN, Bibliographic Classification, Universal Decimal Classification (UDC) and all the necessary details**.

Все сборники научных трудов, издаваемые Региональной Академией Менеджмента, имеют **ISBN, ББК, УДК и все необходимые реквизиты**.

Compilation of the materials of the international scientific-practical conference "Quality Management: Search and Solutions" (edited by S. Midelski) was awarded the Honorary Diploma and the Gold Medal of the XXXVI International Paris Book Fair (17-20 March 2016, Paris).

XXXVI International Paris Book Fair was held under the motto "Book in the Spotlight". It was opened by solemn speech of French President Francois Hollande. Among the visitors of the Fair were many French and foreign politicians, scientists and cultural figures, such as France Prime Minister Manuel Valls, the Minister of Culture and Communications Audrey Azoulay, Minister of Higher Education and Scientific Research Najat Vallaud-Belkacem.

Over the 4 days of the Exhibition organized more than 800 meetings devoted to issues of book publishing, distribution and availability of books, copyright issues related to, including educational and scientific publications.

Fair participants were representatives of 45 countries; the number of visitors exceeded 230,000 people.

Сборник материалов международной научно-практической конференции «Менеджмент качества: поиск и решения» (под редакцией С.Л. Мидельского) был отмечен Почетным Дипломом и Золотой медалью XXXVI Международного Парижского книжного Салона (17-20 марта 2016, Париж).

XXXVI Международный Парижский книжный Салон прошел под девизом «Книга в центре внимания». Его открыл торжественной речью президент Французской Республики Франсуа Оланд (François Hollande). Среди посетителей Салона были многие французские и иностранные политики, деятели науки и культуры, такие как премьер-министр Франции Мануэль Вальс (Manuel Valls), министр культуры и связи Одри Азулай (Audrey Azoulay), министр высшего образования и научных исследований Наят Валло-Белкасем (Najat Vallaud-Belkacem).

За 4 дня проведения Салона организовано более 800 встреч, посвящённых вопросам книгоиздания, распространения и доступности книжной продукции, вопросам авторских прав, касающихся, в том числе, учебных и научных изданий.

Участниками Салона стали представители 45 стран, число гостей превысило 230 000 человек.

The collection of materials of the III International Scientific and Practical Conference "Innovation Management and Technology in the Era of Globalization" (Sharjah, UAE, January 12-14, 2016, edited by S. Midelski) was presented at the XXIX International Exhibition of Teaching and Scientific Publications.

The exhibition was held from 30 May to 1 June 2016 in the main building of Russian Academy of Sciences (RAS, Moscow, Russia).

The collection was awarded by the Diploma "The Best Teaching Publications in Its Field" and by the Certificate "Golden Fund of National Science".

Regional Academy of Management sincerely thanks our partners and co-organizers of the conference, members of the editorial board and all the authors of articles, which was published in the collection.

* * * * *

Сборник материалов III международной научно-практической конференции «Инновационный менеджмент и технологии в эпоху глобализации» (Шарджа, ОАЭ, 12-14 января 2016 года, редактор С.Л. Мидельский) был представлен на XXIX международной выставке-презентации учебно-методических и научных изданий.

Выставка проходила с 30 мая по 1 июня 2016 г. в главном здании Российской Академии Наук (РАН, Москва, Россия).

Сборник был награжден Дипломом «Лучшее учебно-методическое издание в отрасли» и Сертификатом «Золотой фонд отечественной науки».

Региональная Академия Менеджмента искренне благодарит наших партнёров и со-организаторов конференции, членов редакционной коллегии и всех авторов статей, опубликованных в сборнике.

The collection of materials of the International scientific-practical conference «Prospects for the Development of Modern Science» (edited by S. Midelski) was awarded the Gold Medal of the XXXVI International Book Exhibition *Liber Barcelona - 2018*.

The exhibition was held from 3 to 5 October 2018 in one of the largest exhibition centers in Europe *Fira Barcelona Grand Via* (Barcelona, Spain). The event was held with the official support of the Government of Spain, the Ministry of Education and Training of Spain, the Ministry of Culture and Sports of Spain, the Department of Culture of Catalonia, the City Council of Barcelona.

Сборник материалов международной научно-практической конференции «Перспективы развития современной науки» (под редакцией С.Л. Мидельского) был награжден Золотой медалью XXXVI Международной книжной выставки *Liber Barcelona - 2018*.

Выставка прошла с 3 по 5 октября 2018 года в одном из крупнейших выставочных центров Европы *Fira Barcelona Grand Via* (г. Барселона, Испания). Мероприятие проведено при официальной поддержке Правительства Испании, Министерства образования и профессиональной подготовки Испании, Министерства культуры и спорта Испании, Департамента культуры Каталонии, Городского совета г. Барселона.

ORGANIZERS OF THE CONFERENCE: ОРГАНИЗАТОРЫ КОНФЕРЕНЦИИ:

Regional Academy of Management
(Pavlodar, Kazakhstan)

www.regionacadem.org

Региональная Академия Менеджмента
(Павлодар, Казахстан)

European Scientific Foundation
Institute of Innovation (Wloclawek, Poland)

Europejska Fundacja Naukowa
Instytut Innowacji (Wloclawek, Polska)

Regional Center for European Integration
(Wloclawek, Poland)

Regionalne Centrum Integracji Europejskiej
(Wloclawek, Polska)

National Institute of Economic Research
(Batumi, Georgia)

<http://nier.ge>

Национальный институт экономических исследований
(Батуми, Грузия)

Batumi Navigation Teaching University
(Batumi, Georgia)

<http://bntu.edu.ge/>

Батумский Университет Навигации
(Батуми, Грузия)

Sokhumi State University
(Tbilisi, Georgia)

<http://sou.edu.ge>

Сухумский государственный университет
(Тбилиси, Грузия)

Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences
in Public Administration (Kyiv, Ukraine)

<http://vadnd.org.ua>

Всеукраїнська Асамблея Докторів Наук
з Державного Управління (Київ, Україна)

East European Institute
(Izhevsk, Russia)

www.mveu.ru

Восточно-Европейский институт
(Ижевск, Россия)

International Toktomamatov University in Jalal-Abad
(Jalal-Abad, Kyrgyzstan)

<http://mnu.kg/>

Международный университет им. К.Ш. Токтомаматова
в Жалал-Абаде (Жалал-Абад, Кыргызстан)

International Taraz Innovative Institute (Taraz, Kazakhstan)

<https://htii.edu.kz>

Международный Таразский Инновационный Институт
(Тараз, Казахстан)

CONTENTS / СОДЕРЖАНИЕ

Organizers of the Conference / Организаторы конференции...	8
Contents / Содержание.....	9

SECTION III / СЕКЦИЯ III

SOCIETY AND PERSONALITY / ОБЩЕСТВО И ЛИЧНОСТЬ	13
3.1. A. Agniazova History of the Great Silk Road.....	13
3.2. К.У. Байжанова, А. Жомартқызы, Г.Е. Адуова Отграничение терроризма от некоторых других сходных уголовных правонарушений (от захвата заложника и диверсии).....	18
3.3. Н.Б. Оспанбек Қазақстанда бала асырап алудың өзекті мәселелері.....	22
3.4. Е.Н. Ивлева, О.М. Хмельницкая Система поддержки высшего образования в современном Казахстане.....	27
3.5. Б.Р. Рамазан, А.М. Ахметшарипова Дүниетанымның адам және қоғам өміріндегі орны мен маңызы.....	33
3.6. З.Т. Тастанова, Г.Ш. Баймуратова Информационное общество: угрозы и риски религиозного характера.....	37
3.7. К.М. Касымов Қазақ даласындағы 1929-1931 жылдарындағы шаруа толқуы мен қозғалысы.....	41
3.8. Р.Н. Сартаев, А. Күзембайұлы Жошы ұлысының ыдырауы мен тәуелсіз Астрахан хандығының құрылуы.....	49
3.9. Н.Қ. Қайрғали, А. Күзембайұлы Ресей мен Түркия саясатындағы Қырым мәселесі.....	53
3.10. В.А. Скерсис Караимы - тюркский народ Крыма.....	59
3.11. А.К. Бекметова, Ж.М. Молбасынова Заманауи басқарудағы көшбасшылық пен басқарудың айырмашылығының ғылыми-теориялық астары.....	65
3.12. Д.А. Ералиев Исследования когнитивно-стилевых особенностей мышления подростков на процесс принятия лидерских решений в условиях неопределённости.....	72
3.13. Е.В. Мусихина, И.А. Агеева К вопросу об исследовании эмпатии будущих специалистов (на примере студентов-психологов и студентов-медиков).....	80
3.14. С.Т. Елібай, Г.К. Шолпанкулова Семейное насилие в отношении детей после пандемии Covid-19: обзор текущих перспектив и факторов риска.....	87

3.15. Ж.А. Ақылбаева, Н.С. Жұмашева Инклюзивті білім беру - заман талабы.....	94
3.16. С.Т. Мамадалиев, Н.Ә. Маханбетова, Б.С. Мирхаликова, А.А. Макулова, Е.Е. Мырзабеков Использование инновационных образовательных технологий в работе с детьми логопедической группы.....	100
3.17. С.Т. Мамадалиев, Н.Ә. Маханбетова, А.А. Макулова, Б.С. Мирхаликова, Е.Е. Мырзабеков Мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеу дамуының құралы ретінде жобалық іс-әрекеттің теориялық аспектілері.....	104
3.18. С.Т. Мамадалиев, Н.Ә. Маханбетова, Б.С. Мирхаликова, А.А. Макулова, А.Ә. Төлешова Жобалық қызмет оқытудың заманауи тәсілдері жүйесіндегі инновациялық технология ретінде	109
3.19. Г.С. Бухатова, М.О. Абилнусипова Биология пәнін ағылшын тілінде оқытудың жолдары мен қазіргі жағдайы.....	116
3.20. Б.М. Әуез, Г.С. Бегалиева, Б.Қ. Пазылова Биология сабақтарында оқытудың заманауи технологияларын тиімді пайдалану.....	121
3.21. К.А. Кембаева, М.Т. Дайрабаева, Г.Ы. Сұлтанова Физика сабақтарында цифрлық технологияларды қолдану мәселелері	125
3.22. Р.Т. Саятулаева, Г.П. Махамбетова Бастауыш сыныпты оқытуда ойын технологиясы арқылы оқушылардың танымдық қабілеттерін дамыту.....	129
3.23. Ж.М. Молбасынова, М.Д. Мурзагулова «Өзін-өзі тану» рухани-адамгершілік білім беру бағдарламасын іске асыру аясында болашақ педагогтардың метапәндік құзыреттіліктерін қалыптастыру.....	136
3.24. А.Ж. Нұралиева, Е.А. Битабаров Педагогикалық технологияларды пайдалану - жасөспірімдерде салауатты өмір салтын қалыптастырудың тиімді шарты ретінде.....	141

SECTION IV / СЕКЦИЯ IV

GREEN WORLD / ЗЕЛЕНЬЙ МИР 148

4.1. А.Е. Есалиева, М.Т. Иманалиева, А.Е. Жакыпова, Г.Т. Жаманбаева, А.Қ. Кайынбаева, М.К. Мурзахметова, К.З. Жаксылыкова Штаттық режимдегі және қашықтықтан оқыту кезіндегі оқушылардың психо-физиологиялық бейімделу ерекшеліктерін зерттеу.....	148
---	-----

4.2. Л.А. Сейтмагзимова, А.Ж. Дайрабаева, А.С. Укибай, А.А. Сейтмагзимов Экологические инновации при переходе к «зеленой экономике» в Республике Казахстан и перспективы их развития.....	163
4.3. Н.Б. Муратов, А.К. Курбаниязов Түркістан облысының гидрографиясы және олардың егін шарушылығында пайдалануы.....	170
4.4. Қ.М. Қазақбаев, А.Қ. Нышанбек, Н.Ж. Жәдігер, А.О. Мурзжанова Жамбыл облысында жиі кездесетін құс гельминтоздары	179
4.5. М.Е. Байдалина, Л. Омарова Экологиялық мәдениеттің дамуы.....	183
4.6. А.Ж. Арипжанова, К.Ж. Усерова, Б. Тасболат, Р.Н. Кенжебай Балалар мен жасөспірімдер туризмінің қазіргі жағдайы: проблемалары және даму болашағы.....	189

SECTION V / СЕКЦИЯ V

LANGUAGE, CULTURE AND CONTEMPORARY GLOBAL CHALLENGES / ЯЗЫК, КУЛЬТУРА И СОВРЕМЕННЫЕ ГЛОБАЛЬНЫЕ ВЫЗОВЫ

5.1. Ф.К. Кенжекулова, Э.А. Шаханова Сөйлемнің коммуникативті қызметіндегі синтаксистік актуальсыздану құбылысының ерекшеліктері.....	196
5.2. Г.Е. Тайбагарова, К.Е. Реймова Эссе жазуда кездесетін қиындықтар және оларды жеңу жолдары.....	199
5.3. А.О. Қажебек, Э.Ж. Кансейтова Ағылшын тілі сабағында жобалау әдісін қолдану.....	205
5.4. А.Н. Раева, А.М. Алмабекова Қытай тілін оқытуда медианың рөлі.....	212
5.5. Г.С. Басимова, А.С. Сейілханова Болашақ аудармашы тұлғасының көп мәдениетті кеңістікте кәсіби қалыптасуы.....	217
5.6. Г.У. Аренова, Д.Б. Габдуллова, Т.Б. Уайсова Способы достижения адекватности при переводе художественных произведений с английского языка на русский.....	220
5.7. А.К. Сигазы Теоретические проблемы перевода в научных исследованиях Жоржа Мунина (Луи Жюльена Лебушера).....	227
5.8. И.С. Сманов, Ж.Ж. Жумагулова Отечественная живопись как действенный способ формирования духовной сферы.....	234
5.9. А.Ш. Косанова, М.Т. Мукашева Пропаганда казахских народных традиций, культуры и искусства на радио «Шалхар».....	239

5.10. А.О. Калыкова, А.С. Алдекен Қазақ халқының ұлттық қолөнер бұйымдарын дайындау мәдениетінің студенттерді ұлтжандылыққа тәрбиелеудегі рөлі.....	242
5.11. С. Мейрхан, Б. Нұрынбек Конфуций ілімінің негіздері мен ерекшеліктері.....	246
5.12. Ш.Т. Дидар, А.Н. Алиева Қазіргі қоғамдағы жарнаманың нарықтағы рөлі, сипаты және мақсаттары.....	253
5.13. Н.А. Садуақас, Е.Е. Жолдығарин Қ. Жұбанов және ұлттық ғылым тілі мәселесі.....	259
5.14. С.К. Мухамедиева, Ш.Т. Дидар Дизайндағы жобалаудың ерекшеліктері мен әдістері.....	265
5.15. Б.П. Торобаев, К.О. Ханазарова, М.А. Абуова, Ж.Е. Доскараева Тератологический орнамент в дизайне согдийских самитов.....	270

All materials are published in author's edition.

The authors are responsible for the content of articles and for possible spelling and punctuation errors.

Все материалы опубликованы в авторской редакции.

Ответственность за содержание статей и за возможные орфографические и пунктуационные ошибки несут авторы.

SECTION III / СЕКЦИЯ III

SOCIETY AND PERSONALITY / ОБЩЕСТВО И ЛИЧНОСТЬ

3.1. History of the Great Silk Road

Aizhan Agniazova

History teacher of the highest category of the school-gymnasium No. 19.
(Aktau, Mangystau region, Kazakhstan)

Mutual enrichment of civilization on Earth, expansion and strengthening of friendship between peoples is carried out in various ways, primarily through trade.

Trade activity (trade) - a type of business activity related to the purchase and sale of goods and the provision of services to purchasers [1].

In other words, it is a process of exchange that provides for the promotion and redistribution of the commodity mass of different countries and peoples.

The entire population of a particular state, participating in the sphere of trade as a consumer or producer, is directly or indirectly involved.

Trade activities contribute to solving the main tasks of public production: meeting the various needs of the population and maintaining a balance between supply and demand.

Of course, during the past few centuries' logistics, a wide and extensive network of trade routes available and functioning at the present time, did not exist, but there was a movement of material flows along the Great Silk Road.

At the origins of this path was the Chinese people, who in ancient times understood the value and importance of trade. This is evidenced by the ancient wise Chinese proverb, which says: "if you want to be rich, build a road".

The Great Silk Road is the first transnational trade route connecting Europe and Asia.

According to domestic and foreign literature, the origin of the Great Silk Road in China dates back to BC. It is believed to belong to the end of the II century.

In fact, the logistics of this road was created much earlier (about 6000 years ago) and became the basis for its emergence and development "Jade Road", and then "Lazurite Road".

The first road passed through the Hacy corridor in the center of Khotan (Oasis and urban district in present-day Xinjiang) and gradually reached the areas of the central plain of China.

This is evidenced by modern archaeological excavations conducted in the Gansu and Qinghai regions, as a result of which Jade was discovered [2].

The second line connected Central Asia and the Central East with the Mediterranean and India [3].

In addition, the Nomads also had a "Steppe Road" from northern China through the Mongolian Plateau, the Altai and the Dzungarian basin within North Central Asia.

It was along this path that many ancient peoples of the north of China had cultural ties with the Indo-Europeans (Scythians) 2000 years ago [4].

At the same time, some scientists suggest that the functioning of the Silk Road was a continuation of the bronze road connecting Europe and East Asia.

From this point of view, it is impossible not to agree with him, but it should be clarified that the bronze road was active only in the Xia and Zhou dynasties (2070-256 BC) and provided for the movement of bronze products mainly from West to East [5].

Based on this, we can say that this road became the basis for the emergence of the Silk Road in the future.

Thus, it can be said that there were some roads before the Silk Road worked. But they had a limited trade area and acted episodically (sometimes). For this reason, some modern scientists believe that this road should be called "lapis lazuli road" or "Jade Road" or "Steppe Road" or "Bronze road".

After all, they consider the origin of this road from different points of view, but most scientists believe that such a name should be called the "Silk Road" because it is versatile and the most accurate.

As for other roads, they were the beginning of the emergence of the Great Silk Road, so it was impossible not to think about these roads when studying the chosen topic.

Most authors very rightly associate the origin of the Silk Road with the name of an ancient Chinese official, diplomat Zhang Jian.

In 138 BC, he went on a dangerous diplomatic mission to persuade the Yuechei nomads to become allies of the Chinese Han Empire against the Sunnu nomads, who were attacking the Empire from the North. Unfortunately, Zhang Jian is captured by the Huns and spends eleven years in captivity.

After escaping from captivity, Zhang Jian went back and was surprised by what he saw. Thus, only in the Ferghana Valley, he counted more than 70 large and small urban settlements with developed crafts, agriculture.

Zhang Jian was the first Chinese to visit the territory of Central Asia, where he learned about India (Shengdu), Parthia (Ansi) and other distant countries.

But he was able to find out what these countries know about China as a "silk country" where foreign merchants are willing to trade.

Upon his return to China, the official told the emperor about the countries, what they were rich in, what goods and how much Chinese silk

was in great demand. He also told the emperor about goods that the Chinese did not understand.

Zhang Jian significantly expanded the geographical horizons of the ancient Chinese and in 119 BC went back again to complete trade cooperation between China and Central Asia [6].

Since then, we can say that the Great Silk Road began to function as a transnational route connecting all the great civilizations of that time.

At the same time, it should be added that the appearance of the Silk Road influenced both the internal and external situation in China and its environs before and during the reign of the Han Empire (202 BC - 220 BC).

Before the Han Empire, a number of reforms were carried out, which served as a prerequisite for the emergence of trade activities. Among them were administrative, military, social and economic reforms [7].

Administrative and military transformations have made it possible to more effectively administer all regions of the state, reduce internal risks.

Emperor Qin Shi Huang (221-207 BC) unified the state, created a single monetary system, combined units of length, weight, volume and scale.

Such a system of measures contributed to the effective management of the state and led to the rapid development of trade. In addition, the emperor ordered the construction of roads and transport channels for the development of trade relations with other regions [8].

It should be particularly noted that by 202 BC, conditions were created for the intensive development of agriculture, crafts and trade, which stimulated the emergence and development of the Great Silk Road.

A characteristic feature was the rapid growth of crafts and trade, which were of particular importance in the economic life of the country.

The published archaeological finds and the results of written sources confirm the rapid development of various types of handicraft production, such as bronze casting, ceramics, woodworking, lacquer, jewelry, weaving and silkscreen printing.

It should be noted that weaving and silk weaving have reached a high development. Knitting was done by every woman in the family [9].

At the same time, the data given in the "history of the Great Khan dynasty" contained very large weaving workshops in Zhang Anshi (the ancient capital of China), in which private individuals and the state worked an average of 700 slaves (thun).

Since 202 BC, the economic situation has been much better, especially widely used in silk weaving and sericulture. In addition to being used as a fabric for clothing and embroidery, strings for musical instruments, bow cords, fishing threads, and paper were made from it.

Silk became a universal monetary equivalent: peasants paid taxes with grain and silk, the state paid officials and salaries with silk [10].

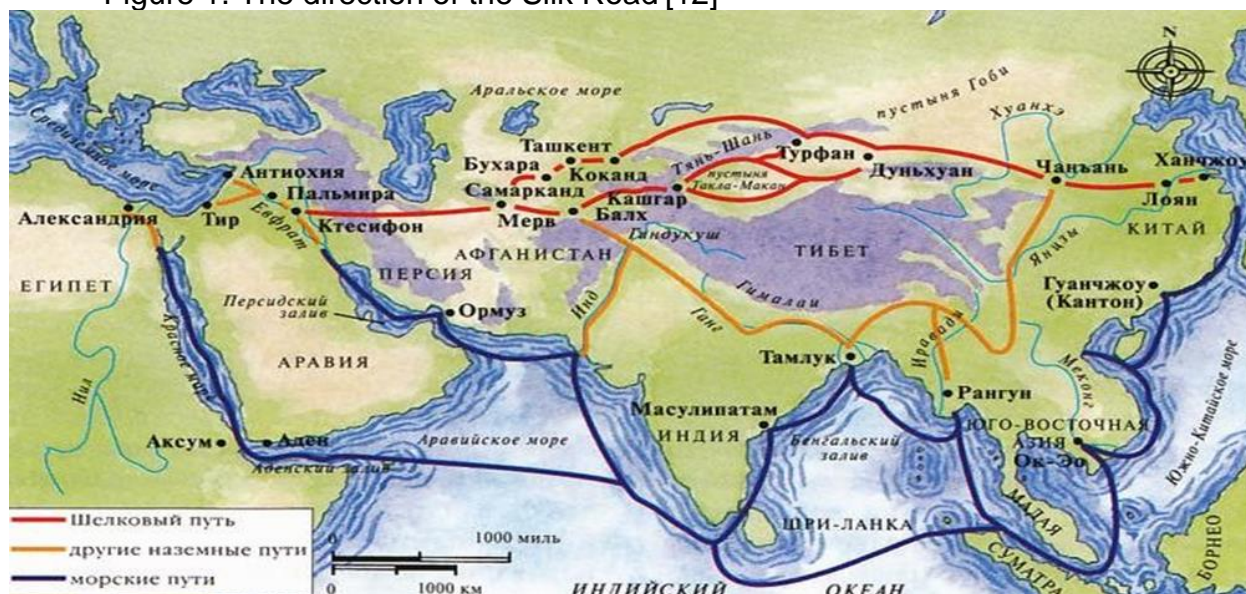
Chinese soldiers were paid in the form of silk fabrics, when they collected too much fabric, they came to the Great Chinese Fortress to

exchange silk for horses and nomad skins, in turn silk was exchanged for goods they needed [11].

As a result, silk has spread in China and beyond. In addition to reforms, the appearance of the Silk Road was predetermined by the factor of the war, which contributed to the seizure of new territories by China and the expansion of their trade influence. It should be noted that this path has never been a single trunk, but covered various directions of branching, such as the crown of a strong tree.

Despite the frequent change of routes, in general they were divided into two lines: North and South.

Figure 1. The direction of the Silk Road [12]

Initially, the Silk Road originates from Chang'an and runs along the northern Tien Shan to Dunhuang. From there it is divided into two roads: The Northern Road passes through Turfan, Kokand, Tashkent, Bukhara, Samarkand, Palmyra to the Mediterranean Sea; the Southern Road runs along the Taklamakan desert and in the city of Kashgar, then passes through Balh, Merv and connects with the Northern Road in the city of Merv.

Apart from the two main roads that make up the Great Silk Road, all these two paths were other paths connected to each other.

The maritime part of the Great Silk Road began along the eastern border of China, then divided into two lines, then to the south of India, but was again divided in the Arabian Sea, one road led to the Persian Gulf, the other to the Kara Sea, both roads stretched along land routes to the Mediterranean Sea.

Thus, the trade zone of the Great Silk Road was very extensive, so merchants could trade from different countries, especially to India and to many Western countries. Of course, this has been the process of spreading spiritual and cultural information for many centuries.

Although the Great Silk Road ceased to exist in the XVI century due to many political and geo-economic factors, its legacy has survived to the present day.

List of literature:

1. ГОСТ РФ Р 51303-99. Торговля. Термины и определения. Утверждены Постановлением Госстандарта России. – 1999-08-11. - № 242-ст.
2. [Электронный ресурс] 早于丝绸之路的玉石之路 // URL: http://www.xj.xinhuanet.com/2015-09/10/c_1116521759.htm (дата обращения: 15.12.2016).
3. История человечества: в 2 т. / отв. ред. А.Х. Дани. – М.: 2003. с. 44.
4. 李刚 · 崔峰.丝绸之路与中西方文化交流.陕西人民出版社 2015. p. 24.
5. Xuanjun Xie. New Kingdom - The Third Phase of Chinese Civilization in Which I Exist. p. 200.
6. 史记:卷一百二十三, 大宛列传第六十三.司马迁.
7. Меликсетова А.В. История Китая. / А.В. Меликсетова. – М.: МГУ, 2002. – с. 112–114.
8. История Древнего мира. Древний Восток. Индия, Китай, страны Юго-Восточной Азии. / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. – М.: АСТ, 2000, – с. 596-605.
9. Всемирная история: в 2 т. / Отв. ред. С.Л. Утченко. – М.: 1956. с. 493.
10. [Электронный ресурс] Китайский шелк: легенды, история и технология производства// URL: <http://anashina.com/proizvodstvo-shelka/> (дата обращения: 30.11.2016).
11. [Электронный ресурс] 中国丝绸如何成为最古老的世界商品 / URL: <http://www.mzb.com.cn/html/report/1602266304-1.htm> (дата обращения: 30.11.2016).
12. [Электронный ресурс] Великий час кораблей пустыни // URL: <http://dergachev-va.livejournal.com/51854.html> (дата обращения: 04.12.2016).

3.2. Отграничение терроризма от некоторых других сходных уголовных правонарушений (от захвата заложника и диверсии)

Кызгалдак Утепбергеновна Байжанова

Кандидат юридических наук, ассоциированный профессор,
Председатель Палаты Юридических консультантов «Юридические консультанты НКО» (Алматы, Казахстан)

Арайлым Жомартқызы

магистр, старший преподаватель кафедры «Право»
НАО «Казахский национальный аграрный исследовательский университет» (Алматы, Казахстан)

Гульжан Ерланқызы Адуова

магистр, старший преподаватель кафедры «Право»
НАО «Казахский национальный аграрный исследовательский университет» (Алматы, Казахстан)

Терроризм, как и любую иную разновидность уголовной преступности, не следует идентифицировать по религиозному или национальному принципу. Сохраняя подобные подходы, мировое сообщество, не преодолевшее пока последствия раскола мира Восток–Запад, может оказаться ввергнутым в пучину раскола уже по конфессиональному признаку христианство – ислам. В основе борьбы с терроризмом должна быть единая, целостная, комплексная, стратегически ориентированная государственная концепция, учитывающая международно-правовые акты и реалии государственного и общественного устройства.

Отграничение терроризма от захвата заложника (ст. 261 УК РК). Не менее опасным преступлением против общественной безопасности является захват заложников. В истории человечества этот способ политического воздействия на органы власти, завладение имуществом, освобождения от грозящего или отбываемого наказания известен давно.

Отличается данное преступление от терроризма по направленности своих действий. Объективная сторона преступления характеризуется захватом или удержанием лица в качестве заложника, т.е. лица, в освобождении которого заинтересованы государство, организация или отдельный гражданин. Захват заложника – это противоправное, насильственное ограничение физической свободы одного или нескольких лиц. Удержание заложника – противоправное насильственное препятствование выхода заложника на свободу.

Захват или удержание заложника должны сопровождаться применением психического насилия: угрозами убийством, причинением легкого, средней тяжести или тяжкого вреда здоровью, уничтожение или повреждение имущества и т.п., а также применение физического

насилия не опасного для жизни или здоровья (нанесение ударов, побоев, связывание и т.п.).

Преступление признается оконченным с момента фактического лишения свободы человека, взятого или удерживаемого в качестве заложника, независимо от продолжительности. Субъективная сторона предполагает прямой умысел. Виновный сознает, что захватывает или удерживает лицо в качестве заложника, и желает этого.

Мотивами преступления могут быть корысть, месть или иные низменные побуждения, которые, не оказывая влияние на квалификацию преступления учитываются при индивидуализации наказания.

Обязательный признак субъективной стороны преступления – цель. Ею является стремление виновного понудить государство, организацию или гражданина совершить какие-либо действия или воздержаться от совершения какого-либо действия как условия освобождения заложников.

Характер требования предъявляемые виновным государству, какой-либо организации (международной, коммерческой и т.п.), а также гражданину, значения для квалификации не имеет. К ним могут отнесены требования: отказаться от заключения какой-либо сделки, освободить арестованного или осужденного, обеспечить виновного оружием, деньгами, транспортными средствами и т.п.

По содержанию целей главным образом отличаются захват заложника, от похищения человека (ст. 125 УК РК), и незаконного лишения свободы (ст. 126 УК РК), - принудить государство, организацию или граждан к совершению каких-либо действий или отказу от совершения каких-либо действий. Это, по сути, открытое, демонстративное, ультимативное, по сути, выдвижение в последующем определенных требований.

Субъектом преступления может быть любое физическое вменяемое лицо, достигшее 14-летнего возраста.

Квалифицированным по ч. 2 ст. 261 УК РК является захват заложника совершенный:

- 1) группой лиц по предварительному сговору;
- 2) неоднократно;
- 3) с применением насилия, опасного для жизни или здоровья;
- 4) с применением оружия или предметов, используемых в качестве оружия;
- 5) в отношении заведомо несовершеннолетнего;
- 6) в отношении женщины, заведомо для виновного находящейся в состоянии беременности;
- 7) в отношении лица, заведомо находящего в беспомощном состоянии;
- 8) в отношении двух или более лиц;
- 9) из корыстных побуждений или по найму.

Содержание квалифицирующих признаков, указанных в пунктах "1", "2" ч. 2 ст. 261 УК РК аналогично соответствующим признакам терроризма.

Особо квалифицированным является захват заложника, совершенный организованной группой либо повлекшей по неосторожности смерть человека или иные тяжкие последствия. Содержание данных признаков также аналогично соответствующим признакам терроризма.

В соответствии с примечанием к ст. 261 УК РК лицо, добровольно или по требованию властей освободившее заложника, освобождается от уголовной ответственности, если в его действиях не содержится иного состава преступления. В качестве условия освобождения от уголовной ответственности за захват заложника, следовательно, выступают следующие обстоятельства:

а) добровольность освобождения заложников по собственной инициативе либо освобождение его по требованию властей;

б) отсутствие в действиях виновного иного состава преступления.

В случае захвата нескольких заложников освобождение от уголовной ответственности применяется в случае освобождения всех потерпевших.

Отграничение терроризма от диверсии (ст. 184 УК РК).

Повышенная общественная опасность диверсии заключается в том, что посягательство на экономическую безопасность государства осуществляется общеопасным способом, представляющим угрозу жизни и здоровью граждан.

Непосредственным объектом диверсии выступает экономическая безопасность государства — состояние защищенности национальной экономики Республики Казахстан от внутренних и внешних условий, процессов и факторов, ставящих под угрозу ее устойчивое развитие и экономическую независимость. Дополнительным непосредственным объектом диверсии могут быть жизнь и здоровье граждан.

Предметом преступления могут быть различные материальные ценности: предприятия (заводы, фабрики), сооружения (мосты, плотины), пути и средства сообщения (железнодорожные узлы, транспортные развязки, железнодорожный, водный, воздушный транспорт), средства связи (линии передач, телефонная, телеграфная, радиосвязь, телевидение), объекты жизнеобеспечения населения (системы водоснабжения, энергоснабжения). Действия виновного направлены на наиболее важные ключевые объекты, от работы которых зависит жизнедеятельность целых экономических регионов и ущерб от разрушения которых наиболее ощутим.

Предметом преступления могут быть и животные, поскольку истребление скота является своеобразной формой диверсии.

Объективная сторона диверсии выражается в одном из следующих деяний:

1) взрыв, поджог или иные действия, направленные на массовое уничтожение людей, причинение вреда их здоровью;

2) взрыв, поджог или иные действия, направленные на разрушение или повреждение предприятий, сооружений, путей и средств сообщения, средств связи, объектов жизнеобеспечения населения;

3) совершение массовых отравлений;

4) распространение эпидемий;

5) распространение эпизоотии.

Массовое уничтожение людей, причинение вреда их здоровью заключается в причинении смерти, лишении жизни, причинении вреда здоровью различной тяжести более или менее значительному числу лиц в результате взрыва, поджога или иных действий.

Субъективная сторона диверсии характеризуется виной в виде прямого умысла. Виновный сознает общественно опасный характер совершаемых действий и желает совершить эти действия и наступление последствий, к которым приведут действия. Если умыслом виновного охватывается неизбежность при этом гибели людей, то содеянное квалифицируется по совокупности с умышленным убийством.

Мотивы диверсии могут быть разными: месть, ненависть к существующему строю, корысть и т.п. Обязательным признаком субъективной стороны диверсии является цель — подрыв безопасности и обороноспособности Республики Казахстан.

Субъектом диверсии может быть любое вменяемое лицо, достигшее 16 лет. По объективным признакам диверсия сходна с рядом общеуголовных преступлений (ст. ст. 202, 304, 327, 459 УК РК). Отличие их от диверсии заключается в том, что они наносят вред другим сферам общественных отношений (объектам), и при их совершении у виновного отсутствует цель подрыва безопасности и обороноспособности Республики Казахстан.

От терроризма диверсия отличается по направленности совершения общеопасных действий.

Целями терроризма, в отличие от указанной цели диверсии, являются нарушение общественной безопасности, устрашение населения либо оказание воздействия на принятие решений органами власти.

Если диверсию совершает гражданин Республики Казахстан по заданию иностранного государства, иностранной организации или их представителей, то действия виновного квалифицируются по совокупности с государственной изменой в форме оказания помощи в проведении враждебной деятельности против Республики Казахстан.

Список литературы:

1. Уголовный Кодекс РК. Алматы, 2021 г.

2. Богатищев В.Я. Вымогательство как форма хищения. / Вестник ЛГУ, Сер. Право. №6, 1990. С.68-69.

3. Макуха А.Д. гл. 11. Уголовное право Республики Казахстан. Особенная часть: Учебник. - Алматы: Жеті жарғы. 2003. С. 501–503.

3.3. Қазақстанда бала асырап алудың өзекті мәселелері

Назира Бақытнұрқызы Оспанбек

«Әлеуметтік жұмыс» мамандығы бойынша магистрант
Нархоз Университеті КЕАҚ (Алматы қ., Қазақстан)

Ұзақ жылдар бойы бала асырап алу мәселесі әртүрлі талқылаулар мен дауларға айналды. Қазақстанның бала асырап алу саласындағы заңнамасы кезеңді түрде өзгертіліп, толықтырылып отырады, мораторий енгізілуде, жаңа нормативтік құқықтық актілер әзірленуде.

Физиологиялық ерекшеліктеріне байланысты бала өзінің конституциялық құқықтарын өз бетінше жүзеге асыра алмайды және қорғай алмайды, сондықтан оған ерекше қорғау мен қамқорлық қажет. Өздеріңіз білесіздер, бұл мәселеге мемлекет пен қоғам алаңдауы керек.

2001 жылы қыркүйекте Уагадугу қаласында өткен 106-шы парламентаралық конференцияның тақырыбы болашақ қоғамның қозғаушы күші ретінде балаларды қорғау мен қамқорлыққа алуы кездейсоқ емес. Конференция резолюциясы мемлекеттерді тиімді әрекет ету үшін қажетті тәуелсіздігі мен өкілеттігі бар арнайы комиссар – балалардың қамқоршысы құру мәселесін қарастыруға шақырады. 178 Балалардың тәуелсіз тәрбиешілері немесе сол сияқтылар институтын құру туралы ұсыныстарды орындауға кепілдіктерді тиісті органдар қамтамасыз етуі керек [1].

Қазақстан Республикасының отбасы заңнамасы бала асырап алу, оның ішінде халықаралық, сондай-ақ туу деңгейін материалдық ынталандыру жүйесін құру мәселелерінде өз шешімін тапқаны сөзсіз. Л. Нысынбекованың айтуынша, балалардың құқықтарын қорғау саласындағы мемлекеттік саясат, ең алдымен, бала асырап алуға ниет білдірген балалы отбасының мүдделерінің абсолютті бірлігінің құқықтық мүмкіндіктеріне негізделуі керек. Осының барлығы мемлекетке үлкен жауапкершілік жүктейді, өйткені балаларды қорғау дәрежесі қоғам өркениетінің, мемлекеттік саясаттың әлеуметтік бағытының басты көрсеткіші болып табылады [2, б. 94].

«Халықаралық бала асырап алу» термині салыстырмалы түрде жақында - 80-жылдардың аяғынан бастап кеңінен қолданыла бастады. ХХ ғасыр, бұған дейін «шетелдіктердің балаларды асырап алуы» және «шетелдіктердің балаларын асырап алуы» ұғымдары бөлек қолданылған.

Қазақстанның балаларды қорғау және мемлекетаралық бала асырап алу саласындағы ынтымақтастық туралы Гаага конвенциясын ратификациялауы (Гаага, 1993 жылғы 29 мамыр) ұлттық заңнаманы халықаралық стандарттарға сәйкестендіруге мүмкіндік берді және балаларды асырап алу мәселелерін шешу үшін қажетті қадам болды.

Балаларды қорғау және еларалық бала асырап алу саласындағы ынтымақтастық туралы конвенцияның (Гаага, 29 мамыр 1993 ж.) 4, 5, 8, 9-баптары баланың мүдделері үшін халықаралық бала асырап алуды қамтамасыз ету жөніндегі қауіпсіздік шараларын анықтайды. Бұл баланың пікірін есепке алуға, қорғаншылық және қамқоршылық органдарына баланың мүддесі үшін әрекет ететін, сыбайлас жемқорлық пен қаржылық пайданың алдын алуға қатысты. Сондай-ақ бұл Конвенция баланы қорғаудың қажетті шараларын реттейді. Осылайша, егер асырап алу оның мүдделеріне сәйкес келмесе, уақытша немесе баламалы қамқоршылық, сондай-ақ баланы туған еліне қайтару ұйымдастырылады.

Осылайша, Қазақстан Республикасының ұстанымы халықаралық бала асырап алудан бас тарту емес, керісінше, бала асырап алу саласындағы ынтымақтастық жүйесін реттейтін тетікпен жұмыс істеу, осы салаға халықаралық ең төменгі стандарттарды енгізе отырып, оның рәсімдеріне бақылауды мемлекеттік деңгейде күшейту болып табылады.

Қазақстанда Бала асырап алу кезінде кепілдіктерді қамтамасыз ету мен сақтауда, бала асырап алудың салдарын құқықтық реттеуде және осы рәсімдерге бақылау жасауда уағдаласушы мемлекеттер арасында ынтымақтастықтың тиісті жүйесі әлі қалыптаспағанын мойындау керек. Бұл саладағы құқықтық актілер, өкінішке орай, практикада нашар іске асырылуда, бұл Қазақстан Республикасында тұратын жері бар балаларды ұрлаудың, сатудың және заңсыз әкетудің алдын алудың тиімділігіне теріс әсер етеді.

Қазіргі уақытта Қазақстанда 2011 жылғы 26 желтоқсандағы «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Қазақстан Республикасының жаңа Кодексі [3] бар, ол бұрын күшіне енген Қазақстан Республикасының желтоқсандағы Заңынан айтарлықтай ерекшеленеді.

Ең алдымен, КОБС шетелдік асырап алушы болуға құқығы жоқ тұлғалардың шеңберін белгіледі.

Бұған бұрын соттылығы бар адамдар жатады;

- дәстүрлі емес жыныстық бағдары бар адамдар;

- бала асырап алуға өтініш білдірген жалғызбасты шетелдіктер;

- 50 жастан асқан шетелдіктер;

- азаматтығы жоқ адамдар; Қазақстан Республикасының елшіліктері мен консулдық мекемелері жоқ елдерде тұратын шетелдіктер және т.б.

Сонымен қатар, КОБС құқықтары бұзылған асырап алынған балаларды қайтару механизмін қарастырады.

Халықаралық тәжірибе бұл мәселені шешудің әртүрлі тәсілдерін көрсетеді. Осылайша, шетелдік азаматтардың бала асырап алу мәселелері бойынша құрылған және жұмыс істейтін ведомствоаралық комиссиялары, әдетте, Білім Министрі басқаратын, атқарушы органдардың бала асырап алу саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру жөніндегі қызметін үйлестіруге мүмкіндік береді (Ресей Федерациясы). Моңғолияда, мысалы, отбасылық заңдармен ("отбасы туралы" заңмен) мұндай құқық шетелдік азаматтар жөніндегі комиссияға берілді, онда халықаралық бала асырап алуға өтініштерді бірінші кезекте қарау қамтамасыз етіледі. Ирландияда бұл бала асырап алу туралы Жоғарғы комитет, оның қызметі "Бала асырап алу туралы" Заңмен реттеледі.

Тағы бір маңызды мәселе-ішкі және халықаралық бала асырап алу мәселелерінде бақылауды заңнамалық қамтамасыз ету, оны жүзеге асыру үшін тәуелсіз уәкілетті органды айқындау, қазақстандықтардың бала асырап алуы үшін тиімді ынталандырулар жасау.

Бұл үшін, біздің ойымызша, бар отандық және халықаралық тәжірибені кеңінен пайдалану үшін нақты құқықтық және экономикалық тетіктерді әзірлеу қажет. Мысалы, Түрікменстанның отбасылық заңнамасына өзгерістер мен толықтырулар шетелдік азаматтарға "Түрікменстанның мемлекеттік сақтандыру ұйымының есеп шотына кәмелетке толмағандар үшін кепілдіктерді қамтамасыз ету мақсатында 50 (елу) мың АҚШ доллары мөлшеріндегі сақтандыру сомасын Түрікменстанның азаматтарына шетелдік азаматтармен неке қиюыды және некені бұзуды, сондай-ақ шетелдік азаматтың немесе азаматтығы жоқ адамның Түрікменстанның аумағында кемінде бір жыл тұруын және жеке меншік құқығында тұрғын алаңының болуын" енгізбестен жол бермейді. Мүмкін, ұлттық заңнамада заңды түрде бекітілген мұндай талаптар кәмелетке толмаған баланың көптеген құқықтық және материалдық мәселелерін шешуге мүмкіндік береді, олардың ата-аналарының бірі немесе екеуі де шетелдік азаматтар, халықаралық бала асырап алу рәсімдерін барлығына бірдей қол жетімді ете бермейді.

Әрине, бұл саладағы норма шығару процесі біршама уақытты алады. Сонымен қатар, Қазақстанда жетім балаларды қорғауға бағытталған кейбір әрекеттер әлі де мәлімдемелер мен эмоциялар деңгейінде қалып отыр.

Қазақстанда 2019 жылы жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды орналастыруға жәрдем көрсету жөніндегі ұлттық ұйымдардың қызметі, сондай-ақ 2020 жылғы 1 шілдеден бастап қолданысқа енгізілген әлеуетті бала асырап алушы ата-аналарды міндетті даярлау заң жүзінде регламенттелген.

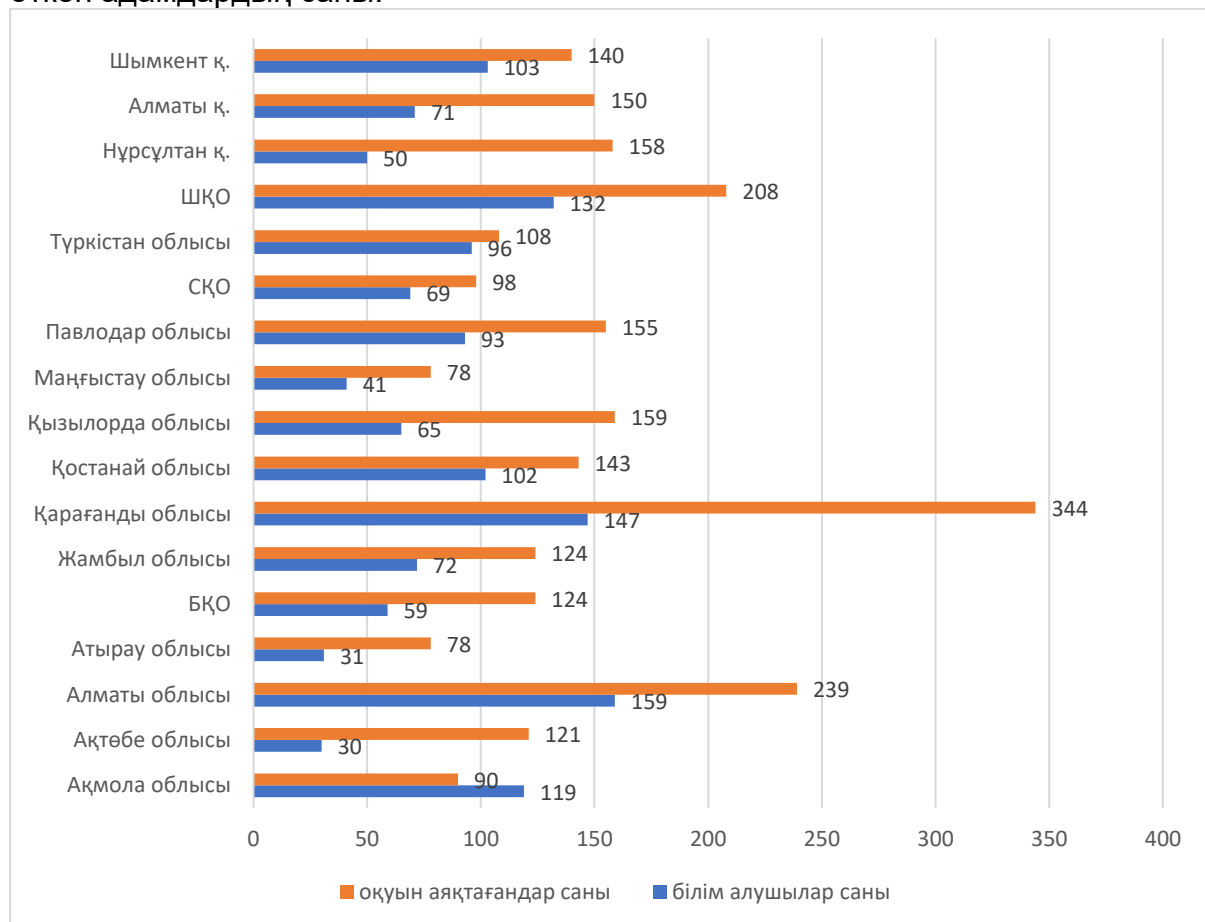
2020 жылдың алты айында 2517 адам асырап алушы ата-аналар мектептерінде оқытудан өтті, 1442 азамат оқуын жалғастыруда.

Оқыту ҚР БҒМ 2020 жылғы 27 сәуірдегі № 165 «психологиялық даярлық бағдарламасының мазмұнына қойылатын талаптарды, Қазақстан Республикасының аумағында тұрақты тұратын, жетім балаларды, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды өз отбасына тәрбиелеуге қабылдауға тілек білдірген Қазақстан Республикасының азаматтарын психологиялық даярлау жөніндегі қызметті ұйымдастыру тәртібін және осындай даярлықтан өткені туралы сертификат нысанын бекіту туралы» бұйрығына сәйкес жүзеге асырылады. Дайындық ұзақтығы-42 сағат немесе 14 сабақ. Дайындық көлемі 3 академиялық сағаттан немесе 180 минуттан кем емес тренинг нысанында жүзеге асырылады.

Психологиялық даярлықты жетім балаларды, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды Қазақстан Республикасы азаматтарының отбасына орналастыруға жәрдем көрсету жөніндегі ұйымдар, сондай-ақ жетім балаларға, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған білім беру ұйымдары жүзеге асырады.

2020 жылы екі үкіметтік емес ұйым: «Ана үйі» ҚҚ және «Ковчег» мекемесі психологиялық даярлық жүргізуге аккредиттеу алды.

1-диаграмма. 2020 жылы асырап алушы ата-аналар мектептерінде оқудан өткен адамдардың саны.

Дереккөз: Қазақстан Республикасындағы балалардың жағдайы туралы баяндама. 2020 ж. Нұр-Сұлтан [4]

Сонымен қатар, бұқаралық ақпарат құралдарында психологиялық дайындықтан өту үшін кезекті күтуге байланысты мәселе бірнеше рет көтерілді. ҚР БҒМ мәліметтері бойынша, оқу және сертификат алу үшін кезекте 129 адам тұр. Кезек күтушілердің ең көп саны Алматы (37), Жамбыл (20), ШҚО (13), Шымкент қаласында (10) тіркелді.

Жоғарыда айтылған халықаралық тәжірибені пайдалана отырып, ұлттық құқықтық жүйенің ерекшеліктерін ескере отырып, қорғаншылық және қамқоршылық органдары ата-анасының қамқорлығынсыз қалған және отбасына берілген әрбір бала туралы оның туған жері бойынша ақпарат беру міндетін сақтап қалуы керек. Сонымен қатар, ішкі істер, денсаулық сақтау және әділет органдары кәмелетке толмағандар туралы мәліметтерді міндетті түрде ұсыну субъектілеріне айналуы тиіс. Бұл әлеуметтік жетімдік пен панасыздықтың шынайы өлшемдерін анықтауға, білім, ішкі істер, денсаулық сақтау, әділет, еңбек және халықты әлеуметтік қорғау және т.б. органдарын олардың алдын алу бойынша тікелей функцияларды орындауға шақыруға мүмкіндік береді. Ең бастысы, балаларды есепке алу жөніндегі деректер қорына тек мемлекеттік органдар мен оған құқығы бар тұлғалардың қолжетімділігін қамтамасыз ету.

Қолданыстағы «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Заң [5] балалардың, оның ішінде ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалардың құқықтары мен заңды мүдделерінің сақталуын бақылауды көздейді. Сонымен бірге, жоғарыда аталған заңнамалық акт іс жүзінде «жарамсыз» болып қалады, балалардың құқықтары мен заңды мүдделерінің сақталуын бақылауды қамтамасыз ету жөніндегі уәкілетті орган туралы заңның баптары (51-бап), мемлекеттік ең төменгі әлеуметтік стандарттарды белгілеу (51-бап). 18-бап) аталған актіні, әсіресе ата-ана құқығынан айырылған ата-ананың алименттерді міндетті төлеу бөлігінде (50-бап) бұзғаны үшін жауапкершілік осы күнге дейін орындалмай келеді. «Қорғаншылық және қамқоршылық туралы» заң қажет сияқты, ол арқылы бала асырап алу мен патронаттық тәрбиенің қазіргі кезде орын алып отырған күрделі мәселелерін шешуге болады.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, бала асырап алу саласындағы келесі негізгі міндеттерді шешу қажет деп есептейміз:

- жетім балалардың, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалардың, қараусыз қалған балалардың және т.б. Ұлттық деректер банкінің жұмыс істеуіне оны бір ведомствоның, атап айтқанда, білім беру органдарының шеңберінен шығару мүмкіндігін қарастыратын құқықтық негізді қамтамасыз ету;

- баланың құқықтары мен заңды мүдделерінің сақталуын бақылауды жүзеге асыратын уәкілетті органды түпкілікті айқындап, оған қолданыстағы заңнама шеңберінде өкілеттіктер мен функцияларды бере отырып, балалар туралы заңнаманың толық орындалуын талап етуге;

• уәкілетті органның ресми көздерде міндетті түрде жариялай отырып, Мемлекет басшысына балалардың құқықтары мен заңды мүдделерінің сақталуы туралы жыл сайынғы есепті ұсыну тәртібін Қазақстан Республикасының заңнамасына енгізу;

Балалардың мүддесін көздейтін мемлекеттік саясатты жүзеге асыру аясында аталған міндеттерді жедел шешу жас азаматтардың, оның ішінде асырап алынғандардың құқықтарының сақталуын бақылауды қамтамасыз ететіні сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Нысынбекова Л. «Ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды асырап алу (асырап алу) институтының жетілдірілмегендігі мәселелері» Қазақстандағы құқықтық реформа № 2 (32) 2006 ж.

2. Қазақ КСР-нің 1969 жылғы 6 тамыздағы Заңымен бекітілген «Неке және отбасы туралы» Кодексі (күші жойылды).

3. «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы Кодексі.

4. Қазақстан Республикасындағы балалардың жағдайы туралы баяндама. 2020 ж.

5. «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 8 тамыздағы N 345-ІІ Заңы.

3.4. Система поддержки высшего образования в современном Казахстане

Евгения Николаевна Ивлева

магистр социологических наук, старший преподаватель кафедры «Ассамблеи народа Казахстана и социально-гуманитарных дисциплин». НАО «Карагандинский технический университет» (г. Караганда, Казахстан)

Олеся Михайловна Хмельницкая

магистр социологических наук, старший преподаватель кафедры «Ассамблеи народа Казахстана и социально-гуманитарных дисциплин». НАО «Карагандинский технический университет» (г. Караганда, Казахстан)

В настоящее время в Казахстане действует значительное число различных казахстанских и зарубежных фондов, осуществляющих программы в сфере высшего образования. Они финансируют проекты по образованию, внедряют новые альтернативные программы, дают информацию о том, чему, где и как стоит обучаться.

Началом активного присутствия зарубежных фондов и международных организаций в казахстанской науке и образовании можно считать 1992–1993 годы. Основными источниками поддержки

казахстанского высшего образования стали США и Европейский Союз. Поддержка казахстанской науки и образования с начала 1990-х являлось частью внешней государственной политики США, ставившей перед собой цели поддержки демократии, движения к рыночным реформам. Конкретные шаги в этом направлении в сфере науки и образовании были предприняты в ряде государственных программ США. Ежегодно Посольство Соединенных Штатов Америки в Казахстане объявляет конкурсы на участие в программах образовательных и культурных обменов между США и Казахстаном. Все программы проводятся под эгидой Бюро образовательных и культурных программ Государственного Департамента США [1, с. 53]. Так, они стали основой для деятельности такого фонда, как Фонд Дж. Сороса, программа данного Фонда ориентирована на проведение Летних университетов для молодых преподавателей вузов и сотрудников научно-исследовательских институтов. Еще одной программой по образованию, осуществляемой Фондом, является программа Консультационного центра. Центр администрирует программы для студентов, программы магистратуры и докторантуры, исследовательские программы, а также краткосрочные программы для преподавателей вузов. На поддержку реформ в области высшего образования ориентирована и деятельность Информационно-методического центра Фонда. Его программы направлены на инициирование процесса разработки и апробации новых учебных планов и программ, а также внедрение различных методик оценки качества знаний, студентов высших учебных заведений [2, с. 151]. Фонд гражданских исследований и развития США (CRDF) – некоммерческая корпорация имеет опыт в разработке и администрировании некоммерческих и благотворительных проектов в области науки и образования в Казахстане. Создание инфраструктуры, позволяющей интегрировать образовательные, исследовательские инновационные проекты [3, с. 47]. Также успешно работает Информационная служба США, Американский совет по сотрудничеству в области образования и изучения языков (ACTRA/ACCELS), Американский совет по международным исследованиям и обменов (IREX), также IREX администрирует Евразийскую программу студенческого обмена (UGRAD) программа Отдела образования и культурных программ Госдепартамента США [1, с. 54]. Их программы направлены на финансирование образования и науки в регионах, поддержку молодежи (студентов, молодых ученых), поддержку женщин-ученых. Общим интересом этих программ является поддержка взаимовыгодного сотрудничества, предотвращение утечки умов (связанным с опасениями перемещения казахстанских ученых и стратегических областей знаний в государства с опасными политическими режимами) [4, с. 212].

Европейская мотивация к поддержке казахстанской науки и высшего образования была также сильно выражена. Европейские страны и ЕС ставят цели взаимовыгодного научного и технологического сотрудничества. При этом областями интереса являлись те направления исследований, которые были важны для этих стран и одновременно характеризуются уровнем достижений в Казахстане. В рамках развития сотрудничества в различных сферах, а особенно в образовательной, особую роль приобрела программа Фонда Техническая помощь Содружеству Независимых Государств (TASiC), деятельность ориентирована на повышение уровня общего и профессионального образования, как в государственном, так и в частном секторах. Сотрудничество осуществляется в следующих сферах: модернизация системы высшего образования в РК, включая систему сертификации вузов, обучение государственных служащих, связи между образовательными учреждениями, академическая мобильность, поддержка европейских исследований и изучения языков [5, с. 159]. Национальный информационный центр Европейского Союза по развитию науки и технологии в Казахстане (INTAS и INCO) их деятельность осуществляется через проведение различных конкурсов на научные исследования, создание сетей по обмену опытом, поддержку научных конференций и предоставление стипендий молодым ученым [3, с. 34]. Казахстанское региональное отделение международного научно-технического центра (МНТЦ) – межгосударственная организация, учрежденная ЕС, Японией, Россией и США. Основой деятельности является Программа научных проектов, обеспечивающая условия для финансирования ученых Казахстана, коммерциализация и инновация, гранты на командировки и коммуникационная поддержка, защита прав на интеллектуальную собственность, программа обучения [3, с. 25]. Германская служба академических обменов (DAAD) выделяет стипендии гражданам Казахстана для обучения в вузах Германии [6, с. 45]. Широкий спектр образовательных услуг представляет также Национальный центр университетских программ Франции (CNOUS), Еврейское агентство «Сохнут», Комитет мусульман Азии, Египетский культурный центр, Индийский культурный центр при Посольстве Индии, Корейское агентство по международному сотрудничеству, Генеральное Консульство Швейцарии [2, с. 152]. С 2008 года в Казахстане запущен проект British Council INSPIRE (Международные Стратегические Партнерства в области Исследований и Образования). Данный проект направлен на укрепление академических и исследовательских партнерств между высшими учебными заведениями Великобритании и Казахстана [7, с. 47].

Помимо зарубежных благотворительных фондов и организаций, участниками высшего образования стали казахстанские неправительственные некоммерческие фонды и организации

поддержки образования и науки, которые появляются с 1994 года. Общественный фонд «Достижение молодых – Junior Achievement», занимается созданием и распространением программ экономического образования для молодежи. Предлагает программы для студентов и преподавателей. Молодежная неполитическая неправительственная нерелигиозная некоммерческая общественная организация «АЮЛК-Ассоциация юных Лидеров Казахстана», работающая со студентами и преподавателями и органами образования по внедрению программ демократического образования и воспитания. Особое внимание направленно на формирование у молодежи навыков цивилизованного общения, лидерства и партнерства. Наиболее способная часть студенчества обучается по программе «Болашак» в ведущих университетах мира. Международная стипендия Президента Республики Казахстан «Болашак» присуждается на конкурсной основе. Отборный тур проводится в вузах республики среди студентов, молодых ученых, научных сотрудников. Претендентам необходимо пройти тестирование и собеседование по иностранному языку [2, с.148]. «Наиболее достойные выпускники этой программы должны выдвигаться и работать на ответственных должностях. Последняя статистика говорит о том, что большая часть болашаковцев работает сегодня в частном секторе - 48%, еще 28% трудятся в национальных компаниях с государственным участием, 21% задействован в государственных учреждениях и организациях» [8]. Основной акцент этой программы сделан на подготовку магистров, докторов PhD, а также на научные стажировки [9, с. 4]. С 1997 действует международный общественный фонд «KATEV» на основе соглашения между Казахстаном и Турцией в 1992 году, для координации работы учреждений образования с турецкой стороны. Фонд проводит олимпиады среди казахско-турецких лицеев и среди общеобразовательных школ всего Казахстана. Целью фонда является развития казахского языка, его изучения и усвоение ценности казахского языка. По результатам олимпиад победителям вручаются гранты для обучения в университете им. Сулеймана Демиреля [10, с. 3]. С 2004 года действует «Благотворительный Фонд Кус Жолы», который осуществляет проект «Стипендия Казкома». Проект ставит перед собой целью поддержку талантливых молодых людей, которые проучились два-три года, в силу различных обстоятельств оказались в тяжелом материальном положении. Таким студентам Казкоммерцбанк предоставляет стипендии, проект охватывает 19 казахстанских вузов [11]. С 2005 года действует Общественный Фонд «Фонд Ержана Татишева», который выделяет благотворительные гранты для выпускников школ и колледжей из малообеспеченных семей, а также детских домов для получения степени бакалавра по финансово-экономическим специальностям. Гранты присуждаются на конкурсной основе талантливым ребятам, имеющим высокую мотивацию к

овладению новыми знаниями и желающим овладеть профессией. А так же, для молодых людей, имеющих инвалидность. Гранты присуждаются на конкурсной основе талантливым ребятам, имеющим отличные академические показатели, высокую мотивацию и социальную активность. Проект ставит перед собой целью поддержку лучших студентов финансово-экономических специальностей, обладающих ярко выраженными способностями к лидерству, стремлением к овладению новыми знаниями и умениями. Конечной целью программы является формирование финансовой и экономической элиты, успешно способствующей развитию и укреплению рыночных механизмов [12]. «Благотворительный Фонд Бобек» с 2011 года выделяет благотворительный грант Сары Алпысқызы на обучение в высших учебных заведениях и организациях технического и профессионального образования Республики Казахстан. Гранты присуждаются одаренным, талантливым детям-сиротам и детям, оставшимся без попечения родителей, а также детям из малообеспеченных, многодетных семей, которые не являются обладателями государственных, спонсорских грантов, грантов акимов областей и других [13, с. 10].

Кроме того, контент-анализ республиканской прессы (Казахстанской правды) показывает, что государство уделяет большое внимание государственной образовательной накопительной системе (ГОНС). Которая заключается в новом финансово-экономическом инструменте поддержки и расширения доступности образования – технического и профессионального, высшего и послевузовского, а также предусматривает комплекс мер, которые будут стимулировать граждан к солидарной ответственности за их будущее [14, с. 5].

Казахстанские фонды предоставляют институциональную поддержку, осуществляя поддержку научной и образовательной деятельности отдельных ученых и преподавателей, студентов, магистрантов, докторантов. Фактически они предоставляют разовую помощь, не имеющую институциональных последствий. Их инициативы преследуют кроме общенациональных целей коммерческий или профессиональный интерес благотворителей, например подготовку и отбор кадров для своих компаний.

Таким образом, изменения в национальной модели высшего образования Республики Казахстан связаны с появлением в ней новых акторов, каковыми стали западные и казахстанские благотворительные организации. Западные фонды участвуют в финансировании институтов высшего образования, оказывая влияние на содержание преподавательской и научной деятельности вузов и отдельных ученых в них. Их работа способствует также увеличению автономии образовательных структур от государства.

Список литературы:

1. США и Казахстан: международные образовательные программы. // Современное образование 2011, № 1(81), С. 53–54.
2. Лидер образования: образование в 2-х столицах: посвящается 10-летию Независимости РК / Сост. В. Титенев. Алматы: 2001. – 167 с.
3. Сборник зарубежных фондов и грантов, действующих в Казахстане: справочник. - Алматы: НЦ НГО 2008. – 57 с.
4. Шпаковская Л. Политика высшего образования в Европе и России. – СПб.: Норма, 2007. – 328 с.
5. Смирнова В.А. Деятельность программы ТАСИС в сфере высшего образования в Республике Казахстан // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4. История. Регионоведение. Международные отношения. Выпуск 11. Волгоград: Издательство ВолГУ, 200, С. 159–163.
6. Портиус Э. Германская служба академических обменов DAAD в Казахстане: цели, проекты, перспективы. // Современное образование 2011, № 1 (81), С. 45-46.
7. Вудворд Д. Сотрудничество казахстанских и британских вузов: проект British Council INSPIRE. // Современное образование. 2011, № 1 (81), С. 47-49.
8. Мынбай Д. Рынок в технологическое будущее. Качественное знание – это крепкий фундамент инновационной экономики // Литер 27 апреля 2011, № 27.
9. Саясат Н. «Болашак» - стратегия актуального развития // Казахстанская правда 6 ноября 2012, № 383–384, С. 4.
10. Алибекова Р. Воспитать патриотов // Казахстанская правда 11 апреля 2012, № 97, С. 3.
11. Полет Казкома // Индустриальная Караганда, 3 ноября 2012, № 133.
12. Общественный, благотворительный Фонд «Фонд Ержана Татишева» // http://www.tatishevfoundation.kz/programs/obrazovatelnye_granty/bakalavriat.
13. Валуйская Н. Гранты целеустремленным // Казахстанская правда, 30 августа 2012, № 292–293, С. 10.
14. Казанцева О. Ответственность на паритетной основе // Казахстанская правда, 24 ноября 2012, № 408–409, С. 5.

3.5. Дүниетанымның адам және қоғам өміріндегі орны мен маңызы

Бақыт Рамазанқызы Рамазан

Өнер және спорт жоғары мектебінің аға оқытушысы.

Павлодар Педагогикалық Университеті

(Павлодар, Қазақстан)

Айжан Муратовна Ахметшарипова

Өнер және спорт жоғары мектебінің оқытушысы.

Павлодар Педагогикалық Университеті

(Павлодар, Қазақстан)

Дүниетаным мәселесін қарастырғанда ең алдымен бұл сөздің лексикалық құрамдас бөліктеріне назар аударған жөн. Ол екі сөзден құралған: дүние және таным (дүние, көзқарас). Демек, дүниетаным дегеніміз адамның санасының спецификалық түрі, оның қоршаған ортаға көзқарасы және осы ортада өзінің орны туралы түсінігі. Әрине, қоршаған ортада байланысып жатқан өзгерістерге, үрдістерге қатысты әр адамның өзіндік ойы, көзқарасы болады. Бірақ бұл көзқарастардың сапалық деңгейі әр түрлі болады: күнделікті өмірге тиісті, сана-сезімге негізделген - тұрмыстық, теориялық түсінікке негізделген - ғылыми дүниетаным. Сонымен қатар бұл көзқарастарды толықтығына, мазмұндылығына, тереңдігіне қарай одан әрі талқылауға болады. Мектеп тәрбиесі жайында сөз қозғағанда ғылыми дүниетаным, оның тереңдігі, толықтығы, кеңдігі негізге алынады. Бұл жағдайда дүниетаным сөзін қалай түсінуге болады? Ж.Б. Қоянбаев және Р.М. Қоянбаева жазған «Педагогика» атты еңбегінде дүниетанымға келесідей анықтама береді: «Дүниетаным дегеніміз объективті дүниеге және ондағы адамның алатын орнына, адамның өзін қоршаған шындыққа және өзіне қатынасы туралы көзқарастар жүйесі, сонымен қатар осы көзқарастарға тәуелді адамдардың өмірлік позициясы, олардың сенімдері, мұраттары таным және іс-әрекет принциптері, құндылық бағдарламалары». [24. 52.] Ал, «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясында «қоғамдық сана мен жеке адам санасының ең жоғарғы деңгейі», - деген. [9. 3.] Ол өзінің қызметі мен мәдени міндеті бойынша адамның біртұтас дүниедегі бағдарларының кешені болып табылады.

Дүниетаным - ақиқатты рухани практикалық түрғыдан игеру жүйесі. Соның ішінде білім мен сенім жиынтығы, адамдардың адамгершілік мұраттары мен әлеуметтік мінез-құлқы реттегіштері, саяси бағдарлар, қоршаған ортаға деген психологиялық және эстетикалық көзқарас, дүниені түсіну және дүниені өзгерту дүниетаным түсінігінен қуат алады. **Дүниетаным** — жеке адам және оның қоғамдағы орны, сана-сезімдік қалпы жайлы ұғымдардың жиынтығы, дүниенің біртұтастығын түсіну нәтижесі.

Дүниетанымға Э.И. Моносзан мынадай анықтама берген: «Дүниетаным -дегеніміз жалпыланған көзқарастар жиынтығы, оның құрамына қоршаған табиғи және әлеуметтік ортаға байланысты ойы, сенімі мен мұраттары жатады. Ол жалпылама адамның өмірлік бағыт-бағдарын белгілейді». [16. 3.] Ал, Н.К. Гончаров бұл мәселені кеңірек талқылады, ол дүниетанымды «тұлға білімінің жиынтығы», «оның көзқарастарының жүйесін», «оның қоршаған орта мен айналасындағы адамдарға деген ойын білдіруін», «сенімдердің жиынтығы» түрінде комплексті қарастырды. [16. 4.]

Бұл жерде дүниетаным деп адамның білім жүйесін, оның көзқарастарын, сенімдері мен мұраттарын өз бойында жинақтайтын сананың ерекше бір түрін айтамыз. Ол адамның, табиғат пен қоғамның дамуына, саясатқа, өмірдегі мақсатына деген негізгі ойларды жинақтап, белгілі бір салаға салады.

Бұл анықтама дүниетаным мәнін ғана ашпай, оның құрылымы жайында да түсінік береді. Оның негізгі құрылымдық компоненттері болып

- а) ғылыми білім жүйесі,
- ә) көзқарастары,
- б) сенімдері,
- в) адам мұраттары табылады.

Өз кезегінде бұл компоненттерді 2 топқа жіктеуге болады:

- объективті (ғылыми білім жүйесі)
- субъективті (көзқарастар, сенімдер, адам мұраттары)

Білім: объективтік дүниені бейнелейтін адам баласының мол тәжірибиесі. Білім арқылы жеке адам табиғатының және қоғам құбылыстарының объективтік жақтарын зерттейді, түсінеді, ұғады. Ғылыми дүниетаным қалыптасуының және дүниетанымды дамуының үлкен тірегі. Міне, осының нәтижесінде білім әр адамның көзқарасына, сеніміне айналады. Дегенмен, кейбір адамдардың білімділік деңгейі жоғары болғанымен олардың дүниеге көзқарасы дұрыс қалыптаспаған, яғни жалғыз білімнің өзі ғана дүниетанымның кепілі емес. Бұл жайында немістің атақты ақыны Иоган Гете былай деген екен: «Менің білетінімді өзге де білуі мүмкін бірақ, мұндай жүрек жалғыз менде ғана». [15. 75.] Адамның білімі оның дүниетанымна айналуы үшін, субъективті қасиетке ие болуы керек, адамның көзқарасы мен мұратына айналуы тиіс.

Көзқарас жеке адамның табиғи және әлеуметтік құбылыстарын түсіндіру туралы пайымдауы, ой тұжырымы. Адамзаттың пайда болу тарихын түсіндіруде әр түрлі көзқарастардың бар екені мәлім. Мысалы, материалистер мұндай проблеманы ғылыми дүниетаным тұрғысынан дәлелдесе, ал дін ілімінің өкілдері тәңірдің қалауымен деп тұжырымдайды.

Көзқарас, әрине, дүниетанымға үлкен әсерін тигізеді және де оның іс-қимылдарына, құлық тәрбиесіне де әсер етпей қоймайды. Дегенмен,

кейбір жағдайда адамда түсінік пен көзқарас дұрыс қалыптасқанымен, ол іс-әрекетпен нақтыланбайды. Мысалы, бір ұры өзге адамның жекеменшігіне қол сұғу дұрыс емес екендігін біле тұра өз ісін ары қарай жалғастыра береді. Адамның дүниетанымы сеніммен нақтыланғанда мұндай жағдай туындамас еді.

Сенім терең, тиянақты ойланып айтылатын идеялардың жиынтығы. Сенім жеке адам өмірлік позициясының беріктігін анықтайды, мінез-құлқын сипаттайды. Әр түрлі идея адам сенімінің негізгі, шындықты терең тану, оның соңынан еріп отыру;

Адам мұраты жеке түсінудің жоғары кемелі, адам баласының жоғары мұрат-мақсаттары, өмірге ұмтылушылығы. Мұрат айналадағы өмірді жетілдіруде және қоғамның әлеуметтік-экономикалық үдеуін дамытуда адамның сезімін оятады.

Қазақстан Республикасының егемендік алған алғашқы жылдарынан бастап білім беру мәселесінің дамуына аса мән берілуде. Білім беру барысында оқушының жеке тұлғасын жан-жақты жетілдіруге, олардың танымдық әрекетін дамытуға, ой-санасын қалыптастыруға ерекше назар аударылып отыр. Мұның дәлелі республикамыздағы «Білім туралы» заңының қабылдануы.

Жастардың болашаққа деген бағыт-бағдары отбасында, мектеп қабырғасында, жалпы қоғамдық деңгейде алсақ, бүкіл қоршаған дүние ортасында қалыптасады. Әрине, қоршаған дүниенің әр саласының көзқарасқа тигізетін әсері, беретін білімі, тәрбиеге ықпалы әртүрлі. Мемлекетіміз осының бәрін ескеріп, білім беру жүйесін баса дамытуға, оның дүниежүзілік деңгейге көтерілуіне аса мән беруде. Осындай аса маңызды сенім жүктеліп отырған жастарымыздың болашақта мемлекеттік жауапты қызметтерді атқаратындай, өз мүддесінен гөрі халықтық мүддені жоғары қоятын деңгейде өсіп жетілуі үшін оларға сапалы білім беру, саналылыққа тәрбиелеу, жеке бас құндылығын көтеру оқу-ағарту саласының үлесіне тиеді.

Осыған байланысты білімнің мазмұнын, оқыту әдістері мен сабақты ұйымдастыру нысандарын жетілдіруді нақтылай түсу қажеттілігі туындайды. Білімнің әрбір бөлігі оқушы дүниетанымын қалыптастыруға септігін тигізіп, олардың әлем туралы ой жүйесін дамытуға негіз салуы тиіс. Орта білім стандартында «Мектептің әрбір саласында жеке тұлғаны дамыту міндетіне сай білім мазмұнының толық жүзеге асуын қамтамасыз ету» талабы қойылып отыр. Мұнда әсіресе, оқушылардың дүниетанымын қалыптастыру мәселесі басты орынды алмақ.

«Дүниетаным, дүниеге көзқарас дегеніміз — айнала қоршаған орта, бүкіл әлем, тұтас дүние туралы, ондағы адамның орны, тіршіліктің мәні, мағынасы туралы көзқарастың, пікірлер мен түсініктердің жүйеленген жиынтығы». Дүниетанымның көзі — білім. Білім неғұрлым тереңдеген сайын дүниетаным да қалыптасып, тұрақтанады. Мектеп қабырғасында алған білімнің шындығы мен ғылымилығы практика

жүзінде қолдану барысында айқындала түспек. Осы арқылы адам, заттар, құбылыстар арасындағы қарым-қатынас пайда болады.

«Адамзаттың, қоғамның пайда болып қалыптасуы қоршаған табиғи ортаның қажетті алғы шарттардың, жағдайлардың болуына байланысты...», «...адамның өмір тіршілігінің қызмет әрекетінің негізі табиғат заттары мен табиғи процестер» — дейді, философтар Д. Кішібеков пен Ү. Сыдықов. [6. 25.] Табиғатты танып, білу, игеру барысында адам қоршаған ортаға ауқымды, қуатты ықпал ете алатын күш екенін және осы қарым-қатынас барысында дүниетанымы қалыптасатынын Д.Кішібеков, Ж.Әбділдин, Ә.Нысанбаев, А.Г.Спиркин, В.С.Степин, Д.П.Горский, А.П.Шептулин, А.Ф.Файзуллаев еңбектері де әр саладан дәлелдейді. Профессор Қ.Ф.Зағыпаровтың «Философиялық терминдердің сөздігі» деген еңбегінде дүниетанымның анықтамасы толықтай көрсетіледі. Адам тіршілігінің көзі — табиғат. Осы табиғат заттары туралы оқып, оны танып білу арқылы адам сол табиғатпен қатынасқа түседі, оның заттарын пайдаланып, екінші бір қолдан жасалған заттар шығарады. «Екінші затты жасау үшін ол ақылын, білімін жұмсайды, соның нәтижесінде «екінші табиғат» заттары пайда болады. Бұл «екінші табиғат» дүниелері қоғамның дамуына тікелей әсер етеді. Табиғат заттары туралы ғана емес, оның құбылыстары жайында ұққандарын да ой елегінен өткізіп, табиғаттың даму заңдылықтарын ашатын да — адам. Мұндай жетістіктерге ол қоршаған ортаға бақылау жүргізу, ой қорыту, ғылыми-зерттеулер жүргізу нәтижесінде жетеді.

Табиғат заттарын оқып білу арқылы адам табиғат байлығын керегіне пайдаланады. Сонымен қатар бүкіл білімін, дағдысын, шеберлігін жұмсап, оны өндіру үшін еңбек етеді. Осының нәтижесінде жасалған заттарды әлеуметтік өмірде қолданып, қажетіне жаратады.

Ғылым мен техника дамыған сайын әлеуметтік өмір деңгейі де өзгереді. Осының бәрі табиғат байлығын игерудегі адам миы мен күшінің жұмысы. Адам табиғат, қоғам — біртұтас дүние. Тұтас дүниені өз мәнінде бір-бірімен байланысты қабылдау таным үрдісі арқылы жүзеге асады.

Дүниетану ұғымы диалектикалық дамудың қарама-қарсылығы мен біртұтастығына сүйенбей өте алмайды. Дүние — ол тек бізді қоршаған табиғат қана емес, ол — адам, адам мен адамның қарым-қатысы, ол — табиғат, табиғат заттары мен құбылыстары, ол — қоғам. Әр қоғамның өркендеуіне адамның ойы мен білімі қандай керек болса, табиғат пен оның байлығы да сондай керек. Осының өзі дүниенің бір-бірімен байланысты дамитын, оны бір-бірінен бөліп қарауға болмайтын орта екенін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Білім» мемлекеттік бағдарлама-сы. Алматы, 2000 ж.
2. А. Құралұлы. Ұлттық дүниетаным. Алматы: 2002.

3. Алтынсарин Ы. Таңдамалы педагогикалық мұралары — Алматы: Рауан, 1991.
4. Бабанский Ю.К. «Педагогика» - М: Просвещение, 2001 г.
5. Валиханов Ч. Собр. сочинений в пяти томах. 1 том - Алматы: 1961.
6. Кішібеков А. Философия Алматы, 2004 ж., Алматы: Білім.
7. Гулзыхан А. Қазақтардың дүниетанымы – А.: Қазақ университеті, 2002 ж.
8. Жұмабаев М. Таңдамалы шығармалар. – А.: Ғылым, 1992.
9. Керімбаева Р. Оқушының дүниетанымын қалыптастыру // Бастауыш мектеп, 2005/4, 29 бет.

3.6. Информационное общество: угрозы и риски религиозного характера

Зауреш Тельмановна Тастанова

Казахский Национальный Аграрный Исследовательский
Университет (г. Алматы, Казахстан)

Гульмира Шариповна Баймуратова

Казахский Национальный Аграрный Исследовательский
Университет (г. Алматы, Казахстан)

Аннотация

В статье рассматриваются особенности пропаганды экстремизма в скрытых формах в информационном пространстве социальных сетей.

Ключевые слова: интернет, экстремизм, информация, пропаганда

Abstract:

In the article discusses the features of propaganda disguised forms of extremism in the information space of social networks

Keywords: Internet, extremism, information, propaganda

На сегодняшний день, по оценкам специалистов, процесс социализации человека в большинстве, зависит от интернета. И с каждым годом процентный уровень растет.

Еще с начала 90-х гг. в обществе стали подниматься вопросы о национальной системе защиты информации. Теперь, как никогда актуальной стала данная проблема. Для современной молодежи Интернет стал своего рода «открытым университетом», где можно узнать интересующую информацию, получить подробные инструкции. Однако, СМИ, распространяющиеся по глобальным сетям интернета, перестали быть просто информирующими. Их можно охарактеризовать как влияющие на общество, формирующие общественное сознание. Сейчас интернет обладает властью скрытого управления и обработки,

а также психологического воздействия на личность, идет целенаправленное и обезличенное воздействие на людей.

«С развитием компьютерных технологий появился новый вид преступности, связанный с электронной обработкой информации в криминальных целях, получивший название кибертерроризма. К списку кибертерроризма следует отнести различные вирусы, использование интернет сети для получения конфиденциальной и государственных тайн, а также пропаганда и передача информации и материалов деструктивного характера» [1].

Часто в интернете, даже самая безобидная информация несет в себе скрытую угрозу. Многие, наверное, на мобильники получали сообщения от своих знакомых, те в свою очередь от других, о спрятанной металлической ядовитой проволоке, в таблетке парацетамола, произведенной в Израиле. Большинство переслало это сообщение своим друзьям, близким, а то и просто знакомым, и, наверное, чувствовали себя так, будто спасли человечество. Если бы не тот факт, что парацетамол в Израиле не производят. Так зачем же такие сообщения рассылаются, и кем. Можно предположить, что это сайты с явной антисемитской ориентацией. А может и просто выходка руководителя группы, чтобы просмотреть, как быстро к нему вернется его же сообщение.

В последнее время все чаще стали говорить об «электронном джихаде», как одном из видов террористической деятельности, осуществляемой через интернет. Электронные террористы используют современное программное обеспечение для проникновения в компьютерные системы противника. Стремительный рост и распространение радикальных идей в соцсетях повлекли за собой негативные тенденции, характерные для информационного общества. Кроме распространения негативной информации, в сетях стали вербовать наших граждан в ряды террористических организаций. Сотни казахстанцев попадают в компьютерные сети.

Вербовка через социальные сети носит массированный характер. Любой интернет-пользователь может быть подвержен опасности попадания под негативное влияние экстремистски ориентированных сайтов. Проблема еще и в том, что большая часть завербованных, получают поверхностные, ошибочные знания.

Так, большинство завербованных, находящихся в зоне боевых действий на территории Сирии, оказались там из-за своей религиозной неграмотности и получения знаний об исламе, путем выхода на экстремистские сайты. В результате полученной радикальной информации, новоявленный мусульманин – неофит, начинает поддерживать идеи джихадизма и терроризма.

Исламисты активно применяют современные технологии, ведя на просторах интернета полномасштабную пропагандистскую войну, активно используя Facebook, Twitter, WhatsApp, Instagram.

Обзор СМИ, распространяющихся через интернет, только за последние несколько месяцев показал, что вербовка, чаще всего, ведется под прикрытием религии. Активно пропагандируются салафитские идеи. Возрастная категория – в основном молодежь, но есть факты вербовки квалифицированных специалистов, предлагая им высокую заработную плату. Например, в Кыргызстане, одной из основных причин толкающей молодежь в такфиритские террористические группы, является протест против социальной, правовой несправедливости, коррумпированности государственной системы, двойных стандартов в обществе. Молодежь часто не видит возможности самореализации в стране[2].

Обзор СМИ по Казахстану, также пестрит упоминаниями об участии казахстанцев в вооруженном конфликте на востоке Украины, а также о выезде в Сирию и Ирак более 400 казахстанцев. Благодаря усилиям вербовщиков поддерживать боевиков «Исламского государства» в 2015 году отправились более 4тысяч граждан из региона Центральной Азии и Казахстана.

Еще одной интернет-угрозой современному обществу является «секс-джихад». В последнее время на страницах интернета появились факты вербовки женщин и девушек для переезда их в Сирию и Ирак, чтобы стать женами боевиков ИГ. Причем, среди них есть не только женщины и девушки из Казахстана и Центральной Азии, но и из России, Америки, Европы, принявшие ислам. На сайте информбюро Казахстана только за последние годы приводились примеры нескольких случаев «секс-джихада» [3].

По словам джихадистов, самые уязвимые - девушки из неблагополучных семей и одинокие женщины. Они влюбляются, просто пообщавшись по Skype. Боевики-вербовщики предстают перед ними красивыми, обходительными, способными на широкие жесты. «Вербовка казахстанцев в ряды террористических организаций через социальные сети – это уже не виртуальная угроза, а жестокая реальность. Сотни молодых людей попадают в расставленную экстремистами идеологическую паутину, стоит им лишь включить компьютер. Часть их затем примыкает к религиозным общинам известного толка и даже покидает страну, чтобы участвовать в чужих войнах» [4].

Одним из методов противодействия кибертерроризму является оперативное удаление деструктивного контента из сети и последующее закрытие доступа к нему. Чтобы радикальные идеи не распространялись в интернете, в республике налажена очень строгая система блокировки сайтов с экстремистским содержанием, «выключено» уже более 500 подобных ресурсов. Кроме того, уголовное наказание за наемничество предусматривает до 7 лет лишения свободы.

Однако удаление деструктивного контента из сети, не может быть действенным шагом в разрешении данной проблемы. Необходимо произвести переоценку роли информационной политики, проводить мониторинг интернет-пространства на предмет выявления деструктивных сайтов, интернет – страниц, форумов. К основным мероприятиям со стороны государства можно отнести утверждение Концепции государственной политики в религиозной сфере Республики Казахстан на 2017–2020 гг. [5].

Расширяется круг влиятельных международных институтов. В их числе ООН, ОБСЕ, ЮНЕСКО, Организация «Исламская конференция».

Еще в начале 90-х годов XX века лидер Исламской революции, Имам Хомейни говорил о роли Организации «Исламская Конференция». На сегодняшний день Организация «Исламская Конференция», являясь единственной всеобщей многосторонней исламской организацией, должна занять лидирующую позицию, в информационной политике ислама, для отпора различным негативным проявлениям интернет-джихада.

Со стороны государства – на постоянной основе проводить мониторинг интернет-пространства на предмет выявления деструктивных сайтов, интернет – страниц, форумов.

Со стороны ДУМК – повышать уровень профессионализма мусульманского духовенства. Несмотря на проводимую аттестацию имамов мечетей, уровень и авторитет духовенства остается пока низким. Невыверенные кадровые решения снижают влияние ДУМК в мусульманской среде, провоцируют противоречия и конфликты. Нерешенной остается и проблема по регулированию образовательных учреждений религиозных объединений, которые под видом различных фондов, курсов по изучению религиозных каноников могут пропагандировать радикальные взгляды.

Одним из эффективных способов противодействия пропаганде терроризма и экстремизма в интернет-пространстве является повышение религиозной грамотности современной молодежи посредством пропаганды через интернет-ресурсы Духовного управления мусульман Казахстана.

В Казахстане в настоящее время институционализирован и закреплен юридический статус Съезда лидеров мировых и традиционных религий, он начал функционировать как международная организация на постоянной основе, и может проводить в жизнь предложения и решения авторитетных духовных лидеров и решения их съездов. Интерес к форуму растет с каждым годом. Это проявляется в значительном увеличении числа делегаций, приезжающих на Съезд.

Важной особенностью съездов стало то, что в их работе, кроме представителей всех крупнейших конфессий мира, принимают участие видные политики, главы государств и влиятельных международных организаций. Это позволяет принимать действенные решения, которые

напрямую могут повлиять на укрепление безопасности в мире, сближение культур и цивилизаций.

Со стороны общества – понять истинный смысл происходящего. И в этом смысле, только образованные люди могут противостоять негативным проявлениям интернет-джихада.

Литература:

1. 20 вопросов и ответов на актуальные темы в сфере религии. - Караганда, 2014. – с. 112.
2. www.centrasia.ru, 23.07.15.
3. www.informburo.kz, 13.08.15.
4. www.zona.kz, 12.09.15.
5. http://adilet.zan.kz, Указ Президента РК от 20.06.2017: Концепция государственной политики в религиозной сфере Республики Казахстан на 2017–2020 годы.

3.7. Қазақ даласындағы 1929–1931 жылдарындағы шаруа толқуы мен қозғалысы

Канат Марденович Касымов

магистрант. «А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғамы
(Қостанай қ., Қазақстан)

Андатпа

Мақала 1929-1931 жылдардағы Қазақ жеріндегі өткен ұжымдастыру саясатының озбырлық тұстарына қарсы бас көтерген қазақ көтерілістеріне арналған. Ұжымдастыру, тәркілеу іспетті кеңестендіру саясатына жергілікті шаруалардың наразылығы туралы соңғы 30 жылда жарияланған еңбектерге барынша тарихнамалық шолу жасалынып талданды. Қазақстан билігінің саясатына наразылықтың алғашқы белгілері 1928 жылғы тәркілеу кезінде байқалды, бірақ толық ұжымдастыру науқаны басталуымен асыра сілтеушілікке, ет және астық салығының жөнсіз салынуы мен астық шықпай қалуына байланысты бірқатар аймақтарда нақты көтерілістер басталып, олардың негізгі қозғаушы күші орта және кедей шаруалар болды. Кеңес үкіметінің Қазақстанның ауыл шаруашылығында жүргізген солақай саясатының, қазақтың дәстүрлі шаруашылығының күйреуінің, байларын тәркілеудің, шаруаларын күштеп отырықшыландыруына халық наразылығы көрсетіледі. Қазақстанда 1929-1931 жылдары 372 көтеріліс болды, оларға 80 мыңға жуық адам қатысты, бұл көтерілістің бәрі қайғылы аяқталды. Сонымен 1929 жылдардағы Сырдария мен Қостанай уездерінде өткен көтерілістерге шығу үдерісі талданып қаралған. Одан соң 1930 жылдардағы көтерілістер мен 1931 жылғы Маңғышлақ көтерілісі оқиғаларына тоқталып баяндалған. Қазақтардың көтерілістері қолжетімді материалдар деректер негізінде зерттелген.

Түйін сөздер: тәркілеу, бай, феодал, жер аудару, батырақ, аштық, көтеріріс, наразылық.

Кіріспе. Бұрын кеңестік тарих ғылымы Қазақстандағы кеңестік саясатқа халық наразылықтары туралы, оның себептерімен барысы, салдары жайында ашып айтуға рұқсат еткен жоқ. Осыған байланысты қазақтардың өткен ғасырдың 30-шы жылдарындағы халық наразылығы тақырыбы жеке ғылыми ізденістің объектісі мен пәніне айналған жоқ. Қазақстан өз тәуелсіздігін алғаннан кейін зерттеушілер ХХ ғасырдың 30-шы жылдарының басындағы жаппай ұжымдастыру барысындағы кеңестік саясатқа наразылық процестері туралы бұрын тыйым салынған тақырып туралы ашық жазуға мүмкіндік алды.

Қоғамдық сананы деколонизациялау, бұрынғы евроцентристік тәсілдерден бас тарту, қоғамды рухани жаңғырту процесін бастау, пәнаралық тәсілдерді пайдалану, 1929-31 жылдар аралығындағы республикамыздың әр аймағында өткен халық наразылық процесін зерттеу мәселесі өзекті болып саналды. Қазақстандағы, сондай-ақ жақын шетелдердегі бірқатар мұрағат қорлары және отандық беті жабық қорлардың беті ашылуы отандық ғалымдар үшін біршама қолжетімді болды, бұл Қазақстанның әр аймағындағы халықтық наразылық тақырыбын ашық зерттеуге мүмкіндік берді.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің деректік базасына жарияланған мақалалар, арнайы басылымдар мен академиялық еңбектер негіз болды. Жұмыста «Қазақстан тарихының ХХ ғасырдағы өзекті мәселелері», «20-30-жылдардағы Қазақстан қасіреті» және «Нация и история» еңбектерінен халық наразылықтары туралы дерек алынды.

Қазіргі Қазақстан тарихы ғылымында ХХ ғасырдағы қоғамдық – саяси өмір жайында атап айтқанда кеңестік дәуірдегі халық наразылықтары жайында шыққан тұтас еңбектер теориялық және методологиялық жаңа қырларымен толығуда. Жалпы ХХ 20-30 жылдардағы халық наразылықтары жайында нүктесі қойылған іргелі еңбек жоқ. Осы уақытқа дейін отандық ғалымдар көрші наразылыққа шыққандардың нақты санын, әсіресе олардың қаншасы жазаланып қаншасы босатылғанын есептеп шығарған жоқ. Бұл маңызды ғылыми мәселені шешу жаңа ғылыми көзқарасты және кеңестік тарихнамадағы тарихты зерттеу принциптерінен айтарлықтай ерекшеленетін қазіргі заманғы пәнаралық әдістерді қажет етеді.

Талдау. 1929-31 жылдардағы халық наразылықтары жайында бірқатар еңбектер жарық көргенімен әліде толықтыруды қажет ететін мәселелер жеткілікті. 1920 жылдың аяғы мен 1930 жылдардың басындағы тарихи оқиғалардың әрқайсысы өз алдына жеке тақырып. ХХ 20-30 жылдарындағы халық наразылықтары мен көтерілістері тақырыбын аша түсетін еңбектер бар болғанымен олар жүйеленбеген. Халық наразылықтары тақырыбы бойынша әлі күнге дейін іргелі тұтас зерттеу жоқ. Халық наразылықтары бойынша белгілі бір аймақтар немесе нақты бір көтерілістер бойынша ашық архивтік құжат жинақтары жариялануда, ғылыми зерттеу жұмыстары, ғылыми және мерзімді

басылымдарда мақалалар жариялануда. Бұл проблемаларды бірқатар отандық атап айтсақ: - М. Қозыбаев, Т. Омарбеков; М. Қойгелдиев, Л.А. Гривенная, Ж. Абылхожин, Қ. Алдажұманов, Г. Сапарғалиев, В. Григорьев, Б. Аяған, З. Кабулдинов, Ж. Қыдыралина, К. Ысқақова, М. Сыдықназаров

Бұл тақырып жаңа көзқараста 1990 жылдардың басынан бастап жариялана бастады. М. Қозыбаев, Ж. Абылғожин, Қ. Алдажұмановтың «Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства» атты шағын кітапшада жанама болса да қазақ халқының сол кездегі саяси өмірі сипатталады. (Қозыбаев М., т.б., 1992: 36). Ашаршылықты зерттеуші маман Талас Омарбековтың «20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті» атты еңбегі Қазақстандық және ресейлік архив қорларындағы деректерге сүйене отырып жазылған Ресей мен Орта Азия жеріндегі қазақ халқының қайғылы тағдырын қарастырған бірден бір еңбек болып табылады [3, 255 б.]. Автордың 1929-31 жылдардағы халық наразықтары кезіндегі республикамыздағы көтеріліс ошақтары жайында құнды дерек көздерін қалдырған. Бұл еңбек біздің мақаламызға арқау болды. Академик М. Қозыбаевтың редакторлығымен жазылған Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінгі күнге дейін) бес томдық 4 томдығына да көтерілістердің жүйелі сипаты құнды. Мұнда жалпы Қазақстан Орталық Атқару Комитеті мен ҚАКСР Халық Комиссарлары Кеңесінің «Бай шаруашылықтарын тәркілеу» және «Кулактар мен байларды тап ретінде жою туралы», 1931-1933 жылдардағы күштеп ұжымдастыру мен аштық жағдайын зерттеу жөніндегі Қазақстан Республикасы Жоғары Кеңесі Төралқасы комиссиясының қорытындыларындағы наразылықтар өткен аудандар мәселесі айтылады [5, 105 б.].

Зерттеу нәтижелері. Қазақстандағы ұжымдастыру 1932 жылдың көктемінде аяқталуы керек еді (көшпелі және жартылай көшпелі аймақтарды қоспағанда). Егер 1928 жылы Қазақстанда барлық шаруашылықтардың 2%-ы ұжымдастырылған болса, 1931 жылдың күзінің басына қарай республикада шаруашылықтардың 70-тен 100%-ға дейін ұжымдастырумен қамтылған 78 облыс (122-ден) болды.

Ұжымдастырудың еріктілік принципі мен элементарлық заңдылығын бұзу әу бастан-ақ кең етек алды. Ұжымдастырудың ерекше сипаты кулактар мен байларды жою жөніндегі мемлекеттік саясатты жүзеге асыру шеңберінде қолданылған шараларда ерекше күшпен көрінді. Қазақстандағы иеліктен шығару ауқымы әлі нақты баға беруге жарамсыз, бірақ тек 1930-1931 жж. Қазақстаннан тыс жерлерге «кулак жер аударылуына» жіберілген шаруалардың саны 6765 адамға жетті. [1, 119 б.]

О. Жандосов қазақ ауылында ірі меншік иелерімен күресті негізінен саяси күштеу әдістері арқылы жүзеге асырған жөн деген пікірде болды. Оның түсінігі бойынша тек осылайша ғана қазақ қоғамын байлардың үстемдігінен ғана емес, сондай-ақ феодалдық, рулық

қатынастардың қалдығынан да құтқаруға болатын еді. Бірақ аталған пленумда сөз алған С. Сәдуақасов осыған байланысты өз көзқарасын айтып былай білдірді: «...осында қазақ ауылы әлі соққы, Октябрьдің қысымын көрген жоқ, сол бұрынғы күйінде, қазақ ауылы 1917 жылы орыс қаласы көрген тонаушылық пен шапқыншылықты көрген емес, сондықтан қазақ өлкесі үстінен кішкене Октябрьмен жүріп өту керек, байлар біздің кім екенімізді білсін» деген пікір айтылды. Міне мен осындай пікірге қарсымын! «Меніңше қазақ ауылы үстімен дауылдатып өтпей-ақ алғанша тап ісін жүргізуге болады. Егер коммунистік партия билікті алғанша мемлекетті қиратуға ұмтылса, енді билікті алған соң оны қалпына келтіруге ұмтылмақ. Қазақ шаруашылығы күйретіп біз өз саясатымызды жүргізе алмаймыз», - деп өзіндік көзқарасын білдірді. [2, 80 б.]

Қазақстандағы ППОГУ-дың саяси-құпия бөлімінің 1931 жылдың 1 желтоқсанындағы мәліметтеріне назар аударсақ, 1929-1931 жылдары халық наразылықтары аса белсенді көрініс берген кезең екеніне көзіміз жете түседі. «Бандиттік» бас көтерілер мен ата қонысты тастап ауа көшілерді алып тастағаның өзінде 1929-1931 жылдары Қазақстанда 372 рет шаруалардың бұқаралық бас көтерілері болды. Халық күштеу саясатына деген өзінің наразылығын көтеріліс түрінде ғана білдіріп қоймай, өкімет және кеңес белсенділеріне қарсы қастандық жасауға да, сондай-ақ колхоз және совхоз мүліктерін әдейі өртеу әрекеттеріне барды.

Мұндай ірі көтерілістердің және оған қаты сушылардың санын сол жылдардағы Қазақстан басшысы Ф. Голощекиннің И. Сталинге хабарлап тұрғаны құпия архивтен белгілі. Солардың бірінде тек екі жылда ғана, яғни 1930-1931 жылдары ғана, Қазақстанда 15-ке тарта ірі көтеріліс болып, оларға 34 мыңдай адам қатысканын аңғарамыз. [3, 126 б.]

1930-32 жж. бұрынғы Сырдария ауданының Созақ ауданында, Қостанай облысының Батпаққара, Науырзым, Торғай аудандарында және Қазақстанның басқа аудандарында ірі топтық толқулар өтіп, оның барысында кей жерлерде партия және кеңес органдары жойылды, жауапты жұмысшылар атылды, жиналған астық талан-таражға салынды, Бай шаруашылықтарын тәркілеу барысында алынған кедейлер кедейлерден алынды. 30-жылдары Маңғыстау түбегіндегі Шаруа қарсылығы тарихқа Адаев көтерілісі ретінде енді. [4, 76 б.]

1929 ж. көтеріліс. Алғашқы бас көтерулер бірі 1929 жылы қыркүйекте сол кездегі ҚАКСР құрамында болған Қарақалпақстанда өтті. Алайда көтерілісшілердің әлсіз қарулануы және олардың ұйымдаспауы көтерілістің жеңілуіне әкелді. Ауылға ОГПУ офицерлерінің шағын отряды келіп, екі сағатқа созылған шайқастан кейін көтерілісшілерді одан қуып шықты. Соңғылары далаға шашырап кетті де, бірнеше күннің ішінде олардың көпшілігі тұтқынға алынды.

Сырдария уездінің Бостандық аймағындағы көтеріліс одан да қатал сипат алды. 1929 жылы 27 қыркүйекте Тәліп Мұсабаевты басшы етіп сайлаған биліктің озбырлығына наразы Піскем ауылының тұрғындары көтеріліске шықты. Шамадан тыс салық салу, астық өндірудің асыра жоспарлары қырғыз шаруаларын жаппай қарсылық көрсетуге мәжбүр етті. Көтеріліс тез арада бүкіл өлкеге тарады, көтерілісшілер отрядының саны қазақ, өзбек, қырғыз, тәжіктерді қосқанда 500-ге жуық адамға жетті. Алайда шаруалардың стихиялық көтерілісі жойылды: Брич-Муладағы екі кескілескен шайқас көтерілісшілер отрядының талқандалуына әкелді. 181 белсенді қатысушы сотталып, 82-сі атылды.

1929 жылы күзде Қостанай уездінде көтеріліс болды. Көтерілістің шығуына бірден-бір себебі – дайындаушы алу органдарының, әсіресе, салық инспекцияларының аса құлшыныстағы әкімшілік заңсыздықтары. [5, 278 б.]

Көтерілісшілер облыс орталығын басып алып, партия және кеңес мекемелерін, полицияны талқандап, тұтқынға алынғандарды босатады. Көтерілісшілерді Ә.Бекежанов, С.Қадиев, Ә.Смағұлов, О.Бармақов және Торғай аудандық партия комитетінің үгітшісі Оспанов басқарды.

2 қарашада Батпақарда өлкенің барлық ауылдары өкілдерінің съезі өтіп, онда кеңес өкіметін құлату туралы шешім қабылданды. Ауылдарда үш ақсақалдар кеңесі сайланды, әр ауыл көтерілісшілер әскеріне 50 атты жігіт беруі керек болды, үгітшілер көршілес аудандарға, сондай-ақ Қызылорда, Ақмола уездеріне жіберілді. Омарбай Бармақов хан болып жарияланды.

Аз уақыттың ішінде Торғай, Жетіғара, Науырзым аудандарының ауылдары батпақарлықтарға қосылып, жекелеген көтерілісшілер топтары жиналды. Алайда көтерілісті басу үшін жіберілген әскерлер Батпақардағы көтерілісшілерге қолдау көрсету әрекетінің жолын кесті, көп ұзамай көтерілісшілер орталығы жергілікті жерге орналастырылды, содан кейін жойылды.

Көтеріліс басшыларының ішінде бір кездері төңкеріс ісіне шын жүректен сенген адамдар да болды. Демек, Ә.Смағұлов Торғай ревкомының бірінші төрағасы, Ә.Бекежанов Науырзым милициясының бастығы болды. Халыққа қарсы геноцид саясаты бұл адамдарды билікке қарсы қарулы күрес жолына итермеледі. Алайда күштер тең емес еді. ОПТУ отрядтары далаға жіберіліп, 8-9 қарашада көтерілісшілер талқандалып, көтеріліс басылды. 200-ге жуық адам тұтқындалып, Қостанайға жөнелтілді.

1930 г көтеріліс. Келесі 1930 жылдың көктемінде Қазақстандағы көтерілісшілер қозғалысы күшейді. Сырдария ауданына қарасты Созақ ауданында ірі қойылым өтті. Оған себеп – жер аударылғандар мен олардың туыстары үшін ауданда бірнеше концлагерлердің салынуы. Көтеріліс 1930 жылы 7 ақпанда Созақта басталды. Аз

уақыттың ішінде жергілікті полиция қарусыздандырылды, билік өкілдері мен белсенділер өлтірілді, 20-ға жуық адам тұтқындалды. Көтеріліске хан болып сайланған Сұлтанбек Шолақов, оның көмекшісі Әли Асадулла, полиция бөлімінің бұрынғы бастығы Бейсенбаев, бұрынғы милиционер Құжақ, Д.Әтінбаев, Қ.Жолшиев, С.Шалымбетов, А.Дюганов, О.Оразбаев және Т. Аюбеков. «Кеңес өкіметі құрысын», «Хан билігі аман болсын!» деген ұрандарын алға тартқан. және "Қазақ үкіметі аман болсын!" көтерілісшілер көршілес аймақтарға хабаршылар жіберді. 15-16 ақпанда Журавлев пен Логачев отрядтары Созақ ауданына жақындады. Төрт сағатқа созылған шайқас көтерілісшілердің жеңілуімен аяқталды, хан Сұлтанбек қаза тапты, 200-ден астам адам тұтқынға алынды, 400-ге жуық шаруа қырылды. Көтерілісшілердің қалдықтары солтүстікке, Шудың төменгі ағысының қамыс тоғайларына кетті.

Ең табанды және ұзаққа созылған сипаты Қазақстанның солтүстік-батысындағы Ақтөбе, Қостанай, Қызылорда уездерінің кең-байтақ территориясын қамтыған көтеріліс болды. Ол 1930 жылы 25 ақпанда басталды. Ақтөбе ауданы Ырғыз ауданында. Аз уақыттың ішінде 6 көтерілісшілер отряды құрылып, оларды хан сайланған Қанаев Айжаркент, Бәйімбетов Жұмағазы, Сәметов Мұхантай, Сатыбалдин Исатай, Досов Ақмырза, Нұрлыбаев Төменбай, Лаубаев және Қабланов басқарды.

Көтерілісшілердің негізгі күштері Қостанай уезінің Жетіғара облысының оңтүстігінде орналасты. Көтеріліс әу бастан партизандық соғыс сипатына ие болды, бұл ОГПУ әскерлеріне шешуші соққы беруге мүмкіндік бермеді. Көтерілістерді басу үшін облысқа 8-ші атты әскер дивизиясының бөлімдері көшірілді.

1930 жылы 26 ақпанда ОГПУ бөлімшелері ауылды алды. Васильевка –Шығыс Қазақстандағы шаруалар көтерілісі (20-26.02.1930) орталығы. Көтеріліс басшысы Толстоухов тұтқындалды, көтерілісшілердің қалдықтары тауға шығып, Қытайға кетпек болды.

1930 жылы ақпанда Серікхан басқарған Сарысу өңірінде де Кеңес өкіметіне қарсы көтеріліс болды, бірақ ол бірден басылып, Серік хан мен көтерілісшілердің басқа басшылары тұтқындалып, сотсыз атылды. Осындай шаралар Шаян ауданы мен Қармақ ауылында да өтті. Бұл әрекеттердің барлығын ОГПУ әскерлері аяусыз басып тастады.

1930 жылы наурыз айында, Қазақ көтерілісші оңтүстік Орск қаласының, Ырғыз аймақтағы Жайылма ауылы өтті. Барлық жерде көтерілісшілер – сарбаздар ауылдық кеңестерді талқандады, құжаттарды жойды, астық дайындауды үзді, колхоздарды таратып жіберді. 14 наурызда Ырғыз ауылы маңында қазақ басмашыларымен үлкен шайқас болды. 8-ші атты әскер дивизиясының бөліктері жаңа шайқаста қазақ көтерілісшілерін бытыратып жіберді, олар қуғыннан қол үзіп, көп ұзамай қайтадан бірігеді. 20 наурызда атты әскер дивизиясы

хан Айжаркенттің қазақ жасағы мен М.Сәметовті талқандады. Хан өліп, М.Сәметов көнуге мәжбүр болды. 23 наурызда ОГПУ бөлімшелерімен болған шайқаста қазақ көтерілісінің тағы бір басшысы И.Сатыбалдин қаза тапты. Қалған бөлімшелер Арал теңізінің солтүстігіндегі Қарақұм құмдарына шегіне бастады. Сарбаздармен бірге көтеріліске белсенді қатысқан бірнеше жүздеген ауылдар да үйлерін тастап қашты. [5, 280-284 б.]

Кеңес әскерлері А.Досов бастаған қазақ отрядын талқандады, пулеметтің оқынан 100 аттылы қаза тапты, 150-ге жуығы жараланды.

1930 жылы сәуірде Марқожада қазақ баспашылары кеңестік Петин отрядын талқандады. Сол күні басқа сарбаздар отряды Гуцин басқарған ОГПУ әскерлер колоннасын шегінуге мәжбүр етті. Сидельников басқарған кеңес отряды қазақ баспах көтерілісшілерінің қалың қолымен соқтығысып, шайқасқа көнбей, шегінді.

30 сәуірде Ә.Жангелдиннің үкіметтік комиссиясы мен көтерілісші қазақтар-Сарбаз басшылығы (Ж. Бәйімбетов, Д.Қараев және Ә.Айменов) арасында Кеңес өкіметіне қарсы қарулы күресті келесі шарттармен тоқтату туралы келісімге қол қойылды:

1. Орта шаруалардан заңсыз тәркіленген малды қайтару,
2. Ар-ождан бостандығы, мешіттерді қайтару және биліктің діндарлардың ісіне араласпауы.
3. Тәркілеуге тыйым салу туралы қаулы шығару және оны билік органдарының сөзсіз орындауы.
4. Күшті ұжымдастыруды тоқтату.
5. Ауылдағы «таптық күрестің» жасанды шиеленісуін тоқтату, барлық ішкі істерді «делегаттар» емес, жалпы жиналыс шешуі керек.
6. Мал басының санына сәйкес салық мөлшерін белгілеу, малшылардан астық салығын алу тәжірибесін тоқтату.
7. Қарақұмдағы көтерілісші ауылдардан арнайы әкімшілік ауданның құрылуы.
8. Көтерілістің барлық қатысушыларына рақымшылық жасау 25.02-30.04.1930 ж.

Өз тарапынан Ә.Жангелдин қозғалысқа қатысушылардың барлығына рақымшылық жасауға уәде берді. 30 сәуірде сарбаздар қаруларын тапсыра бастады. Билік уәдесінде тұрмады. Бүкіл көтерілісшілер 3-4 мамырда қаруларын тастағаннан кейін ОГПУ көтеріліс басшылары мен белсенді қатысушыларын тұтқынға ала бастады. Толық ұжымдастыру науқаны қызып тұрған ауылдар бұрынғы мекеніне қайтарылды. [5, 287 б.]

1930 жылдың көктемінде Қаратал өңірінде ұжымдастыруға қарсы наразылықтар болды. Мұнда көтеріліс басылғаннан кейін қазақтар Қытайға жаппай қоныс аудара бастады. ОГПУ мәліметтері бойынша Қазақстанда 1925 адамнан тұратын 82 көтерілісшілер отряды бар.

Қорытынды

Сонымен жоғарыда айтылғандарға қорытып айтар болсақ:

1) 1929-1931 жылдардағы кеңес өкіметінің жүргізген озбырлық саясатына деген ұлт азаттық қозғалыс сипатта өтті.

2) Бұл көтерілістің негізгі қозғаушы күші шаруалары, ал байлар мен дін басылары жетекші ролін атқарды.

3) Көтеріліс қарқынды болған аудандар көбіне 1916 ұлт азаттық көтеріліс болған аудандар. Оған себеп 1916 көтеріліске қатысқан адамдардың әсері болуы мүмкін. Сол себепті бұл көтерілістер легін 1916 патшалық Ресей империясына қарсы жүргізілген қазақ шаруаларының жанкешті ұлт азаттық қозғалыстарының заңды, табиғи жалғасы және ең соңғы кезеңі деп бағалағанмыз жөн деуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Омарбеков Т. «Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері» Алматы: «Өнер», 2003. - 552 бет

2. Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді? – Алматы: «Ана тілі», 1993. – 208 б.

3. Омарбеков Т. 20-30-жылдардағы Қазақстан қасіреті– Алматы: «Санат», 1997. – 320 б.

4. Кыдыралина Ж.У. Нация и история. - Астана: Елорда, 2009. - 221 б.

5. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінгі күнге дейін). Бес томдық. 4 том - Алматы: «Атамұра», 2010, 752 бет.

6. https://el.kz/news/archive/aday_k-terilisi_/.

Қосымша деректер:

1. Восстание 1929–31 годов в Казахстане. Борьба с последствиями сталинской модели коллективизации сельского хозяйства: <https://world-nan.kz/blogs/vosstanie-1929-31-gg-v-kazakhsta-ne-borba-s-posledstviyami-stalinskoyi-modeli-kollektivizatsii-selskogo-khozyaystva>.

2. Восстания в Казахстане 1929–1931 гг.: <http://www.hrono.ru/sobyty/1900war/1929kaza.php>.

3. Батпакаринское восстание: дело № 648: <https://datnews.info/batpakkarinskoe-vosstanie-delo-648/>.

3.8. Жошы ұлысының ыдырауы мен тәуелсіз Астрахан хандығының құрылуы

Рауан Нуржанович Сартаев

Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті.

7М01601 – «Тарих» мамандығының 1 курс магистранты

(Қостанай қ., Қазақстан)

Аманжол Күзембайұлы

Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті.

Тарих ғылымдарының докторы, профессор

(Қостанай қ., Қазақстан)

Шыңғысхан ұрпақтары құрған барлық мемлекеттердің арасында тарихнамаға Алтын Орда деген атаумен енген Ұлық Орда XVIII ғасырдың аяғына дейін Шығыс Еуропада саяси жалғасы болды, сол кезде оның тікелей мұрагері – Қырымдағы Ұлы Орда, тарихнамада Қырым хандығы деп аталған, Ресейге қосылды. Татар хандықтары – Жошы ұлысы – Алтын Орданың тікелей жалғасы. Жаңа саяси орталықтар – татар мемлекеттері бірден емес, жеке тәуелсіз мемлекеттер ретінде қалыптасты. Қазан, Қырым, Қажы-Тархан және Сібірдегі Түмен бұрынғы Алтын Орданың бүкіл аумағын біріктіруге үміткерлер болды [1].

XIV ғасырдың соңында басталған ыдырау кезеңі біртіндеп XV ғасырға өтті. Жаңа саяси орталықтар біртіндеп татар мемлекеттері мен уәлаяттарының астанасы ретінде «тамыр жайып», XV ғасырдың ортасына қарай олар толығымен тәуелсіз саясат жүргізді. Зерттеушілер әртүрлі даталарды татар хандықтарының «құрылу» уақыты деп атайды, бірақ бұл даталардың барлығын шартты сілтеме ретінде ғана қабылдауға болады. Шын мәнінде, бір кездері қуатты және ең үлкен болған мемлекет бірнеше жаңа ордаларға біртіндеп ыдырады, ал татар хандықтарының тарихын нақты аймақтардағы Алтын Орда тарихының жалғасы ретінде қарастыру керек. Қазіргі зерттеушілер бұл саяси құрылымдарды постаналтынордальдық саяси құрылымдар деп атайды.

Өздерін хан деп жариялаған, Алтын Орданың әртүрлі аймақтарында тиындар соқтыртқан және Сарайдың билігін мойындамаған эмитенттерді зерттеушілер жаңа мемлекет құруды жоспарламаған, бірақ Сарайды басып алып, басқа да үміткерлерді, кейде өздерінің бауырларын немесе туыстарын өз билігіне бағындыруға тырысқан үміткерлер ретінде қарастырады. Олардың барлығы «Тақ Елін», яғни «тақ» жерлерін – Еділдің төменгі ағысындағы Сарай қаласын бақылау үшін күрескен. «Тақ Еліне» ие болу хандардың біреуін «басты» етті, ал қалғандары өз ордаларында билік етіп, салық жинап, азаматтық және әскери билікті жүзеге асырып, жалпы шекараның бір бөлігін қорғаумен айналысты. Кейде олар бір-бірімен соғыс бастап, сондай-ақ ішкі немесе сыртқы жаулардың біреуіне қарсы біріге алады.

Осылайша біртіндеп татар хандықтары геосаясаттағы басымдықтарымен қалыптасты [2].

Алтын Орданың ыдырауы ұзақ уақытқа созылды және ол біртіндеп тәуелсіз мемлекеттерге бөлінді. Бірақ хандықтардың бірі мәртебесі бойынша әрқашан басқалардан «жоғары» болды. Бастапқыда бұл Үлкен Орда болды. Әрі қарай «Тақ Елі» Қажы-Тарханның, содан кейін Қырымның бақылауына өтті. Соңғысы, Төменгі Еділ аймағын одан әрі тікелей басқара алмаса да, Үлкен Орданың жеңілісінен кейін өзін «Тақ Елі» деп жариялады, бұл таққа иелік ету оларға тиесілі дегенді білдіреді. Содан бері Қырымда орталығы бар хандық Ұлық Орда, яғни Ұлы Орда деп аталды, ал қалған татар хандықтары орда немесе уәлаяттар деп аталды. Тарихнамаға олар Қазан, Қырым, Астрахан, Қасым, Түмен және Сібір хандығы, сондай-ақ екі Орда - Үлкен Орда және Ноғай Ордасы кірді. «Ноғай Ордасы» атауы маңғыт жұртына берілді, өйткені оның билеушілері Шыңғыстың ұрпақтары емес, Едігенің ұрпақтары, «қара сүйек» болып есептенлінген бектер мен мырзалар болды.

Татар хандықтары Алтын Орда дәстүрлерін жалғастырды және ортағасырлық конфедерацияның бір түрі болды. Олардың ең бастысы «Тақ Елінің» иегері Ұлық Ұлыс - Үлкен Орда, содан кейін «Қырымның Ұлы Ордасы және Дешті-Қыпшақ» (Қырым хандығының ресми атауы) болды. Олардан төменде ресми құжаттарда өздерін уәлаят, яғни ұлы мемлекеттің аймағы деп атағандар болды. Уәлаяттар қатарында: Қазан уәлаяты, Түмен уәлаяты (Тұран уәлаяты), Тура уәлаяты (Батыс Сібірдегі Чимги-Тура). Тұрақты әулеттер болмаған немесе билеуші әулеттер басқа уәлаяттардан бақыланған аймақтар жұрт деп аталды: Маңғыт жұрты (Ноғай Ордасы), Астрахан жұрты және «Мещер жұрты» (Қасым хандығы) [3].

1480 жылы Үлкен Орданың ханы Ахметтің Уградағы сәтсіздігінен кейін Мәскеу татар билігінен тәуелсіздік алды деп саналады. Бірақ толық тәуелсіздік туралы айтудың қажеті жоқ, өйткені Қырым, Қазан және Астрахан Алтын Орданың мұрагерлері ретінде XVI ғасырда өмір сүруін жалғастырды. Қырым хандығы XVIII ғасырдың соңына дейін Ресей мен Литва Ұлы Герцогтігінің (Украина) «орыс» аумақтарын өзінің иеліктері деп санады. 1480 жылдан кейін Мәскеу Үлкен Орданың орнына бірнеше татар хандықтарына құрмет көрсетуді жалғастырды. Толық тәуелсіздік туралы тек XVI ғасырдың ортасынан бастап айтуға болады.

Ахмет қайтыс болғаннан кейін оның ұлдары мен жиендері билік үшін күресті бастады, бұл үлкен Ордадағы алауыздықты одан әрі күшейтіп, оны едәуір әлсіретті. Сарай құлағаннан кейін 1481 жылдан бастап Үлкен Орданың астанасы ежелгі татар қалаларының бірі – Қажы-Тарханға ауысты. Махмұд пен Ахмет ұрпақтары арасында жоғарғы билік үшін үлкен күрес басталды. Соған қарамастан, тәуелсіз Үлкен Орда 1502 жылы мамырда Қырым ханы Меңлі-Герей өз аумағының

негізгі бөлігін жаулап алғанға дейін өмір сүрді. Осы оқиғадан кейін ол батыста өз жерлерін жоғалтты және тек Еділдің төменгі ағысы бойын иемденген Астрахан хандығына айналды [4].

Үлкен Орданың өмір сүруін тоқтауының негізгі уақыты ретінде 1502 жылды қабылдауға болады. Бірақ бұл мәселе әлі күнге дейін толыққанды жабылмаған, өйткені 1502 жылдан кейін Қырым хандығы өзін Үлкен Орда деп атай бастады, осылайша татар хандықтарының арасында бұл Алтын Орданың жалғасы екенін мәлімдеді.

Бірақ, Герейлер өз билігін қанша жерден жоғарылатқылары келмесе де, олар бәрібір Жошы ұлысынан бөлініп шыққан хандықта билік етті. 1502 жылдан кейін Астрахан негізінен Қырым хандығына тәуелді болса да, кейіннен ноғайлардың белсенді араласуымен, әсіресе болашақта Қырым хандығы өз саясатын Осман мемлекетінің фарватерінде жалғастырғандықтан Астрахан хандығы Үлкен және Алтын Орданың жалғасы болып саналады.

Қазан хандығын Тоқай-Темір әулетінен шыққан, Тоқтамысты жақтаушылардың бірі, Алтын Орданың соңғы ханы Ұлық Мұхаммед құрды. Ол сондай-ақ Алтын Орданың тікелей мұрагері болды. Ұлық Мұхаммед пен оның ұлы Махмұд хан тұсында Алтын Орда мемлекетінің бір бөлігі біртіндеп Қазан уәлаятына айналды. Бұл хандар өздерін «татар хандары», «татар патшалары», яғни Алтын Орданың хандары деп санады және «Тақ Елі» үшін күресуді жалғастырды, бірақ соңында олар тек Орта Еділ мен Орал аймағын өз бақылауында қалдыра алды [4].

Алтын Орда мемлекеті біртіндеп бірнеше хандыққа айналды. Саяси тұрғыдан ол мұрагерлерінің тарихына сіңісіп, ұзақ уақытқа дейін өмір сүрді. Сонымен бірге, Алтын Орда тарихының кейінгі кезеңін орта ғасырлардағы барлық дерлік мемлекеттік құрылымдарда болған саяси бытыраңқылық кезеңі деп атауға болады. Алайда, Алтын Орда үшін бұл кезең көптеген ортағасырлық мемлекеттер сияқты жерлерді біріктірумен және орталықтандырылған биліктің күшеюімен емес, Алтын Орданың саяси, аумақтық және этномәдени мұрагері болған Ресейдің оның аумағын жаулап алумен аяқталды [3].

Ыдыраған Жошы Ұлысының орнына құрылған түркі-татар мемлекеттерінің бірі – Еділдің төменгі ағысында құрылған Астрахан хандығы. Астрахан хандығы мемлекеттік басқару құрылымында, саясатта Алтын Орданың тәжірибесінен көп нәрсе алды және өзін Алтын Орданың толыққанды мұрагері деп санауға құқылы.

Астрахан хандығының құрылған уақыты жайлы қазіргі тарих ғылымында біршама келіспеушіліктер бар. Біреулері хандықты Кіші-Мұхаммедтің баласы Махмұд хан 1459 жылы құрды десе, енді біреулері ол 1502 жылы Үлкен Орданы Қырым ханы Меңлі-Герей талқандаған уақыттан тәуелсіздікке ие болды деп есептейді. Бұл екі тұжырымның қайсысы объективті шындық екенін нақты айту қиын, алайда біз өзіміз Астрахан жеке саяси бірлік ретінде 1459 жылы құрылды деп есептейміз.

Себебі осы кезден астап Қажы-Тархан қаласы және оның қарамағындағы аймақтар өз алдында жеке саясат жүргізе бастады [4].

Алтын Орда және Үлкен Орда кезінде де, тәуелсіз хандық кезеңінде де Еділдің төменгі ағысында орналасқан Қажы-Тархан қаласы – маңызды сауда жолында орналасқан қалалардың бірі болды. Сонымен қатар ол маңайындағы басқа қалалар мен қоныстарға қарағанда әлдеқайда жақсы қорғалған болды. Бәлдікім сол себепті де болар, інісі Ахметтен жеңілген Махмұд хан осы қалаға келіп, бас сауғалаған.

Қазіргі таңда Астрахан хандығының территориясы Ресей Федерациясының Астрахан облысының құрамында. Астрахан облысында барлық Ресей бойынша қазақтардың ең көп бөлігі өмір сүреді. Бұнда 2010 жылы шамамен 150 мың қазақ қандастарымыз тұрған. Олар облыстың барлық жерлік аймақтарында қоныстанып, 163 елді мекенде халықтың абсолюттік немесе салыстырмалы көпшілік бөлігін құрайды. Екі ауданда қазақтар ең ірі этникалық топ болып саналады – олар Володар ауданында абсолюттік көпшілікті (халықтың 68,05%) және Краснояр (Қызыл Жар) ауданында салыстырмалы көпшілікті (47,65 %) құрайды.

Астрахан облысының аумағында қазақтың моноэтникалық ауылдары, тіпті ауылдық кеңестері, яғни халық санағы қазақ ауылдарынан өзгеше этникалық сәйкестілігі бар бірде-бір адамды таппаған аумақтар бар. Жүз пайыз қазақ халқы бар ең ірі муниципалитет – Володар ауданының батыс бөлігінде орналасқан Сұлтан ауылдық кеңесі, онда 2017 жылы 683 адам тұрды. Қазақтар халықтың басым көпшілігін құрайтын Астрахань облысының ең ірі елді мекені – Володарский аудан орталығы, онда 2010 жылы қазақтар шамамен 10 мың тұрғынның 60,3%-ын құрады. Қазақ халқының ең көп үлесі бар қала – Харабали, онда қазақтар шамамен 33,6% құрайды.

Қазақтар негізі Кіші жүз өкілдері. Олар туған халқының салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын және тілін сақтау үшін бар күшін салуда. Бұрын Астрахан облысында 70-ке жуық қазақ мектебі болса, қазір олардың 30-ға жуығы ғана қалды.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында киелі жерлер тақырыбын көтерген еді [5]. Ата-бабаларының кесенелері мен молалары тұрған жерді киелі деп санайтын қазақтар үшін Астрахан облысында мұндай орындар өте көп. Сейіт баба, Бөкей хан, Атан ханым мен күй атасы атанған Құрманғазының кесенелерін атасақ та жетіп жатыр. Сейіт баба мен Бөкей хан кесенесі Краснояр ауданының Кіші Арал ауылында, ал Құрманғазы кесенесі Володар ауданының Алтынжар ауылында орналасқан. Бұның барлығы бізге қазіргі Астрахан облысының шығыс аудандары атам заманнан бері қазақтар мекендеп, көшіп-қонып, өмір сүрген аймақ болғанын дәлелдейді.

Жалпы, Астрахан хандығының тарихы Қазақ хандығының тарихымен тығыз байланысты. Мемлекеттік құрылым мен басқару дәстүрлері, дін мен мәдениет аталған хандықтарға ортақ болып, бұл мемлекеттер этникалық және тілі жағынан бір-біріне жақын еді. Сондықтан Астрахан хандығының тарихын зерттей отырып біз Қазақ хандығының жаңа қырларын аша аламыз. Сондай-ақ, сонда тұрып жатқан қандастарымыздың тарихын зерттеп білу тек кәсіби тарихшылар үшін ғана емес, сонымен қатар барша қазақ халқы мен түркі әлемінің тарихына қызуғышылық білдіретін адамдар үшін жаңашылдық болады деп есептеймін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Варваровский Ю. Е. Распад улуса Джучи в 60-70-е годы XIV века (по данным письменных источников и нумизматики). АҚД. Казань, 1994. - 220 с.
2. Зыков Ф. П. Астраханское царство или союз свободных городов // Астрахань и Астраханский край. Сборник краеведения. Сб. 1 (июль 1924). Астрахань, 1924. – 83–100 с.
3. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. Саранск: Мордовское книжное издательство, 1960. – 279 с.
4. Зайцев И. В. Астраханское ханство. Ин-т востоковедения РАН. – 2-е изд., испр. – М.: Вост. лит., 2006. – 303 с.
5. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы // Егемен Қазақстан. – 2017, 12 сәуір.

3.9. Ресей мен Түркия саясатындағы Қырым мәселесі

Нұрымжан Қайратұлы Қайрғали

«Тарих» мамандығының 1 курс магистранты. А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті (Қостанай қ., Қазақстан)

Аманжол Күзембайұлы

т.ғ.д., профессор. А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті (Қостанай қ., Қазақстан)

1517 жылы Мысырды жаулап алғанға дейін және Осман сұлтаны халифа (яғни барлық мұсылмандардың рухани көсемі) атағын алғанға дейін түріктер өз империясын бүкіл ислам және түркі халықтарының үстінен басшысы ретінде қабылдады. 1475 жылы олар Қырым хандығына протекторат орнатты, ал Осман империясы мен Ресейдің Қырымдағы басты мақсаттарының бірі Қара теңізде үстемдігін орнату үшін саяси бағытты қалай қолданғандығын шағын мақаламызда көрсетуге тырысамыз.

Ресей-Түрік соғысының нәтижесі османдықтар үшін сәтсіз аяқталғанымен де, бұл Осман империясы Қырымды саяси бағытта

пайдалана алмай қалуды білдірмеді. Оған дәлел Ресей мен Осман империясы арасындағы Кучук-Кайнаржний келісімі.

Кучук-Кайнаржний әлемі дәстүрлі түрде тек прогрессивті құжат ретінде қарастырылады. Бұл келісім ресейлік дипломатия мен қарудың жарқын жетістігі болып саналады, Ресейді бұрын-соңды болмаған сияқты Қара теңіздің жағалауына жақындатты және ең бастысы, Порттан Қырымды жұлып алды. Бұл бағалау түбекке тәуелсіздік беру - Ресей үкіметінің Қырымды Ресейге қосу жөніндегі саяси бағдарламасының кезеңі деген кең таралған түсінікке толық сәйкес келеді.

1774 жылғы орыс-түрік келісімшартының мәнін ешқандай бағаламай-ақ, біз оның мазмұнын соғыстың алғашқы жылдарында, 1770 жылы Кеңес айқындаған міндеттер призмасы арқылы тексеруге тырысамыз. анықталды және олар келесідей көрінді: Қара теңіз жағалауында ыңғайлы айлақ алу (ең алдымен Кафу, бірақ Керчь пен Йеникалемен бірге); бұл, өз кезегінде, Ресейге Қара теңіздегі барлық орыс кемелері үшін Порттың жүзу еркіндігін мойындауын талап ету құқығын берді; Негізгі талап - Қырым татарларының Сұлтан билігінен толық тәуелсіздік алуы және хандық ішіндегі істерде Портаға ықпал етудің кез-келген құралдарының алынып тасталуы болды, ол Қырымдарды бейбіт жасаушыларға айналдырып, оңтүстікке бейбіт өмір әкелуі керек еді [1, 37 б.].

1771 жылдың жазында Кафаны Долгоруковтың әскерлері алған кезде ыңғайлы айлақ мәселесі, тіпті дамыған портпен бірге басқаларға қарағанда ерте шешілді. Азов флотилиясы сол жерге дереу көшіріліп, фрегаттардың құрылысы басталды. Алайда көп ұзамай татарлармен хандықтың тәуелсіздігі және Ресеймен одақтасу туралы келіссөздердегі қиындықтарға байланысты Кафаның талабынан бас тартуға тура келді. Бұл концессияға сол кезде Ресейдің кемелер үшін альтернативті якорь болғандығы - вице-адмирал Сенявинге бүкіл эскадрильямен бірге көшуге бұйрық берген Керчь айлағында көмектескен. Азов пен Донда суы таяз болғандықтан үлкен кемелер жасау мүмкін болмады [1, 48 б.].

Кеңес жасаған барлық жеңілдіктер шартта соғыстың басты жетістігі - татарлардың өздерімен арнайы келісімде бекітілген Қырымның тәуелсіздігін сақтап қалуға ұмтылды. Алайда, бұл мәселеде де Ресей шарттағы талаптардың толық консолидациясына қол жеткізе алмады. Кучук-Кайнарджи келісімінің мәтінінде, татарлардың тәуелсіздігі туралы тармақта Ыстамбұлдың Қырымға қатысты діни үстемдігіне қатысты ұстаным бекітілген - бұл Фокшан бейбітшілік конгресінде түрік тарабы қойған талап.

Осылайша, біз Кучук-Кайнарджий әлемі Ресейдің Қара теңіз аймағындағы мәселелерін айтарлықтай дәрежеде шешті деп ойлай алмаймыз. Түріктермен жасалған түпкілікті келісім, шарттың орталық пункті - Қырым тәуелсіздігіне құрбан болған көптеген жеңілдіктер мен

түзетулер арқылы қан төгілді деп айтуға болады, ол да толық емес болып шықты [1, 39 б.].

Бейбіт келісімшартқа қол қою кезінде екі тараптың жасаған жеңілдіктері, тиісті мәселелерді талқылау сипаты және одан кейінгі оқиғалар бұл құжат Ресей үшін де, тіпті одан да көп Порт үшін де ұсынылған жоқ деп айтуға негіз береді. Келісімге қол қоймас бұрын да тараптар Қырымға қатысты өздерінің келесі әрекеттерін жоспарлаған болатын.

Сол уақыт үшін өте маңызды және әкімшіліктен әлсіз бөлінген хандыққа өзінің діни ықпалын сақтай отырып, Түркия хандықтың тәуелсіздігі туралы тармақты Қырымды қайтару жолындағы күрестегі уақытша жеңілдік ретінде қарастырды [2, 46 б.].

Санкт-Петербургте олар Қырымның тәуелсіздігін нығайту және түбекке Ресейдің ықпал ету тәсілдерін талқылады. Мұның ең сенімді әдісі одақтасты хан тағына көтеру болды. Ресейде ондай үміткер бұрыннан болған. Ресейдің астанасында ұзақ уақыт болып, сотта ең жағымды әсер қалдырған Калга-Сұлтан Шагин-Гирей Қырымдағы орыс тұрғынына тәуелсіз билеуші болуға деген ұмтылысын бірнеше рет білдірген. Олар Шагинді Санкт-Петербургтегі хандарда тұрғызу мәселесі туралы 1773 жылдың жазында, 4 шілдеде Кеңес кітаптан есепті оқығанда шындап ойлана бастағанға ұқсайды. Долгоруков «Калги-Сұлтанның татарлар ханына автократтық болғысы келетіндігі туралы» 1. Бұл мәселе бойынша байыпты пікірталас өтті, бірақ, дегенмен, «Калги-Сұлтанға деген құрмет қаншалықты берік және әділ болғанымен, қазіргі аймақтарда бұған жүгінуге болмайды [2, 49 б.].

Шынында да, Ресейдің бейбіт келіссөздерге дайындық кезеңінде хандықтың ісіне мұндай араласуы олардың орындалуын бұзуы мүмкін. Оның қорғаныс мәселесін хандықтың басында талқылау ыңғайлы сәтке қалдырылды.

1774 жылы шілдеде жасалған Кучук-Кайнарджи бейбітшілігінің нәтижелері Ресей мен Түркияның Қырым мәселесіндегі одан әрі саяси стратегиясын анықтады. Бейбітшілік келісіміне қол, екі жақ та өз жоспарларын жүзеге асыра бастады: Ресей - татарлардың тәуелсіздігін нығайту, Порт - түбекті қалпына келтіру [3, 79 б.].

Ресейде татар қоғамының жағдайы мен ақыл-ой құрылымы шынымен де бағаланды. Сонымен, кітап. Долгоруков ұзақ уақыт бойы Қырымда болған және көптеген Мурзаларды, Бейлерді және ханның өзін жеке-жеке білген, бейбітшілікке қол қойылғаннан кейін татарлар «мәртебелі Император Мәртебелі көрсеткен мейіріміне қуанудың орнына», Қырым аймағын азат және тәуелсіз мемлекетке **айналдыру, әрине, олар бұл туралы ренжіседі, сонымен қатар Қырым татарларына «өздеріне берілген жоғары пайдаға деген құрметпен қарамай, өздерін құлдыққа алғысы келеді ... Османлы порты». Ханның өзін Қырымдағы орыс армиясының жетекшісі «өте әлсіз ақыл» адамы ретінде сипаттаған, ол «басқаруда**

шеберлігі жоқ қана емес, сонымен қатар сауаты да аз; оның пікірінше, әкімдер - бұл өте жау сіздің империяңыздың күші» [3, 37 б.]

Алайда, Санкт-Петербуркте олар Қырымның тәуелсіздігін нығайту бағытын ұстанды. Ресей үшін Порттың Қырым бостандығы туралы бапқа сәйкес келуі өте маңызды болды. Осы себепті Санкт-Петербуркте татар істеріне араласу және бейбітшілік аяқталғаннан кейін көп ұзамай өз кандидаттарын ханға көтеру мүмкін емес деп саналды. Бұл ұстаным түріктерге үлгі көрсетуі керек еді. Санкт-Петербуркте **«қалпына келтірілген тыныштықты сақтау үшін татарларды қазір өз бұйрықтары бойынша қалдыруға тырысу керек және осындай мінез-құлықпен Портты оларды тастап кетуге дағдыландыру керек және ол өз тарапынан толық бостандық пен тәуелсіздік»** тақырыбында өтті [3, 39 б.]

Кэтрин ханзадасының хатында баяндалған Кучук-Кайнарджий бейбітшілігіне қол қойылғаннан кейінгі кезеңдегі Ресейдің Қырымға қатысты ең айқын саяси бағыты. Долгоруков (1774 ж. Тамыз): **«Біз сізден және басқа сенімді жаңалықтардан ұзақ уақыт бойы жаман қасиеттер туралы, әсіресе нақты хан үкіметінің кішігірім мүмкіндігі туралы ескерттік, бірақ жағдайды ескере отырып біз Қырым және басқа татар халықтарының пікірталастарында болсақ, тұқым құқығы арқылы да, бүкіл қоғамды ерікті түрде сайлау арқылы да оны босатудың лайықты әдістері жоқ, бұл қадір-қасиетке ие болды, бірақ әсіресе ол түрік билігінен кетуге шешім қабылдаған уақыт; және осы тұрғыдан біз оны қорғау үшін қажет және табамыз, егер тек түрік жағы оны жою ниетін сезінсе ғана»** [4, 74 б.]

Осылайша, Санкт-Петербург үшін сипатталған кезеңдегі басты міндет - татарлардың тәуелсіздігін сақтау, тіпті егер Гиреевтер үйінен шыққан ресейшіл емес өкілдіктің басшылығымен болса. Олардың хан тағына отыруды неғұрлым қолайлы сәтке және төтенше жағдайға ауыстыру туралы шешім қабылданды.

Портаның Ресейден үлгі алу ниеті болған жоқ. 1774 жылдың маусымында, бейбітшілікке қол қоюдан біраз бұрын, князь. Долгоруков «жау флотының Керчь бұғазына келуі» туралы хабарлады. Ресей-түрік келісіміне әлі қол қойылмағандықтан, бұл факт түріктер тарапынан ешқандай бұзушылықты білдірмеген. Бірақ, белгілі болғандай, шартқа қол қойылған күннің өзінде, түрік флоты Қырым жағалауларынан кеткісі келмеді. Сонымен қатар, тамызда Долгоруков осы флоттың Қырымның оңтүстік жағалауындағы Алуштаға қонғанын жариялады. Бірнеше күннен кейін сол Долгоруковтан татарлардың түрік әскерлерін басып алуға рұқсат бергендігі туралы тағы бір хабар келді [4, 19 б.]

«Ақыры қыркүйекте Қырымнан жаңалықтар келді, ол Санкт-Петербуркте бейбітшілік келісіміне қол қойылғаннан кейін екі айдан кейін күтілмеген еді». Татарларды

Константинопольге жіберу туралы өтінішпен азаматтығындағы ай және түріктер өз флотын Қырымнан босатып, сонда қыста тұрып, сол жердегі бекіністер бойымен біздің армиямыздың шығуымен орналасады», - делінген Долгоруковтың баяндамасында.

Ресейлік әскерлердің оңтүстігінде Санкт-Петербургтен диспетчерлер орналасқан жерлерде әскерлерді оккупацияланған территориялардан шығаруды тез арада тоқтату туралы асығады. Долгоруковқа түріктер бірінші болып шыққанға дейін Қырымнан шықпауды бұйырды. Румянцев түріктер Қырымды тазартқанға дейін жердің бір қадамын бермеу үшін жазаланды. Ресейдің бүкіл соғыс уақытындағы басты, және, мүмкін, жалғыз маңызды жетістігі, Қырымның тәуелсіздігі қауіп төндірді [5, 64 б.].

Ресейлік әскерлерді Қырымда тастап кету туралы нұсқаулардың кешігуінің нақты қаупі болды, өйткені осы реплика жазылған уақытта әскерлерді шығару аяқталуы керек еді. Алайда курьерлер уақытында болды. Долгоруковқа Санкт-Петербургтен Қырымның дәл шекарасында, Перекопта түбектен кетуге ниетті хат келді. Бейбітшілік келісіміне қол қойып, түріктер оны мүлде орындамайтыны, әсіресе Қырым татарларына тәуелсіздік беру тұрғысынан айқындала түсті [5, 37 б.].

Енді түріктердің Қырым мәселесіне қатысты ұстанымын талдауға біршама толығырақ тоқталайық. Бір жағынан, түріктер міндетті түрде Қырымды қайтаруға бағытталған және оны уақыттың мәселесі деп санаған. Екінші жағынан, сұрақ туындайды, неліктен Ыстамбұлда өздерінің Қырымдағы саясатының сәттілігіне соншалықты сенімді болды, неге татарлардың ісіне араласуды мүмкін деп санап, жақында қол қойылған бейбітшілік келісімшартының баптарын бұзды. Бұл, әрине, түркілердің Қырымда татарлардың өздерінен кең қолдау сезінгендігімен түсіндіріледі. Оның үстіне, Қырым татарларының өздері Портуды неғұрлым батыл қадамдарға итермелеп, өз делегацияларын түрік астанасына жіберіп, сол жерде кейде тікелей алдау арқылы әрекет етті. Түріктердің өздері әрдайым татар әңгімелеріне сенбейтін, бірақ олардың билігінде Қырымды қайтару мүмкіндігі өте азғырылды, ал түріктер Бахчисарай диванының арандатушылықтарына бой алдырды [5, 79 б.].

Түріктер мен татарлар арасындағы қарым-қатынас, сондай-ақ Түркия үкіметінің Қырымға қатысты әрекеттеріне қатысты кейбір егжей-тегжейлерді бір қызықты құжат мысалында іздеуге болады, бірақ оны зерттеушілер қолданбайды, ол құжат - Ресей резидентінің хатшысының күнделігі. Ресей-түрік бейбітшілігіне қол қойылғандығы туралы хабарлама алудан бірнеше күн бұрын Қырым ханы Ресей тұрғынын өз флотымен Қырым жағалауына келген түрік пашасына тапсырғаны белгілі. Түрік лагерінде болған кезде Ресей елшісі мен Пашаның арасында өте сенімді қарым-қатынас қалыптасты, ол бейбітшілікке қол

қойылғандығы туралы жаңалықтардан кейін достыққа айналды. Резидент хатшысының күнделігінде ресейлік резидент пен түріктің жоғары лауазымды адамының кейбір әңгімелері жазылған. Алғашқы кездесудің өзінде-ақ түріктер орыстардың татарларға қалай сенетініне таңғалды: **«Пашиннің бірінші сұрағы: «Сіз бұл дерекке қалай сендіңіз?» Олар өздерінің ант заңына сенді, ал татарлар тек өз анттарын беріп қана қойған жоқ. Бірнеше рет заң қабылдады, сонымен қатар оны Алкоранды сүйіп тастады: олар адамзатқа қалай сенбейді? «Ол қайталап:» Сіз олар емессіз, білдіңіз, енді сіз олардың қаншалықты сенім артуға болатындығын білесіз». Жоғары дәрежелі түріктің Қырым татарларына деген сенімсіз (егер менсінбейтін болса) қатынасы айқын [5, 37 б.]**

12 тамызда (сол 1774 ж.) Сол сұхбаттасушылар арасында болған әңгіме одан да айқын. Түрік Паша: **«Ресейдегі әйгілі шенеуніктердің ешқайсысы тек өз мүдделері үшін ойлап тапқан, жазған және жариялаған саяси және мемлекеттік істерге қатысты жалған нәрсеге батылы бар ма? Тұрғын оны ешкім бұған батылы бармайды»** деп сендірді. Егер онсыз да өмірден жалыққан сатқын мұндай әрекетке бармаса, оның қарнынан айырылады. Паша оның сөзін бөліп, таңданыс білдіріп: **«Татарлардың айлакерлігі осылай жалғасады: Сахиб-Гирей оны алдауды ойлап тапты, оған Бақты-Гирей-Сұлтаннан арнайы хат алғанын, Ресеймен жасалған бітімгершілік келісім-шартта Қырым аймағының негізінде қалуға бұйрық берген сияқты болғанын жазды. Қазіргі соғысқа дейін болған түрік аймағы.** Олар түріктерді өздерінің азаматтық араздықтарына бірнеше рет тартуы сияқты, қол қойылған орыс-татар және орыс-түрік құжаттарын еркін түсіндіруге тырысады [6, 38 б.]

Біз түрік үкіметінің бейбіт бейнесін жасауды мақсат етпей, түрік-татар қарым-қатынасын объективті түрде зерттей отырып, Портаның Қырым істеріне араласуын әрдайым түрік астанасындағы агрессивті көңіл-күй басқарған жоқ деп мойындауымыз керек. Қырым татарлары, бұған дейін айтылғандай, Порталар бұған дайын болмаған және Ресеймен қарым-қатынасты қиындатқысы келмеген кезде де түріктерді өздерінің ішкі істеріне тартты. Көріп отырғаныңыздай, татарлар өздерінің түрік қамқоршыларын да оңай алдай алады, бұл олардың түріктердің жағдайын қиындатып жатқанын өздері де сезбейді. Татарлардан тағы бір алдау әрекетінен кейін, орыстармен қақтығысқа түсе жаздап, түрік пашасы Қырым татарлары туралы өте эмоционалды түрде айтты: **«О, егер түрік сұлтаны мен орыс патшайымы қазір тату келісіп, бұйырған болса олардың жетекшілері бүкіл татар отбасын құрту үшін...».** Сонымен қатар, татарлар көбінесе түріктердің көңілінен шығу үшін әрекет етті және жоғарыда айтылғандай, кез-келген сәтте сұлтанның басқаруымен оралуға дайын болды [6, 96 б.]

Қорыта келе Қырым ол тек вассал немесе аннексияланған мемлекет емес сонымен қатар мемлекеттердің сыртқы саяси жүйеде өз

күшін дәлелдеудегі басты тәуелсіз мемлекет бола алғандығын аңғара аламыз. Бұл өз кезегінде Қырым ешқашанда Түркияның немесе Ресейдің арқасында ғана әлемге танылды деп айту қате пікір. Егер Қырымды сыртқы саяси жүйеде пайдаланбағанда жоғарыда аталған екі мемлекеттің алар орны басқаша болар еді. Оған басты себеп Қырымның тәуелсіз болғандығының әсерінен ғана мемлекеттер соның арқасында өзінің мықтылығын көрсете алды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб.: Унив. тип. в Казани, 1887. – 772 с.
2. Тунманн И. Крымское ханство. – СПб.: 1-я гос. типография Крымполиграфтреста. Симферополь, 1936. – 116 с.
3. Зайцев И.В. Крымская историографическая традиция XV – XIX веков: пути развития: Рукописи, тексты и источники. – М.: Вост. лит., 2009. – 304 с.
4. Непомнящий А.А. Начало научного этапа разработки источников по истории Крымского ханства: В.Д. Смирнов // Золотоордынское обозр. – 2015. – № 3. – С. 113–142.
5. Хорошкевич А.Л. Русь и Крым после падения ордынского ига: динамика трибутарных отношений // Отеч. история. – 1999. – № 2. – С. 69–79.
6. Кинросс Л. Расцвет и упадок Османской империи. М., 1999. С. 419.

3.10. Караимы - тюркский народ Крыма

Владимир Антанасович Скерсис

магистрант. НАО «Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова»
(г. Костанай, Казахстан)

Во всем мире за последние пару десятилетий обострился интерес к этнонациональным и национально-религиозным процессам у теоретиков политики и ее практиков. Данный интерес в значительной мере обосновывается острым развертыванием и протеканием конфликтов. К несчастью, данные конфликты сопряжены с множеством неожиданностей, которые оказывают впечатление даже для тех, кто освоил подобные события на высоком уровне во всемирной истории.

В текущих реалиях в современной науке усиливается своеобразная тенденция «антропологического секвестра», которым на смену приходят все более детализированные теории «сложного общества», что рассматривается в глобальных (мировых) масштабах.

На долю изучающих предельно конкретные локальные культуры, приходится все большее число научных проектов. В связи с вышеизложенным, исследовательские взгляды прикованы к малым народам, а конкретно к их быту, духовной жизни, а особое внимание уделяется их религиозным взглядам. Все это является важным взглядом для изучения немногочисленных религиозных общин, что способствует рассмотрению палитры существующих социальных моделей действительного «культурного разнообразия».

Все это идеально отвечает перечисленным выше особенностям караимов как этнокультурной и этнорелигиозной общности. Таким образом, являясь малым народом, они смогли вобрать и закрепить в своей культуре тюркское и семитское идейно-религиозное влияние, сохраняя при этом свою самобытность на протяжении большой своей истории и успешно избегают свою ассимиляцию под влиянием других народов мира. В настоящее время тема этнографических особенностей караимов стала, особенно популярной. Данная народность притягивает к себе своей необычностью, в особенности своим происхождением. Так же своими необычными традициями и бытом, который в свою очередь может отличаться от мест проживания. Все это в настоящее время притягивает научный интерес к данной малоизвестной и изученной народности как караимы, чем и обусловлена актуальность темы исследования.

Караимы являются ярким примером того, как религия помогла образоваться народности, они притягивают к себе и своей истории интерес мирового сообщества. Караимы увлекают своей поистине уникальной и манящей историей, а также своими особенностями и необычной историей. К истории караимского народа невозможно остаться равнодушным к их культуре, быту и традициям, ведь она поистине уникальна и крайне необычна. Данный народ может похвастаться красочными, а также богатыми обрядами и рядом своих действительно крайне необычных ритуалов. Все это и вызвало интерес к караимам и их народности.

«Караимы» (читающие) — «немногочисленная малая этническая группа, берущая свои истоки от тюркоязычных приверженцев караимизма в Восточной Европе».

Истоки караимского языка относят к кыпчакской группе тюркских языков. Особенность и отличием караимского языка является их лексический состав, в котором присутствуют большое количество гебраизмов (слово или оборот речи, заимствованный из древнееврейского языка).

В караимском языке различают такие диалекты как:

Северный (тракайский);

Южный (галичкий);

Крымский [2].

Ярко выраженные отличия прослеживаются именно в крымском диалекте караимского языка, который заметно отличается от диалектов литовских караимов и караимов Украины. В настоящее время, известные диалекты караимского языка кроме тракайского (северного) исчезли или находятся на грани исчезновения.

Слово «караимы» вошло в научный оборот в IX веке и первоначально оно было использовано для обозначения религиозной группы, исповедовавшей «караимизм» (религиозное учение). В Российской империи термин «караим» указывался относительно к национальности, обосновываясь безотносительным отношением к их вероисповеданию. В дальнейшем в XX веке в СССР вместо вероисповедания указывалась как национальность, что обосновывалось особенностью данного периода истории. Таким образом соответствующим образом в советской тюркологии за термином «караимы» было закреплено название караимского этноса (национальности) [3].

В настоящее время в русском языке слово «караим» определенно относится именно к этнической принадлежности, безотносительно к вероисповеданию, так же значительно реже – определяется как конфессиональную принадлежность относительно к национальности.

В современной науке с целью обозначения караимского этноса используют такие термины как:

1. Караимы–тюрки, крымские караимы, караи, карайлар, крымкарайлар – такая терминология использована приверженцами теории тюркского происхождения караимов в целях противодействия караимам-евреям.

2. «Караиты» - такое определение используется в народной караимской энциклопедии. Такое определение было использовано российскими исследователями-востоковедами в середине XIX века.

3. Восточноевропейские караимы (караимы Восточной Европы), крымские караимы – Обозначение караимского этноса в целом, используется специалистами по иудаике.

4. Крымские караимы или литовские караимы – одновременное указание территории проживания и национальности.

5. Западные караимы – обобщенное название караимов в территориях проживания западной Украины (Луцк, Галич) а также Литвы и Польши [3].

В 1917 году происходил съезд караимского духовенства с целью определения этнонима «караим», было рассмотрено два варианта трактовки и второй вариант формулировки был утвержден:

С того времени караимами стали называть людей, имеющих принадлежность к караимским религиозным объединениям. Караимы – люди, исповедующие караимизм и имеющие этнические караимские корни [14].

На территории Евпатории в 1917 году произошел съезд караимской интеллигенции и за время этого съезда было официально принято:

«Караимами обозначают коренных жителей Крымского полуострова, которые в свою очередь должны представлять из себя единую веру, кровь, язык. Особая народность, сохраняющая тесную связь со своими братьями по вере, которые расселились на территории Египта, Константинополя, а также Иерусалима.»

Позднее в 2003 году на территории Украины был собран Всенародный съезд крымских караимов. На этом съезде была уточнена формулировка:

«Крымскими караимами (имеются в виду караимы-тюрки, проживающие в Крыму) Один из коренных народов крымского полуострова, объединенный общей единой верой, кровью, традициями и языком (и его диалектами). Имеющий кровное родство с тюркскими народами мира. Сохранившим свою религиозную самобытность и традиционный уклад свое жизни» [15].

В настоящее время среди караимов и по сей день не утихают дискуссии касательно определения термина и значения «караимы».

Особенность караимской истории является то, что они не отделяли себя от еврейской культурной среды. В последующем среди большинства караимов стала появляться некая тенденция противопоставления евреям и не признании себя таковыми. Такая тенденция в последующем будет обоснована влиянием Российской империи на территории караимского проживания.

Это приводит к тому, что в начале XX века тенденция стала только усиливаться, данному усилению способствовали такие факты как:

1, «Эмансипация» - (отказ от различного рода социальных зависимостей) в период дореволюционной России караимский народ был уравнен в своих правах с христианами. Это способствовало узаконенным различиям в правах между караимским и еврейским населением.

2. Лингвистическая ассимиляция – вытеснение древнееврейского языка в богослужении караимским и последующее вытеснение караимского языка русским в бытовом обороте (быту).

3. Обращение и последующий переход интеллигенции караимов в христианство [4].

У караимских представителей постсоветского пространства сохраняется некая тенденция о противопоставлении, но судить о ней в широком смысле сложно. Данное явление тяжело проследить для конкретизации выводов о его распространении.

Важным аспектом является то, что следует отличать и не путать крымчаков с караимами, которые исповедуют караимизм.

Некоторые отдельные группы исповедующие «караимизм» относят себя к части еврейского народа и считают себя таковыми:

- Турецкие караимы, в быту используют турецкий язык, так как говорят именно на нем.

- Караимы, территорий проживания которых является Израиль и США, в своем большинстве они - бывшие египетские караимы.

В истории караимского народа были замечены факты фальсификации своей истории. Как утверждают специалисты по истории Крыма, историки-исследователи, да и сами караимы признают за собой многочисленный случаи сокрытия фактов и сознательного искажения истории своего народа и религии караимов (Караимизма). Зная о обоюдной фальсификации своей истории, обе стороны конфликта стали обвинять друг друга в фальсификации, аргументируя это заинтересованностью сторон [7].

Будучи схожими по разговорному языку и речи, быту, традициям, устному фольклору и образу жизни на окружающие их тюркские народы, караимы, несмотря на эти факторы воздействия на них, все равно исповедовали караимизм [16].

Хазарская (тюркская) теория происхождения караимов основана на том, что караимы – это наследники Хазар – тюркского народа, принявшего иудаизм и проживанием, которого была в том числе и территория современного Крымского полуострова.

Эта теория была аргументирована по трём положениям:

1) Обнаружено родство с хазарами.

2) По мнению тюрколога Н. А. Баскакова, караимы входят в болгаро-хазарскую группу.

3) Антропологически караимы не относятся к евреям.

Так же она подверглась и суровой критике по следующим семи пунктам:

1) Хазарская теория единственная связь, караимов с хазарами, до момента появления теории не существовало взаимосвязи между ними.

2) Антропологические исследования опровергаются изоляцией.

3) Караимский и хазарский языки имеют общие тюркские корни. Так как они принадлежат к различным языковым группам, между ними не имеется родства.

4) Караимизм не признает Талмуд.

5) Первые письменные упоминания о караимах относятся к XII веку.

6) Антропология показала сходство литовских караимов со средиземноморскими караимами. Караимы имеют гены, схожие с еврейскими.

7) Хазарские памятники не имеют идентификации.

Данную теорию выдвинул Григорьев, который был не осведомлен о том, что существуют гебраизмы в караимском языке [18].

Но поначалу данная теория не сыскала большой поддержки и распространения, но в XIX веке она получила широкую огласку вследствие чего и известность, затем и многочисленную поддержку

ученого мирового сообщества. Серая Шапшал был одним из представителей хазарской теории.

При поддержке современных светских караимских лидеров, которые отрицают любую связь своего народа с иудаизмом и евреями, но помимо всего косвенно фигурирующей и в современной формуле караимской самоидентификации [18].

Несмотря на научное признание от светских лидеров, большая часть религиозных представителей караимизма отнеслись скептически к хазарской теории происхождения их народа.

Список литературы:

1. Гаркави А.Я. Караимы // Еврейская энциклопедия. Т. IX. - СПб., 1906.
2. Эльяшевич Б.С. Главный наставник караимов. Библиографический очерк // Брега Тавриды. - Симферополь: Сотрудничество, 1993. № 2.
3. Караимы // Материалы серии «Народы и культуры». Проблема XIV. - М.: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН, 1992.
4. Караимы. Караимский биографический словарь (с конца VIII в. до 1960 г.) / Сост. Б.С. Эльяшевич // Материалы серии "Народы и культуры". Проблема XIV. 2. - М.: Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. РАН, 1993.
5. Караитены // Еврейская энциклопедия. Совокупность знаний об иудаизме и его культуре в прошлом и настоящем. Перепечатка издания Общества научных еврейских публикаций и издателей. Брокгауз - Ефрон. Т. 9. - М.: Терра, 1991.
6. Караитены // Краткая еврейская энциклопедия. Общество изучения еврейских общин. Центр исследований и документации восточноевропейского еврейства. Еврейский университет Иерусалима. - Иерусалим, 1988.
7. Энциклопедический словарь «Гранат». Т. 23. «Караимы».
8. Алексеев В.П. В поисках предков // Антропология и история. - Издательство «Советская Россия», 1972.
9. Алексеев Б. Предки тюркских народов // Наука и жизнь. - 1971. - № 5.
10. Баранов И.А. Таврика в раннем средневековье. - Киев, 1990.
11. Бахчисарай. Историко-археологический музей. - Киев, 1973.
12. У С. Чуфут-Кале. - Одесса, 1862.
13. Бершадский С. А. Литовские евреи. - СПб., 1883.
14. Босуорт К.Э. Варварские нашествия: появление турок в мусульманском мире // Мусульманский мир: 950–1150. - М., 1981.
15. ВСЕ. Эд. 1. Т. 31. Статья «Караим».
16. Броневский М. Описание Крыма // Записки Одесского общества истории и древностей. - 1867. - Т. VI.

17. Перепись населения Союза в целом 1979 г. - М., Госкомстат, 1984.
18. Гаркави А.Я. Легенды еврейских писателей о хазарах в Хазарском царстве. - СПб., 1874.
19. Гаркави А. Я. Отрывки - Зихрон Ларишоким, Часть VII. - СПб., 1903.
20. Гессен И. История еврейского народа в России. Петроград, 1923.
21. Гордлевский В.А. Лексико-караимский перевод Библии / Доклады АН СССР. Серия Б. № 5. - Ленинград, 1928.

3.11. Заманауи басқарудағы көшбасшылық пен басқарудың айырмашылығының ғылыми-теориялық астары

Аруна Кернеевна Бекметова

әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
(Алматы қ., Қазақстан)

Жумкул Маратовна Молбасынова

әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
(Алматы қ., Қазақстан)

Әлемдік бәсекелестік, экономиканың жаһандануы, міндетті экономикалық тиімділік жағдайында көшбасшылар жетістікке жетуде. Көшбасшылық мәселелері бүгінде менеджменттің, үлкен бизнестің және экономиканың қажеттіліктеріне байланысты жан-жақты қарастырылуда. Көшбасшылық – бұл белгілі бір адамның топтағы немесе тұтастай қоғамдағы орны, ол оны иемденетін адамның басқа адамдарға әсер ету қабілетімен сипатталады, белгілі бір мақсаттарға жетуге күш-жігерін бағыттайды.

Қазіргі қоғам жоғары интеллектуалды және коммуникативтік қабілетке ие, нарықтық бәсекеде басқаруға бейім, қойылған мақсатқа топтың қызығушылығы мен мүмкіндігін ескере отырып, әр түрлі жолмен жетуге қабілетті азаматтарға мұқтаж. Қоғамға ізгілікті жолмен жағдайды сезінуге қабілетті, қарым-қатынасқа бейім, жалпылай айтқанда қойылған мақсатқа жетуде бастамашыл ұйымдастырушы студенттер дайындауға тырысуда, дегенмен заманауи жастар қиын мәселелердің шешімін табуда өзіне жауапкершілік алып, бастама жасауда белсенділік көрсете алмай жатады, сондықтан білім беру ісі жас ұрпақтың біліктілігін қалыптастырып қана қоймай, олардың бойында жылдам өзгеріп жатқан бүгінгі дүниеге лайықты өмір сүруге, қызмет жасаудағы тұлғалық қабілеттерді дамыту шараларын да іске асыруды ойластыруы қажет. Осы міндеттерді шешуде жоғары оқу орны болашақ маманның кәсіби қызметінің алдындағы шешім қабылдағыш, жауапты, белсенді,

бастамашыл болуын қамтамасыз ететін баспалдағы болғанымен, студенттердің лидерлік әлеуетін дамыту мәселесінің аз зерттелуінен аталған тақырып өзекті мәселеге айналып отыр.

XX ғ. 70-шы жж. басында Жапонияда, 80-ші жж. Германияда, содан кейін АҚШ-та және басқа да экономикалық дамыған елдерде менеджерлер қызметкерлерді жоғары өндірістік еңбекке итермелейтін тәсіл ретінде материалдық ынталандыру персоналы үшін маңыздылығының күрт төмендеу проблемасына тап болды. Қызметкерлердің қызметін одан әрі жетілдіру олардың жалпы мәдениеті мен ұжымдағы психологиялық климатының әлеуетіне байланысты болады. Ал соңғылары әкімшілік және басқа да формальды әсер ету әдістеріне жүгінбей, персоналға әсер ете алатын көшбасшылардың болуына тікелей байланысты. Сондықтан көшбасшылық мәселелер менеджмент теориясы мен практикасы үшін өзекті болды [1].

«Басқару» және «көшбасшылық» терминдері бірдей әрекеттерді білдірмейді, бірақ олар өзара байланысты.

Басқарудан көшбасшылықтың негізгі айырмашылықтары:

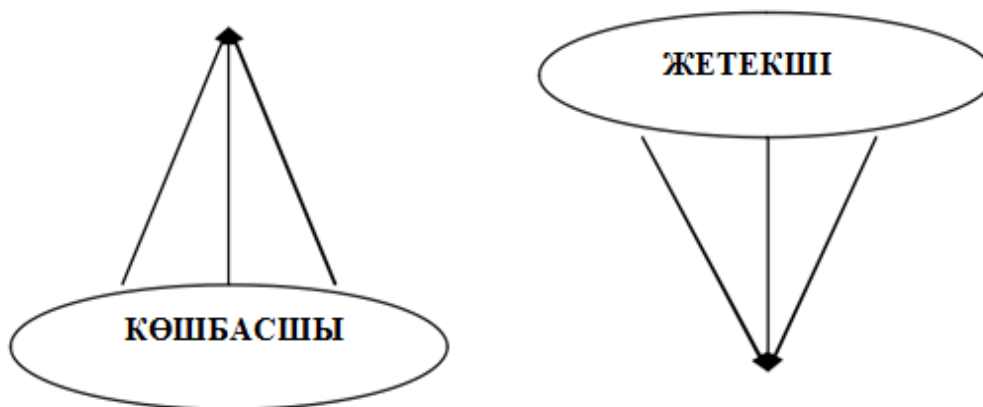
1) басқару, көшбасшылыққа қарағанда, өзара іс-қимыл жасайтын адамдардың ұйымдық құрылымдарында бар.

Күнделікті өмір мүлдем ұйымдастырылмаған топтардың көшбасшылары болуы мүмкін екендігін көрсетеді, онда басқарудың нақты белгілері көрінбейді. *Мысалы, дискотека кезінде бір қыз немесе жігіт биде көшбасшы болып, олардың артынан қалғандарды ұстана бастайды.*

Басқару және оны жүзеге асыратын басшы өзара әрекет ететін адамдардың ұйымдасқан құрылымдары бар жерде ғана бола алады, бұл құрылымдар ұзақ уақыт бойы тұрақты әрекет етеді – кәсіпорын, оның цехы, банк, оқу орны және т. б.;

2) көшбасшы мен жетекшінің ұсынымы мен бағыттылығы әр түрлі жолдармен жүреді.

Көшбасшы, тіпті егер ол бастапқыда біреу тарапынан ұсынылған болса да, сайып келгенде, оларға хабар берген топ мойындайды. Бұл дегеніміз, көшбасшы әдетте «төменнен», демократиялық жолмен ұсынылады. Осыған қарағанда, көп жағдайда басшыны ұйым міндет ретінде «жоғарыдан» тағайындайды. (Сурет 1).

1-сурет. Көшбасшы мен жетекшінің жұмыс бағытары.
Қайнар көзі: [1]

Басқарушы ресми ұйымның қасақана іс – әрекеті-өкілеттіктер беру нәтижесінде ұйымның басшысына айналады. Ұйым еркі бойынша көшбасшылар бола алмайды (мүмкін болса да жаңалықтар адамдарды өз-өзінен алып жүруге да өкілеттік беру жолымен ұлғайтуға болады);

3) басқаруға қарағанда көшбасшылық бағыныштылар немесе қызметкерлер емес ізбасарлардың болуын болжайды.

Басқаруға дәстүрлі көзқарасқа тән "бастық – бағынышты" қатынастары «көшбасшы-ізбасар» қатынастарымен алмастырылады.

Адам адамдардың оны ұстануға дайын болуының арқасында көшбасшы болады. Бірақ адамдар олардың алдында тұрған мақсаттар мен міндеттерді айқын және айқын тұжырымдай алатындарды ұстануға, оларды шешудің жолдары мен тәсілдерін анықтауға, өздерінің тілектерін, ұмтылыстарын, қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін оларға қаражат беруге қабілетті деп санайтындарды ұстануға бейім;

4) Басшы және көшбасшы болу бірдей емес.

Көшбасшылыққа ресми негізден артық нәрсе тән. Көшбасшының тиімділігі туралы басқаларына қандай дәрежеде әсер ететінін айтуға болады. Кейде тиімді көшбасшылық ресми ұйымға кедергі келтіруі мүмкін [2].

Мысалы, ықпалды бейресми көшбасшы еңбек ұжымына өнім шығаруды шектей бастайды немесе сапасы төмен тауарлар мен қызметтерді ұлғайтуға әрекет етеді.

Басқару мен көшбасшылық арасындағы айырмашылық: басқару психикалық және физикалық процесс ретінде анықтауға болады қол астындағылардың өздеріне ұйғарылған ресми тапсырмаларды орындауына және белгілі бір міндеттерді шешуіне байланысты.

Көшбасшылық бір тұлға топ мүшелеріне әсер ететін жоба болып табылады. Басшы – ұйымды басқару қызметі ресми жүктелген тұлға, ал көшбасшы – топтың ең беделді мүшесі. Басшылық билік арқылы жүреді, көшбасшылық – ықпал арқылы. Көшбасшының іс-әрекеттері қандай да бір өкілеттіктер мен құрылымдардың шеңберімен шектелмейді.

Өте жиі басшы оның немесе оның ресми лауазымы мен иерархиясына мүлдем байланыстырмай-ақ көшбасшы болып табылады. Зерттеу көрсеткендей, көптеген менеджерлер көшбасшылық қасиеттерге ие, бірақ іс жүзінде олар сирек көрінеді (Кесте 1).

1 Кесте. Басшы мен көшбасшының айырмашылығы

Басшы	Көшбасшы
жетекші	жаңашыл
нұсқау береді	шабыттандырады
басқалардың мақсаттары үшін жұмыс істейді	өзінің мақсаты үшін жұмыс жасайды
жоспар – әрекет негізі	көре білу – әрекет негізі
жүйеге сүйенеді	адамдарға сүйенеді
дәлелдерді қолданады	эмоцияны қолданады
бақылайды	сенеді
қозғалысты қолдайды	қозғалысқа шабыт береді
кәсіби	энтузиаст
жұмысты дұрыс жасайды	дұрыс істі істейді
сыйлы	ұнайды

Қайнар көзі: [3]

Нақты өмір әрқашан басшы мен көшбасшыны қарама-қарсы бұрыштар бойынша өсірмейді, жиі басшы ұйымдық иерархияда оның ресми лауазымынан тыс көшбасшы болып табылады. Біз үшін ең үлкен қызығушылық осы нұсқа болып табылады, ол кезде өз қарамағындағыларды тиімді басқаратын басшы, оларды және ұйымның көшбасшысы ретінде біледі.

«Көшбасшылық – бұл басқаларға қалаған нәрсені жасауға мәжбүр ету өнері», – деді белгілі қолбасшы және АҚШ президенті Д.Эйзенхауэр. «Менеджмент – бұл қажетті нәтижеге қол жеткізу өнері, ал көшбасшылық — не жету керектігін анықтау өнері», – деп мәлімдеді менеджмент классигі Питер Друкер, берілген жүйе шеңберіндегі басқару жүйенің өзін өзгерту қабілеті арасындағы айырмашылықты білдіреді. Сол ой кәсіпкер Росс Пероны атап өтті. Ол «адамдарды басқаруға болмайды, қорларды басқаруға болады, ал адамдарды өз артынан ерту керек», – дейді [4].

Табысты корпорациялардың көшбасшыларымен жұмыс істеу тәжірибесі көшбасшылықты түсіну үшін негізгі ретінде бірнеше қасиеттер мен сипаттамалар туралы айтуға мүмкіндік береді.

Болашаққа сенімділік — көшбасшыларда бұл сезім өте дамыған, немесе басқаша айтқанда, неге ұмтылу керек, қандай бағытта қозғалу керек және қалай болса да — мақсатқа жету. Әсіресе, Microsoft–тың негізін қалаушы Билл Гейтс, бағдарламалық қамтамасыз етудің әлемдік стандартын жасаған, компанияны қайта құрылымдаған және оның қызметінің негізгі бағытының қызмет көрсетуін жасаған. IBM экс —

президенті Луис Герстнер, ағайынды Карл және Тео Альбрехт-олар Aldi ірі неміс бөлшек желісін құрып, сатып алушыларға төмен бағамен сапалы тауарларды ұсынды.

Құмарлық - мақсаты эмоционалды тартылу, эмпатия. Көшбасшылар өз іс-қимылдарының дұрыстығына сенімді және өз қызметкерлерінің ғана емес, сондай-ақ тұтынушылар мен инвесторлардың да осы наным-сенімдері мен озбырлығын оятуға қабілетті. Жиі көшбасшылар өздерін миссионерлер сезінеді. Мысал ретінде dell Computers негізін қалаушы Майкл Делл және интернет-дүкен Amazon.com Джефф Безосты айтуға болады. Олар өз компаниялары қызметкерлерінің барлық назарын технологияға емес, әдетте жоғары технологиялық фирмаларда болатын технологияларға емес, клиенттің қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағыттауға қол жеткізді.

Сенім (сендіру) — адамдарға әсер етуде бұйрықтар мен сенімнің арақатынасын дұрыс ұйымдастыру арқылы өз дегеніне жете білу. Көшбасшылық қызметкерлерді ынталандыру қабілетіне де байланысты. Кез келген компанияның өмірінде бұйрықтарсыз және тікелей бақылауға келмейтін (мысалы, егер компания дағдарыста болса) болмайтын сәттер болады, алайда қызметкерлерді ынталандыру мен бастаманы төменнен ынталандыруға негізделген көшбасшылық, әдетте, неғұрлым ұзақ оң әсер етеді.

Табандылық – сәтсіздік жағдайында ешқашан бас тартпай жаңа әрекеттер жасау. Көптеген белгілі көшбасшылар өз мансабының қандай да бір кезеңінде түрлі қиындықтарға ұшырады, бірақ табысқа ақыр соңында олар жеңілістен кейін қайтадан тұру қабілетін әкелді. Соңғы он бес жылда құрылған ең қолайлы компаниялардың көпшілігінде олардың қызметінің бастапқы кезеңінде елеулі проблемалар болды және әрбір дағдарыстан олар өз көшбасшыларының табандылығы арқасында ғана аман-есен шықты. Бірақ табандылық тек жас компаниялардың көшбасшыларына ғана емес. Онсыз ішкі қарсылықты жеңу, қалыптасқан тиімсіз дәстүрлерді бұзу және көп жылдық тарихы бар ірі кәсіпорындарды қайта ұйымдастыру кезінде негізгі менеджерлер мен қызметкерлердің қолдауына қол жеткізу мүмкін емес.

Шыдамдылық – келесі қадамдарды ойластыруға асықпай, тиісті сәтті күте білу. Бұл қабілет жаңа бизнесті құру немесе тез дамып келе жатқан компанияны басқару кезінде, нарықты басып алудың дұрыс стратегиясын таңдау қажет болғанда өте маңызды. Тәжірибе көрсеткендей, ауқымды бір жолғы инвестициялар мен кәсіпорын үшін ең жақсы стратегия жаңа бизнес-тұжырымдаманы мұқият дайындау және пилоттық тестілеу болуы мүмкін.

Көшбасшылық пен менеджмент, әкімшілік арасындағы айырмашылықты түсіну маңызды. Жалпы менеджмент – жаңасын құруға негізделмеген берілген жауапкершілік саласы шегіндегі және белгіленген рәсімдер шеңберіндегі басшылық. Көшбасшылар,

керісінше, контекст пен міндеттерді өздері қалыптастырады, жаңа нәрсе жасайды. Көптеген табысты тез өсетін компаниялардың негізін қалаушылар мен басшылары нарыққа жаңа өнімдер мен қызметтерді табысты шығаруға, инновациялар немесе түбегейлі қайта құру арқылы саланы өзгертуге көмектесті. Басқалардың жасаған жоспарларын басқаратын және іске асыратын адамдар мұндай инновациялық өнімдер мен қызметтерді жасай алмайды. Бірақ көшбасшылар өз әлеуетін тек жаңа салаларда іске асыра алады деп ойламаңыз. Дәстүрлі салаларда жаңа мақсаттар қалыптастырып, жаңа өнімдер мен қызметтер жасайтын ең табысты бизнес–көшбасшылар мессиандық көзқарасқа ие.

Кейбір сарапшылар менеджерге және көшбасшыға қойылатын басты талаптар бір-біріне қарама-қайшы келетінін атап өтті. «Менеджерлер мен көшбасшылар: олар немен ерекшеленеді? Гарвард университетінің профессоры Абрахам Залезник 1977 жылы «Harvard Business Review» – деген мақаласында бизнес-көшбасшылардың менеджерлерге қарағанда, суретшілермен, ғалымдармен және басқа да шығармашылық мамандықтардың өкілдерімен ортақ екенін көрсетті [5]. Менеджерлер мен көшбасшылар арасындағы айырмашылықтар хаос пен тәртіп туралы олардың сана асты тұжырымдамалық түсініктері деңгейінде жазылған.

Жағдайды толық меңгермей менеджерлер тәртіпті қалайды, тұрақтылық пен бақылауға ұмтылады, мәселені тезірек шешуді талап етеді. Көшбасшылар, керісінше, хаосқа төтеп беруге және тәртіптіліктің жоқтығына дайын және қандай да бір мәселені шешкенге дейін шешуі мүмкін [6]. Менеджерлердің мақсаттары олардың қалауымен салыстырғанда қажеттіліктен туындайды; олар қызметкерлер мен тіпті мақсатты бөлімшелер арасындағы қақтығыстарды тегістеуді жақсы біледі – олар үшін екі тараптың да қанағаттануы және ұйым өзінің күнделікті функцияларын табысты орындауды жалғастыруы маңызды. Көшбасшылардың мақсаттарға деген белсенді, өте жеке көзқарасы бар. Олар ұзақ мерзімді перспективада жұмыс істейді, өзінің жеке қуатымен қарамағындағыларды шабыттандырып, жұмыста шығармашылық бастауды ынталандырады. Олардың бағыныштылармен және әріптестермен қарым-қатынасы жиі эмоционалды, ал олардың жұмыс ортасы — жүйесіз болып келеді. Залезник өмір сүру үшін, әсіресе табысты болу үшін компанияларға менеджерлер де, көшбасшылар да қажет деп санайды. Алайда 1970–ші жылдардың ірі американдық корпорацияларында формальды процедураларға сүйенген және оларды қолдайтын адамдардың қалыптасуын алдын ала анықтаған атмосфера орнады. «Менеджерлер ордені» этикасы ұжымдық жауапкершілікті және қауіп – қатерден аулақ болуды ынталандырады және ол көшбасшылардың дамуына жиі кедергі келтіреді. Жоғары деңгейде формалды ортада және жеке көзқарас болмаған жағдайда кәсіпкерлік рухы қалай дами алады? Үлкен бюрократиялық ұйымдарда

тәлімгерлік құпталмайды, ал ол да көшбасшылық қасиеттерді дамыту үшін өте маңызды. Уақыт қаншалықты дұрыс болғанын көрсетті. Қазіргі заманғы компанияларға икемділік пен инновацияларға қабілеттілік көбірек талап етіледі, сондықтан олар көшбасшыларды көтермелеп, тәрбиелеуі тиіс. Көшбасшылық және менеджерлік қасиеттерді бір мезгілде дамытатын компаниялар ғана өзгермелі жағдайға оңай бейімделеді. Бұл, өз кезегінде, ұйымдық құрылымға жаңа, формальды және иерархиялық тәсілді талап етеді.

Ұйымның барлық деңгейлеріндегі көшбасшылық. Корпорациядағы көшбасшылықты дамыту мәселесі – дәлірек айтқанда, кез келген ұйымда – жеке таңдалған тұлғалардың дамуына саятындай емес. Барлық ұйымды алып келе алатын көрнекті көшбасшылар сирек кездеседі және көптеген компаниялардың тәжірибесі ақыр соңында табыс ұйымның көшбасшылық қасиеттерінің кеңдігі мен тереңдігімен және оның жалпы көшбасшылық әлеуетімен айқындалатынын көрсетеді.

Wharton бизнес-мектебінің сарапшылары «McKinsey хабаршысы» үшін жазған «Не только наверху» мақаласында атап өткендей, көшбасшылық қасиеттер ұйымның кез келген деңгейінде көрінуі мүмкін [6]. Арнайы әдебиеттің елеулі бөлігі көрнекті жеке тұлғаларды ұсыну тетіктерін талдауға арналғанымен, соңғы уақытта орта және төменгі буын менеджерлерінің көшбасшылық қасиеттерін дамытуға көбірек көңіл бөлінеді, өйткені компаниялар табыс шын мәнінде ең кең мағынадағы көшбасшылық әлеуетке байланысты екенін түсінеді. Өйткені, өз көзқарасын қалыптастыру, жақсартуды ұсыну, басқаларды жұмысқа тарту және алға қойған мақсаттарды жүзеге асыруға тек топ-менеджерлер ғана емес, қатардағы қызметкерлер де қол жеткізе алады. Ауқымды көшбасшылық әлеует қандай да бір бастаманың табысты болуын немесе компанияның жалпы жұмыс істеуін анықтайтын бірнеше мысал келтіреміз. Жаһандық деңгейде бәсекеге қабілеттілікті сақтау үшін ірі компаниялары өндірістік қызметті үздіксіз жетілдіруі тиіс. Біздің тәжірибе көрсеткендей, бұл жетілдірулердің сапасы өзінің тар саласын жақсы білетін қатардағы қызметкерлердің бастамашылығына байланысты және тіпті жақсартулар үшін ұсақ мүмкіндіктерді тауып, жоғары тұрған қызметкерлер жүргізетін ауқымды өзгерістерден кем емес. Көптеген өнеркәсіптік компанияларда операциялық тиімділікті жетілдіру үшін зор әлеует бар, дәл осы орта және төменгі буын қызметкерлерінің көшбасшылық қасиеттерінің арқасында «рационализаторлық» ұсыныстар тиімді іске асырылуы мүмкін [7].

Компанияларда сату жүйесін құру төменгі буын қызметкерлерінен, мысалы сақтандыру агенттерінен көшбасшылық қасиеттерді талап етеді. Әрбір жеке мәміленің табысы мен нарықтағы компанияның жалпы имиджі олардың өнертапқыштығына, іске жауапты және мүдделі қарым-қатынасына байланысты.

Көптеген кәсіби ұйымдар – заңды немесе консалтингтік компаниялардың қатаң формальды құрылымы жоқ, яғни иерархиялар да, сондықтан олар әсіресе білімді үздіксіз меңгеру және жаңа шығармашылық тәсілдерді әзірлеу процесіндегі көшбасшылық қасиеттерге және барлық қызметкерлердің бастамаларына қатты тәуелді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Омаркожаева А.Н. Лидерство в организации: учебное пособие. - Алматы: Экономика, 2009.
2. Беляцкий, Н.П. Основы лидерства: учеб. / Н.П. Беляцкий. – Минск: БГЭУ, 2016. – 268 с.
3. Беляцкий, Н.П. Управление человеческими ресурсами / учеб. Метод. Пособие / Н.П. Беляцкий. – Минск: ФУАинформ, 2016. – 320 с.
4. Володько, О.М. Имидж менеджера: пособие для студентов вузов / О.М. Володько. – Минск: Амалфея, 2018. – 307 с.
5. Островская И. В. Менеджмент и лидерство. Учебник. / И. В. Островская, Н. Н. Камынина, А. В. Пьяных. – Москва: ГЭОТАР-Медиа, 2019. – 528 с.
6. Бендас, Т. Психология лидерства: Учебное пособие / Т. Бендас. – Санкт-Петербург: Питер Пресс, 2019. – 448 с.
7. Молбасынова Ж.М., Бекметова А.К. Білімгерлердің бойында көшбасшылық қасиетті қалыптастырудың тиімділігі. Наука и жизнь Казахстана 6:1, 2020.

3.12. Исследования когнитивно-стилевых особенностей мышления подростков на процесс принятия лидерских решений в условиях неопределённости

Диас Аскарлович Ералиев

Магистрант. АО «Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана»
(г. Алматы, Казахстан)

Общая характеристика работы. В работе проводилось исследование когнитивно-стилевых особенностей мышления подростков и рассмотрении процесса принятия лидерских решений в условиях неопределенности.

В данной работе рассматривается история, современное состояние и перспективы стилевого подхода в психологии познания, связанного с изучением стилиевых характеристик познавательной сферы личности (когнитивных стилей). Рассмотрены когнитивные стили, а это индивидуально-своеобразные способы переработки информации, которые характеризуют специфику склада ума

конкретного человека и отличительные особенности его интеллектуального поведения.

Актуальность исследования. На протяжении всего жизненного пути человек сталкивается с ситуациями неопределенности, возникающими при решении экзистенциальных проблем. Характер переживания таких ситуаций влияет на действия, поступки и на развитие личности в целом.

В подростковом возрасте «неудачные» переживания, выступая как псевдо-преодоление, усиливают общую кризисную ситуацию возраста, ведут к дезадаптации личности, нарушают нормальное протекание жизнедеятельности. Вследствие этого могут возникать защитно-компенсаторные образования, в том числе и в виде отклонений в поведении подростков: ауто- и гетеро-агрессия, делинквентность и др.

Целью исследования является исследование когнитивно-стилевых особенностей мышления подростков и условия неопределенности в принятии решения.

Объектом являются подростки от 14 до 18 лет.

Предметом является когнитивно-стилевые особенности мышления подростков и процесс принятия решения в условиях неопределенности.

Выборка. Выборка составила 50 воспитанников ВСД «КЕМЕЛ», из них подлежали обработке 50 результатов.

Гипотеза исследования заключается в предположении о том, что когнитивно-стилевые особенности мышления подростков влияют на процесс принятия решения в условиях неопределенности.

Методы исследования:

Методы сбора эмпирических данных: психодиагностические методики «Определение типа мышления» (в модификации Г.В. Резапкиной), «Копинг-тест» (Лазаруса).

Методы математико-статистической обработки данных: первичные описательные статистики, корреляционный анализ.

Математическая обработка проводилась с использованием пакета статистических программ SPSS 23.0.

Практической базой исследования Общественный фонд молодежи «КЕМЕЛ», что в ходе проведенной исследовательской работы выявлены когнитивно-стилевые особенности мышления подростков. Обобщены теоретические представления по проблеме исследования «типы мышления» и проведен содержательный анализ понятия «ситуация неопределенности».

Практическая значимость исследования заключается в том, что полученные в результате исследования данные о влиянии когнитивно-стилевых особенностей мышления на процесс принятия решения в условиях неопределенности могут найти применение в

разработке современных методов и технологий при психолого-педагогической работе, не травмируя подростковую психику.

Практические рекомендации, сформулированные по результатам обработки данных, могут быть использованы психологическими службами учебных заведениях при разработке тренингов и коррекционных занятий с учетом когнитивно-стилевых особенностей мышления подростков.

Когнитивно-стилевые особенности поведения

Одной из острейших проблем психологии, безусловно, является проблема индивидуальных психических различий между людьми. Психика — это, в сущности, некоторый абстрактный объект, который может быть изучен и описан на уровне общих закономерностей организации и функционирования. Однако феномен индивидуального субъекта заключается в том, что закономерности индивидуального поведения не тождественны закономерностям поведения вообще. [1, с. 60] Соответственно, понятийный аппарат, созданный в рамках общей психологии, не может быть механически перенесен на понимание механизмов психической деятельности конкретного индивидуума. Поэтому понятия и подходы, которые позволяли выявить и описать механизмы индивидуальной специфики психической деятельности, всегда вызывали особый интерес в научном психологическом сообществе.

Особенности внешних условий, определяющих ситуацию риска

Под ситуацией обычно понимают конкретное сочетание, совокупность различных внешних и внутренних условий деятельности. Ситуация может быть благоприятной для осуществления деятельности. [2, с. 56]

Принятие решений в ситуации неопределенности и риска, обстоятельства могут складываться таким образом, что прогнозировать характер ее изменений, тем более быть уверенным в получении желаемого результата оказывается сложно. Понятно, что ситуация складывается из внешних условий и характера деятельности, определяющего ее направленность на ситуацию. Общими характеристиками внешних обстоятельств являются такие, как:

- 1) простота/сложность, критерием различения которых является количество элементов, подлежащих учету;
- 2) динамичность/статичность по степени изменчивости условий на интервале времени, сравнимым с временем решения задач;
- 3) детерминированность/недетерминированность по вероятности появления случайных или плохо учитываемых воздействий или изменений.

Индивидуально-личностные особенности как детерминанта принятия решения в ситуациях риска

Поведение человека в ситуации риска практически трудно предсказать, но можно отметить отдельные особенности. Явно проявляется ориентация не на оптимальное, а на удовлетворительное решение. При этом человек минимизирует свои усилия, действует методом проб и ошибок, вырабатывая по ходу действия решающее правило или стратегию поведения. [3, с. 120] Одной из теорий, объясняющей поведение людей, и, в частности, поведение при принятии решений, является теория компетентности. В психологии существует две крайние позиции по вопросу о роли различных факторов в процессе выбора. [4, с. 113]

Психологическая характеристика основных когнитивных стилей

В современной зарубежной и отечественной литературе можно встретить описание около двух десятков различных когнитивных стилей. Прежде всего остановимся на описании тех когнитивных стилей, которые составляют основу феноменологии стилевого подхода.

1. Полезависимость/полenezависимость.
2. Узкий/широкий диапазон эквивалентности.
3. Узость/широта категории.
4. Ригидный/гибкий познавательный контроль.
5. Толерантность/нетолерантность к нереалистическому опыту.
6. Фокусирующий/сканирующий контроль.
7. Сглаживание/заострение.
8. Импульсивность/рефлексивность.
9. Конкретная/абстрактная концептуализация.
10. Когнитивная простота/сложность.

Наша задача — воспроизвести проблематику когнитивных стилей в ее исходных теоретических и эмпирических основаниях. На данном этапе анализа проблемы постараемся воздержаться от интерпретаций и комментариев с тем, чтобы не помешать выстраиванию представления о так называемом «объективном положении дел» с позиции стороннего наблюдателя.

Программа исследования

Результаты методики «Копинг-стратегии Лазаруса».

Результаты шкалирования копинг-стратегий поведения подростков в ситуации неопределенности представлены в таблице 1.

Таблица 1. Результаты шкалирования копинг-стратегий

Шкала	Среднее значение для подростков
Конфронтационный копинг	56,296
Дистанцирование	53,185

Шкала	Среднее значение для подростков
Планирование решение проблемы	44,851
Бегство/избегание	51,814
Положительная переоценка	46,555
Принятие ответственности	47,444
Поиск социальной поддержки	47,074
Самоконтроль	44,222

Анализируя выше представленные данные, можно сделать вывод, что подросткам характерен конфронтационный копинг (56,296), дистанцирование (53,185) и бегство/избегание (51,814).

Подросткам так же свойственно отрицание проблемы, тактика ухода из сложившейся ситуации, тем самым снижая степень эмоционального реагирования.

Так же выявлен конфронтационный копинг, который предполагает разрешение проблемы за счет нецеленаправленных действий, часто вызывающих отрицательные эмоции. Нередко, при использовании такой стратегии появляется враждебность к окружающим, трудность планирования и прогнозирования действий. Зачастую такое поведение можно считать мало адаптивным, поскольку мешает человеку адекватно воспринимать окружающую обстановку.

По результатам исследования выявлено:

1. Конфронтационный копинг - 56,296 б. Разрешение проблемы за счет не всегда целенаправленной поведенческой активности, осуществления конкретных действий.

2. Дистанцирование – 53,185 б. Преодоление негативных переживаний в связи с проблемой за счет субъективного снижения ее значимости и степени эмоциональной вовлеченности в нее.

3. Самоконтроль – 44,222 б. Преодоление негативных переживаний в связи с проблемой за счет целенаправленного подавления и сдерживания эмоций, минимизации их влияния на восприятие ситуации и выбор стратегии поведения, высокий контроль поведения, стремление к самообладанию.

4. Поиск социальной поддержки - 47,074 б. Разрешение проблемы за счет привлечения внешних (социальных) ресурсов, поиска информационной, эмоциональной и действенной поддержки.

5. Принятия ответственности – 47,444 б. Признание субъектом своей роли в возникновении проблемы и ответственности за ее решение, в ряде случаев с отчетливым компонентом самокритики и самообвинения.

6. Бегство/избегание – 51,814 б. Преодоление личностью негативных переживаний в связи с трудностями за счет реагирования

по типу уклонения: отрицания проблемы, фантазирования, необоснованных ожиданий, отвлечения и т.п.

7. Планирование решения проблемы – 44,851 б. Преодоление проблемы за счет целенаправленного анализа ситуации и возможных вариантов поведения, выработки стратегии разрешения проблемы, планирования собственных действий с учетом объективных условий, прошлого опыта и имеющихся ресурсов.

8. Положительная переоценка – 46,555 б. Преодоление негативных переживаний в связи с проблемой за счет ее положительного переосмысления, рассмотрения ее как стимула для личностного роста.

У подростков есть высокая тенденция к возникновению внутреннего напряжения в стрессовых ситуациях, ситуациях неопределенности.

Результаты определения «Типа мышления» (в модификации Г.В. Резапкиной)

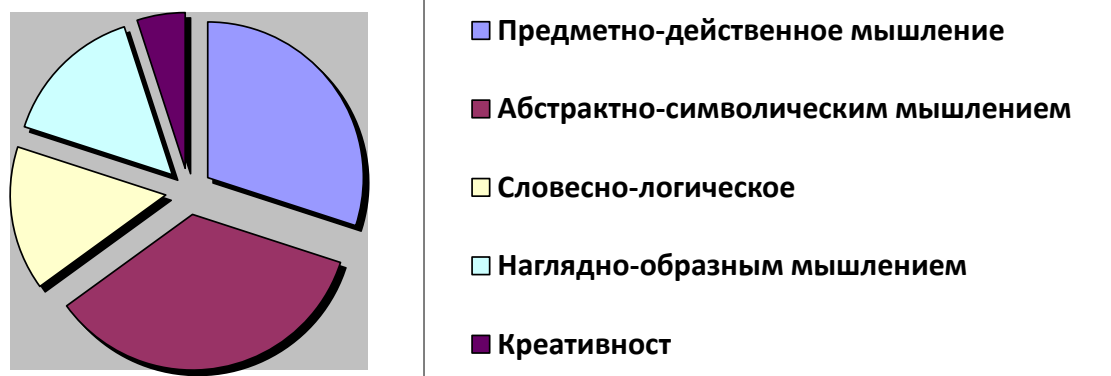

Рисунок 1. Результаты по определению типа мышления подростков
Примечание: составлено автором на основе источника [12, с. 256]

Результаты по данной методике рассматриваются по пяти типам мышления у подростков:

1) Предметно-действенное мышление – 30%. Предметно-действенное мышление свойственно подросткам, которые усваивают информацию через движения. Обычно они обладают хорошей координацией движений.

2) Абстрактно-символическое мышление – 35%. Абстрактно-символическим мышлением обладают многие ученые – физики-теоретики, математики, экономисты, программисты, аналитики.

3) Словесно-логическое мышление - 13%. Благодаря развитому словесно-логическому мышлению ученый, преподаватель, переводчик, писатель, филолог, журналист могут сформулировать свои мысли и донести их до людей. Это умение необходимо руководителям, политикам и общественным деятелям.

4) Наглядно-образное мышление - 17%. Наглядно-образным мышлением обладают подростки с художественным складом ума, которые могут представить и то, что было, и то, что будет, и то, чего никогда не было и не будет.

5) Креативное мышление - 5%. Подростки, которые имеют креативный тип мышления, имеют способность мыслить творчески, находить нестандартные решения задачи. Это редкое и ничем не заменимое качество, отличающее людей, талантливых в любой сфере деятельности.

Заключение

Полученные результаты подтверждают устоявшееся в психологии представление о юности как о возрастном периоде, для которого свойственно рисковать. Данные исследования конкретизируют эти представления и позволяют говорить о том, что причинами «рискованности» старшеклассников является представление о принятии решения как свидетельстве самостоятельности, независимости, т.е. «взрослости» и акцентирование внимания на преимуществах рискованного поведения.

Было выявлено, что старшеклассники демонстрируют «рискованность» в совершенно разных по содержанию ситуациях: от нарушения установленных норм и правил, участия в опасных видах спорта и экстремальных развлечениях до оказания помощи нуждающимся в ней людям и животным, зачастую с риском для здоровья и жизни. Т.е. рискованность старшеклассников неоднородна по своему психологическому содержанию.

В то же время, результаты исследования показали, что у старшеклассников связанными оказываются содержательно разные личностные факторы «рискованности»: склонность, готовность к риску и импульсивность. Т.е. старшеклассники, готовые рисковать обдуманно ради важной для них цели, рискуют также и ради получения* удовольствия от сильных амбивалентных переживаний, возникающих в момент опасности. Причем, преобладают ситуации направленные именно на переживание ощущения риска. Посредством риска выражается протест против социального давления, преодолеваются запреты, наложенные обществом.

Выявлены особенности протекания процесса принятия решений у старшеклассников. Они проявляются в том, что на этапе анализа альтернатив они реже взрослых учитывают последствия своих действий, особенно для окружающих людей, и уделяют большее внимание своим чувствам, ориентируются" на собственное Я: В данном исследовании подтверждается также известный факт о том; что сам' выбор в, юности нередко осуществляется импульсивно, под влиянием обстоятельств.

Проявления «рискованности» различны у старшеклассников разных типов, поэтому работа по развитию у них умения принимать решения имеет определенную специфику.

Влияние взрослых, и в частности, учителей на развитие умения принимать решения у школьников состоит в создании условий для осуществления ими самостоятельных выборов и возможности увидеть их последствия. Такими условиями являются предоставление возможности реального значимого выбора для приобретения собственного опыта принятия решений и существование собственной «зоны ответственности».

Данные исследования показывают, что старшеклассники стремятся принимать решения самостоятельно, но это редко допускается учителями. «Зона ответственности» учеников ясно не определена и у участников взаимодействия не существует однозначного представления о её границах.

Полученные данные позволяют сформулировать направления дальнейших исследований, которые могли бы быть посвящены изучению:

Список литературы:

1. Аверин В.А. Психология личности: Учебное пособие. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1999. – 89 с. – www.webbl.ru.
2. Батаршев А.В. Темперамент и характер: Психологическая диагностика. – М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2001. – 336 с.
3. Выготский Л.С. Динамика и структура личности подростка // Психология подростка. Хрестоматия / Сост. Ю.И. Фролов. – М.: Российское педагогическое агентство, 1997. – 526 с.
4. Выготский Л.С. Развитие интересов в переходном возрасте // Психология подростка. Хрестоматия / Сост. Ю.И. Фролов. – М.: Российское педагогическое агентство, 1998. – 530 с.
5. Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию. – www.webbl.ru.
6. Грей Дж.А. Нейропсихология темперамента. – www.myword.ru.
7. Дикая Л.Г. Психология саморегуляции функционального состояния субъекта в экстремальных условиях деятельности. Автореф. дисс. ... д. психол. наук. – М.: Институт психологии РАН, 2002.
8. Малкова Е.Е. Возрастная динамика проявлений тревожности у школьников // Вопросы психологии. – 2009. – № 4. – с. 24-32.
9. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога: Учеб. пособие: В 2 кн. – 3-е изд. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – Кн. 1:
10. Эльконин Д.Б. Некоторые аспекты психического развития в подростковом возрасте // Психология подростка. Хрестоматия / Сост. Ю.И. Фролов. – М.: Российское педагогическое агентство, 1997. – 526 с.

11. Эмоции человека в нормальных и стрессорных условиях / А.И. Яроцкий, Ф.П. Космолинский, А.К. Попов и др.; под общ. ред. А.И. Яроцкого, И.А. Криволапчука. – Гродно: ГрГУ, 2001. – 494 с.

3.13. К вопросу об исследовании эмпатии будущих специалистов (на примере студентов-психологов и студентов-медиков)

Елена Владимировна Мусихина

кандидат педагогических наук, доцент кафедры «Социально-гуманитарных наук». Университет Международного Бизнеса (г. Алматы, Казахстан)

Ирина Александровна Агеева

кандидат медицинских наук, доцент, заведующая кафедрой «Психология». Кыргызско-Российский Славянский Университет (г. Бишкек, Кыргызстан)

Современные социальные проблемы выдвинули новые и более высокие требования к профессиональной подготовке и формированию личности будущих специалистов. Существует острая необходимость постоянного совершенствования системы подготовки высоко профессиональных кадров, создание целостной концепции профессионализации и идентификации форм, в которых оно происходит. Основной акцент должен быть сделан на личности специалиста, его отношении к профессии и к другим людям, потому что это влияет на будущий его успех профессионального становления. Компетентный специалист должен уметь быстро и адекватно понимать других людей, обладать навыками общения и иметь знания о многообразии социальных ролей и способов взаимодействия. [1]

Необходимо отметить, что психологи и врачи по типологии профессий Е.А. Климова относятся к системе «Человек–человек». В профессии врача и психолога очень важна эмпатия, как составляющая личности специалиста. Особенно необходима эмпатия при общении с пациентами и клиентами. Если специалист-медик правильно понимает проблему, с которой к нему обращается пациент, то в дальнейшем правильно подберет метод лечения, а психолог окажет психологическую поддержку.

Поэтому в данной статье необходимо рассмотреть дефиниции понятия «эмпатия».

Согласно анализу литературных источников, термин «эмпатия» был введен относительно недавно, Титченером в 1909 году.

Проблема изучения эмпатии всегда актуальна в профессиональном развитии личности в системе «Человек-человек». Особенно важной является проблема исследования и развития

эмпатии в профессиональном становлении студентов-психологов и медиков.

Дж. Мид дает определение эмпатии как «способность принять роль другого человека».

Признание уровня переживаний в качестве ведущего наиболее выражено в клиент-центрированном подходе К. Роджерса, который определил эмпатию как «осознание чувств и эмоций других людей, умение чувствовать эмоции и настроения окружающих, понимать их точку зрения и проявлять активный интерес к их заботам, открытость во взаимодействии, умение проникать во внутренний мир другого человека». [2]

Именно выделение актуальности переживания составляет основу эмпатического отношения психолога и медика к объектам его деятельности.

Таким образом, в трудах зарубежных психологов эмпатия рассматривается как специфический способ и форма социальной перцепции.

Отечественные психологи неоднозначно трактуют содержание понятия эмпатии, определяя ее как способность, или как процесс, или как состояние, при этом связывая эмпатию с различными психическими процессами и психологическими особенностями личности.

Таким образом, отечественными психологами понятие эмпатии понималось как переживание эмоционального состояния, в котором находится другой; активность по реконструкции чувств другого человека при помощи воображения; размышления о том, как человек повел бы себя на месте другого (принятие роли).

Эффективность профессиональной деятельности психолога и медика находится в прямой зависимости от уровня сформированности у него способности к пониманию. Понимание для психолога является одним из важных способов получения информации о человеке [3].

Итак, эмпатия является потенциальным психологическим мотиватором для помощи другим в беде. Сопереживание может быть определено, как способность чувствовать эмоциональное состояние другого человека.

Поэтому в данной статье проведено исследование и представлены результаты исследования специфики эмпатии у будущих врачей и психологов.

Цель исследования - исследовать особенности эмпатии у будущих медиков и психологов.

Объект исследования – студенты специальности «Психология» и студенты факультета «Общественное здравоохранение».

Предмет исследования – особенности эмпатия.

Гипотеза: существуют особенности проявления эмпатии у студентов-медиков и студентов-психологов.

Методики и результаты исследования

Цель исследования: исследовать особенности эмпатии у студентов-психологов и студентов-медиков.

Объектами исследования явились 285 студентов (1–2 курсы).

Для проведения экспериментального исследования была использована «Методика диагностики уровня эмпатических способностей» (В.В. Бойко).

Цель методики: оценивать умения студентов сопереживать и понимать мысли и чувства другого.

Шкалы: рациональный канал эмпатии, эмоциональный, интуитивный, установки, способствующие или препятствующие эмпатии, проникающая способность, идентификация.

Результаты по методике «Диагностика уровня эмпатических способностей» (В.В. Бойко) приведем ниже.

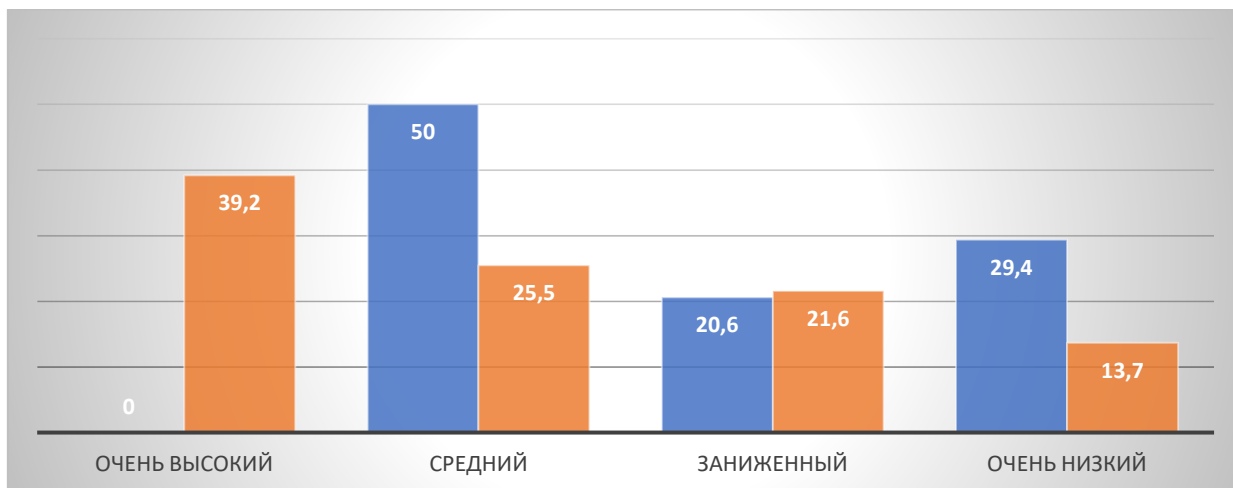

Рисунок 1 – Результаты по шкале «Установки», способствующие или препятствующие эмпатии у студентов-медиков и студентов-психологов

Очень высокий уровень по шкале «Установки» имеют 39,2% студенты-психологи. Половина студентов-медиков имеет средний показатель. 1/5 часть студентов-медиков имеют очень низкий показатель. Эффективность эмпатии, вероятно, снижается, если человек старается избегать личных контактов, считает неуместным проявлять интерес к другой личности, убедил себя спокойно относиться к переживаниям и проблемам окружающих. Подобные умонастроения резко ограничивают диапазон эмоциональной отзывчивости и эмпатического восприятия.

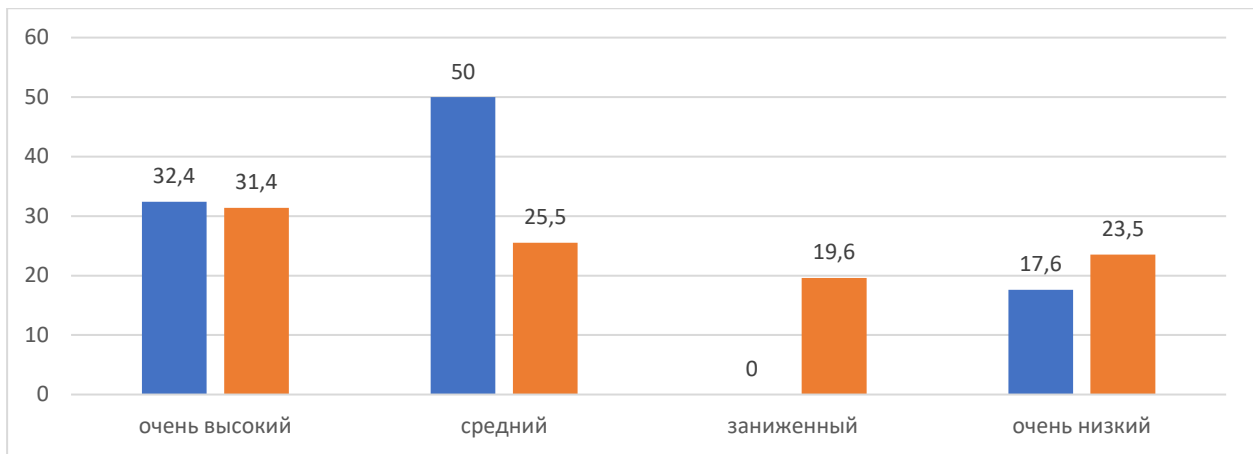

Рисунок 2 – Результаты по шкале «Проникающая способность» в эмпатии у студентов-медиков и студентов-психологов

Половина студентов-медиков (50%) имеют средний показатель по шкале «проникающей способности» в эмпатии и 25,5% студентов-психологов. Одинаковые показатели очень высокий уровень (32,4; 31,4) по шкале «проникающей способности» имеют и студенты-медики, и психологи, что является показателем эмпатии у студентов 1-2 курсов. По результатам можно утверждать, что они способны создавать доверительные, открытые отношения с партнером, душевности.

1/5 часть студентов-психологов имеют заниженный и очень низкий уровень. Это показатель того, что студенты еще не могут создать доверительную атмосферу при общении и у них не развито чувство естественности.

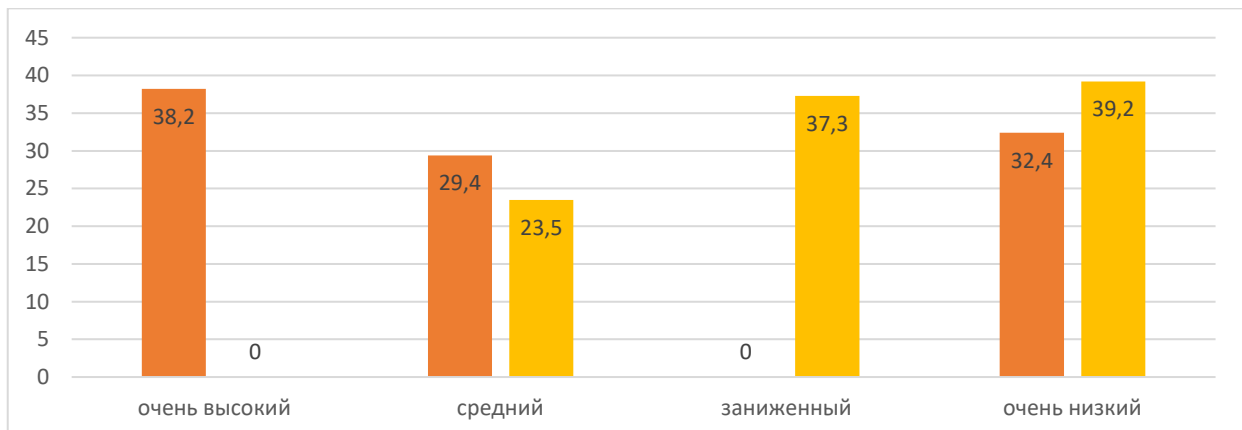

Рисунок 3 - Результаты по шкале «Уровень идентификации» и психологов

76% студентов-психологов имеют заниженный и очень низкий уровень идентификации, то есть студентам-психологам еще трудно поставить себя на место другого/клиента и прочувствовать проблему как свою. Необходимо отметить, что студенты-психологи часто поступают на специальность «Психология», чтобы на первом и втором курсе решить свои личностные проблемы «понять себя». И только после разрешения личностных проблем студенты-психологи развивают

способность идентифицировать себя с другими людьми и понимать их проблемы, а в дальнейшем и помогать их разрешать.

Тогда как 38,2% студентов-медиков имеют очень высокий уровень идентификации. Можно предположить, что практика уже на первом курсе способствует развитию высокого уровня идентификации, когда студенты уже видят чужую боль и страдания, и «остро сопереживают».

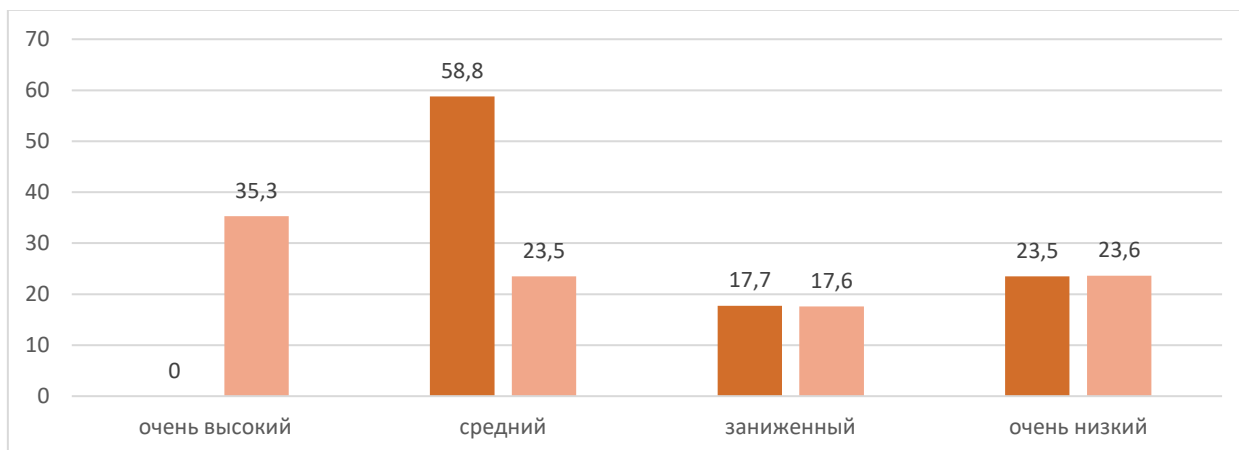

Рисунок 4 - Результаты по шкале «Рациональный канал» эмпатии у студентов-медиков и психологов

Большее половины студентов-медиков (58,8%) имеют средний уровень рационального канала эмпатии.

35,3% студентов-психологов имеют очень высокий уровень, они способны направить свое внимание на партнера/собеседника/другого и тем самым понять его состояние, проблемы, поведение. Это спонтанный интерес к другому, открывающий шлюзы эмоционального и интуитивного отражения партнера.

Одинаковое количество студентов-медиков и студентов-психологов имеют заниженный показатель (17,7; 17.6). Очень низкий показатель имеют студенты-психологи (23,5) и студенты-медики (23.6).

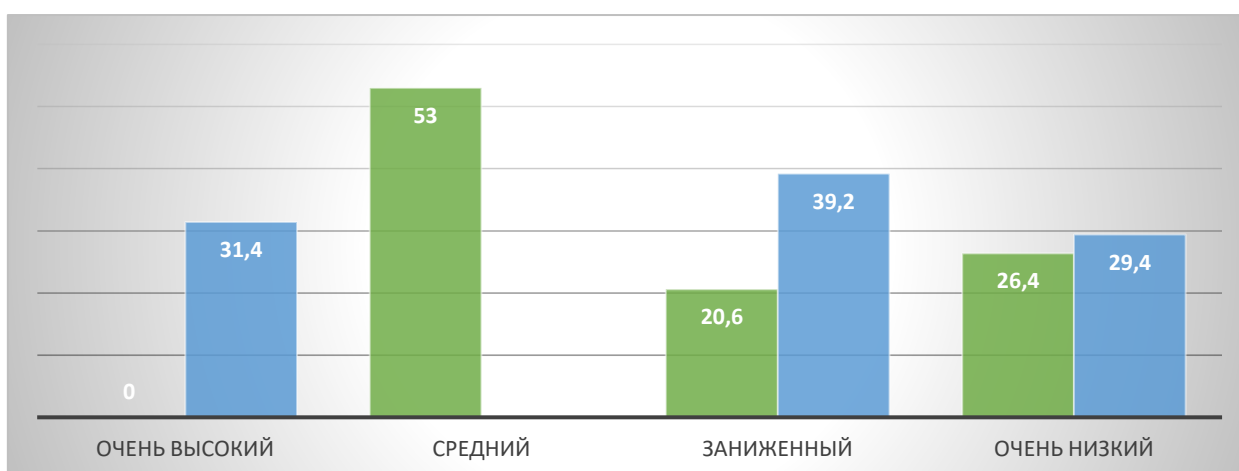

Рисунок 5 - Результаты по шкале «Эмоциональный канал» эмпатии у студентов-медиков и психологов

Большее половины студентов-медиков имеют средний показатель (53%) эмоционального канала эмпатии.

1/5 часть студентов-медиков имеют заниженный и очень низкий показатель по данной шкале, то есть они имеют некоторые трудности в проявлении сопереживания по отношению к окружающим людям.

31,4% студентов-психологов имеют очень высокий эмоционального канала эмпатии, они способны понять внутренний мир партнера, прогнозировать его поведение, энергетически подстраиваться. Фиксируется способность эмпатирующего входить в одну эмоциональную «волну» с окружающими - сопереживать, соучаствовать. Эмоциональная отзывчивость в данном случае становится средством «вхождения» в энергетическое поле партнера.

Но студенты-психологи по данной шкале имеют заниженный уровень - 39,2%, очень низкий – 29,4%, что составляет 1/3 испытуемых.

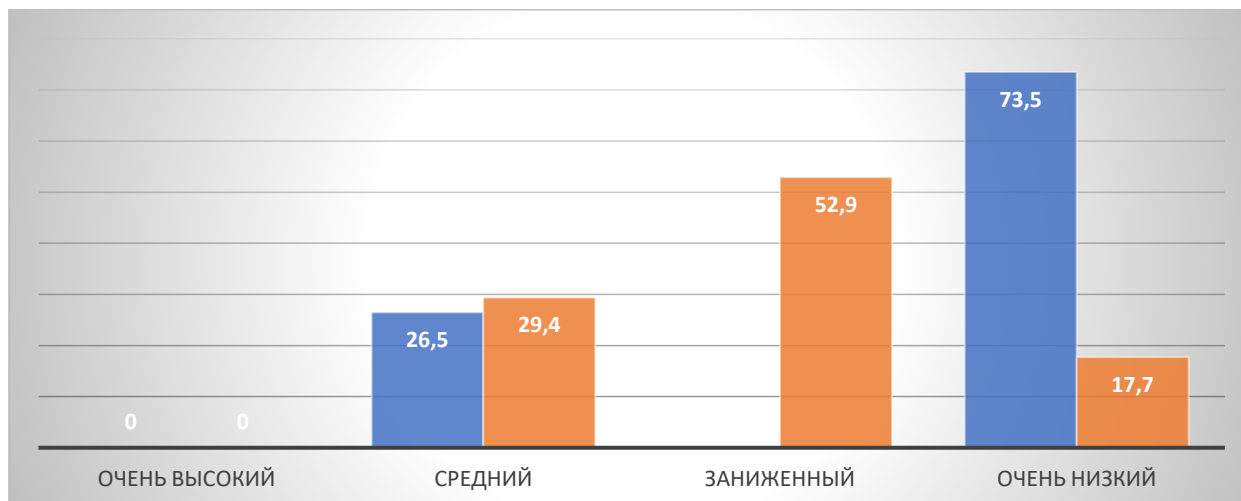

Рисунок 6 - Результаты по шкале «Интуитивный канал» студентов-психологов и студентов-медиков

Большая часть студентов-медиков (73,5%) и психологов (70,6%) имеют заниженный и очень низкий показатель интуитивного канала эмпатии. Студенты-медики и психологи еще не развили канал интуиции, так как не обладают еще большим жизненным и профессиональным опытом. Поэтому они в условиях нехватки информации не могут опираться на опыт, хранящийся в подсознании.

Но необходимо отметить, что 1/5 часть студентов-медиков и психологов имеют средний показатель по данной шкале (26,5; 29,4), это свидетельствует о том, что часть студентов-психологов и медиков способны успешно использовать интуицию.

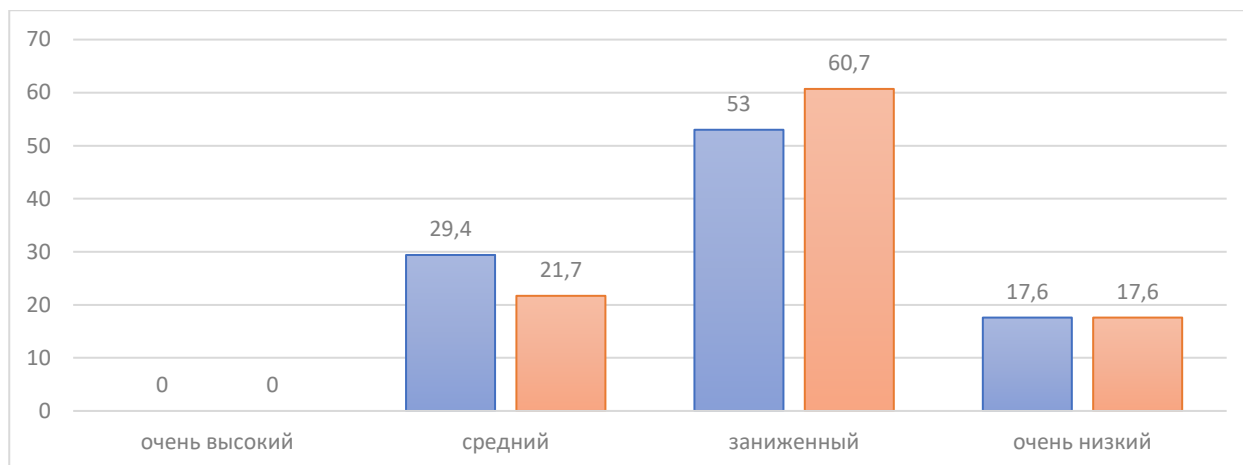

Рисунок 7 - Результаты шкалы «Уровень эмпатии» у психологов-медиков и психологов

Большая часть студентов-психологов (60,7%) и медиков (53%) имеют заниженный уровень эмпатии.

Студенты-медики обладают средним уровнем эмпатии (29,4%), тогда как студенты-психологи имеют (21,7%).

Одинаковое количество студентов-медиков и студентов-психологов (17,6%) имеют очень низкий показатель.

Но результаты данной методики доказывают уже наличие эмпатии в личности студентов-медиков и студентов-психологов, сформированной на среднем уровне в процессе обучения в вузе. И что является важным и следует учесть – это 1-е и 2-е курсы. У студентов этих курсов еще нет большой практической базы.

Итак, в современном мире предъявлены новые и более высокие требования к профессиональной подготовке и формированию личности будущих специалистов. Основной акцент в процессе подготовки будущих специалистов должен быть сделан не только на качественном изучении общих специальных предметов, но и на самой личности специалиста, на его отношении к выбранной профессии и к другим людям.

Список литературы:

1. Кайгородов Б.В., Еремицкая И.А. Формирование понимания другого человека в процессе профессионального становления психологов. - Т.: Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Педагогика, психология. - 2012. - № 2.

2. Басова А. Г. Понятие эмпатии в отечественной и зарубежной психологии. - Казань: Молодой ученый. - 2012. - № 8.

3. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. – Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 1996.

3.14. Семейное насилие в отношении детей после пандемии Covid-19: обзор текущих перспектив и факторов риска

Салтанат Темірғалиқызы Елібай

магистрант 1 курса по образовательной программе
7M01823 – «Социальная педагогика и самопознание».
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Нур-Султан)

Гульнар Кенесбековна Шолпанкулова

кандидат педагогических наук, и.о профессора.
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Нур-Султан)

Аннотация

В этой статье рассматривается семейное насилие над детьми после пандемии covid-19: обзор текущих перспектив и факторов риска. Основная цель этой статьи - описать факторы риска насилия в отношении детей, у которых ситуативный контекст, основанный на COVID-19, мог создать в семьях по всему миру, и оценить их с криминологической точки зрения. Чтобы собрать самые свежие доказательства, мы провели поиск в нескольких базах данных, которые идентифицируют опубликованные исследования. К трудам ученых, исследовавших эту проблему, относятся также Stoltenborgh M., Bakermans-Kranenburg M.J., Alink LARA, и van IJzendoorn M.H. «Распространенность жестокого обращения с детьми во всем мире: обзор серии метаанализов» «Жестокое обращение с детьми», раскрывается сущность насилия в отношении детей во время пандемии.

Ключевые слова: насилие, стресс, защита, виктимизация. здоровье, агрессия, жертва, Covid-19.

Covid-19 пандемиясынан кейінгі балаларға қатысты отбасылық зорлық-зомбылық: ағымдағы перспективалар мен қауіп факторларына шолу

Салтанат Темірғалиқызы Елібай

7M01823 – «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану»
білім беру бағдарламасы бойынша 1 курс магистранты.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.)

Гүлнар Кеңесбекқызы Шолпанқұлова

педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.)

Аңдатпа

Бұл мақалада covid-19 пандемиясынан кейінгі балаларға қатысты отбасылық зорлық-зомбылық: ағымдағы перспективалар мен қауіп

факторларына шолу қарастырылады. Бұл мақаланың негізгі мақсаты-бүкіл әлемдегі отбасыларда covid-19-ға негізделген ситуациялық контексті бар балаларға қатысты зорлық-зомбылықтың қауіп факторларын сипаттау және оларды криминологиялық тұрғыдан бағалау. Соңғы дәлелдерді жинау үшін біз жарияланған зерттеулерді анықтайтын бірнеше мәліметтер базасында іздедік. Осы мәселені зерттеген ғалымдар еңбектеріне, сонымен бірге Stoltenborgh M, Bakermans-Kranenburg MJ, Alink LARA, van IJzendoorn MH. «Бүкіл әлемде балаларға қатысты қатыгездіктің таралуы: мета-талдау» сериясына талдау жасай отырып, пандемия кезіндегі балаларға қатысты зорлық зомбылық мәні ашып көрсетіледі.

Түйінді сөздер: зорлық-зомбылық, стресс, қорғаныс, виктимизация, денсаулық, агрессия, жәбірленуші, Covid-19.

Family Violence Against Children in the Aftermath of the Covid-19 Pandemic: An Overview of Current Prospects and Risk Factors

Saltanat T. Yelibay

1st year master's student in the educational program
7M01823 - "Social pedagogy and self-knowledge".

L.N. Gumilev Eurasian National University
(Nur-Sultan, Kazakhstan)

Gulnar K. Sholpankulova

candidate of pedagogical sciences, Associate Professor.

L.N. Gumilev Eurasian National University
(Nur-Sultan, Kazakhstan)

Abstract

This article examines family violence against children after the covid-19 pandemic: an overview of current perspectives and risk factors. Therefore, the main objective of this narrative review is to describe the risk factors for violence against children that the situational context derived from Covid-19 may have generated in families around the world, and to assess them from a criminological perspective. The works of scientists who have investigated this problem also include Stoltenberg M, Bakermans-Kranenburg MJ, Alink LARA, van IJzendoorn MH. "The prevalence of child abuse worldwide: a review of the meta-analysis series" "Child abuse", reveals the essence of violence against children during the pandemic.

Key words: violence, stress, protection, victimization. health, aggression, victim, Covid-19.

Кризисная ситуация, вызванная пандемией коронавируса (Covid-19), создает серьезные проблемы для обществ во всем мире. Хотя усилия по сдерживанию распространения вируса имеют жизненно важное значение для защиты глобального здоровья, эти же усилия подвергают детей и подростков повышенному риску насилия в семье. Различные криминологические теории объясняют причины этой новой опасности. Социальная изоляция, требуемая мерами, принятыми в

разных странах, их влияние на рабочие места, экономическая нестабильность, высокий уровень напряженности и страха перед вирусом, а также новые формы отношений — все это увеличивает уровень стресса в наиболее уязвимых семьях и, следовательно, риск насилия. Кроме того, принудительные блокировки, введенные для сдерживания распространения болезни, заманивают детей в ловушку в их домах, изолируя их от людей и ресурсов, которые могут им помочь. В целом ограничительные меры, введенные во многих странах, не сопровождались анализом доступа к ресурсам, необходимым для снижения этого риска. Необходимо принять срочные меры для вмешательства в контексты высокого риска, чтобы дети и подростки могли развиваться и процветать в обществе, которое может претерпеть глубокие изменения, но в котором защита их прав и защита должны оставаться главным приоритетом.

С точки зрения их частоты и воздействия насилие и подверженность насилию в ближайшем семейном контексте относятся к наиболее серьезным формам виктимизации [1].

Эти формы виктимизации обычно могут включать физическое насилие, психологическое, эмоциональное или сексуальное насилие. Согласно оценкам, распространенность насилия во всем мире составляет 22,6% физического насилия, 36,3% эмоционального насилия, 7,6% мальчиков и 18% девочек подвергают сексуальному насилию, 16,3% физического пренебрежения и 18,4% эмоционального пренебрежения. Что касается подверженности насилию со стороны интимного характера в детстве, имеющиеся данные все еще ограничены, однако, по оценкам, от 133 до 275 миллионов детей ежегодно подвергаются такому виду насилия. Несмотря на пробелы в оценке детской виктимизации, эти высокие уровни насилия и подверженность насилию в семье показывают, что межличностное насилие в отношении детей представляет собой серьезную глобальную социальную проблему и проблему здравоохранения.

По мере того, как кризис COVID19 продолжается, общества во всем мире пытаются смягчить его последствия как в краткосрочной, так и в долгосрочной перспективе. Помимо изучения рисков и последствий для психического здоровья детей и подростков, связанных с пандемией, и мер, введенных для борьбы с ней, криминологический подход, при котором ограничительные чрезвычайные меры, принятые для замедления распространения вируса, учитываются. Учет риска насилия в семье, также имеет важное значение. Социальное дистанцирование, закрытие школ и предприятий, меры изоляции и ограничения на поездки могут снизить передачу инфекционного заболевания, но они также могут повысить риск насилия в отношении детей и молодежи во всем мире.

Для исследователей насилия меры, принятые в ответ на COVID-19, предоставляют исключительную возможность улучшить наше

понимание социальных, психологических, экономических и ситуационных механизмов, влияющих на уровень насилия. Фактически, контексты, связанные с пандемиями, создают среду, в которой социально-экологические системы детей нарушаются, и в результате вероятность жестокого обращения с детьми может возрасти. Однако многие организации по защите детей во всем мире отмечают значительное снижение количества сообщений о жестоком обращении с детьми или пренебрежении ими. Мы мало знаем о масштабах насилия, с которым дети и подростки сталкивались в своих домах с начала пандемии, и такие учреждения, как ЮНИСЕФ, препятствуют проведению эпидемиологических исследований у детей, если их защита не может быть гарантирована. Таким образом, необходимо косвенно вмешиваться, выявляя контексты риска и исследуя факторы, которые могут усиливать насилие в отношении детей и молодежи, чтобы иметь возможность предпринимать успешные действия [2].

Таким образом, основная цель этой статьи - описать факторы риска насилия в отношении детей, у которых ситуативный контекст, основанный на COVID-19, мог создать в семьях по всему миру, и оценить их с криминологической точки зрения. Чтобы собрать самые свежие доказательства, мы провели поиск в нескольких базах данных, которые идентифицируют опубликованные и препринтные исследования. Поисковые запросы были сосредоточены на насилии в семье в отношении детей, факторах риска и теоретических моделях, а также на кризисных ситуациях. Здесь мы рассматриваем опубликованные на сегодняшний день теоретические и эмпирические исследования по теме жестокого обращения с детьми на период пандемии COVID-19. Мы также включаем некоторые ссылки на предыдущие кризисы и бедствия, чтобы оценить актуальность этих результатов для текущей ситуации. Мы пытаемся объяснить более чем вероятный высокий риск жестокого обращения с детьми во время кризиса COVID-19 в свете криминологических, психологических и социологических теорий.

Пандемия COVID-19 могла повлечь за собой серьезные изменения для многих детей и их семей не только из-за изоляции, ограниченных мер, социальной изоляции, изменения демографии и сокращения доступных медицинских услуг, но также из-за внезапных и возможно долгосрочное увеличение детской бедности и семейной неуверенности. Пандемия представляет собой глобальный кризис не только для нашего здоровья и экономики, но и для семейного благополучия из-за каскадного процесса факторов, которые могут стимулировать, ускорять или усугублять потенциальные стрессоры. Ситуация, порожденная COVID-19, имеет несколько прецедентов, но мы можем опираться на работу в кризисных или чрезвычайных ситуациях, когда сценарии быстро нарастающего стресса сопровождаются резкими изменениями предшествующих условий. [3]

Влияние стихийных бедствий и массового насилия на индивидуальное развитие можно описать в зависимости от дозы облучения или совокупных рисков, которые создают значительные угрозы или беспокойство для отдельных лиц, семей или сообществ. Таким образом, пандемия COVID-19 была концептуализирована как многосистемная каскадная глобальная катастрофа, в которой жизнь детей была серьезно нарушена на многих уровнях и к которой наша общества были не готовы [4].

Действительно, исследование COVID-19 начинает показывать негативные последствия изоляции и введенных ограничений, а также влияние социальных стрессоров на членов семьи и подчеркивает необходимость длительного изучения психического здоровья детей и подростков. Новые данные о здоровом воспитании детей и психическом здоровье детей и подростков подчеркивают, что масштабы воздействия зависят от факторов уязвимости, таких как возраст развития, предыдущее состояние психического здоровья, образовательный и социально-экономический статус или пребывание в карантине.

Этот резко меняющийся контекст также необходимо понимать, чтобы снизить риск насилия в отношении детей и подростков, что очень важно, если нашей целью является предотвращение или выявление таких случаев до того, как последствия этого насилия станут непоправимыми. В этой статье мы анализируем факторы риска насилия в отношении этой группы населения с точки зрения криминологических теорий и социально-экологических моделей.

Криминологические теории рассматривают множество переменных, которые способствуют насилию в семье и жестокому обращению с детьми, а также могут объяснить, почему существует больший риск насилия в критических ситуациях. Передача насилия от поколения к поколению, описываемая термином «насилие порождает насилие», является одним из распространенных предположений в литературе: то есть, опыт насилия и/или пренебрежения в детстве увеличивает риск совершения насилия в дальнейшей жизни. Из-за сложности концепции наше понимание передачи насилия от поколения к поколению все еще ограничено. Несколько теорий пытались объяснить задействованные механизмы, такие как теории социального обучения, теория обработки социальной информации, теория привязанности и теория социального контроля [5].

Кроме того, нейробиологические исследования выявили влияние хронического стресса из-за жестокого обращения в детстве, которое может вызвать нейробиологическое нарушение регуляции, которое влияет на неврологическое развитие и развитие мозга и изменяет реакцию на стресс, связанный с агрессивным поведением. Эволюционная поведенческая генетика объясняет вероятность того, что агрессивные родители порождают жестоких детей с помощью

различных механизмов, таких как наследование черт или эпигенетические изменения, предрасполагающие к агрессивному поведению.

Однако чрезмерное внимание к опыту жестокого обращения с детьми может оказаться статичным или ограниченным, или может даже интерпретировать более поздние последствия как прямой результат первых воздействий. Точно так же влияние генетики на агрессивное поведение может сдерживаться условиями окружающей среды. Следовательно, природу и воспитание следует рассматривать не как отдельные факторы, а как часть одного и того же процесса человеческого поведения и, в данном случае, насилия, совершаемого в отношении детей во время кризиса.

Таким образом, для более всестороннего анализа необходимо учитывать экологические и контекстные факторы. Экологические и ситуационные теории помогают понять уязвимость детей и контексты, которые наиболее способствуют насилию в отношении них.

Теория социальной дезорганизации предполагает, что такие характеристики соседства, как бедность, плотность населения, перенаселенность или упадок в городах, препятствуют сплоченности сообщества, что ведет к повышению уровня неблагополучия и беспорядков, связанных с высоким уровнем жестокого обращения с детьми.

Теории ситуативных возможностей помогают понять изменение предшествующих условий, связывая большую вероятность насилия с расширением доступа преступников к жертвам из-за заключения и ограничения мобильности.

Два подхода, которые сочетают и интегрируют некоторые элементы вышеупомянутых структур или рассматривают одно и то же, хотя и с разных точек зрения, — это общая теория деформации, которая применяет социологическую перспективу, и теория целевой конгруэнтности, которая применяет подход виктимологии развития. Общая теория напряжения может способствовать объяснению насилия в семье и жестокого обращения с детьми как с ближайшей, так и с отдаленной точки зрения, поскольку она фокусируется на влиянии негативных эмоций, таких как гнев, разочарование и негодование, на последующее агрессивное поведение. Эффект может быть дистальным, если он происходит из детства или долгосрочных процессов (например, неблагоприятный детский опыт), или ближайшим, если он возникает из-за внезапных событий или ситуаций, или он может быть слиянием того и другого. Применительно к пандемии COVID-19 общая теория напряжения утверждает, что взаимодействие семьи и опыта родителей или опекунов с усилением стресса и внутрисемейной напряженности, вызванных накоплением факторов риска, связанных с чрезвычайной ситуацией (и меры, принятые для контроля) вызывает рост насилия.

Теория соответствия Финкельхора и Асдигиана представляет три фактора, объясняющих рост насилия в отношении детей. Таким образом, (а) уязвимость потенциальных жертв из-за особенностей контекста или самих жертв, которые увеличивают вероятность виктимизации, например, их зависимость от взрослого, их физическая слабость и их большая социальная изоляция; (b) удовлетворение или доставляющее удовольствие насилие, будь то сексуальное или как способ разрядки напряжения при использовании физического и эмоционального насилия; и (c) антагонизм, связанный с характеристиками или атрибутами ребенка, которые вызывают у обидчика импульсы отторжения или насилия, такие как постоянные просьбы о внимании и заботе.

Данная статья - одна из немногих на сегодняшний день исследований, посвященных факторам риска семейного насилия в отношении детей и молодежи, связанных с пандемией COVID-19. Мы стремились объяснить этот риск, применяя криминологические теории и социо-экологические модели, подчеркивая важность социальных наук при борьбе с пандемией и ее огромными глобальными последствиями для здоровья. Можно сделать вывод, что в беспрецедентной ситуации, вызванной кризисом COVID-19, высок риск виктимизации детей и подростков. Последствия пандемии COVID-19 выходят далеко за рамки мер по предотвращению передачи болезни и снижению ее воздействия на население мира. Службы помощи жертвам насилия в семье и специалисты по оказанию помощи жертвам насилия в семье должны быть готовы к вероятному увеличению показателей виктимизации как во время, так и спустя долгое время после этой пандемии. Они должны устранять новые препятствия и искать инновационные решения, основанные на подходе, ориентированном на сообщества. Также жизненно важно выявлять контексты высокого риска, чтобы избежать возникновения новых долговременных актов насилия. Хотя первоначальный рост насилия в семье обычно наблюдается во время острой фазы кризиса, мы должны помнить о том, что эти всплески часто сохраняются в течение многих лет в период восстановления и требуют стратегии предотвращения, которая предлагает долгосрочные решения. Крайне важно извлечь как можно больше уроков из этой катастрофы, чтобы подготовиться к аналогичным (или совершенно беспрецедентным) кризисным ситуациям в будущем. Мы должны принять необходимые меры, чтобы дать детям и подросткам возможность развиваться и процветать в обществе, которое, вероятно, будет совершенно иным, но в котором защита их прав и благополучия должна оставаться приоритетом. [6]

Таким образом, при будущих расчетах рентабельности мер изоляции следует учитывать потенциальные последствия более частого жестокого обращения с детьми. Поскольку насилие в семье следует рассматривать как возможное последствие пандемии COVID-

19 для общественного здравоохранения, правительствам следует работать вместе с поставщиками социальной помощи и здравоохранения, чтобы включить жестокое обращение с детьми в будущие планы по снижению риска бедствий и обеспечению готовности к ним.

Использованная литература:

1. Kendall-Tackett К.А. Лечение последствий виктимизации в детстве для здоровья на протяжении всей жизни. Кингстон: Институт гражданских исследований; 2003 г.

2. Хиггинс D.J., Маккейб депутат. Множественные формы жестокого обращения с детьми и пренебрежения: ретроспективные отчеты для взрослых. Агрессивное поведение. 2001. 6 (6): 547–78. [https://doi.org/10.1016/S1359-1789\(00\)00030-6](https://doi.org/10.1016/S1359-1789(00)00030-6).

3. Stoltenborgh M, Bakermans-Kranenburg MJ, Alink LRA, у van IJzendoorn MH. Распространенность жестокого обращения с детьми во всем мире: обзор серии метаанализов. Жестокое обращение с детьми. Ред. 2015; 24: 37–50. <https://doi.org/10.1002/car.2353>.

4. Латцман Н. Э., Виволо-Кантор А. М., Клинтон-Шеррод А. М., Касануева С., Карр С. Подверженность детей насилию со стороны интимного партнера: систематический обзор стратегий измерения. Агрессивное поведение. 2017; 37: 220–35. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2017.10.009>.

5. Pinheiro PS. Всемирный доклад о насилии в отношении детей. Женева: Организация Объединенных Наций; 2006. <https://resourcecentre.savethechildren.net/node/2999/pdf/2999.pdf>.

6. Сайни С.М., Хоффманн С.Р., Пантелис С., Эверал И.П., Боусман К.А. Систематический обзор и критическая оценка инструментов измерения жестокого обращения с детьми. Psychiatry Res. 2019; 272: 106–13. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2018.12.068>.

3.15. Инклюзивті білім беру - заман талабы

Жанна Ақылбайқызы Ақылбаева

магистрант. Х. Досмұхамедов атындағы университеті
(Атырау қаласы, Қазақстан)

Нұржауған Сарсеновна Жұмашева

қауымдастырылған профессор, педагогика ғылымдарының
кандидаты. Х. Досмұхамедов атындағы университеті
(Атырау қаласы, Қазақстан)

Талабы құбылмалы заманның ағымына ілесе отырып, қоғамнан өз орынын ойып ала алатын өз мақсат-мүдесін, көзқарасын ашық, әрі нақты жеткізе алатын тұлға тәрбиелеу – бүгінгі мұғалімдерге қойлатын

басты талаптың бірі. Осы тұста денсаулық жағдайына байланысты мүмкіндігі шектеулі балалардың да тиісті білім алу мәселесі туындайды. Осындай ерекше балаларға ерекше білім берілуі керек. Қазіргі таңда барлық әлем жұртшылығының назарын аударып отырған мәселе балалардың жеке сұраныстары мен ерекшеліктеріне ортаның, отбасының қатысуымен білім беру үрдісіне толық қосуды қарастыратын инклюзивті білім беру. Осы жаһандық мәселеге әлем ғалымдары мынадай анықтама береді: инклюзивтік білім беру дегеніміз — барлық балаларды, соның ішінде мүмкіндіктері шектеулі балаларды жалпы білім үрдісіне толық енгізу және әлеуметтік бейімдеуге, жынысына, шығу тегіне, дініне, жағдайына қарамай, балаларды айыратын кедергілерді жоюға, ата-аналарын белсенділікке шақыруға, баланың түзеу-педагогикалық және әлеуметтік мұқтаждықтарына арнайы қолдау, яғни, жалпы білім беру сапасы сақталған тиімді оқытуға бағытталған мемлекеттік саясат.

Қазіргі таңда барлық әлем жұртшылығының назарын аударып отырған мәселе балалардың жеке сұраныстары мен ерекшеліктеріне ортаның, отбасының қатысуымен білім беру үрдісіне толық қосуды қарастыратын инклюзивті білім беру.

Осы жаһандық мәселеге әлем ғалымдары мынадай анықтама береді: инклюзивтік білім беру дегеніміз - барлық балаларды, соның ішінде мүмкіндіктері шектеулі балаларды жалпы білім үрдісіне толық енгізу және әлеуметтік бейімдеуге, жынысына, шығу тегіне, дініне, жағдайына қарамай, балаларды айыратын кедергілерді жоюға, ата-аналарын белсенділікке шақыруға, баланың түзеу-педагогикалық және әлеуметтік мұқтаждықтарына арнайы қолдау, яғни, жалпы білім беру сапасы сақталған тиімді оқытуға бағытталған мемлекеттік саясат. ^[1] Инклюзивті оқыту – ерекше мұқтаждықтары бар балалардың жалпы білім беретін мектептердегі оқыту үрдісін сипаттауда қолданылады. Демек, инклюзивті оқыту негізінде балалардың қандай да бір дискриминациясын жоққа шығару, барлық адамдарға деген теңдік қатынасты қамтамасыз ету, сонымен бірге оқытудың ерекше қажеттілігі бар балаларға арнайы жағдай қалыптастыру идеологиясы жатыр. Осы бағыт балаларды оқуда жетістікке жетуге ықпал етіп, жақсы өмір сүру жағдайын қалыптастырады. Мүмкіндігі шектеулі балалардың білім алу құқықтары «Қазақстан Республикасының балалардың құқықтары туралы», «Білім беру туралы», «Мүмкіндігі шектеулі балалардың әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзетуге ықпал ету туралы», «Қазақстан Республикасында кемтарларды әлеуметтік қорғау туралы», «Арнайы әлеуметтік қызмет туралы» Қазақстан Республикасының Заңдарында, Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген. Инклюзивті білім беру немесе «білім баршаға» бағдарламасы - барлық балаларға мектепке дейінгі оқу орындарында, мектепте және мектеп өміріне белсене қатысуға мүмкіндік береді. Бұл бағдарламаны Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас

Ассамблеясы мақұлдап, БҰҰ-ның Конвенциясына 2006 жылдың 13 желтоқсанында енгізілді.

Инклюзивті білім беру дегеніміз – балалардың жынысына, жас ерекшеліктеріне, географиялық тұратын жеріне, қимыл-қозғалыстық және ақыл-есінің жағдайына, әлеуметтік-экономикалық жағдайына қарамастан, сапалы білім алу және өздерінің потенциалдық дамыту мүмкіндігіне ие болу.

Инклюзивті оқыту - барлық балаларға мектепке дейінгі оқу орындарында, мектепте және мектеп өміріне белсене қатысуға мүмкіндік береді. Инклюзивті оқыту - оқушылардың тең құқығын анықтайды және ұжым іс - әрекетіне қатысуға мүмкіндік береді. Инклюзивті оқыту - адамдармен қарым - қатынасына қажетті қабілеттілікті дамытуға мүмкіндік береді. Инклюзивті оқытудың негізгі принциптері:

1. Адам құндылығы оның мүмкіндігіне қарай қабілеттілігімен, жеткен жетістіктерімен анықталады.

2. Әрбір адам сезуге және ойлауға қабілетті.

3. Әрбір адам қарым - қатынасқа құқылы.

4. Барлық адам бір - біріне қажет.

5. Білім шынайы қарым - қатынас шеңберінде жүзеге асады.

6. Әрбір оқушы үшін жетістікке жету - өзінің мүмкіндігіне қарай орындай алатын әрекетін жүзеге асыру.

7. Жан - жақтылық адам өмірінің даму аясын кеңейтеді.

Инклюзивті оқыту – барлық балалардың мұқтаждықтарын ескеретін, ерекше қажеттіліктері бар балалардың білім алуын қамтамасыз ететін жалпы білім үрдісінің дамуы. Инклюзивті оқыту балалардың оқу үрдісіндегі қажеттіліктерін қанағаттандырып, оқыту мен сабақ берудің жаңа бағытын өңдеуге талпынады. Егер инклюзивті оқытудың оқыту мен сабақ беруге енгізілген өзгерістері тиімді болса, онда ерекше қажеттіліктері бар балалардың жағдайлары да өзгереді. Инклюзивті оқытуды ашқан мектептерде оқыған балалар адам құқығы туралы білім алуға мүмкіншілік алады, өйткені олар бір - бірімен қарым - қатынас жасауға, танып білуге, қабылдауға үйренеді.

Инклюзивтік білім беру - барлық балаларды жалпы білім үрдісіне толық енгізу және әлеуметтік бейімдеуге, жынысына, шығу тегіне, дініне, жағдайына қарамай, балаларды айыратын кедергілерді жоюға, ата - аналарын белсенділікке шақыруға, баланың түзеу - педагогикалық және әлеуметтік қажеттіліктерін арнайы қолдау, қоршаған ортаның балаларды жас ерекшеліктеріне және білімдік қажеттіліктеріне бейімделуіне жағдай қалыптастыру, яғни, жалпы білім беру сапасы сақталған тиімді оқытуға бағытталған мемлекеттік саясат.

Психикалық дамуының негізгі бұзылыстары интеллектуалды даму деңгейі, яғни, зейіні, есте сақтауы, ойлауы, кеңістікті бағдарлауы төмен болып келеді. Осы себептерге байланысты психикасы дамуы тежелген (ПДТ) балалардың оқу үлгерімі төмен болады. Бұл балалардың оқуға

үлгермеушілігі жеті-сегіз жастан анық байқалады. Ата-аналары көмекші не арнайы мектептер мен мектеп-интернаттарға, психологиялық-педагогикалық түзеу кабинеттері мен коррекциялық-түзету сыныптарына кемтар балаларын бергісі келмеген жағдайда жалпы білім алатын мектептерде ПМПК-ның ұсынысы бойынша жеңілдетілген бағдарламамен оқытуына толық құқылары бар. Жалпы білім беретін мектептер мен бала бақшалар ПМПК-ның қорытындысы бойынша көрсетілген, яғни, баланың деңгейіне қарай жеңілдетілген бағдарламамен кемтар балаларды тәрбиелеуге және инклюзивті оқытуға дайын болғандары жөн. Инклюзивті оқытуға жалпы мектептерде арнайы психологы, әлеуметтік мұғалімі, олигофрено мұғалімі, логопед мамандары жұмыс жасайды. Егер бала көмекші бағдарламаны толық игерген болса, оған арнайы куәлік беріледі, ал игермесе, анықтама ғана алады. Егер ата-анасы баласын арнайы мектеп-интернатқа жібергісі келмесе, жергілікті жалпы мектепте мүмкіндігі шектеулі баланың мүмкіндігіне қарай, жеңілдетілген бағдарлама бойынша, инклюзивті оқытуға міндетті.

Инклюзивті оқыту – ерекше мұқтаждықтары бар балалардың жалпы білім беретін мектептердегі оқыту үрдісін сипаттауда қолданылады. Инклюзивті оқыту негізінде балалардың қандай да бір дискриминациясын жоққа шығару, барлық адамдарға деген теңдік қатынасты қамтамасыз ету, сонымен бірге оқытудың ерекше қажеттілігі бар балаларға арнайы жағдай қалыптастыру идеологиясы жатыр. Тәжірибе көрсеткеніндей, қатаң білім беру жүйесінен балалардың бір бөлігі шығып қалады, өйткені қалыптасқан жүйе мұндай балалардың даралық қажеттілігін қанағаттандыра алмайды. Инклюзивті бағыт мұндай балаларды оқуда жетістікке жетуге ықпал етіп, жақсы өмір сүру мүмкіншілігін қалыптастырады. Инклюзивті оқыту – барлық балаларға мектепке дейінгі оқу орындарында, мектепте және мектеп өміріне белсене қатысуға мүмкіндік береді; оқушылардың тең құқығын анықтайды және ұжым іс-әрекетіне қатысуға мүмкіндік береді; адамдармен қарым-қатынасына қажетті қабілеттілікті дамытуға мүмкіндік береді.

Даму мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беруді ұйымдастыру мақсатында, типтік арнайы білім бағдарламасы жасалды. Онда балалардың мұқтаждықтары ескеріліп, білім алуларын қамтамасыз ететін жалпы білім үрдістері қарастырылған. Инклюзивті оқыту балалардың оқу үрдісіндегі қажеттіліктерін қанағаттандырып, оқыту мен сабақ берудің жаңа бағытын өңдеуге талпынады. Егер инклюзивті оқытудың оқыту мен сабақ беруге енгізілген өзгерістері тиімді болса, онда ерекше қажеттіліктері бар балалардың жағдайлары да өзгереді. Инклюзивті оқытуды ашқан мектептерде оқыған балалар адам құқығы туралы білім алуға мүмкіншілік алады. Өйткені, олар бір-бірімен қарым-қатынас жасауға, танып-білуге, қабылдауға үйренеді.

Қазіргі таңда барлық әлем жұртшылығының назарын аударып отырған мәселе балалардың жеке сұраныстары мен ерекшеліктеріне ортаның, отбасының қатысуымен білім беру үрдісіне толық қосуды қарастыратын инклюзивті білім беру. Осы жаһандық мәселеге әлем ғалымдары мынадай анықтама береді: инклюзивтік білім беру дегеніміз - барлық балаларды, соның ішінде мүмкіндіктері шектеулі балаларды жалпы білім үрдісіне толық енгізу және әлеуметтік бейімдеуге, жынысына, шығу тегіне, дініне, жағдайына қарамай, балаларды айыратын кедергілерді жоюға, ата-аналарын белсенділікке шақыруға, баланың түзеу-педагогикалық және әлеуметтік мұқтаждықтарына арнайы қолдау, яғни, жалпы білім беру сапасы сақталған тиімді оқытуға бағытталған мемлекеттік саясат.^[1] Инклюзивті оқыту – ерекше мұқтаждықтары бар балалардың жалпы білім беретін мектептердегі оқыту үрдісін сипаттауда қолданылады. Демек, инклюзивті оқыту негізінде балалардың қандай да бір дискриминациясын жоққа шығару, барлық адамдарға деген теңдік қатынасты қамтамасыз ету, сонымен бірге оқытудың ерекше қажеттілігі бар балаларға арнайы жағдай қалыптастыру идеологиясы жатыр. Осы бағыт балаларды оқуда жетістікке жетуге ықпал етіп, жақсы өмір сүру жағдайын қалыптастырады.

Сонымен, инклюзивті білім беру жағдайында жұмыс жүргізетін мектептерде білім мазмұнын үш түрлі бағдарлама бойынша реттеген абзал. Атап айтқанда: жалпы мектептерге арналған типтік оқу бағдарламалары; мүмкіндігі шектеулі балалардың ақаулық типтеріне сәйкес арнаулы білім беру бағытындағы оқу бағдарламалары; мүмкіндігі шектеулі балалардың психофизикалық ерекшеліктерін есепке ала отырып әзірленетін оқытудың жеке бағдарламасы. Инклюзивті білім беру мәселесі шет елдерде 1970 жылдан бастау алады, ал 90 жылға қарай АҚШ пен Еуропа өздерінің білім беру саясатына осы бағдарламаны толық енгізді. Ал, біздің елімізде инклюзивті білім беру жүйесінің дамуы туралы ресми дерек «Қазақстан Республикасының Білім беруді дамытудың 2010-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» көрсетілді.

Осы бағдарлама төңірегінде инклюзивті білім беруді жетілдіру мәселелері қарастырылып, 2015 жылға мына міндеттерді шешу көзделген:

- мүмкіндіктері шектеулі балаларды біріктіріп оқытудың модульдік бағдарламалары жасалады;
- мүмкіндіктері шектеулі балаларды жалпы білім беретін ортада біріктіріп оқыту ережесі әзірленеді;
- түрлі кемістігі бар балалар үшін бірігу нысандары анықталады;
- мүгедек балаларға қашықтықтан білім беруді ұйымдастыру қағидалары әзірленеді. Мемлекеттік бағдарлама негізінде 2020 жылға қарай мектептерде мүгедек балалар үшін көтергіш жабдықтар, пандустар, санитарлық бөлмелерде арнайы құралдар орнату,

тұтқалармен, арнайы парталармен, үстелдермен және басқа да арнайы компенсаторлық құралдармен жабдықтау арқылы «кедергісіз аймақтар» құруы жоспарланған. 3030 мектепте мүмкіндіктері шектеулі балаларды оқытуға және тәрбиелеуге тең қол жеткізу үшін жағдайлар жасалу міндеті (мектептерде педагог-дефектологтардың, балаларды психологиялық-педагогикалық сүйемелдеудің, арнайы жеке техникалық және компенсаторлық құралдардың болуы) алға қойылған. Үйде білім алатын мүгедек балалар жеке мүмкіндіктері мен қажеттіліктері ескеріле отырып, компьютерлік техникамен қамтамасыз ету сияқты істері жүзеге асырылмақшы. Осылайша мемлекетіміз мүмкіндігі шектеулі жандарды әлеуметтік қорғау, олардың қоғамға етене араласуына, оларды оңалту, жұмысқа орналастыру және жаңа жұмыс орындарын құру, білім алу, оқыту, қайта мамандандыруда қолдан келгенше жағдай жасамақшы.

Саламан Декларациясына сәйкес инклюзивті білім беру саясатының міндеттері мынадай:

- Әрбір бала білім алуға құқылы және оны алуға тиіс.
- Әрбір баланың дара қабілеттері, қызығушылықтары, қажеттіліктері және оқуға деген мұқтаждықтары болады.
- Білім беру жүйесіне оң өзгерістер, яғни осы мұқтаждықтарды қанағаттандыру мақсатына орай өзгерту.

Осыған орай, инклюзивті білім берудің негізгі 8 принципі туындайды.

Яғни ол мына принциптер:

1. Адам құндылығы оның мүмкіндігіне қарай қабілеттілігімен, жеткен жетістіктерімен анықталады.
2. Әрбір адам сезуге және ойлауға қабілетті.
3. Әрбір адам қарым-қатынасқа құқылы.
4. Барлық адам бір-біріне қажет.
5. Білім шынайы қарым-қатынас шеңберінде жүзеге асады.
6. Барлық адамдар құрбы-құрдастарының қолдауы мен достығын қажет етеді.
7. Әрбір оқушы үшін жетістік кезетуөзінің мүмкіндігіне қарай орындай алатын әрекетін жүзеге асыру.
8. Жан- жақтылық адам өмірінің даму аясын кеңейтеді.

Сонымен қорыта айтқанда, инклюзивті оқыту- оқушылардың тең құқығын анықтайды және ұжым іс-әрекетіне қатысуға, адамдармен қарым-қатынасына қажетті қабілеттілікті дамытуға мүмкіндік береді. Инклюзивті оқыту арқылы барлық балалардың мұқтаждықтарын ескеріп, ерекше қажеттіліктері бар балалардың білім алуын қамтамасыз ететін жалпы білім үрдісін дамытуға болады. Мұндай оқыту түрі арнаулы білім беру жүйесінде дәстүрлі түрде қалыптасқан және даму үстіндегі формаларды ығыстырмайды, қайта жақындатады. Инклюзивті бағыт арқылы мүмкіндігі шектеулі балаларды оқуда жетістікке жетуге ықпал етіп, жақсы өмір сүру мүмкіншілігін қалыптастырады. Осы бағытты білім беру жүйесіне енгізу арқылы оқушыларды

адамгершілікке, ізгілікке, қайырымдылыққа тәрбиелей аламыз. Сонымен қоса, инклюзивті оқыту үрдісі балаларды толеранттылыққа тәрбиелеудің бастауы болмақ .

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Мағжан Жұмабаев Педагогика. 1992 ж.
- 2 Қ. Жұмасова Психология. Астана – 2006 ж.
3. Жарықбаев Қ. Жалпы психология, 2000.
4. Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзету арқылы қолдау туралы. ҚР, 2002 ж., № 343 заңы.
5. Қазақстан Республикасының Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарына арналған мемлекеттік бағдарламасы. - Астана, 2010.
6. Республикалық педагогикалық–әдістемелік журнал. Әлеуметтік педагог. № 4, 2010 ж.

3.16. Использование инновационных образовательных технологий в работе с детьми логопедической группы

Санжар Талибжанович Мамадалиев

докторант. КазНПУ им Абая (г. Алматы, Казахстан)

Назерке Әділханқызы Маханбетова

магистр, преподаватель. ЮКУ им М. Ауэзова
(г. Шымкент, Казахстан)

Барно Сайдахматовна Мирхаликова

магистр, старший преподаватель. Университет Дружбы народов имени академика А. Куатбекова (г. Шымкент, Казахстан)

Айнур Абдыкалиевна Макулова

магистр, старший преподаватель. Университет Дружбы народов имени Академика А. Куатбекова (г. Шымкент, Казахстан)

Ержан Есилбекович Мырзабеков

магистр, старший преподаватель. Университет Дружбы народов имени Академика А. Куатбекова (г. Шымкент, Казахстан)

Современные условия общественной жизни предъявляют особые требования к развитию личности. Эти условия вносят в жизнь российского общества новые коррективы, требующие от специалистов мобильности, гибкого мышления, быстрой ориентации и адаптации к новым условиям, творческого подхода к решению разнообразных проблем. Нынешние дошкольники думают и чувствуют по-особенному. Психологи, педагоги, родители говорят об одном: эти дети требуют особого подхода, потому что они другие. Изменившийся мир требует другого сознания, и нам, взрослым, это сознание становится доступнее именно благодаря общению с детьми. В концепции модернизации российского образования говорится, что развивающемуся обществу

нужны образованные, нравственные, предприимчивые люди, которые могут самостоятельно принимать ответственные решения в ситуации выбора, прогнозируя их возможные последствия, способны к сотрудничеству, отличаются мобильностью, динамизмом, конструктивностью, обладают развитым чувством ответственности за судьбу страны. В образовательном процессе на первый план выдвигается идея саморазвития личности, её готовность к самостоятельной деятельности. В связи с этим меняются функции педагога. Теперь он нужен информатор, а организатор интеллектуального поиска, эмоционального переживания и практического действия.

«Если сегодня мы будем учить так, как учили вчера, мы украдем у детей завтра» Джо Дьюи

Одним из показателей профессиональной компетентности педагога является его способность к само развитию. Основными критериями саморазвития воспитателей ДОУ являются: эффективность профессиональной педагогической деятельности, творческий рост педагогов, внедрение новых педагогических технологий в воспитательно-образовательный процесс [2]. Инновация (англ. innovation) – новшество, нововведение [5]. Использование инноваций в детском саду предполагает введение в образовательный процесс обновлённых, улучшенных и уникальных идей, полученных творческими усилиями воспитателя. Целью инновационной деятельности в дошкольном учреждении является повышение эффективности процесса обучения и получение более качественных результатов [4]. Инновационный процесс – это создание, освоение и применение инноваций, которые гарантируют успех перехода традиционной системы образования на новое качественное состояние. Инновации в дошкольном обучении предлагаются для понимания новых методов обучения, новых способов организации занятий, инноваций в организации образовательного контента (интеграционные программы), методы оценки образовательного результата. Современные инновационные педагогические технологии в дошкольном образовании направлены на реализацию ФГОСДО [3]. Поэтому основной задачей педагогов является выбор методов и форм организации работы с детьми, оптимальных инновационных педагогических технологий, которые в большей мере соответствуют заявленной цели личностного развития воспитанников. Как известно, сегодня, одним из ведущих направлений развития образовательной системы нашей страны, является обеспечение для детей доступности качественного общего образования. Речевое развитие – ведущий компонент подготовки ребёнка к школе. Непременным условием для все стороннего развития ребёнка, для его успешного обучения в школе является умение общаться со взрослыми сверстниками; всем известно, что дошкольники с ОНР значительно отстают от нормально

развивающих сверстников во владении навыками связной речи. У таких детей отмечаются трудности программированного содержания развернутого высказывания и их языкового оформления. Для высказывания (пересказ; различные виды рассказов) характерны: нарушения связности и последовательности изложения, смысловые пропуски, выраженная ситуативность и фрагментарность. Низкий уровень употребляемой фразовой речи. Наиболее значимыми инновационными технологиями [2] в работе с детьми логопедической группы по развитию связной речи являются:

- здоровье сберегающие;
- технологии проектной и исследовательской деятельности;
- информационно-коммуникационные;
- личностно-ориентированные;
- игровые технологии и др.

Широко применяемые в настоящее время в работе здоровье сберегающие технологии, позволяют организовать и распределить оздоровительные мероприятия на всё время пребывания детей в детском саду—физкультурные занятия, спортивные праздники развлечения, физкульт минутки, динамические паузы, элементы точечного массажа, артикуляционная, пальчиковая гимнастики, утренняя гимнастика, гимнастика после сна. В группах созданы «Физкультурные уголки», которые содержат картотеку подвижных игр, физкульт минуток в соответствии с возрастом детей; дидактические игры о спорте, атрибуты для подвижных и мало подвижных игр, спортивное оборудование. Педагоги ДОО активно взаимодействуют с семьями по вопросам охраны и укрепления здоровья детей, активно приобщают родителей к участию в физкультурно-массовых мероприятиях детского сада. Применение здоровье сберегающих технологий повышает результативность образовательного процесса, формирует у педагогов и родителей ценностные ориентации, направленные на укрепление здоровья, а у ребёнка—стойкую мотивацию на здоровый образ жизни.

Одной из инновационных образовательных технологий является технология проектной деятельности. Педагоги активно используют в воспитании и обучении детей, данный метод, единодушно отмечая, что организованная по данной технологии жизнедеятельность в группе позволяет лучше узнать воспитанников, проникнуть во внутренний мир ребенка. В рамках использования проектного метода целесообразно использовать *технология группового сбора*, позволяющего организовать образовательный процесс в совместной деятельности с детьми, где ребенок может проявить свою активность. Основное достоинство и ценность технологии проведения группового сбора заключается в ее гуманистической направленности: обеспечение уважения к личности каждого ребенка, создание условий для развития его уверенности в себе, инициативности, творческих способностей,

самостоятельности и ответственности – в становлении базовых свойств его личности. Использование метода проектов позволяет мне значительно повысить самостоятельную активность детей, развить творческое мышление, способствовать развитию благоприятных межличностных отношений в группе детей. Кроме того, это позволяет делать образовательную работу открытой для активного участия родителей. В данном учебном году мною были разработаны и апробированы в работе более 10 проектов «Осень–раскрасавица», «Зимушка–зима», «В здоровом теле, здоровый дух», «Новый год», «Масленица», «Весна–красна» и т.д. Технология исследовательской деятельности, как инновационная технология, способствует формированию у ребят основных ключевых компетенций, развивает способность к исследовательскому типу мышления и способствует развитию речи детей. В группе, руками воспитателей, создаются центры экспериментирования, в которых оснащены дидактическими играми, пособиями. На полочках для детского исследования размещены самые разные природные материалы, микроскопы, лабораторное оборудование. Данная технология исследовательской деятельности положительно влияет на эмоциональную сферу дошкольников, на развитие их творческих способностей, она даёт детям реальные представления о различных сторонах изучаемого объекта. В этом учебном году мною была разработана программа «Почемучка», направленная на развитие познавательных способностей детей и интерес к окружающему миру; в рамках данного проекта разработан проект «Откуда берется электричество».

Применение игровых технологий в группе тесно связаны совсеми сторонами воспитательной и образовательной работы детского сада и решением его основных задач. Комплексное использование игровых технологий разной целевой направленности позволяет педагогам подготовить детей к обучению в школе. Проблемы формирования интеллектуальной готовности к школе педагоги дошкольного образования решают с помощью игр, направленных на развитие психических процессов, а также специальных игр, которые развивают у детей элементарные математические представления, готовят руку ко владению письмом «Сосчитай-ка», «Найди соседей числа», «Какие предметы нужны в школе» и т.д. Обучение проходит в форме игры интересно, занимательно, но в то же время не является развлечением. Информатизация ставит перед педагогами ДОО следующие задачи: идти в ногу со временем; сформировать основы информационной культуры личности ребенка; повысить профессиональный уровень педагогов и компетентность родителей. Для решения этих задач в ДОО нашли свое применение информационно-коммуникационные технологии. В индивидуальной работе педагоги используют ИКТ игры на закрепление пройденного материала. Таким образом, использование интерактивных технологий создаёт ситуацию успеха

для детей, снижает утомляемость, стабилизирует фон настроения, повышает интерес к заданиям, все это способствует положительному результату.

Одним из показателей результативности использования инновационных образовательных технологий является участие педагогов в конкурсах профессионального мастерства, а также участие воспитанников в творческих конкурсах.

Таким образом, инновационные педагогические технологии, позволяющие мне, как воспитателю логопедической группы, достигать целей обучения путем развития личности каждого дошкольника, развития речи, и в дальнейшем способствовать их успешному обучению в школе.

Литература:

1. Атемаскина Ю.В. Современные педагогические технологии в ДОУ/ Ю.В. Атемаскина – М.: Детство-Пресс, 2011. – 112 с.
2. Кудина Я.В. Инновационные технологии, применяемые в ДОУ / Я.В. Кудина // Инновационные тенденции развития системы образования. – Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2017. – С. 131–134.
3. Мазурчук Н.И. Инновационные образовательные теории и технологии / Н.И. Мазурчук. – Екатеринбург: УрГПУ, 2008. – 165 с.
4. Матяш Н.В. Инновационные педагогические технологии. Проектное обучение / Н.В. Матяш. – М.: Академия, 2012. – 110 с.
5. Назарова Т.С. Педагогические технологии: новый этап эволюции / Т.С. Назарова // Педагогика. – 2007. – № 3. – 85 с.

3.17. Мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеу дамуының құралы ретінде жобалық іс-әрекеттің теориялық аспектілері

Санжар Талибжанович Мамадалиев

докторант, Абай атындағы ҚазҰПУ (Алматы қаласы, Қазақстан)

Назерке Әділханқызы Маханбетова

магистр оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті (Шымкент қаласы, Қазақстан)

Айнур Абдыкалиевна Макулова

магистр, аға оқытушы, Академик А. Қуатбеков атындағы ХДУ (Шымкент қаласы, Қазақстан)

Барно Сайдахматовна Мирхаликова

магистр, аға оқытушы, Академик А. Қуатбеков атындағы ХДУ (Шымкент қаласы, Қазақстан)

Ержан Есилбекович Мырзабеков

магистр, аға оқытушы, Академик А. Қуатбеков атындағы ХДУ (Шымкент қаласы, Қазақстан)

Мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеу дамуының құралы ретінде жобалық қызметке жүгіну қазіргі қоғамда қалыптасқан жағымсыз әлеуметтік-мәдени жағдайды түсіндіреді. Көбінесе балалардың сөйлеу қабілетін жас нормаларынан артта қалу, кешіктіру және бұзу фактілерімен күресуге тура келеді. Балаларда әлеуметтік-психологиялық проблемалардың кешені жиі кездеседі: агрессияның жоғарылауы, эмоционалдық саңырау, гиперактивтілік, пассивтілік, өзін-өзі оқшаулау және өз мүдделері. Балалар белгілі бір моральдық нормаларды меңгеру қиын.

Мектепке дейінгі жас – бұл сөйлеудің барлық аспектілерін дамыту, қоршаған әлемнің дамуы туралы балалар идеяларын кеңейту және байыту үшін қолайлы кезең екендігі белгілі. Сондықтан, міндет-баланы тез жазуға және санауға үйрету емес, оның айналасындағы әлем туралы сөйлеуі мен идеяларын байыту, ондағы заңдылықтарды көруге үйрету.

Альберт Эйнштейн айтқандай: «балалар өздері іздегенді, өздері тапқанды ұнатады. Бұл олардың күші. Біз балаларды кітаптармен, әсерлермен жиі жүктейміз, оларға өз ойлары мен шығармашылығының тереңдігіне әкелетін басты нәрсені таңдауға көмектеспейміз. Балалар, өсімдіктер сияқты, көп еркіндікке мұқтаж, мүмкін өздерін біледі».

Әр баланың танымдық және шығармашылық белсенділігін дамыту мәселесінің өзектілігін ескере отырып, мен білім беру іс-әрекетінде жобалық қызметті қолданамын, оның негізінде жұмыс жүйесі құрылды.

Білім беру процесінде жоба әдістерін қолдану балалардағы сөйлеу белсенділігінің дамуын арттыруға ықпал етеді, сөйлеудің грамматикалық үйлесімділігін қалыптастыруға ықпал етеді.

Жоба әдісі сонымен қатар балалар мен ересектердің ынтымақтастығын, бірлесіп жасауын қамтамасыз етудің бірегей құралы, әртүрлі білім беру салаларында интеграциямен білім беруге жеке тұлғаға бағытталған тәсілді іске асыру тәсілі болып табылады.

Адамның ақыл-ойына үш жол бар:

Ойлау жолы-ең асыл; еліктеу жолы-ең оңай;

Жеке тәжірибе жолы-ең қиын жол.

Конфуций

Мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеуін дамыту формасы ретінде жобалық қызметті заманауи зерттеу И.Е.Куликовская, С.И.Максимова, Е.О.Смирнова, О.Н.Сомкова және А.Ю.Тихонова және т.б. еңбектерінде ұсынылған.

Бүгінгі таңда мектепке дейінгі білім беруде жобалау ерекше орын алады. Қазіргі педагогикада жоба әдісі жүйелі пәндік оқытумен қатар өнімді білім беру жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде қолданылады. Мектепке дейінгі мекемелердегі жобалау әдісінің негізгі мақсаты-баланың дамуы мен зерттеу іс-әрекетінің міндеттері мен анықталатын баланың еркін шығармашылық тұлғасын дамыту.

Мектепке дейінгі мекемеде балалардың сөйлеуін дамыту үшін әртүрлі жобалық нұсқаларды қолдануға болады. Жоба әдісі ресей ғалымдардың идеяларында көрініс тапты - Б.В.Игнатъев, В.Н.Шульгин, Н.К.Крупская. Соңғы уақытта жекелеген білім беру жүйелері мен технологияларын жобалаудың теориялық негіздері ғылыми-педагогикалық әдебиеттерде белсенді әзірленуде (В.С.Безруков, В.П.Беспалько, В.И.Загвязинский, В.В.Краевский, М.М.Поташник, И.С.Якиманская және т.б.). Мектеп жасына дейінгі балаларды оқытудың интеграцияланған әдісінің нұсқасы ретінде Данилина, М.Б.Зуйкова, Л.С.Киселева, Т.С.Лагода және т.б. сияқты бірқатар ғалымдар жобалық қызметті қарастырады.

Л.С.Киселева, Т.А.Данилина, Н.Ю.Пахомова атап өткендей, жоба әдісі мұғалімнің, оқушының және оның ата-анасының өзара әрекеттесуіне негізделген педагогикалық процесті ұйымдастыру әдісі, қоршаған орта мен өзара әрекеттесу тәсілі, мақсатқа жету үшін кезең-кезең мен практикалық іс-әрекет ретінде ұсынылуы мүмкін.

Т.П.Жуйкованың айтуынша, дизайнды келесідей қарастыруға болады:

- * өнімнің ерекше түрі ретінде жобаны құруға бағытталған нақты қызмет түрі;

- * шындықты зерттеу мен түрлендірудің ғылыми-практикалық әдісі (практикаға бағытталған ғылым әдісі);

- * технологиялық мәдениетке тән инновацияны қалыптастыру формасы;

- * басқару процедурасы.

Балалардың қарым-қатынасы мен сөйлеуін дамыту мақсатында мұғалімнің жаңа жағдайдағы жұмысының маңызды бағыты-балалардың әр түрлі жастағы өзара әрекетін ұйымдастыру. О.Н. Сомкова "бұл балабақшаның барлық топтары үшін бірыңғай жобаны және бастауыш мектеппен бірлескен жобаны іске асыру кезінде балалардың жобалық қызметін ұйымдастыру жағдайында мүмкін болады" деп атап өтті. Жоба көптеген педагогикалық міндеттерді шешуге мүмкіндік береді: балаларға жаңа ақпаратты іздеу тәсілдерін көрсету, ұжымдық іс-әрекетті жоспарлауға үйрету, зерттеу жүргізу (ұсыныстар беру, оларды тексеру, нәтижелерді қорытындылау), өз білімдері мен дағдыларын әртүрлі, соның ішінде жаңа жағдайларда қолдану, алынған өнімді ұсыну қабілетін дамыту. Жобаға қатысу құрдастарымен бірлескен және жеке іс-әрекеттің үйлесімін қамтиды, бұл балаларды жауапкершілікке, топта жұмыс істеуге, жеке қабілеттері мен шығармашылығын көрсетуге тәрбиелейді.

Ғалым Джон Дьюидің пікірінше, бала тәуелсіз іс-әрекет арқылы білетін нәрсені ғана біледі, ол одан танымдық және практикалық күш-жігерді талап етеді және болашақта өмірде қолданылады. Біз іс жүзінде балалардың танымдық және сөйлеу дамуының тиімді құралдарының бірі ретінде жоба әдісін белсенді қолданамыз. Жобалық іс-әрекет

барысында мектеп жасына дейінгі балалар әртүрлі сәттілік жағдайларын, олардың іс-әрекеттеріне деген сенімділікті сезінеді, нәтижесінде олардың жеке дамуына түрткі болады.

Ойлау әрекеті сөйлеусіз мүмкін емес. М.М.Алексеева, В.И.Яшина өз зерттеулерінде: сөйлеуді игере отырып, бала тиісті сөздермен жазылған тақырыптар, белгілер, іс-әрекеттер мен қатынастар туралы білімді де меңгереді. Сонымен қатар, ол білім алып қана қоймай, ойлауды да үйренеді, өйткені ойлау дегеніміз – өзіне немесе дауыстап сөйлеу, сөйлеу – ойлау.

Жоба әдісі қазіргі дидактикадағы инновациялық бағыттардың бірі болып табылады, оған жақында көбірек көңіл бөлінді.

Мектепке дейінгі тәрбие білім берудің алғашқы сатысы ретінде соңғы уақытта жаңа шындыққа енудің қиын жолы өтті. Білім беру реформасы жариялаған басым міндеттердің бірі білім беру мекемелерінің оқыту мен тәрбиелеудің жаңа технологияларын қолдануға, сондай-ақ осы процесті басқаруға жаппай көшуі болып табылады.

Н.Е.Веракс, А.Н.Веракс мұғалімнің жобалық іс-әрекет барысында шешуге арналған негізгі міндеттерінің бірі проблемалық жағдай туғызумен және оны өзгерту мүмкіндігінің кеңістігін барынша кеңейтумен байланысты деп санайды. Сондай-ақ, авторлар атап өткендей, кеңістік мүмкіндіктері кеңейе алады есебінен пікірлердің балалар тобын, сондай-ақ әралуан нұсқалары ұсынылған бір баласы бар. Стратегия мінез-құлық педагог болуы тиіс мынадай: қадағалауға пайда болуы проблемной жағдайды және оны қайта құру, мектепке дейінгі арасынан да проблемалық өрісі, қадағалауға, барлық балалар «көріп», кеңістік мүмкіндіктерін және бастады онда әрекет ұсына отырып, өзінің және қайталанатын бөтен идеялар.

Жоба әдісі өзекті және өте тиімді. Бұл балаға тәжірибе жасауға, алған білімдерін синтездеуге, шығармашылық қабілеттері мен қарым-қатынас дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді, бұл болашақта өмірлік қиындықтарға оңай бейімделуге мүмкіндік береді.

Практик-педагогтардың ұсыныстары бойынша Л.С.Киселева, Т.А.Данилина, Т.С.Лагоде, М.Б.Зуйкова жобалар әдісін педагог пен тәрбиеленушінің өзара іс-қимылына негізделген педагогикалық процесті ұйымдастыру тәсілі, қоршаған ортамен өзара іс-қимыл тәсілі, қойылған мақсатқа жету бойынша кезеңдік практикалық іс-әрекет ретінде ұсынуға болады.

Мектепке дейінгі мекемелердегі жобалау әдісінің негізгі мақсаты-баланың дамуы мен зерттеу іс-әрекетінің міндеттерімен анықталатын баланың еркін шығармашылық тұлғасын дамыту. Заманауи зерттеулердің нәтижелері (Ожиганова Г., 1999 ж.) көрсеткендей, дизайн процесінде мектеп жасына дейінгі балалар ересектерге еліктеп қана қоймайды, сонымен қатар тәжірибені құрдастарына да береді. Ересектермен қатар педагогикалық процеске қатыса отырып, олар өз

өмірлерін балабақша кеңістігінде өткізіп, тапқырлық пен өзіндік ерекшелік көрсетеді. Шығармашылық дизайн мұғалімнен шыдамдылықты, балаға деген сүйіспеншілікті, ересектер әлеміне кіру жолында оның мүмкіндіктеріне сенуді талап етеді.

Жобалық оқытудың психологиялық негіздерін зерттеудің негізі көрнекті отандық ғалымдардың еңбектерінде қаланды (П.Ф.Каптерев, П.П.Блонский және т.б.). Қазіргі кезеңдегі педагогикалық практиканың сұраныстары жобалық оқыту әдісінің проблемаларына қайта оралады, бірақ басқа теориялық негізде (П.Р.Атлутов, М.В.Ретивых, В.Д.Симоненко, Ю.Л.Хотунцев және т. б.).

Зерттеу және жобалау мүмкіндіктерін бағалай отырып, мектеп жасына дейінгі балалармен жұмыс жасауда жобалау әдістері де, зерттеу әдістері де пайдалы екенін түсіну керек. Әдістемелік жоспарда жобалық әдіс зерттеулердің нақты жоспарын құруды, зерттелетін мәселені нақты тұжырымдау мен түсінуді, нақты гипотезаларды әзірлеуді және оларды жоспарға сәйкес тексеруді қажет ететінін ескеру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бородич А.М. Балалардың сөйлеуін дамыту әдістемесі / А.М. Бородич. – М.: Просвещение, 1981. – 13 б.
2. Н.А. Виноградова, Н.В. Микляева, Ю.Н. Родионова мектепке дейінгі білім берудегі әдістемелік жұмыс. Тиімді формалар мен әдістер: әдіс. Оқу Құралы / Н.А. Виноградова, Н.В. Микляева, Ю.Н. Родионова. – 2-ші басылым. – М.: Ирис пресс, 2009. – 192 б.
3. Глухов В.П. Жалпы сөйлеу қабілеті дамымаған мектеп жасына дейінгі балалардың үйлесімді сөйлеуін қалыптастыру / В.П. Глухов. – 2-ші басылым. – М.: АРКТИ, 2004. – 168 б.
4. Левшина Н.И. Сөйлеу дамуындағы жобалық іс-әрекеттің рөлі-мектеп оқушылары / Н.И. Левшина // Мектепке дейінгі педагогика. – 2014. С.12 – 14.
5. Евдокимова Е.С. Жобалау технологиясы / Е.С. Евдокимова. – М.: Сфера, 2006. – 128 б.
6. Жуйкова Т.П. Мектеп жасына дейінгі балалармен жұмыс жасаудағы жобалық іс-әрекеттің сипаттамасы / Т.П. Жуйкова // Педагогика: дәстүрлер мен инновациялар. – 2011. С. 75-78.
7. Қазіргі мектепке дейінгі білім берудегі инновациялық үдерістер: зияткерлік әлеует пен балалардың дарындылығын дамыту / авт.-сост. Л.П. Пяткова және басқалар – Волгоград, 2013 ж. - 175 б.

3.18. Жобалық қызмет оқытудың заманауи тәсілдері жүйесіндегі инновациялық технология ретінде

Санжар Талибжанович Мамадалиев

докторант, Абай атындағы ҚазҰПУ (Алматы қаласы, Қазақстан)

Назерке Әділханқызы Маханбетова

магистр оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті (Шымкент қаласы, Қазақстан)

Барно Сайдахматовна Мирхаликова

магистр, аға оқытушы, Академик А. Қуатбеков атындағы ХДУ (Шымкент қаласы, Қазақстан)

Айнур Абдыкалиевна Макулова

магистр, аға оқытушы, Академик А. Қуатбеков атындағы ХДУ (Шымкент қаласы, Қазақстан)

Ақерке Әбдіманапқызы Төлешова

докторант, Абай атындағы ҚазҰПУ (Алматы қаласы, Қазақстан)

Соңғы жылдары Қазақстан Республикасында болып жатқан білім берудегі айқын және жиі екіұшты өзгерістер, біздің ойымызша, осы процесте оқыту технологияларын түбегейлі өзгерту қажеттілігін ескермейді және білім беруді дамытудың осы бағытының маңыздылығын елемейді. Сонымен қатар, біз оқыту технологияларының айтарлықтай өзгеруі білім беруді дамытудағы негізгі элементтердің бірі болуға тиіс екеніне сенімдіміз. Бұл тұрғыда оқыту технологиялары еліміздің адами капиталының жаңа сапасын қалыптастыруға жетекші әсер ететін қазіргі заманғы білім беру базасының құрамдас бөліктерінің бірі бола алады.

Жаңа білім берудің орталық процестері өзекті мәселелерді шешуге бағытталған зияткерлік қызметтің коммуникациясы мен технологиялары, ал білім беру қызметінің жоғары нысаны – стратегиялық жобалау және командалық жұмыс болады. Мұндай жүйеде оқытушының дәстүрлі рөлі өзгеруде, салалық және технологиялық сарапшылар, жобалық жұмыстың жетекшілері толықтыруы керек [5, б.11].

Бүгінгі таңда қазіргі қоғам стандартты тұлғаға емес, даралыққа мұқтаж, сондықтан қазіргі оқытудың мақсаты жеке тұлғаны, адал азаматты және ең бастысы туындаған мәселелерді өз бетінше және тез шеше алатын адамды қалыптастыру болып табылады [6].

Жақында қабылданған "Қазақстан Республикасының білім беру туралы" заңда қоғамның экономикалық және әлеуметтік бағыттағы прогресінің анықтаушы факторларының бірі болып табылатын білім беру мазмұны жеке тұлғаның өзін-өзі анықтауын қамтамасыз етуге, оның дамуы мен өзін-өзі жүзеге асыруына жағдай жасауға, қоғамды дамытуға, нығайтуға және жетілдіруге бағытталған дейді, құқықтық, әлеуметтік, демократиялық мемлекет. Аталған Заңда сондай-ақ білім

беру мазмұнының мақсатын нақтылайтын міндеттемелер бар. Тұлға мен қоғамның жалпы және кәсіби мәдениетінің жоғары деңгейін қамтамасыз етуде; ғылымның қазіргі даму деңгейіне сәйкес келуі тиіс әлем бейнесі туралы идеялар жүйесін қалыптастыруда; тұлғаның рухани-адамгершілік дамуы; қоғамның саналы мүшесі болуға және осы қоғамның үдемелі дамуы мен жетілуіне бағдарлануы тиіс адам мен азаматты қалыптастыру; білім алушылардың қабілеттері ескеріле отырып, олардың қажеттіліктері мен мүдделерін қанағаттандыру; қоғамның кадрлық әлеуетін дамыту, экономика мен әлеуметтік саланың жоғары білікті жұмысшылар мен мамандарға деген қажеттіліктерін қанағаттандыру. Қазіргі заманғы оқыту мен білім беру мазмұнына қойылатын жоғарыда айтылған талаптарға байланысты оқыту процесін технологияландырудың мынадай тәсілдерін бөліп көрсетуге болады.

Біріншісі-тұлғаға бағытталған тәсіл, оның мақсаты жеке тұлғаның дамуына жағдай жасау болып табылады. Бұл тәсілдегі бүкіл білім беру процесінің басты кейіпкері-білім алушы, ал мұғалім (педагог қызметкер) ақпарат көзі мен бақылаушы ретінде емес, жеке тұлғаны дамытуда көмекші рөлін атқарады. Жеке тұлғаға бағытталған тәсілде осындай оқу процесін ұйымдастырудың формуласы ретінде М. Монтессори формуласын қолдануға болады – "маған оны өзіңіз жасауға көмектесіңіз". Айтпақшы, бұл тәсіл жаңа педагогикалық мамандықтардың пайда болуына негіз болып табылады [3, 204 б.], бұл оқыту технологиясын одан әрі айтарлықтай өзгерте алады.

Екінші тәсіл – интерактивті. Бұл әр түрлі, соның ішінде шығармашылық тапсырмаларды орындаудан және шағын топтарда жұмыс істеуден тұрады. Мұндай тапсырмалардың ішінде мыналарды бөліп көрсетуге болады: түрлі оқыту ойындарын (рөлдік, іскерлік, ситуациялық және білім беру) қолдану; жаттығулар өткізу; оқытудың аудиториядан тыс әдістерін пайдалану (әлеуметтік жобалар, жарыстар, Фильмдер, спектакльдер, көрмелер, қойылымдар, әндер мен ертегілер); көрнекі құралдарды, бейне және аудиоматериалдарды қолдана отырып жұмыс істеу; кейбір даулы мәселелер мен мәселелерді бірлесіп талқылау, сондай-ақ оларды әртүрлі әдістермен шешу [7].

Дамыта оқыту мазмұнының негізі ғылыми ұғымдар жүйесі болып табылады, бұл ретте білімді, іскерлікті игеру және дағдыларды игеру білім алушыларды дамытудың құралы ғана болып табылады. Дамытушылық оқытудың ерекшелігі оқушының ойлау түрінің нақты бейнеден абстрактілі - логикалық, содан кейін теориялық түріне өзгеруінен көрінеді.

Әлеуметтік мақсаттарды іске асыруда білім берудің қазіргі мүмкіндіктерін пайдалануға және жас ұрпақтың проблемаларын зерттеуге бағдарлау оқытудағы проблемалық дамытушылық тәсілдің ерекшелігі болып табылады. Сонымен қатар, бұл проблемалар әр жас буын кездестіретін мәселелер ғана емес, мысалы, өмір жолын таңдау, өзін-өзі анықтау, әртүрлі құндылықтарға деген көзқарас, сонымен қатар

осы ұрпаққа ғана қатысты және қоғамдағы кез-келген өзгерістерге байланысты туындаған мәселелер.

Бағдарламаланған оқыту дегеніміз отандық ғалымдардың еңбектерінде де, басқа елдердің мамандарының жұмыстарында да дамыған әдістерге жатады. Компьютерлік технологиялар мен Қашықтықтан оқытудың дамуына байланысты білім беру практикасындағы бағдарламаланған Оқыту теориясының рөлі артып келеді. Бағдарламаланатын оқытудағы мұғалім тыңдаушының психологиялық жағдайын және оқу материалын игерудің тиімділігін бақылайды, тек кейбір жағдайларда бағдарламалық әрекеттерді реттейді.

Іс-әрекет сипатындағы оқытудың коммуникативті тәсілінің мәні, өйткені сыныпта студенттер сөйлеу әрекеті арқылы әртүрлі мәселелер мен мәселелерді шешеді. Коммуникативтік тәсілдегі оқу іс – әрекетінің субъектісі мүдделері, жеке психологиялық және жас ерекшеліктері мүмкіндігінше ескерілетін білім алушының өзі болып табылады.

Құзыреттілік тәсілдің ерекшелігі оның практикалық және практикалық философиясы мен бағытталуында жатыр. Осы тәсіл шеңберіндегі кез – келген оқытудың түпкі мақсаты-студенттерге мінез-құлықтың осындай түрлерін дамыту және оған өзі жоспарлаған іс-әрекеттерді сәтті жүзеге асыруға мүмкіндік беретін білім, білік және жеке қасиеттер жиынтығын алу, яғни оған қажетті құзыреттер жиынтығын игеру.

Репродуктивті оқытудың дәстүрлі дидактикалық міндеттерін шешуге бағытталған оқу процесі "технологиялық" ретінде құрылған жағдайда, нақты белгіленген, егжей-тегжейлі сипатталған күтілетін нәтижелері бар конвейерлік процесс оқу процесін ұйымдастыруға технологиялық тәсілді қолдану туралы айтады.

Оқушылардың жаңа тәжірибені өз бетінше игеру мүмкіндіктерін дамыту-бұл жаңа білімді, іс-әрекет тәсілдерін, жеке мағыналарды қалыптастыруға бағытталған іздеу тәсілінің мақсаты.

Инновациялық деп аталатын заманауи оқыту процесі оқыту технологияларына жаңа тәсілдерді қажет етеді, өйткені олар жалпы оқу процесінің тиімділігіне әсер етеді. Оқытудың инновациялық процесі дегеніміз не екенін түсіну үшін инновация тек алға қадам емес, дамуға серпін екенін анықтау керек. Инновация-бұл жаңа идеяларды әзірлеу, қолдану және талдау нәтижесі, оларды іс жүзінде қанағаттандыру үшін тұтынушылардың әртүрлі мәселелерін оң шешеді.

Әлемде екі көрнекі тұжырымдама пайда болды, олар қазіргі уақытта білім беру мәселелерінде белсенді түрде келтірілген: "тәжірибе конусы", ол кейінірек Эдгар Дейлдің "оқу пирамидасының" негізін қалады. Бұл тұжырымдамалар білім беру нәтижесінің білім беру мазмұнының әртүрлі құралдарын қолдануға немесе оқыту әдістері мен материалды игеру дәрежесі арасындағы тәуелділікке қалай байланысты екенін көрсетеді. Дәріс (материалды "оқу") оқытудың

тиімсіз әдісі екені белгілі болады. Көрнекі құралдардың (слайдтар, иллюстрациялар) болмауы материалды оның мазмұнының 5% - дан астамын игеруге мүмкіндік бермейді. Материалды түсінудің, есте сақтаудың лайықты деңгейі тек " белсенді оқытуды " қамтамасыз етеді, ол білім беру процесіне жалпыға бірдей қатысуды қамтамасыз етеді. Оқытудың алты негізгі әдісі бар: тәжірибе, материалды тарату, жағдайды талдау және талдау, ойын, еліктеу және жоба [1]. Оқу процесінің тиімділігін арттыру үшін бір уақытта бірнеше оқыту әдістері қолданылады.

Инновациялық білім беру технологиясы тек пәндік білімді ғана емес, құзыреттілікті, яғни оларды практикада қолдануды, әртүрлі мәселелерді шешуде алынған тәжірибе негізінде беруді көздейді. Сонымен қатар, инновациялар мобильді болуы керек және заманауи байланыс құралдарын қолдана отырып берілуі керек. Лайықты техникалық құралдар қашықтықтан оқыту формаларын қолдануға мүмкіндік береді.

Оқыту технологиясы – бұл, ең алдымен, оқу процесін құру технологиясы. Айта кету керек, бұл технологиялар нақты, оқу мақсаттарына жетуге бағытталған, жедел кері байланыспен ерекшеленеді. Оқыту технологиясы келесі негізгі белгілермен сипатталады:

- ғылымилығы;
- жүйелілік;
- пәрменділік;
- басқару.

Педагогикалық технологиялар оқу процесін және оқытушының қызметін сәйкесінше анықтайды. Кез-келген технологияны игеріп қана қоймай, оларды дұрыс қолдана білу, яғни мақсаттарды нақтылау, сабаққа қосымша дайындыққа көп уақыт бөлу, нәтижелерді объективті бағалау және оларды талдау негізінде оқу процесін түзету маңызды [7].

Қазіргі педагогикада оқыту технологияларының әртүрлі жіктелімдері бар, олардың кейбіреулері:

- * жаңалық белгісі бойынша;
- * оқыту нәтижесі бойынша;
- * оқытудың құралдары мен әдістерін жеке тұлғаның белгілі бір құрылымына бағдарлау бойынша;
- * басым оқу нысаны бойынша;
- * педагогикалық өзара әрекеттесу сипаты бойынша;
- * танымдық іс-әрекет сипаты бойынша.

Әрбір оқыту технологиясы әмбебап емес екенін есте ұстаған жөн, ол белгілі бір міндеттерді шешуге мүмкіндік береді, бірақ оқытудың алдында тұрған барлық міндеттер емес. Сонымен қатар, белгілі бір технологияны қолдану үшін дәл осы нақты технологияның осы жағдайда тиімді екендігіне көз жеткізу керек.

Қазіргі білім беру технологияларының проблемасы – бұл стандартты технологияларды инновациялық технологиялардан ажыратуға мүмкіндік беретін, оқу субъектісінің ойлау тәуелсіздігін дамытатын, инновациялық мінез-құлықты қалыптастыратын, яғни қазіргі білім берудің мақсаттары мен міндеттеріне жауап беретін негіздерді іздеу. Педагогикалық практикада білім беру технологияларын қолдану білім беру процесінің ажырамас бөлігі болды. Мұндай технологияларды іске асырудың маңызды бөлігі және нысаны жобалық қызметті оқытуға енгізу болып табылады. Егер біз осы әдістің пайда болу көздеріне жүгінетін болсақ, онда бұл мүлдем жаңа емес деп айта аламыз, өйткені ол өткен ғасырдың басында АҚШ-та пайда болды және "проблемалар әдісі" деп аталды. Әдістің теориялық негізі - философ Дж. Дьюи, оған сәйкес оқу жетістігінің шарттары – баланың танымдық белсенділігі, оқу материалының проблематизациясы, теорияның практикамен байланысы, ойын және еңбек іс-әрекетінде оқыту [5]. Орыс педагогтары (С.Т.Шацкий, Л.К.Шлегер және А.У.Зеленко) ХХ ғасырдың басында жобалық қызметті оқыту әдісі ретінде белсенді түрде қызықтырды және насихаттады.

Жобалық оқытуды жүзеге асыру барысында студенттер негізгі дағдыларды, білім мен дағдыларды игеріп қана қоймайды, сонымен қатар жеке тұлға ретінде жан-жақты дамиды, сонымен қатар өзін-өзі тәрбиелеу және өзін-өзі дамыту тәжірибесіне ие болады.

Анықтамалық әдебиетте "жобалар әдісі" студенттердің біртіндеп күрделене түсетін практикалық тапсырмаларды – жобаларды жоспарлау және орындау процесінде білім мен дағдыларды алатын оқыту жүйесі ретінде анықталады". Зерттеушілер көбінесе жоба әдісін тек негізгі білімді, дағдыларды игеруге ғана емес, сонымен қатар проблемалық жағдайларды шешу процесінде шығармашылық қабілеттерді дамытуға және зияткерлік мүмкіндіктерді қалыптастыруға бағытталған оқыту жүйесі ретінде анықтайды (Н.В.Матяш, В.Д.Симоненко, Н.Г.Сергеева және т.б.).

Оқыту кезіндегі жобалар әдісінің негізі, ең алдымен, танымдық қызығушылықтарды дамыту болып табылады, ал жобаны іске асыру әрқашан іс жүзінде қолданылатын нақты маңызды нәтиженің болуын болжайды. Жобалардың практикалық бағыттылығы өте маңызды, өйткені оқушылар өздерінің әзірлемелерін болашақ кәсіби қызметінде пайдалана алады [4].

Жобалық оқыту әлеуметтік өзара әрекеттесудегі маңызды құзыреттердің бірі – топтық жұмыс дағдыларын дамытады, бұл Ресейдегі студенттердің әлсіз дағдыларының бірі. Топтық жұмыс дағдылары адам қызметінің барлық дерлік түрлерінің маңызды құрамдас бөлігі болғандықтан, оларды қалыптастыру мектепке дейінгі білімнен жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі кез-келген кезеңде мақсатты түрде жүзеге асырылуы керек. Бұл білім алушының социумға белсенді бейімделуге және кәсіби жетістікке дайындығын

дамыту факторлары ретінде ұжымдық өзара іс-қимыл дағдыларын қалыптастыру процесіне арнайы ұйымдастырушылық іс-шаралар мен педагогикалық ықпал етуді талап етеді.

Тұлғаның жобалық құзіреттілігін қалыптастыру процесінің негізі: біріншіден, әлеуметтік тәртіптің объективті макрофакторлары; екіншіден, жақын ортаның мезофакторлары, үшіншіден, микрофакторлар, объективті-ситуациялық факторлар.

Жобалық топтық жұмыс дағдыларын тиімді қалыптастыру үшін білім беру ұйымында арнайы білім беру ортасын құру қажет, ол құрылымдық және мазмұнды түрде интеграцияланған оқу-мотивациялық, тәрбиелік және даму кеңістігін қамтуы керек. Оқу кеңістігі негізінен танымдық компоненттің қалыптасуын қамтамасыз етеді. Мотивациялық кеңістік мотивациялық компоненттің қалыптасуын қамтамасыз етеді және коммуникацияның әртүрлі нысандарын және студенттердің қызметін сыртқы бағалауды қамтиды. Білім беру кеңістігін жобалық құзіреттілікті қалыптастыруға ықпал ететін әлеуметтік құнды және маңызды жағдайлардың, жағдайлардың, оқиғалардың жиынтығы ретінде анықтаған жөн. Дамушы кеңістік ұжымдық жобалармен жұмыс істеуге қатысу арқылы студенттердің танымдық белсенділігін ынталандыруға ықпал ететін әрекеттерді қамтиды. Мұндай қызметке қатысу теориялық білімді игеруден оларды практикалық қолдануға көшуді қамтамасыз етеді.

Оқу процесін ұйымдастырудың дәстүрлі әдістерін егжей-тегжейлі талдауға жүгінбестен, жоғарыда аталған мәселелерді, біздің ойымызша, жобалық оқыту технологиясының негізінде оқу процесіне белсенді оқыту әдістерін енгізу арқылы шешкен жөн. Дәл осындай оқыту әдістері мыналарға ықпал етеді: білімді тиімді меңгеру; қарапайым білім жинақтаудан өз бетінше іздеу механизмдері мен зерттеу қызметі дағдыларын құруға көшу міндеттерін шешуге мүмкіндік береді; тұлғаның құндылық бағдарларын қалыптастырады; танымдық белсенділікті арттырады; шығармашылық қабілеттерін дамытады; олар студенттердің белсенділігін көрсетуге және жобалық құзіреттілік пен дағдыларды қалыптастыруға ықпал ететін дидактикалық және психологиялық жағдайлар жасайды.

Оқытудың жобалық әдісін енгізудің педагогикалық тәжірибесін талдау жобалық құзіреттілікті қалыптастыруға ықпал ететін әртүрлі деңгейлердегі негізгі білім беру бағдарламасының әртүрлі пәндеріне жобалық қызметті қосу моделін құруға мүмкіндік берді:

1. Жобалық жұмыс нәтижесінде қалыптасатын білім беру нәтижелерін анықтау.
2. Нақты пәнді игеруге жобалық тәсілді пайдалану мақсатын (мақсаттарын) оның ерекшелігін ескере отырып нақтылау.
3. Пән мазмұнын жобалық тәсіл міндеттеріне қарай егжей-тегжейлі пысықтау (өңдеу).
4. Пәнді оқу процесіне жобаны қосу мүмкіндіктерін анықтау.

5. Оқу жобасын өткізу әдістемесін әзірлеу. Мүмкін әдіскерлердің, тьюторлардың немесе басқа педагог қызметкерлердің қатысуымен.

6. Пәнді оқу процесіне жобалық блокты қосу.

7. Рефлексия, өзін-өзі бағалау және сараптамалық бағалау тетіктері арқылы жобалық блокты пайдалану нәтижелерін бағалау.

8. Әдістемелік бірлестікте білім беру процесінде жобалық әдісті қолдану нәтижелерін талқылау.

9. Пәнді оқытудың жұмыс бағдарламасының құрылымында немесе Мета-пән нәтижелерін қолдаудың тәуелсіз ресурсы ретінде жобалық блокты бекіту.

Оқу жобасы мақұлданғаннан кейін және білім беру бағдарламасының құрылымына бір немесе басқа жолмен біріктірілгеннен кейін, оны білім беру процесінде жүзеге асырудың негізгі кезеңдерін қарастыруға болады. Кез-келген жоба бойынша жұмыс төрт кезеңнен тұрады: жобаны дайындау, орындау, қорғау және бағалау.

Жобаны дайындау кезінде студенттер проблемамен танысады, жағдайды зерттейді және оны орындау жоспарын жасайды. Жобаны жүзеге асыру-бұл әр түрлі ақпарат көздерімен жұмыс істеуді, қажетті материалдарды іздеу мен таңдауды, шығармашылық ойлауды, өз пікірлерін, проблемалық жағдай туралы көзқарастарды қалыптастыру мен тұжырымдауды қамтитын көп уақытты қажет ететін кезең. Білім алушылар өз жобасын (жеке, жұптық, топтық) қорғау нысанын өз бетінше таңдайды. Сондай-ақ, қорғаныс кезеңінде рефлексияны бақылау өте маңызды, бұл студенттерге жобаны әзірлеуге жауапкершілікпен қарауға және олардың жұмысының практикалық маңыздылығын түсінуге мүмкіндік береді. Жобалау жұмысын бағалау алдын ала ұсынылған критерийлер бойынша жүзеге асырылуы тиіс.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, Жоба әдісі оқу процесін практикаға барынша жақындатуға мүмкіндік береді, бұл оқушыға болашақ кәсіби қызметке біртіндеп дайындалуға мүмкіндік береді және бұл жобалық әдістің дәстүрлі оқыту әдістерінен сөзсіз артықшылығы, өйткені студенттер тәуелсіз кәсіби қызметке кірмес бұрын тәжірибе жинайды. Сондай-ақ, жоба бойынша жұмысқа дайындық студенттерге ақпаратты өз бетінше іздеу және таңдау мақсаттарын қоятынын атап өткен жөн. Сонымен, жоба бойынша жұмыс барысында студенттер шығармашылық арқылы материалды игереді.

Білім беруде инновациялық технологияларды пайдалану-білім беру процесінің ажырамас бөлігі. Мұндай технологияларды енгізу нысаны ретінде жобалау қызметі басқа әдістермен, формалармен және технологиялармен қатар оқу процесіне үйлесімді түрде қосылуы керек. Жобалық технологияны іске асыру процесі ойлаудың дербестігін дамытуға мүмкіндік береді және заманауи білім берудің мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес инновациялық мінез-құлықты қалыптастырады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Анисенко А.В., Бурлакова Ю.В. Талапкерлердің мамандық таңдауына факторлық талдау // басқарудың инновациялық технологиялары: II бүкіл ресейлік ғылыми-практикалық конференция материалдары бойынша мақалалар жинағы (Нижний Новгород мемлекеттік педагогикалық университеті). К. Минина). - Нижний Новгород, 2015. С. 133-135.
2. Егоров Е.Е., Васильева Л. И. білім беру ұйымын басқаруды арттырудың кейбір мәселелері // Заманауи зерттеулер мен инновациялар. 2014. № 12-2 (44). 227-231 Б. Ғылыми сапа.
3. Егоров Е.Е., Васильева Л.И. Педагогикалық алғышарттар мен салдарларды бөлу // заманауи ғылыми инновациялар. 2015. № 7-4 (51). С. 102-106.
4. Зверева Н.М., Николина В.В. "ЖОО оқытушысы: пайдалы педагогика" - Н. Новгород: НГПУ, 2011.
5. Конышева А.В. Ағылшын тілін оқытудың заманауи әдістері - Минск, 2003.
6. Минюк Ю.Н. жобалар әдісі инновациялық педагогикалық технология ретінде // Инновациялық педагогикалық технологиялар: халықаралық материалдар. ғылыми. конф. (қазан 2014). - Қазан: Бук, 2014. - С. 6-8.
7. Жобалық университеттен мемлекеттік білім беру корпорациясына: стандартты емес шешімдер 2015 / құрастырушылар В.А. Житкова, Е.А. Седых, А.В. Чанчина / профессор А.А. Федоровтың жалпы редакциясымен Нижний Новгород: Минин университеті, 2015.

3.19. Биология пәнін ағылшын тілінде оқытудың жолдары мен қазіргі жағдайы

Гульфайруз Советовна Бухатова

С. Бердіқұлов атындағы орта мектеп КММ
биология магистрі, педагог-шебер, биология пәні мұғалімі
(Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Қазақстан)

Молдир Отарбаевна Абилнусипова

С. Бердіқұлов атындағы орта мектеп КММ
педагог-сарапшы, биология пәні мұғалімі
(Алматы облысы Жамбыл ауданы, Қазақстан)

Аңдатпа

Қазіргі таңда ең өзекті мәселелерінің бірі-үштілділік. Үштілділік-бәсекеге қабілетті елдер қатарына апарар басты баспалдақтың бірі. Осыған байланысты педагогтер алдында оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру жіне технологияларды меңгеру, оны тиімді пайдалана білу міндеті тұр. Ғылыми мақаланың мақсаты-үштілде сабақ беретін педагогтерге көмектесу. Ағылшын тілін оқытуда оқушылардың қызығушылығын арттыра отырып,

тапсырма құру жолдары, әдіс-тәсілдер, ойындар, түрлі платформалармен таныстыру.

Түйін сөздер: Үштілділік, ағылшын тілі, жаратылыстану, CLIL, стратегиялар, ресурс, сілтемелер.

Аннотация

Одна из самых актуальных проблем сегодня-это трехязычие. Трехязычие - один из основных шагов к тому, чтобы стать конкурентноспособной страной. В связи с этим перед учителями стоит задача постоянно обновлять методы обучения и осваивать технологии, чтобы уметь эффективно их использовать. Цель научной статьи - помочь учителям, которые преподают на трех языках. Познакомить учителей со способами создания задач, методами, играми, различными платформами, повысив интерес учеников к обучению английскому языку.

Ключевые слова: Трехязычие, английский язык, естественные науки, CLIL, стратегии,

Abstract

One of the most pressing problems today is trilingualism. Trilingualism is one of the main steps towards becoming a competitive country. In this regard, teachers are faced with the task of constantly updating teaching methods and mastering technologies in order to be able to use them effectively. The purpose of the research article is to help teachers who teach in three languages. To acquaint teachers with ways of creating problems, methods, games, various platforms, increasing students' interest in teaching English.

Keyword: Trilingualism, English, sciences, CLIL, strategies, resource, links.

Жаратылыстану пәндерін үш тілде оқыту – болашақ ұрпақтың білім кеңістігінде еркін самғауына жол ашатын, ғылым құпияларына үңіліп, өз қабілетін танытуына мүмкіндік беретін бүгінгі күнгі қажеттілік екенін білеміз. Елбасының үш тілде білім беруді дамытудың жол картасын дайындау тапсырмасына сәйкес еліміздегі мектептерде білім беру жүйесіне біраз өзгертулер енгізілді. Ғылыми техниканың дамуы адамдардың практикалық және кәсіби тұрғыда көп тілді меңгеру қажеттігін тудыруда.

Ағылшын тілін жаратылыстану бағытындағы пәндермен кіріктіріп оқыту арқылы оқушыларды білім алуға қызығушылықтарын арттыруға, олардың ғылыми тіл дағдыларын дамытуға, академиялық тіл терминдерін ана тілінде ғана емес, ағылшын тіліндегі баламасын қолдануға және олардың ағылшын тілінде сауатты түрде «Үштілділік» ұлттық жоба аясында білімін дамытуды жүзеге асырудамыз.

CLIL means Content and Language Integrated Learning - integration of foreign language and other educational subjects teaching. CLIL consists of four C:

– CONTENT (Content) – these are knowledge, skills, abilities of subject field which progress;

– COMMUNICATION (Communication) - is ability to use foreign language in learning;

- COGNITION (Cognition) -development of cognitive and thinking skills, which form general idea (concrete or abstract);
- CULTURE (Culture) - representation of itself as part of culture, as well as adoption of alternative cultures.

CLIL – it is original term that combines a number of approaches that are used in different educational contexts. There is a number of terms describing various ways to implementation of CLIL, for example: full immersion, partial immersion "language shower", etc. In determining, the basic principles of CLIL in various European countries there are four main aspects covering cultural and linguistic environment and addressed to solving of subject and educational tasks. Each of four aspects is implemented differently depending on the age of students and social and linguistic environment and degree of immersion in CLIL.

CLIL әдісі оқушылардың тілдік қарым-қатынас қажеттілігі мен мүмкіндіктерін ана тілінде ойлануларына жағдай жасайды және бір мезгілде екі тілді бірдей меңгеруге мүмкіндік береді. Мұндағы негізгі назар тілге де, тілдік емес пәнге де аударылуға бағытталады. Сондай-ақ ағылшын тілін жаратылыстану бағыты пәндерімен кіріктіріп оқыту барысында қолданылатын белсенді әдіс-тәсілдерін атап көрсетер болсам: Белсенді оқыту – оқу үрдісі іс жүзінде барлық оқушы таным үрдісіне тартылатындай болып ұйымдастырылуында.

Талантты және дарынды балалар күрделі қабілет иелері, сондықтан оларға күрделі, қызықты тапсырмаларды ұсына отырып, дарындылығын арттыруға жетілдіреміз. Мектепте алған білімін өмірмен байланыстыруға назар аударамыз. Осыған орай жаратылыстану пәндерінің ішінде биология пәнін ағылшын тілінде оқытудың маңыздылығы ең алдымен, оқушылардың биологиялық терминдерге байланысты сөздік қорын кеңейту, өз бетімен іздену, шығармашылық қабілеттерін шыңдау, өмірде болып жатқан әрбір биологиялық құбылыстарды ағылшын тілінде жеткізе білу дағдыларын қалыптастыруға бағытталады.

Орындайтын жаттығулардың бір-біріне ұқсамауы, әр түрлілігі және қайталанбауы оқушылардың жалықпауына көмектеседі. Қабылдау деңгейі мен білім деңгейін ескере отырып, тапсырмаларды жеңілден күрделіге қарай түрлендіріп, құрастыру керек.

Күнделікті қолданатын стратегиялар: «Fun hat», «True or false» «Messenger», «One step back», «Traffic light», «Watch, Listen, Think», «Who is faster?», «Identify», «Telegram», «Modeling», «Tree of hope» рефлексия, «Feedback» кері байланыс және т.б. Платформалар: «Quizzes», «Quizlet», «Kahoot», «Pickers» т.б.

Ағылшын тілі арқылы жаратылыстану-математика бағытындағы атап айтқанда, биология, пәнін кіріктіріп оқытудың ұстанымдары мен тәсілдерін кеңінен ауқымды түрде қарастыруға назар аударамыз.

Сабақ жоспарлауда ең маңыздысы мынаны ескеру керек:

1. Мақсаттар мен міндеттерді нақты белгілеу;

2. Мақсатқа жеткізетін тиімді әдіс-тәсілдерді дұрыс таңдау;
3. Мақсатқа жетуге арналған тапсырмаларды жоспарлау;
4. Ресурстарды жоспарлау;
5. Формативті бағалауды жоспарлау;

6. Табыс критерийлерін айқындау болып табылады. Сол кезде ғана бізде табысты сабақ болмақ. Және сол сабақта өтетін өзекті мәселе оқушыға ұсынарда дұрыс, нақты мәлімет, қатесіз болуын тексеру керек. Себебі ағылшын тілінде ақпарат өте көп.

Ресурстардан көптеген ағылшын тілінде сайттар, web материалдар қолданамыз. Kahoot.it (тест кезінде), Learningapps.org (мәтінмен жұмыс жасағанда аудармада қолдануға болады), Plickers.com (тапсырмалар орындаған кезде), forms.google.com (интернеттің видеоматериалдарды дайындаған кезде, мультимедиялық редактирование, жүктеу кезінде), gradecam.com (анимациялық тапсырмалар, суреттер мен картинкалармен жұмыстар орындаған кезде), Nearpod.com (суреттермен жұмыс орындарына қою, сәйкестендіру кезінде), Powtoon.com (тапсырмаларды ойын ретінде топпен жарыстар ұйымдастырған кезде) пайдалануға болады.

Сергіту сәті:

«Apple, banana, orange»

When I will say "apple" What will have to do? to jump in front

When I will say "banana" - you jump back way

When I will say "orange" you have to turn around 180°

True or false:

1. қанның 5 түрлі жасушалары болады
2. лейкоциты — это белые кровяные клетки, которые содержат ядро.
3. platelets stop bleeding
4. leukocytes carry oxygen
5. human blood contains metallic atoms including iron, lead...
6. erythrocytes consist of hemoglobin
7. blood is a body fluid
8. anemia is when a human has a low number of erythrocytes

«Биотир» - бұл ойын өз қабілетін тексеруге арналған спорттық тирге ұқсайды. Танымдық тирде оқушы өз білімін, зейінін тексереді. Ойын ауызша формада. Негізгі дидактикалық мақсаты-биологиядан терминдерді тексеру. Нысана оңайдан қиынға қарай ұйымдастырған 10 сұрақтан тұрады.

«Сот» - судья, прокурор, адвокат деп бөлінеді. Ойын барысында сол тақырыпқа қатысты түсіндіреді. Ал судья, прокурор, адвокат қатысушыларға сұрақтар қояды.

«Quizziz» - оқушылардың білімін тексеруде қолданамыз. Тез, жылдам, аз уақытты алады, тез арада нәтиже шығаруға ыңғайлы. Тест түрінде берілген тапсырманың бір жауабын ғана таңдап отырады. Рейтинг шығады. Оқушылар қатты қызығады.

Қолдануға болатын сілтемелерді де ұсына кетсек:

BBC Earth: <https://www.youtube.com/user/BBCEarth>, Kids health: <https://kidshealth.org/>, Khan academy: <https://www.youtube.com/user/khanacademy>, Kids biology: <https://kidsbiology.com/>, Biology for kids: <http://www.biology4kids.com/>, Kahoot: <https://kahoot.com/>, Prezi: <https://prezi.com/>, Crash course: <https://www.youtube.com/user/crashcourse>, Quizlet: <https://quizlet.com>, Bio man bio: <https://www.biomanbio.com/>.

Сонымен қатар, әр тапсырмадан соң тиімді кері байланыс беріп отыру, бірін-бірі өзара оқыту көзі - ынтамақтастыру, өзін-жасаушы/құраушы ретінде қабылдауды ұйымдастырған жөн.

Қалыптастырушы бағалау кезінде «Excellent! Good job! Well done!», «Traffic light», «Thumb», «Смайликтер», «От шашу» т.б. бағалау түрлерін пайдаланамыз.

Жалпы жаратылыстану пәндерін ағылшын тілінде оқыту жаңа мағлұматтарға жол ашады. Жастар заман көшімен бірге жүре алады деп есептейміз. Әрине, барлығы бірдей ағылшынша сөйлеп кетеді деуге сену қиын. Бірақ өз тәжірибемізді бастауда қорқынышпен бастаған болсақ, қазір сол қорқыныш сейілді, тіпті халықаралық қашықтық ғылыми жобаға қатыстық. Білім саласындағы мұндай күрделі өзгерістер оқушыларға көп мүмкіндіктер берді.

«Өзге тілдің бәрін біл, өз тіліңді құрметте» дегенді ұмытпауымыз керек. Қазақ тілі үш тілдің біреуі болып қалмайды. Үш тілдің біріншісі, негізгісі, маңыздысы бола береді. Көп тілді меңгерген адам әуелі ана тілінде ой қорытып, қандай ортада жүріп, қанша тіл үйренсе де, өз тілін ұмытпайтын, ұлттық қасиетінен арылмайтын, сан алуан мәдениетті сараптай алатын болады. Болашақта дарынды ұрпақты үштілде сөйлеуге, өз ойын айта білуге үйретсек, мемлекетіміздің іргесін ұстайтын, елімізді дүниежүзіне танытатын ұрпақ тәрбиелеуге үлес қоссақ, бұл біздің педагогикалық жолымызда еңбегіміздің ақталғаны болары сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиет:

1. ЖМЦ пәндерін ағылшын тілінде оқыту бойынша ережелер, 2018 ж.
2. Турчинова Г.В. Содержание курса подготовки будущих учителей к преподаванию биологии на английском языке. Вестник КНЛУ, 2005 ж.
3. Баянкина З.В. «Познавательные игры по биологии».
4. Букатов В.М. «Я иду на урок»: хрестоматия игровых приемов обучения.

3.20. Биология сабақтарында оқытудың заманауи технологияларын тиімді пайдалану

**Бақыт Мұхамедәліқызы Әуез,
Гулсун Секентаевна Бегалиева,
Бану Құттыбайқызы Пазылова**

"Қызылорда облысының білім басқармасының Шиелі ауданы бойынша білім бөлімінің "№127 Ш. Уәлиханов атындағы орта мектеп-лицейі" КММ биология пәні мұғалімдері (Қызылорда облысы, Шиелі ауданы, Қазақстан)

Аңдатпа

Мақалада биология сабақтарында инновациялық технологияларды оқыту жолдары, қолдану тиімділігі мен маңыздылығы қарастырылады.

Түйін сөздер: биология сабағы; оқыту, инновациялық технологиялар, сандық білім беру ресурстары.

Аннотация

В статье рассматриваются пути обучения и эффективность применения инновационных технологий на уроках биологии.

Ключевые слова: урок биологии; обучение, инновационные технологии, цифровые образовательные ресурсы.

Abstract

The article discusses the ways of teaching and the effectiveness of the use of innovative technologies in biology lessons.

Key words: biology lesson; training, innovative technologies, digital educational resources.

«Ғылымның ақпаратын оқушыға дайын түрде жеткізбей, оны өзі табатын, өзі меңгеретіндей дәрежеге жеткізу керек. Бұл оқыту әдісі ең жақсы, ең қиын, ең сирек...».

А. Дистерверг

Заман талабына сай ғылым мен техниканың жетістіктерін білім беру саласында жүзеге асыру бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің біріне айналып отыр. Еліміздегі білім беру ұйымдары бүгінгі таңда инновациялық қызметке тартылған, өйткені олар қазіргі заманда жаңашылдықсыз табысты болу және педагогикалық шеберліктің тиісті деңгейін ұстап тұру мүмкін емес екенін жақсы түсінеді.

Осыған орай, білім беру саласына жоспарланған нәтижеге жетуді қамтамасыз ететін, үздіксіз кәсіби жетілуге ынталы, жаңашыл технологияларды меңгере алатын мұғалім талап етілуде. Заманауи мұғалімнің дайындығы көп нәрсені анықтайды: оның лайықты құндылық бағдары бар ма, өз мамандығы мен пәніне деген сүйіспеншілігі қаншалықты? Тәжірибе көрсеткендей, құзыреттілігі мол ұстаз оқытатын

пән көбінесе оқушының сүйікті пәніне айналатындығы барлығына мәлім.

Қазіргі білім беру жүйесі мұғалімдерге жаңа міндеттерді жүктеуде. Осыған орай, қазіргі мұғалімнің білім берудің заманауи технологияларын игеруі қажеттілік болып саналады. Жаңа технологияларды меңгеру мұғалімнің оқу-тәрбие үдерісін жүйелі ұйымдастыруына көмектеседі, интеллектуалдық, кәсіби қасиеттерінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үдерісін тиімді басқаруына ықпал етеді.

Біздің заманымыздың негізгі ғылымдарының бірі – жаратылыстану ғылымдары, атап айтқанда, биология мен химия. Жалпы білім беретін мектептегі биология пәні бастауыш білім беру сатысындағы дүниетану пәні негізінде құралады. Бұл пән бойынша білім алушыларға еліміздің табиғаты, табиғи байлығы, экономикасы, ғылымы мен мәдениеті, эстетика, адам- қоғам, адам - табиғат арасындағы қарым - қатынас түрлері жайында ғылыми сараптамалық ұғымдар беріледі. Пәнді оқып үйрену барысында білім алушылар дүниенің үш құрамдас бөлігі: адам, қоғам, табиғат саласынан білім алады және олардың өзара тығыз байланысты екендігін ұғынады. Биология, химия, география пәндерінің бастама негіздері қаланып, соның ішінде қоршаған дүние заттары, құбылыстары, табиғат, экология туралы ғылыми түсінік қалыптасады. Сондай-ақ, биология - бұл орта буында алғаш қосылатын пән. Сондықтан орта буында өсімдік құрылысы өсімдік жайындағы білім берудің алғашқы баспалдағымен танысады.

Ғалымдар биологияны — XXI ғасыр ғылымы деп танығандықтан, ол жаңа ақпараттық технологияларымен тығыз байланысты. Оқыту үдерісін компьютерлендіру мақсатында интерактивті тақтамен жұмыс жасау өте тиімді. Мектеп сыныптарында биологиядан зертханалық сабақтарды өткізген кезде интерактивті тақтаның құрылғылары кеңінен қолданылады. Қарапайым тақта мен проекторға қарағанда, интерактивті тақта сабақ мазмұнының кеңінен ашылуына мүмкіндігі өте зор, мысалы: жануарлар мен өсімдіктердің фотосуреттерін, жануарлардың дауыстарының аудио жазбаларын, олардың өмірі туралы бейнежазбаларды және қызықты эксперименттерді көрсету және т.б.

Сондай-ақ, оқушылар биология сабағында арнайы компьютерлік бағдарламалар мен электрондық оқулықтарды пайдалану арқылы кез-келген тақырыпты өздері меңгереді. Бұл оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыруға, олардың ой-танымын кеңейтуге, өз бетінше шығармашылықпен, ізденімпаздықпен жұмыс жасауына көп көмегін тигізеді.

Биология пәні бойынша компьютерлік тестілеуді қолдану оқушылардың интеллектуалдық танымын арттырады. Оқушылар бір тестілеуден жақсы нәтижеге жеткенше бірнеше қайтара өте алады. Бұл тестілердің барлығы биология пәні бойынша мемлекеттік білім

стандарты талаптарына сәйкес келеді. Ол оқушылардың интеллектін, логикалық ойлауын және шығармашылық қабілеттерін дамытуға, тірі табиғатты, ағзаларды толығымен түсінуге ықпал жасайды.

Қазіргі әлемде оқыту үдерісінде қолданылатын технологиялардың қарқынды өзгеруіне байланысты мұғалімдер де, оқушылар да өзгермелі жағдайларға тез бейімделіп, үнемі білік - дағдыларын дамытып, өмір бойы оқуға дайын болуы керек. Бұл ретте мұғалім үшін инновациялық, ақпараттық және SMART технологиялар үлкен қолдау болып табылады.

Осыған орай, қазіргі педагогтің алдында сабақта, сабақтан тыс уақытта да жұмыс түрлерін түрлендіру міндеті тұр. Цифрлық құралдар үшін мұғалім WEB 2.0 web-жобалар топтарын қолдана алады, оларды білім беру қызметінде тиімді пайдалануға болады.

Тірі организмдерде болатын құрылым мен процестерді толық көрсету үшін мұғалім компьютерге жүктеп алуды және орнатуды қажет етпейтін әртүрлі бағдарламаларды да кеңінен пайдалана алады, мысалы:

- <https://learningapps.org> - бұл ресурс дайын интерактивті тапсырмаларды пайдалануға немесе берілген шаблондар негізінде тапсырманы жасауға мүмкіндік береді, сонымен қатар берілген тапсырмаларды қағаз түрінде сақтауға және жүктеп алуға болады. Бұл платформада қол жетімді тапсырмалар тақырыптар бойынша топтастырылған және өте алуан түрлі: жұпты табу (сәйкес келетін тапсырмалар), хронологиялық шкала, классификация, қарапайым реттілік, мәтін енгізу, суреттерді сұрыптау, дұрыс жауапты таңдауға арналған тест, бос орындарды толтыру, аудио/бейне, «Кім миллионер болғысы келеді?», «Пазлды тап», «Сөзжұмбақ», «Бұл қайда?», «Сөзді болжау», «Жұптар ойыны», «Бағалау» ойындары және т.б.

- <https://www.pinterest.com> – көптеген бейнелер мен кескіндер сақталатын сайт және бұл жерден зертханалық жұмыстарға, ғылыми жобаларға, тапсырмалары бар жұмыс парақтарына, сабақтарға арналған қызықты идеяларды табуға болады.

- <https://create.kahoot.it> – викторина түріндегі интерактивті сұрақтары бар бұл қосымшаны мұғалім компьютерде ашады, ал оқушылар смартфондарына мұғалім берген кодты енгізеді, викториналық сұрақ пен мүмкін жауаптар компьютер экранында көрсетіледі, смартфондар оқушылар жауаптарын жіберетін қашықтан басқару пульті рөлін атқарады.

- <https://quizlet.com> – әртүрлі тақырыптар бойынша модульдерден тұрады, оны жаңа тақырыпты оқу үшін де, бекіту үшін де пайдалануға болады, өйткені сол модульді есте сақтауға (терминдер, жаңа сөздер), жазуға, тестілеуге арналған карточкалар ретінде немесе ойындар ретінде іске қосуға болады, мысалы: гравитациялау, таңдау.

- <https://www.theteacherscorner.net> – CLIL технологиясы мен ағылшын тілін сабақтарына енгізетін жаратылыстану пәні мұғалімдеріне арналған жақсы ағылшын тіліндегі ресурс, ағылшын

тілінде сабақ жоспарлары мен жұмыс парақтарын жасауға мүмкіндік береді, мысалы: Crossword Maker (кроссвордтар), Word Search Maker (сөз іздеу), Cloze / Fill in the Blank (мәтіндегі бос орынды толтыру), Brain Teasers (ақыл-ой ойындары), Maze Maker (лабиринт жасаушы), Word Cloud Maker (сөз бұлты) және т.б.

- <https://www.classtools.net> – білімді тексеру үшін де, бекіту үшін де пайдалануға болатын көптеген шағын ойындарды қамтитын сайт.

- <https://www.echalk.co.uk> – құрамында белсенділікке бағытталған оқу бағдарламалары, ойындар, модельдеу және ойын арқылы оқуға баса назар аударылған басқатырғыштары бар сайт.

- <https://www.mindmeister.com> - үлкен материалды жинақтауға, өребәйгелерге, ҰБТ-ға дайындалуға ыңғайлы ментальды немесе интеллект картасын жасауға арналған бағдарлама.

- <https://jamboard.google.com> – бір ресурспен топтың бір уақытта жұмыс істеуі үшін ыңғайлы тақта.

Сондай-ақ, SMART технологиялары сандық білім беру ресурстарын, вебинарларды, онлайн курстарды, электрондық оқулықтар мен портфолиоларды, оқу сайттарын және т.б. Microsoft PowerPoint немесе Macromedia Flash сияқты бағдарламалық пакеттерде жасалған мультимедиялық презентацияларды пайдаланып сабақтарды өткізуде қолданылады.

«Қазіргі заманда жастарға жаңа технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет» деп, Елбасы атап көрсеткендей, жас ұрпаққа білім беру жолында жаңа технологияны оқу үдерісінде оңтайландыру мен тиімділігін арттырудың маңызы зор.

Қорыта келе, инновациялық, ақпараттық және SMART технологияларды қолдану арқылы өткізілген биология сабақтарында оқушылардың алған білімдері тиянақты әрі саналы болады деген ойдамыз, өйткені ол білімдер өмірде оқушыларға пайдалы әрі қажетті болатын кәсіби икемді Soft-skills дағдыларды бекітумен ұштасады.

Пайдаланылған әдебиеттер мен Интернет-ресурстар:

1. Елбасы Н. Назарбаев «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» Жолдауы, 2017 жылғы 31 қаңтар.

2. «Цифрлық Қазақстан» Мемлекеттік бағдарламасы.

3. Сандық трансформация. «Самұрық-Қазына» АҚ. Цифрландыру және ақпараттық технологиялар басқармасы. 2019. № 3.

4. Гин А.А. Приемы педагогической техники - Москва, 2010.

5. М. Барбер, М. Муршед Как добиться стабильно высокого качества обучения в школах – 2008.

6. Аужанова Н.Б. Внеклассная работа по биологии. Учебное пособие. – Алматы: Даир, 2008. – 240 с.

7. <https://sites.google.com/site/badanovweb2/> - Білім беруге арналған веб-қызметтер.

3.21. Физика сабақтарында цифрлық технологияларды қолдану мәселелері

**Кенескул Арипбековна Кембаева,
Мөлдір Тойшыбекқызы Дайрабаева,
Гүлзина Ыбырашқызы Сұлтанова**

"Қызылорда облысының білім басқармасының Шиелі ауданы бойынша білім бөлімінің "№127 Ш. Уәлиханов атындағы орта мектеп-лицейі" КММ физика пәні мұғалімдері (Қызылорда облысы, Шиелі ауданы, Қазақстан)

Аңдатпа

Мақалада қоғам мен мектептегі білімнің қазіргі даму кезеңінде, жаңартылған жобалар мен бастамаларды жүзеге асыру барысында цифрлық технологияларды қолданудың маңыздылығы мен рөлі негізделеді.

Түйінді сөздер: мектептегі білім, физика, цифрлық технологиялар, білім беру ақпараттық ортасы, педагогтің АКТ құзыреттілігі.

Аннотация

В статье обоснована значимость и роль применения цифровых технологий на современном этапе развития общества и школьного образования, в ходе внедрения обновленных проектов и инициатив.

Ключевые слова: школьное образование, физика, цифровые технологии, информационная образовательная среда, ИКТ-компетентность педагога.

Resume

The article substantiates the importance and role of the use of digital technologies at the present stage of development of society and school education, in the course of the implementation of updated projects and initiatives.

Key words: school education, physics, digital technologies, information educational environment, ICT competence of a teacher.

2017 жылдың 12 желтоқсанында «Цифрлық Қазақстан» Мемлекеттік бағдарламасы бекітілді. Бағдарлама 2018 - 2022 жылдар аралығында жүзеге асырылуда. Цифрлық жүйенің дамуы мемлекетке, бизнеске, қоғамға, білімге тиімді өзара әрекеттесуге, халықтың өмір сүру сапасын және Қазақстан экономикасының бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік береді [1].

Цифрлық технологияларды енгізу және оның негізінде қабылданған басқару шешімдері Қазақстанның білім беру ұйымдарында барған сайын ауқымды және серпінді үдеріске айналуға. Демек, білім беруді цифрландыруға көшіру үшін цифрлық сауаттылықты арттыру білім беру ұйымындағы заманауи мұғалімнің кезек күттірмейтін міндеттерінің бірі болып табылады.

Цифрлық технологияларды қолданудың мақсаттылығы оқу-тәрбие үдерісін оңтайландыру, оқытудың инновациялық әдістерін енгізу, мектептегі білімнің беделі мен сапасын арттыру сияқты бірқатар себептерге байланысты.

Білім беру аясында «Цифрлық Қазақстан» Мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асырудың мақсаты бірыңғай электрондық білім беру кеңістігін - мамандандырылған ұйымдастырушылық-техникалық шараларды біріктіру нәтижесінде толыққанды білім беру үдерісі үшін электронды ортаны қамтамасыз ететін платформаны құру болып табылады.

Мұндай цифрлық білім беру ортасының құндылығы білім алушыларға цифрлық дәуірде сұранысқа ие қажетті құзыреттіліктер мен дағдыларды қалыптастыруға ықпал етеді, атап айтқанда: ақпараттық белсенділік пен медиа сауаттылық; жаһандық ойлау қабілеті; үздіксіз білім мен шығармашылық қабілет; командадағы, танымдағы, қарым-қатынастағы және қоғамдағы ұтқырлық [2; 3].

Цифрлық мектеп – бұл интерактивті сыныптар, интерактивті холл, мобильді компьютерленген сыныптарды қамтитын және оларды сымсыз технологиялардың арқасында мектеп аумағының кез-келген жерінде тез өрістетуге болатын қазіргі заманғы инфрақұрылым. Бұл медиатека және электронды кітапхана, жоғары технологиялық оқу құралдары (цифрлық зертханалар), интерактивті оқу құралдары. Барлық осы элементтерді әкімшілік процесті қолдайтын және білім беру контентіне қол жеткізе алатын қуатты сервер басқарады. Контенттің өзі оқыту жүйелері мен модульдерден, тестілеу мен бақылаудың білім беру жүйелерінің электрондық топтамасынан, дамытушы зияткерлік ойындардан, тренажерлардан және үрдістер стимуляторларынан, сондай-ақ виртуалды эксперименттер мен зертханалық жұмыстардан тұрады.

Цифрлық мектепте оқулықтар онлайн-оқулықтар мен виртуалды зертханаларға, ашық білім беру контентіне, әрбір оқушыға икемді және жеке тәсілге ауыстырылады. Үй тапсырмаларын оқушылар онлайн-режимде бірлесіп орындай алады. Барлық оқу үдерісі әр оқушының ID-ге байланыстырылады деп жоспарлануда, бұл баға қоюға және рейтингті қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Физика сабақтарында эксперименттің цифрландыруы қазіргі физиканың қоршаған әлем туралы өзекті білімнің іргелі қайнар көзі, ғылыми-техникалық прогрестің базистік негізі және сонымен бірге адами мәдениеттің іргелі құрамдас бөлігі болып табылатындығына байланысты. Сондықтан дәл физика пәнін оқытуда цифрлық технологияларды енгізу дер кезінде және орынды болып табылады.

Дегенмен, мектеп физикасындағы цифрлық эксперимент белгілі бір сақтықты талап етеді. Өйткені, физика курсына ең қарапайым табиғат құбылыстары зерттеледі. Балаларда табиғи экспериментті және оның нәтижелерін саналы түрде талдауды қажет ететін бастапқы модельдік идеялар қалыптасады. Оны компьютерге ауыстырсақ, оқушылар табиғатты, оның көріністері мен құбылыстарын емес, жазылған бағдарламаны зерттейді.

Алайда, физикадағы цифрлық экспериментке мүлдем сынамалы көзқараспен қарау мүмкін емес. Өйткені, уақыт пен әлеуметтік тәртіп «қағаз» педагогикасынан «цифрлық» педагогикаға көшу қажеттілігін талап етуде. Бүгінгі күні жаңа білім беру нәтижелеріне қол жеткізу, білім беру мазмұнын жаңарту, педагогтер мен білім алушылардың өзара әрекеттесуінің жаңартылған нысандарын мақсатты түрде ұйымдастыру үшін цифрлық құрылғылар мен технологияларды пайдалану маңызды.

Заманауи физика сабағында оқыту үдерісіне «компьютер» және «проектор» сияқты техникалық құралдар бұрыннан енгізілген, бірақ педагог бұл жай ғана «визуалдылықтың электронды нұсқасы» емес екенін есте ұстаған жөн. Бұл құралдарды бүгінгі күн жағдайын ескере отырып, барынша тиімді және кеңінен пайдаланған жөн.

Бүгінгі күннің білім алушылары мен олардың ата-аналары әртүрлі гаджеттер мен цифрлық құрылғылардың электронды әлемінде өмір сүреді. Тіпті электронды күнделіктер, үй тапсырмалары жазбалары бүгінде әртүрлі, фотосуреттер мен SMS жіберулермен, ал нақтылаулар мен кеңестер - скайп, zoom, әртүрлі электронды қосымшалар және әлеуметтік желілер арқылы жүзеге асырылуда [4].

Білім алушылар қолданатын цифрлық құрылғылар мен технологиялардың қағаз және цифрлық емес құрылғыларға қарағанда пайдалану артықшылықтары күннен-күнге күшейіп келеді.

«Физика» пәні бойынша оқу үдерісінде жиі қолданылатын цифрлық зертхана – сигналы компьютерге жіберілетін және сәйкес бағдарламамен өңделетін цифрлық сенсорлары бар арнайы оқу жабдығы болып табылады. Қазіргі жасөспірімнің жан-жақты ойлауын ескере отырып, олардың топтағы қарым-қатынасы және байланысы, қашықтықтан және командадағы шығармашылық ынтымақтастықтары үшін цифрлық зертхананы сабақта қолданудың әртүрлі нұсқалары бар. Мұндай зертхананы қолдану барысында педагогтерге нұсқауларды, жалпы принциптерді пайдалана отырып, әрбір білім алушыға жеке тәсілді қолдану оңайырақ болады. Осының барлығының негізінде жасөспірімдердің өздері проблемаларды табуға, гипотезаны ұсынуға, эксперименттің мақсаты мен міндеттерін қоюға ұмтылады.

Цифрлық экспериментті пайдалану тәуелсіз әрекеттер үшін де пайдалы. Оқушылар проблеманы қою және осы құбылысты зерттеуге ынтасын тереңдету үшін белгісіз және зерттелмеген құбылыстармен тәжірибелер жасайды.

Жаңа материалды оқып-үйрену кезінде оқушыларды бейне эксперимент қызықтырады. Тәжірибенің бұл түрін әсіресе құбылыс немесе физикалық процесс ұзақ уақыт бойы жүріп жатса және мұндай жағдайда табиғи тәжірибені жүргізу және бақылау мүмкін болмаса қолдану қажет. Көп жағдайда дәстүрлі эксперимент тиімдірек.

Цифрландыру экспериментті өңдеу, оның тиімділігін сипаттау және визуализациялау үшін аса пайдалы. Бұл жағдайда әртүрлі цифрлық технологияларды пайдалану қолайлы. Атап айтқанда,

Mathcead пакеті әртүрлі тәуелділіктердің графиктерін салуға өте ыңғайлы. Астрофизикалық құбылыстарды зерттеуде интернет-технологияларды пайдаланудың маңызы зор. Бақылаулар арқылы айдың бір жағын ғана зерттеуге болады, ал интернет-технологиялар екінші жағын қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл ретте білім алушылардың модульдік ойлауы дәйекті түрде дамып қалыптасатын болады.

Нәтижесінде, цифрлық білім беру ортасы қоғамның білім беру жүйесі үшін заманауи талабы екенін атап өтуге болады. Сондықтан педагогтің АКТ құзыреттілігі саласында қосымша кәсіби білімі мен өзіндік оқуы да сұранысқа ие. Ол білім алушылармен өзара әрекеттесу барысында ақпараттық технологияларды жүйелі қолдануды ғана талап етпейді. Бұл әртүрлі профильдерге арналған педагогикалық бағдарламалық қамтамасыз етуді әзірлеу ғана емес, бұл - оқыту, модельдеу, диагностикалау, бақылау, ойнау немесе тренажерлар екенін естен шығармау керек.

Бұл сонымен қатар оқу веб-сайттарын жасау, әдістемелік және дидактикалық материалдарды негіздеу және енгізу, нақты объектілерді басқару, виртуалды модельдермен компьютерлік эксперименттер және т.б.

Педагогтің кәсіби АКТ құзыреттілігі әлемдік дидактикада маңызды кәсіби-педагогикалық міндеттерді шешуде белгілі бір кәсіптік салада кең таралған ақпараттық және компьютерлік технологияларды біліктілікпен қолдануы ретінде анықталады [5].

Педагогтің кәсіби АКТ құзыреттілігінің оңтайлы моделі бар, ол әдетте бірқатар факторлардың үйлесімімен қамтамасыз етіледі:

- қолданыстағы мемлекеттік білім беру стандарты;
- кең жолақты интернет арнасы бар жеткілікті дамыған технологиялық база, мобильді компьютерге тұрақты қолжетімділік;
- білім беру ұйымында орнатылған ақпараттық ортаның қажетті құралдары.

Нәтижесінде, білім беру ұйымы педагогикалық ұжымының тұрақты жұмыс істейтін ақпараттық ортадағы жұмысы туралы жергілікті нормативтік құқықтық актілерде бекітілген білім беру стандарттарын тиімді енгізу үшін педагогке мотивациялық қажеттіліктің және білім беру әкімшілігінің бағдарының болуы болып табылады.

Педагогтің АКТ базалық құзыреттілігін меңгеруінің жеткілікті деңгейі оның цифрлық білім беру жүйесіндегі қызметін сараптамалық бағалау негізінде сертификаттау арқылы үздіксіз біліктілігін арттыру жағдайында жүзеге асырылады.

Тек осы жағдайда ғана қазіргі заманғы білім берудің негізгі тенденциялары қамтамасыз етіледі, оның ішінде: желілік белсенділік, әлеуметтік желілерді білім беру ресурстары ретінде пайдалану, қашықтықтан жүргізілетін сабақтар, шеберлік сабақтары, білім

алушылардың медиа ағындарды саналы және тәуелсіз қабылдауына бағытталған іс-шаралар және т.б.

Болашақта балалардың табысты болуы үшін инновациялық және цифрлық оқыту технологияларын қолдана отырып, нені және қалай оқытуымыз керек деген мәселеге мұқият болу керек, өйткені, бұл - білім сапасын арттырудың басты идеологиясы.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. «Цифрлық Қазақстан» Мемлекеттік бағдарламасы. 12.12.2017 ж.
2. Жилавская И.В. Результаты исследования медийно-информационной грамотности. Отчет / И.В. Жилавская // МІС: медиа, информация, коммуникация. – 2018. – № 4 – С. 56–62.
3. Капкова Е.Е. Приоритеты проектирования цифрового школьного образования в современной социальной ситуации // Педагогика, психология, общество: перспективы развития: материалы Всерос. науч.-практ. конф. с международным участием (Чебоксары, 29 мая 2020 г.) / редкол.: Ж.В. Мурзина [и др.] – Чебоксары: ИД «Среда», 2020. – С. 15–20.
4. Кушнир М. Как построить цифровую образовательную среду / М. Кушнир [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.edutainme.ru/post/manifesto-upd/> (дата обращения: 21.10.2020).
5. Теркулова И.Н. Особенности использования информационно-коммуникационных технологий в социализации учащихся / И.Н. Теркулова // Сибирский педагогический журнал. – 2017. – № 2. – С. 77–83.

3.22. Бастауыш сыныпты оқытуда ойын технологиясы арқылы оқушылардың танымдық қабілеттерін дамыту

**Райкүл Төремұратқызы Саятулаева,
Гүлмира Пернебекқызы Махамбетова**

"Қызылорда облысы білім басқармасының Шиелі ауданы бойынша білім бөлімінің "№ 127 Ш. Уәлиханов атындағы орта мектеп-лицейі" КММ бастауыш сынып мұғалімдері
(Қызылорда облысы, Шиелі ауданы, Қазақстан)

Аннотация

В статье авторы обосновывают значимость игровой технологий в обучении и воспитании младших школьников. В работе также даны методические рекомендации по применению игровой технологии в начальной школе.

Ключевые слова: *игровая технология, информационно-коммуникационные технологии, геймификация, начальная школа.*

Annotation

In the article, the authors substantiate the importance of gaming technologies in teaching and upbringing of primary schoolchildren. The work also provides guidelines for the use of gaming technology in primary school.

Key words: *game technology, information and communication technologies, gamification, primary school.*

Еңбек, ойын және оқу ерте кезден-ақ адам тіршілігінің негізгі үш тірегі болып есептелінген. Ол балалар үшін кәмілетке келгенше жүріп өтетін өмір сатысы.

Ойын - айналадағы дүниені танудың тиімді тәсілі, балалардың негізгі әрекеттерінің бір түрі. Бала өмірі ойынмен тығыз байланысты. Бала ойынсыз өсіп өркендей алмайды. Бұл-өмірдің заңдылығы. Ойын арқылы балалардың ой-өрісі кеңейеді, өмірден көптеген мәліметтер алады. Ойын балалардың ақылын, дүниетанымын кеңейтіп, мінез-құлқы мен ерік-жігерін қалыптастырады. Балалар ойын барысында өздерін еркін сезінеді, ізденімпаздық, және тапқырлық әрекеттерін байқатады. Сондай-ақ, ойын үстінде өмірдегідей түрлі эмоцияда болады: қуанады, шаттанады, ренжиді, өкінеді және т.б.

Ойынды ерте заманнан үлкендердің іс-тәжірибесін жеткіншек ұрпаққа жеткізу үшін пайдаланған. Балаларды оқытуда және тәрбиелеуде ойынның ролі педагогикада бұрын да, қазір де қарастырылып келеді.

Ойын технологиясы балалардың айналасын тану қызметіндегі белсенділігі мен шығармашылығының қалыптасуына жолды кең ашатын табиғи құбылыс. Атақты педагогтер В.А. Сухомлинский, Н.К. Крупская, К.Д. Ушинский ойынның балалардың ой өрісін дамытуда, дүние танымын қалыптастыруда практикалық маңызы зор екенін атап көрсеткен.

Қазақ халқының ұлттық ойындарының педагогикадағы ролі туралы алғашқы пікірлерін Ә.А. Диваев, М.О. Әуезов еңбектерінен көруге болады.

А.С. Макаренко «Ойын-балалар өмірінде өте маңызы зор нәрсе, үлкендердің қайраткерлігі, жұмысы, қызметі қандай маңызды болса, балалардың ойыны да сондай маңызды. Ойында бала қандай болса, өскен кезде еңбекке араласқанда да сондай болады. Сондықтан болашақ қайраткер, ең алдымен, тәрбиені ойын арқылы алады» - деп ойын технологиясының мәнін зерделеген.

Алдыңғы қатарлы педагогтердің бәрі де ойынды нағыз керекті және маңызды іс-әрекет деп түсіндіреді. Ойын балалар үшін оқу да, еңбек те болып табылады. Және де ойын балаларға өмірде кездескен қиыншылықтарды жеңудің жолын үйретіп қана қоймайды, олардың ұйымдастырушылық қабілетін қалыптастырады деп балалар ойынын жоғары бағалаған.

Демек, жоғарыдағы пікірлерге сүйенсек, оқушылардың білуге ынтасы мен мүмкіндіктерін толық пайдалану, оларды оқу үдерісінде

үздіксіз дамытып отыру және сабақ барысында алған білімдерін тәжірибеде қолдану дағдыларын қалыптастыру үшін ойын элементтерін пайдаланудың орны ерекше екендігі сөзсіз.

Ойынды іріктеп алуға нақтылы сабақтың мақсаты, мүмкіндіктері мен жағдайларын ескеруге ерекше назар аударған жөн. «Ойыннан басталады», - десек, баланың ойын жетілдіріп, сабаққа қызығушылығын, белсенділігін арттыру үшін бастауыш сынып мұғалімінің басты қолданатын тәсілі — ойын технологиясы.

Тиімді қолданылған ойын мұғалімнің түсіндіріп отырған материалын оқушылардың зор ынтамен тыңдап, берік меңгеруіне көмектеседі. Өйткені төменгі сыныптағы оқушылардың аңсары сабақтан гөрі ойынға ауыңқырап тұрады. Қызықты ойын түрінен кейін олар тез сергіп, тапсырманы ықыластана, әрі сапалы орындайтын болады.

Осыған байланысты ойынға қойылатын талаптар:

- ойынның мақсатының нақты болуы;
- керекті көрнекіліктер мен материалдардың алдын-ала дайындалып, оңтайлы жерге қойылуы;
- ойынға кірісер алдында оның жүргізілу тәртібінің оқушыларға тиянақты түрде түсіндірілуі;
- ойынға сыныптағы оқушылардың түгел қатысуын қамтамасыз ету;
- ойын үстінде оқушылардың шешім қабылдай білуіне, ойлана білуіне жетелеу;
- ойын түрлерін бағдарламаға сай іріктеп алу;
- ойынды баланың жас ерекшелігіне қарай түрлендіріп пайдалану;
- қарапайым ойыннан қиынырақ ойынға біртіндеп көшу;
- міндетті түрде ойынның қорытындысын жариялау.

Ойын балалардың оқуға, еңбекке деген белсенділігін, қызығушылығын арттырудағы басты құрал. Ойын барысында балалардың белсенділігі, шығармашылығы дамиды. Ойын барысындағы мұғалімнің міндеті - балаларды ойынға өз ынтасымен, қызығушылықтарымен қатысуын қамтамасыз ету. Жақсы ойынға бала бар ынтасымен беріліп, оны білуге, меңгеруге талпынады, алуан түрлі дағды, мәліметтерді ала отырып, шеберліктерін шыңдайды.

Ойындар оқушылардың ой — өрісін дамытып, ойлау қабілетін арттырумен қатар, үйретілген, өтілген тақырыптарды саналы да берік меңгеруге үлкен әсер етеді. Сондай-ақ, шығармашылық ойлау қабілеттерін жетілдірумен қатар, сөздік қорларын молайтып, сауатты жазуға да баулиды. Оқушылар ойын ойнау барысында үйренген сөздерін айтып қана қоймай, оның қандай мағынада қолданылатынын да біледі. Осы орайда, ойын оқу пәндерінің мазмұнымен тығыз байланыста жүргізілгенде ғана дұрыс нәтижелер беретінін ескеру керек.

Нәтижесінде, ойын арқылы оқушы:

- нақты қызмет тәжірибесін меңгереді;

- тек бақылаушы ғана емес, өздері қатыса отырып қиын мәселелерді өз бетінше шеше білуге машықтанады;

- оқу процесінде алған білімдерін нақты істе қолдана білуге мүмкіндік алады;

- оқушы әрекетіне негізделген оқу көлемін басқарады;

- уақытты үнемдеуге үйренеді;

- ойын барысында шешім қабылдау оқушылардан аса жауапкершілікті талап ететінін түсінеді;

- ойын нәтижесі, өз жетістіктері, әсерлері, алған білімі, дағдысы жөнінде ата-аналарымен, өзге балалармен, мұғалімдермен көбірек әңгімелеседі;

- кітапханада өз бетімен іздене білуге, қажетті материалдарды іріктей білуге үйренеді.

Ойын әрекетінің балалардың бағалы өмірінің алғашқы күндерінен бастап-ақ маңызы зор. Қазақ халқының ұлы ақыны А. Құнанбаев: "Ойын ойнап, ән салмай, өсер бала бола ма?" - деп бекер айтпаса керек. Халық жасаған мұралар сан алуан. Солардың бірі - ұлттық ойындар. Ойынға тек ойын деп қарамай халықтың ғасырлар бойы жасаған асыл қазынасы, бір жүйеге келтірілген тамаша тәрбие құралы деп қарау керек. Ұлттық ойындарды отбасы тәрбиесінен бастап, мектептегі жеке пәндерді оқыту барысында қосымша материал үшін, баланың сол пәнге қызығушылығын арттыру үшін пайдалануға болады.

Ұлттық ойын ойнау баланың салт-дәстүріне, әдет-ғұрпына деген сүйіспеншілігін арттырады және адамгершілік құндылықтарын қалыптастырады. Мәселен ойында ұнамды әдеттер болып табылатын өзара қарым-қатынастар, адамгершілік сезімдері дамиды. Еңбек ету барысында ұйымшылдық, жауапкершілік, парыздық сезімдер сияқты қасиеттер қалыптасады.

Бес саусақ бірдей емес, яғни әр оқушының сабаққа қызығушылығы, дүниетанымы, даму ерекшеліктері әртүрлі. Сондықтан оқушылардың осы топтарына әртүрлі деңгейде талап қоюға тура келеді. Ал ойын элементтері кез-келген оқушының қызығушылығын тудырады. Тіпті нашар оқитын оқушының өзі ойын арқылы берілген тапсырмаларды асқан қызығушылықпен, белсенділікпен орындайды. Оқушылардың қызығушылықтарын туғызатын ойындардың бірі — дидактикалық ойындар.

Дидактикалық ойын деп оқу ойын түрінде ұйымдастырылатын жаттығу сабақтарының түрін айтамыз. Бұл өз ретінде ойынның бірқатар қағидаларын жүзеге асыру, белсенді оқыту және ережелермен, ойын әрекетінің бекітілген құрылымымен және бағалау жүйесімен ерекшеленеді. Кіші жастағы оқушыларды оқытудағы тапсырмаларды шешуде дидактикалық ойындар ерекше орын алады:

- жедел тактикалық мәселелер, мысалы, зейінді ұйымдастыру, стрессті жеңілдету және т.б.;

- оқытудың мақсатымен байланысты стратегиялық мәселелер, мысалы мазмұнды игеру, баланың танымдық процестерін, қызығушылығын, шығармашылық қабілеттерін дамыту және т.б.

Қазіргі мектепте ойын әрекеті пәннің тарауын және тақырыбын түсіну үшін технология ретінде қолданылады. Бастауыш сынып оқушылары әлі де ойын баласы, сондықтан мұғалім оларды жалықтырмай әртүрлі ойын түрлерімен сабақты қызықты өткізуге тырысуы қажет. Бастауыш сыныптардың тіл сабақтарында дидактикалық ойындарды жаңа тақырыпты түсіндіру барысында, қайталау, пысықтау, жаттығу сабақтарында да пайдалануға болады. Ойын элементтерін қолдана отырып мұғалім оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын, зейінін арттыру мақсатында ойын жағдаяттарын туғыза отырып, әртүрлі заттарды қолдану арқылы сұрақтар қойып, затты көрсетіп, түсіндіріп ойын сюжетін құрастырады.

Бүгінгі күнде білім берудегі ақпараттық-коммуникациялық технологияларды белсенді дамыту жағдайында ойынға негізделген оқыту әдістері әр түрлі құралдарды тарта отырып, қарқынды қолданыла бастады.

Интерактивті дидактикалық материалдар зерттелетін пәннің мазмұны мен психологиялық әсер ету және қабылдау заңдылықтарына сәйкес таңдалынып, әр түрлі сипаттағы мәнерлілігі бар визуалды құралдарды (мәтін, суреттер, дыбыс, бейне) бір қолдануға және пайдалануға мүмкіндік береді.

Соңғы кездері қашықтан оқытудың дамуына түрткі болған әр түрлі білім беру мобильді қосымшаларын, Интернет қызметтерін, веб-құралдарды және компьютерлік бағдарламалық жасақтаманы қолдана отырып, ойын технологияларын білім беру үдерісіне енгізу белсенді түрде жүргізілуде. Атап айтқанда, бүгінгі күні ең танымалдылыққа ие интернет қызметтері:

- Online Test Pad Сервисі. Сервисте қолданылатын конструктор түрлері: тест, сауалнама, сөзжұмбақ, логикалық ойындар. Жаттығудың бірнеше түрін біріктіру үшін күрделі тапсырмалардың конструкторы қарастырылған;

- Learningapps – интерактивті оқыту модульдерінен тұратын онлайн-қызмет. Қызметте қолданылатын конструктор түрлері, : жауапты таңдау, тарату, реттілік, толтыру. Әзірлеушілер әр түрлі шаблондарды ұсынады, мысалы: «Кім миллионер болғысы келеді?», «Ойлан», «Ат жарысы», «Жұптар»;

- Триггер - слайдтағы объект, оны шерткенде бір немесе бірнеше объектіні құру бойынша анимация іске қосылады. Триггерлер көмегімен мынадай ойын әрекеттері жүзеге асырылады: объектіні таңдау, бірқатар тапсырмаларды орындау, объектілерді топқа біріктіру және т.б. Тұсаукесерге негізделген триггерлердің көмегімен мұғалім интерактивті тесттер, викториналар, ойындар, интерактивті плакаттар құра алады.

- Triventy – ойын мен викторинаға арналған веб-конструктор, оның негізінде мұғалім өз компьютерінде викторина құра алады, ал оқушылар өздерінің мобильді құрылғыларынан немесе ноутбуктарынан сұрақтарға жауап бере алады. Оқушыларға викторинаны алуға мүмкіндік беру - олардың белгілі бір білім беру тақырыбы бойынша өзіндік ойын дамытуға мүмкіндік береді және т.б.

- Flippity – онлайн сервисі, оның көмегімен Google кестелері негізінде интерактивті жаттығулар жасауға болады.

Жұмыс шеңберінде объектіге бағытталған сценарий, анимациялар мен ойындар жасауға мүмкіндік беретін Scratch бағдарламалау ортаны да атап өту қажет. Скретч білім беру процесін геймификациялау әдістерінің бірі ретінде де, компьютер ойындарын құру құралы ретінде де әрекет етеді. Scratch негізіндегі компьютерлік ойындар интерактивті оқыту құрудың тиімді құралы қызметін атқарады.

Соңғы кезеңде заманауи білім кеңістігінде білімді ойын арқылы жеткізу әдіс-тәсілдері де кеңінен қолданылуда. Геймификация ұғымы немесе кейбір әдебиетте айтылғандай, ойыншылар біздің өмірімізге жаңадан кірді, сондықтан бұл ұғымның нақты анықтамасы әлі жоқ.

Геймификация - бұл ойын ережелері білім беру мақсатына қол жеткізуде қолданылатын тәсіл. Басқаша айтқанда, ойындандыру арқылы қиын тапсырмаларды жеңілдетуге, күрделі тапсырмаларды қызықты етуге болады.

Геймификация көптеген күрделі психологиялық және мінез-құлық принциптеріне негізделген: мотивация, күтпеген жаңалықтар мен мадақтау; мәртебе; сыйақылар. Геймификацияда білім берудегі толықтырылған және виртуалды білім беру ойындары, ойындарды қабылдау мен игеру үдерістерін жетілдірудің жаңа мүмкіндіктері мен перспективалары беріледі.

Білім алушылар үшін геймификацияны пайдаланатын сервистерге:

- Codecademy - JavaScript, HTML, Python, Ruby программалауын үйрету.

- Motion Math Games – математикадан мобильді ойындар оқытуды көңілді және қызықты етеді

- Mathletics - ойындар мен челленджер арқылы балаларды математикаға тартуға бағытталған мектептерге арналған бағдарлама

- Khanacademy - түрлі пәндер бойынша тегін бейне-курстар

- Spongelab - дербестендірілген ғылыми білім беру платформасы

- Foldit - пазл ретінде ғылыми есептерді шешу жатады.

Геймификацияның маңызды факторларының бірі - командалық жұмыс болып табылады. Оқушының жиі өзімен-өзі болуы, сондай-ақ оның үйде үй тапсырмаларын өз бетінше орындауы ол үшін кейір жағдайда қызықсыз. Компьютерлік ойындар командалық өзара әрекеттестікке үйретеді, қажеттілікке қарай мектептегі оқыту командалық түрде ұйымдастырылса, оқушылар материалды зерттеуге

көбірек ат салысады, ынтымақтастықта нәтижелі жұмыс жасауға ұмтылады.

Неліктен білім геймификацияға мұқтаж?

- Оқу - бұл жұмыс. Ойын – ондағы тәтті дәмдеуіш іспеттес. Бұл балалардың сабаққа қуанып келуі үшін оқуды қызықты әрі тартымды етеді.

- Адам эмоцияны тудыратын нәрсені жақсы есте сақтайды. Оң немесе теріс әсерлер маңызды емес, адамға кез келген күшті әсер жадында терең із қалдырады.

- Ойында балалар күтпеген жерден ашылады. Олардың шынайы қалауы мен мүмкіндіктері айқын болады. Мысалы, қабілеттерімен жарқырамайтын, интраверт тыныш адам ойын кезінде жақсы стратег болып шығады. Геймификация кезінде ол танылады, оның өзіндік бағалауы артады, нәтижесінде - білімге деген ұмтылысы күшейеді.

Оқушыны ойын арқылы еліктіру бәсекеге қабілеттілікті, тиімді әрі қызықты назарда болуды қамтамасыз етеді. Ал назар аудару бүгінгі таңдағы қымбат "құндылық" қатарында.

Пайдаланған әдебиеттер және электрондық ресурстар:

1. Вендина, А.А. Активные и интерактивные методы в процессе подготовки бакалавров педагогического образования / А. А. Вендина, Е. В. Потехина // Мир науки, культуры, образования. – 2018. – № 6 (73). – С. 256–258.

2. Вергелес, Г.И. Технологии обучения младших школьников: учебное пособие. Стандарт третьего поколения / Г. И. Вергелес, А. А. Денисова. – Санкт-Петербург: Питер, 2017. – 256 с.

3. Қасенғазина Б. Сабақта ойын ұйымдастырудың маңызы // Бастауыш мектеп», № 9.1989, 112 б.

4. Қайбұлдаева Г. Ойын-адамгершілік құндылықтарды ұйымдастырудың құралы // Қазақстан мектебі. № 2. 2008 ж., 72 б.

5. Егорова Е. С. Компьютерные игры в обучении / Е. С. Егорова // Вестник науки и творчества. – 2016. – № 9 (9) – С. 17–22.

6. Киричек, К. А. Теория и технология развития математических представлений у детей: учебно-методическое пособие / К. А. Киричек. – Ставрополь, 2018.

7. Розметова Ф. Ойын мен интеграция // Бастауыш білім. № 5. 2007 ж.

8. <http://rirorzn.ru/upload/medialibrary/f63/f6390845081c6af46fb9c658b173d061.pdf4>.

9. <https://repit.online/blog/post/kak-vnedrit-tehnologiju-gejmifikacii-v-obuchenii.html>.

10. <https://youtu.be/8PIhbY-DSFM>.

3.23. «Өзін-өзі тану» рухани-адамгершілік білім беру бағдарламасын іске асыру аясында болашақ педагогтардың метапәндік құзыреттіліктерін қалыптастыру

Жумакул Маратовна Молбасынова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Алматы қ., Қазақстан)

Мейрамкул Дауренбековна Мурзагулова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Алматы қ., Қазақстан)

Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының мақсаттарының бірі қазақстандық білім мен ғылымның жаһандық бәсекеге қабілеттілігін арттыру, жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде жеке тұлғаны тәрбиелеу және оқыту болып табылады. Қазіргі таңда «Өзін-өзі тану» рухани-адамгершілік білім беру бағдарламасын іске асыру жаңартылған білім мазмұнын енгізумен тұспа -тұс келіп отыр. Білім беру бағдарламасының құрылымы мен мазмұны өзгертіліп, оқыту мен тәрбиелеудің әдістері мен тәсілдері қайта қарастырылып отыр. Ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарды бойына сіңірген, кез келген өмірлік жағдайда функционалдық сауаттылығы мен бәсекеге қабілеттілігін көрсете білетін рухани- адамгершілігі мол тұлғаның үйлесімді қалыптасуына және зияткерлік дамуына қолайлы білім беру ортасын тудыру – жоғары білім беру ұйымдарының басты мақсаты болып отыр [1].

«Өзін-өзі тану» рухани-адамгершілік білім беру бағдарламасы – білім алушылардың үйлесімді зияткерлік және рухани-адамгершілік дамуын қамтамасыз ететін тәрбиелеу және оқыту жүйесінің мақсатын, мазмұнын, сондай-ақ жұмыс істеуінің инновациялық тәсілдерін айқындайтын бағдарлама. Бағдарлама білім алушылардың үйлесімді зияткерлік және адамгершілік-рухани дамуын қамтамасыз ететін тәрбиелеу және оқыту жүйесінің мақсатын, мазмұнын, сондай-ақ жұмыс істеуінің инновациялық тәсілдерін айқындайды. Білім алушылардың үйлесімді зияткерлік және адамгершілік-рухани дамуын қамтамасыз ететін тәрбиелеу және оқыту жүйесінің мақсаты:

- білім беру салалары мазмұнының құндылық әлеуетін жандандыру;

- қосымша білім беру мен оқудан тыс іс-әрекет мазмұнының адамгершілік-рухани аспектісін күшейту;

- тұлғаны адамгершілік-рухани дамыту мәселелері бойынша білім беру ұйымдарының қоғамдық ұйымдарымен, шығармашылық одақтармен өзара ісқимылын жандандыру болып табылады [2].

«Өзін-өзі тану» пәні рухани-адамгершілік білім беру мен тәрбиелеуде шығармашылық ізденістегі мұғалімнің кәсіби шеберлігіне

байланысты. «Мұғалім көп әдісті білуге тырысуы керек. Оны өзіне сүйеніш, қолғабыс нәрсе есебінде қолдануы керек», - деп Ахмет Байтұрсынов айтқандай, қазіргі заман талабына сай білім беру мәселесі сол қоғам мүддесіне сай болуы керек. Өз ісінің шебері ғана жоғары жетістіктерге жетеді [3].

«Өзін-өзі тану» оқу курсының жоғары білім беру жүйесінде ерекше мәнге ие болуы бүгінгі заман талабынан қайта туындап отыр. Бұл курс болашақ маманды өзінің тұлғалық дамуындағы мақсаты мен мұраттарын анықтауға, шығармашылық қабілеттері мен бейімділіктерін ашуға, түрлі мәселелерді адамгершілік қағидаларға сәйкес шешуге, қоғамдағы өз орнын табуға, өзі мен өзгелерді, сонымен қатар, өзін қоршаған әлемді бағалай білуге үйретуді көздейді.

Өзін-өзі тану нәтижесінде болашақ мамандар өз ойы, сөзі және іс-әрекеттерінде шынайы болуға, азаматтық және елжандылық танытуға және ізгілік әлеміндегі игі істердің басында тұруға дағдыланады. Сонымен қатар бүгінгі Елбасымыздың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» және «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақалалары болашақ мамандардың өзін-өзі тануда, тұғаның шығармашылық белсенділікке ұмтылуына, жан-жақты дамуын қамтамасыз ететін үдеріс ретінде зияткерлік әлеуетін қалыптастыруға негіз болары сөзсіз.

Метапәндік құзыреттілік 20 ғасырдың соңында А.В. Хуторский мен Ю.В. Громыконың ғылыми мектептерінде дамыды, содан кейін «метапәндік әрекет», «метапәндік нәтиже» ұғымдары пайда болды. Еуропалық стандартқа сай жаңа инновациялық әдіс-тәсілдер білім алушының метапәндік құзыреттілігін дамытуда маңызы зор екендігі дәлелденген [4].

Тұлғаның метапәндік құзыреттілігін дамыту үшін мұғалімнің құзыреттілік тәсілдерді меңгеруі, білім беру мазмұнын жетілдіру қажет екендігін ескере отырып, жаңа инновациялық әдіс-тәсілдердің ең тиімдісін пайдалануы жоғары нәтиже береді деген болжам жасауға болады.

Заманауи мұғалім метапәндік құзыреттілік нәтижелеріне қойылатын талаптарды іске асыру бойынша алдына қойылған міндеттерді шешуге дайын ба? Ол метапәндік құзыреттерге ие бола ма? Ғылыми-зерттеу әдебиетін талдау болашақ мамандардың метапәндік құзыреттілігін түсінуде де бір пікір жоқ екенін көрсетеді. Ғалымдардың жұмыстарында әртүрлі құзыреттер қарастырылады – зерттеу, әдістемелік, адамтану, акт-құзыреттіліктер және т.б. «педагогтың кәсіби стандарты» оларды жалпыланған еңбек функцияларының сипаттамасы ретінде ұсынады. Негізгі білім беру бағдарламасын іске асыратын педагог қызметкердің стандарт талаптарын іске асыруды қамтамасыз ету және білім алушылардың негізгі білім беру бағдарламасын игерудің жоспарланған нәтижелеріне табысты қол жеткізуі үшін қажетті негізгі метапәндік құзыреттер қалыптастырылуы тиіс. Яғни, мемлекеттік білім беру стандартында педагогикалық қызметкердің кәсіби құзыреттілігі

берілген талаптарға сәйкес міндеттерді орындауға бағытталған қызмет түрлері ретінде анықталған. Бірақ, метапәндік тәсіл оқу пәндерінің мазмұндық және іс-әрекеттік деңгейде бытыраңқылығы және қазіргі білім беру жүйесінің әлемнің тұтас қабылдануын қалыптастыру үшін жағдай жасауға қабілетсіздігі себебінен өзекті болып табылады. Осылайша, қайшылықтар анықталды:

- болашақ мамандардың метапәндік құзыреттілігін нақты түсінудің болмауы және қазіргі болашақ маманның осындай құзыреттіліктерінің қажеттілігі;

- болашақ мамандардың метапәндік құзыреттілігін дамыту қажеттілігі және оның даму процесін теориялық және технологиялық қамтамасыз етудің жеткіліксіз әзірленуі;

- болашақ маманның қалыптасқан метапәндік құзыреттіліктеріне қажеттілік және олардың осындай қажеттіліктерді жеткіліксіз түсінуі.

А.В. Хуторский ғылыми мектебі әзірлеген метапән әдісі пәндік оқытудың қазіргі жүйесіне неғұрлым сәйкес келеді. Метапәндік құзыреттіліктің негізгі ережелері:

1. Метапәндік білім беру нәтижелері болашақ маманның метапәндік мазмұны мен метапәндік қызметіне негізделеді.

2. Метапән мазмұны оқу пәндерінде болатын және тиісті білім беру объектілерінің негізі болып табылатын іргелі білім беру объектілерінің айналасында шоғырланады.

3. Метапән қызметі пәндік қызметке сүйенеді.

4. Диагностикаға және бағалауға метапән нәтижелерінің екі түрі жатады: оқушылардың сыртқы білім беру нәтижелері (өнімдері); олардың ішкі тұлғалық өзгерістері (ББД, құзыреттілік, қабілеттер). Нәтижелердің бірінші түрін (шығарма, баяндау, рецензия сияқты сыртқы өнімдер) әрбір болашақ маман өзіндегі әдістемелік құралдардың көмегімен бағалай алады. Нәтижелердің екінші түрі - бұл оқушы өзінің білім беру өнімін жасай отырып, көрсететін және дамытатын білік, білім, құзыреттілік [4]. Осылайша, А.В. Хуторскийдің ғылыми мектебінің әзірлемесіне сүйене отырып, қазіргі заманғы маманның кәсіби стандартына метапәндік кәсіби құзыреттіліктерді енгізу қажеттілігін болжауға болады:

а) болашақ маманға өзінің оқу пәнінің орнын метапәндік білім беру кеңістігінде көруге мүмкіндік береді;

б) оған өзінің педагогикалық қызметінде білім берудің метапәндік компонентін іске асыруға мүмкіндік береді;

в) педагогикалық құзыреттілікке қатысты метапән ретінде, яғни философиялық, доктриналық деңгей – метапедагогикалық құзыреттілік ретінде әрекет ететін болады .

Метапәндік құзыреттерді зерттеген И. А. Зимний, А. Л. Андреева және т.б. ғалымдар метапәндік құзыреттер деп төмендегі ұғымдарды жетекші деп есептеген:

- когнитивті - білім алу және оларды құндылық деп санау қабілеті, мәселені көруге (ұғынуға) және шешуге дайын болу;

- аксиологиялық – «жақсылық» пен «жамандықтың» арақатынасын ажырата отырып, құнды таңдауды жүзеге асыру қабілеті;

- әлемдік – дүниетанымдық - қазіргі заманғы ғылыми негізде дүниетанымды қалыптастыру және «белсенді азаматтық ұстанымды» іске асыру қабілеті;

- коммуникативтік – басқалармен өзара іс-қимыл жасау, сондай-ақ басқаның «мәтініне» жауап бере отырып, ақпаратты табу және өңдеу қабілеті;

- мәдениеттану – мәдениетті көтеру, дамыту және тарату, кез келген құбылыстарды талдаған кезде одан шығу қабілеті [5].

Қазақстанда кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудың теориялық және практикалық қырларын Ш.Х. Құрманалина [6] (колледж жағдайында бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби даярлау), Б.Т. Кенжебеков [7] (жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігі), Г.Ж. Меңлібекова [8] (болашақ мұғалімнің әлеуметтік құзыреттілігі), Б. Қасқатаева [9] (болашақ математика мұғалімінің әдістемелік құзырлылығы), С.И. Ферхо [10] (мұғалімдердің оқу үдерісінде электронды оқу құралдарын пайдалана білу құзыреттілігі) және т.б. ғалымдар зерттеген. Ғалымдардың ой-пікірлері мен тұжырымдарын саралай келе, құзыреттілік түрлерін төмендегідей жіктелуінің жиі кездесетінін аңғардық. Құзыреттілік түрлері өте көп, бірақ солардың арасында түйінді құзыреттіліктерді ажыратуға болады.

Құзыреттілік иерархиясы:

- *түйінді құзыреттіліктер – жалпы білім мазмұнына жатады (мета-пәндік);*

- *жалпыпәндік құзыреттіліктер – оқу пәндерінің және білім саласының нақты ортасына жатады;*

- *пәндік құзыреттіліктер – құзыреттіліктің алдыңғы екі деңгейіне қарағанда жекелеу, нақты сипаттамасы және оқу пәндерінің аясында қалыптасу мүмкіндігі бар.*

«Өзін-өзі тану» рухани-адамгершілік білім беру бағдарламасын іске асыру аясында болашақ педагог-психолог мамандардың метапәндік құзыреттіліктеріне мыналар жатады:

- Әлеуметтік құзыреттілік – қоғамда басқа адамдардың көзқарасын ескере отырып іс-әрекет ете білу.

- Коммуникативтік құзыреттілік – түсінікті бола алу мақсатында қарым-қатынасқа түсу қабілеттілігі.

- Пәндік құзыреттілік – адами мәдениеттің жеке салалары тұрғысынан талдау және әрекет ету қабілеттілігі.

- Ақпараттық құзыреттілік – ақпараттың барлық түрлерімен жұмыс істей білу, ақпараттық технологияларды игере білу қабілеттілігі.

- Автономизациялық құзыреттілік – өзін-өзі жетілдіру, өзін-өзі анықтау, өзін-өзі білімдендіру, бәсекеге түсу қабілеттілігі.

- Нәтижелі құзыреттілік – өз өнімін шығаруға, ол үшін шешім қабылдау мен жауапкершілікті өз мойнына ала білу, еңбек ету мен пайда таба білу біліктілігі.

- Ұстанымдық құзыреттілік – дәстүрлі ұстаным заңдылықтары бойынша өмір сүруге дайындығы, қабілеттілігі.

Осы метапәндік құзыреттіліктерді меңгерген білім алушыларда:

- әлемнің тұтастығын, адамның, қоғамның және табиғаттың бірлігі және өзара тәуелділігін;

- адамның, оның өмірінің және абыройы мен қадір-қасиетін, құқықтары мен бостандықтарының құндылықтарын, жалпыадамзаттық құндылықтарға жақындығын көрсетуді;

- қоғамдағы өзінің орны және неге арналғандығын, өзін-өзі мейлінше толық шығармашылықпен жүзеге асыру қажеттілігін;

- өмірдегі адами қарым-қатынастар құндылығын (отбасы, махаббат, достық) терең үйретіп, олардың танымдық белсенділігін, адамгершілік сапаларын дамытуға негіз болатын метапәндік құзыреттіліктер қалыптасады.

Қорыта айтқанда, заманауи білім беру кезеңінде «Өзін-өзі тану» рухани-адамгершілік білім беру бағдарламасы болашақ мамандардың ізгілікті дүниетанымын дамыту, олардың тұлғалық және кәсіби өзін-өзі дамытуы, білім алушыларды ізгілікке, руханилыққа апаратын сара жол деп санаймыз. Өйткені, Тәуелсіз еліміздің төл перзенттері рухани-адамгершілік құндылықтарды меңгерген, әлеуметтік мәселелердің шешімін табуда құзыреттілік таныта алатын, бәсекелестікке қабілетті, жан мен тән үйлесімдігін сезіне алатын саламатты тұлға болып қалыптасуы тиіс. Сондықтан әлемді құндылық тұрғысында ұғыну барысында өзін-өзі танудың рөлі шексіз арта түседі. Бұл өз кезегінде жеке тұлғаның өмірдің мәнін, өзінің өмірдегі орнын түсінуіне көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. ҚР білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. 09 Желтоқсан 2020.

2. «Өзін-өзі тану» рухани-адамгершілік білім беру бағдарламасы (ҚР БҒМ 28.09.2018 ж. № 522 бұйрығымен бекітілген).

3. Аймауытов Ж. Комплекспен оқыту жолдары: оқу әдістеме, мақалалар, хаттар: оқу құралдары. – Астана: Арман-ПВ, 2013 – 384.

4. Хуторской А.В. Метапредметный подход в обучении: научно-методическое пособие. Серия «Новые стандарты». - М.: Издательство «Эйдос»; Издательство Института образования человека, 2012. — 73 с.

5. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. 2003, № 5.

6. Үсенова Г.А. Қазақстан білім алушыларға экологиялық білім мен тәрбие берудің сабақтастығы мен құзіреттілігін қалыптастырудың ғылыми-теориялық негіздері.

7. Кенжебеков Б.Т. Маманның кәсіби құзыреттілігінің теориялық негізі. - Бастауыш мектеп. 2004. - № 7. - Б. 3-7.

8. Меңлібекова Г.Ж. Жоғары педагогикалық білім мазмұны сапасын жетілдірудің кейбір аспектілері. 2009. Білім беру менеджменті журналы - № 1 - 23-26 б.

9. <https://ulagat.com/2020/12/07/>.

10. <https://www.ablaikhan.kz/images/content/science/publications/pn/2016/PN-2016-3.pdf>.

3.24. Педагогикалық технологияларды пайдалану - жасөспірімдерде салауатты өмір салтын қалыптастырудың тиімді шарты ретінде

Артық Жарылқасынқызы Нұралиева

педагогика ғылымдарының кандидаты, «Заманауи педагогика және психология» кафедрасының доценті. «М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті» КЕАҚ (Қазақстан, Шымкент қ.)

Ермек Абдимажитович Битабаров

педагогика ғылымдарының кандидаты, «Спорт» кафедрасының қауымдастырылған профессоры м.а. «Халықаралық туризм және меймандостық университеті» КЕАҚ (Қазақстан, Түркістан қ.)

Қазақстандық қоғамның жаңа тұрпатты педагог - мамандарды даярлау деңгейіне қоятын талабының жоғарылауы ретінде қарастыруға болатын жаңа әлеуметтік тапсырысы - жоғары оқу орындарындағы студенттердің жаңа жағдайларға сәйкес білім, қабілет, дағдыларының сапасын арттыруға бағытталған білім мен тәрбие берудің инновациялық технологияларының ендірілу қажеттілігін, білім беру парадигмаларының өзгертілуін талап етеді. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының (2007 ж.) басты міндеттерінің бірі «... жеке адамның шығармашылық, рухани және күш-қуат мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, даралықты дамыту үшін жағдайлар жасау арқылы ой-өрісін байыту» деп атап көрсетілген [1].

Бұл міндеттің ойдағыдай жүзеге асырылуы жоғары оқу орындарының шығармашылық ойлау қабілеті, кәсіби-педагогикалық біліктілік деңгейі жоғары, білім беру саласындағы инновациялық үдерістерді жүзеге асыруға қабілетті педагог мамандарды даярлау мәселесіне жаңа тұрғыдан келуіне тікелей байланысты.

Осыған сәйкес өскелең ұрпақта салауатты өмір салтын қалыптастыру мәселесін шешудің тиімді жолдарын іздестіру жалпы білім беретін мектептердің алдында тұрған аса маңызды міндеттер аясында қарастырылуы қажет. Қазіргі мектеп оқушылардың аса маңызды құрамдас бөлігі денсаулық болып табылатын жалпы

адамзаттық құндылықтарға ортақтастырылуын қамтумен қатар, өскелең ұрпақ әлеуметтенуінің аса маңызды функцияларын атқаруы керек. Денсаулыққа құндылықты көзқарасты қалыптастыруға, оны сақтау және нығайту бойынша күнделікті іс-әрекеттер түрлеріне тұрақты қажеттілікті және жағымды мотивацияны дамытуға бағытталған дер кезіндегі педагогикалық шаралар болашақтағы зиянды әдеттер тәжірибесін жинақтаудан сақтануға, қозғалу белсенділігіне деген қажеттілікті сақтауға, дамып келе жатқан ағзаны нығайтуға мүмкіндік береді. Осы орайда мектеп оқушыларының, оның ішінде жасөспірімдердің салауатты өмір салтын мектептегі сыныптан тыс жұмыстар барысында қалыптастырудың тиімді шарттарын қарастыру маңызды мәселе ретінде қарастырылады.

Сыныптан тыс іс-әрекет қазіргі мектеп оқушыларының қызығушылықтары мен қажеттіліктерін ескеру негізінде құрылады. Мұнда жеке, шағын топтық, топтық, (үйірмелердегі, секциялардағы, клубтардағы сабақтар), ұжымдық және көпшілік ұйымдастырушылық формалар (қоғамдық, әлеуметтік-маңызды қызығушылықтарға сәйкес сыныптан тыс сабақтар, іс-шаралар, жалпы мектептік мерекелер, жәрмеңкелер, байқаулар) қолданылады.

Жасөспірімдерде салауатты өмір салтын қалыптастыру қоғамдық-маңызды сипатқа ие, сондықтан мектеп оқушыларының аталмыш бағыттағы сыныптан тыс іс-әрекетінің ұжымдық формаларын ұйымдастыруда педагогтың міндеті, ең алдымен, жасөспірімдерді қызықтыру, олардың салауатты өмір салтына байланысты қызығушылықтары мен қажеттіліктерін дамыту, әрбір оқушының өз белсенділігі мен дербестігін көрсете алатындай дамытушылық іс-әрекеттің сан алуан түрлеріне шығармашылық-белсенді түрде ортақтастырылуын қамтамасыз ету болып табылады [2].

Сонымен қатар сыныптан тыс іс-әрекеттің кез-келген түрін тиімді ұйымдастыруды анықтайтын бірқатар түбегейлі талаптарды атап көрсетеміз. Ең алдымен, мұндай іс-әрекетті ұйымдастыруда пәндік нәтиже жеке тұлғаның сапалы материалдық және идеалдық өзгерістер түрінде тәуелдену қажеттілігінен, оның эмоциялық-ерік-жігерлік саласының, мінез-құлық пен іс-әрекетінің сыртқы бейнесінен, зияткерлік, мотивациялық қажеттілігінен бастау алады. Мұндай талапты сақтау, өз кезегінде, тек тәрбиеленушілердің жеке және қоғамдық денсаулыққа сәйкес қарым-қатынастарының көрінісі ретінде кез-келген іс-әрекеттің сәйкес аспаптану шарттары орындалған кезде ғана қамтамасыз етілуі мүмкін.

Жасөспірімдерде салауатты өмір салтын қалыптастыру бойынша сыныптан тыс іс-әрекетті ұйымдастыруға қойылатын міндетті талап - тәрбиеленушінің жағымды эмоцияларын міндетті түрде ой елегінен өткізу шарттарын туындату, бастысы, өзіне-өзі, өз күші мен мүмкіндіктеріне қанағаттану. Іс-әрекетті жоспарлы түрде мотивтің мақсатқа ынталандырылуына ықпалын тигізуі, яғни мінез-құлық пен іс-

әрекеттің әлеуметтік құнды мотивтерін қалыптастыру мақсатында ұйымдастырылуы маңызды.

Іс-әрекеттің әрбір түрін ұйымдастыру көлемге, орынға, уақытқа және т.б. байланысты оның өзіне тән ерекшеліктерімен шартталған ережелерге тәуелді болуы керек.

Жасөспірімдерде салауатты өмір салтын қалыптастыруды шарттайтын жағдайлар мен факторлар кешенін ескеру негізінде қарастырылатын үдерісті ұйымдастыру аспапты жетілдіруді - аталмыш үдерісті ұйымдастырушылық-әдістемелік тұрғыдан қамтамасыз етуді талап етеді. Осыған байланысты мәселенің табысты шешілуі педагогикалық мақсатқа сәйкес таңдау мен педагогикалық технологияларға байланысты. Мұндағы маңызды шарт жасөспірімдерде салауатты өмір салтын қалыптастырудың дәстүрлі тәсілдерімен қатар оның инновациялық және халықтық тәсілдерін (технологияларды, формаларды, әдістерді, педагогикалық тәсілдерді, құралдарды) кешенді қолдану болып табылады.

Зерттелетін мәселе аспектісі аясында педагогикалық технологиялардың мәнін, мазмұнын және функционалдық ерекшеліктерін қарастыралық. Педагогикалық технологияларды дамыту педагогикалық ғылым мен тәжірибенің саласы ретінде оның негізгі ұғымдарының мазмұнын нақтылаумен тікелей байланысты. "Педагогикалық технология", "оқыту технологиясы", "оқу-танымдық үдерісті технологизациялау" және т.с.с. терминдер педагогикалық тәжірибеде өте өзекті және кеңінен тараған болып табылады.

Дегенмен, олардың мазмұны көп мағыналы, сондықтан көбіне бұл түсініктер оқытудың әдіс-тәсілдері, әдістемелері мен стратегияларының жиынтығынан бастау алып, оқыту мен тәрбиенің сипатын өзгертетін кең педагогикалық жүйелерге дейін басқа дидактикалық ұғымдардың нысандарына тәуелді [3].

Бұл құбылыстардың себептері біріншіден, педагогикалық технологиялар теориясының жеткілікті дайындалмауында, екіншіден, олардың қолданылу шекаралары мен ұғымдарын құрайтын анықтамалардың жеткіліксіздігінде болып табылады.

Педагогикалық технологиялардың ғылыми - теориялық негіздерін дайындаумен Н.Е.Щуркова, В.П.Беспалько, В.Ю.Питюков, М.Ж.Арыстанов, П.И.Пидкасистый, Ж.С.Хайдаров, Н.Д.Хмель, А.В.Духавнева, В.С.Кукушин, М.В.Буланова-Топоркова, Г.В.Сучков, М.Б.Юлдашева, Т.В.Рудкина, И.В.Никишина, Л.А.Мосунова, К.Өстеміров, К.Ж.Бұзаубақова, М.М.Жанпейісова және т.б. ғалымдар айналысты.

Педагогикалық технология жаңа педагогикалық жүйелерді жобалайтын, болжайтын және білім беру тәжірибесіне ендіретін, олардың табысты қызмет ету шарттарын зерттейтін, аталмыш жүйелерді басқарудың тетіктері мен стратегияларын анықтайтын педагогика ғылымының саласы ретінде қарастырылады. Педагогикалық

технологиялар жүйелілік, алгоритмдеу, стандарттау, ұтымды ұйымдастыру және мақсатты басқару, қарқындату, технизациялау, электронизациялау, тиімділік сияқты принциптерге негізделеді. Педагогикалық технологиялар екі негізгі бағытта әрекет етеді: 1) ғылыми-зерттеушілік – білім беру мен оқытудың жаңа тұжырымдамалары мен үлгілерін дайындау, оларды құру принциптерін дайындау, қызмет ету шарттарын анықтау үшін; 2) педагогикалық іс-тәжірибе – желілік деңгейдегі тұжырымдамалар мен үлгілерді жүзеге асыру үшін. Педагогикалық технологиялардың дамуы мен қызмет ету тетігі ретінде білім берудің мақсаттарын нақтылау мен жүзеге асыру бойынша педагог пен білім алушылардың белсенді және өзара байланысты іс-әрекеті танылады [4].

Педагогикалық технологияның мақсаты жаңа озық идеяларды, білім беру инновацияларын, педагогикалық үдерістерді ұйымдастыру мен басқарудың дәстүрлі емес тұғырларын ендіру арқылы оқыту мен тәрбие беруді жетілдіру мен олардың сапасын арттырудың аса маңызды бағыты ретіндегі оқыту мен тәрбие беруді технологияландырудың стратегиялық жолдарын іздестіру болып табылады. Педагогикалық технологияны талдауға педагогикалық-психологиялық заңдылықтар мен принциптерді ескере отырып, кешенді тұрғыдан келу қажет, ал оның мазмұнын жалпы технологиялық тұрғыдан емес ғана емес, сонымен қатар оның басқа технологиялардан айырмашылығын анықтау, оның адами фактордағы, тұлғалық қарым-қатынастар мен құндылықтардағы педагогикалық табиғатын ескеру негізінде анықтау қажет.

Дәстүрлі жүйені жетілдіру бағыты бойынша педагогикалық технологиялардың келесі топтары ерекшеленеді (Г.К.Селевко):

1. Педагогикалық қарым-қатынастарды ізгілендіру және демократияландыруға негізделген педагогикалық технологиялар. Бұл – тұлғалық қарым-қатынастардың басымдылығы, дербес тұрғыдан келу, демократиялық басқару және мазмұнның ізгілікті бағыттылығы бар технологиялар.

2. Оқушылардың іс-әрекетін белсендіруге және қарқындатуға негізделген педагогикалық технологиялар. Мысалы, мәселелік оқыту, тірек сигналдардың конспектілеріне негізделген оқыту технологиясы.

3. Оқыту үдерісін ұйымдастыру мен басқарудың тиімділігіне негізделген педагогикалық технологиялар, оқытуды дербестендіру технологиялары, тірек сызбаларды қолдану арқылы перспективті - озық оқыту, оқытудың топтық және ұжымдық тәсілдері, компьютерлік және т.б. технологиялар.

4. Оқу материалын әдістемелік тұрғыдан жетілдіруге және дидактикалық қайта құруға негізделген педагогикалық технологиялар: дидактикалық бірліктерді ұлғайту (ДБҰ), «Мәдениеттер диалогы» технологиясы, «Экология және диалектика» жүйесі, ақыл-ой әрекеттерін кезеңімен қалыптастыру теориясын жүзеге асыру және т.б.

5. Табиғатқа сәйкес, баланың табиғи даму үдерістеріне негізделген технологиялар және т.б.

Г.К. Селевко педагогикалық технологиялардың құрылымын келесі құрамда қарастырады:

1. Тұжырымдамалық негіз;
2. Оқытудың мазмұндық бөлігі (оқытуды мақсаты - жалпы және нақты; оқу материалының мазмұны);
3. Процессуалдық бөлік -технологиялық процесс (оқу процесін ұйымдастыру; мектеп оқушылары іс-әрекетінің әдістері мен формалары; мұғалімнің жұмыс істеу әдістері мен формалары; мұғалімнің материалды меңгеру бойынша іс-әрекеті; оқу процесін диагностикалау) [5].

Қазіргі педагогика ғылымында мектеп оқушыларында салауатты өмір салтын қалыптастыру үдерісінде педагогикалық технологиялардың негізгі принциптерін тасымалдау тетіктері белсенді түрде қарастырылады. Аталмыш тұрғыдан келуді қолданудың тиімділігі мен даму болашағын А.Е.Абылқасымова, К.А.Даниярова, Х.Т.Төлеубаева, И.В.Чупаха, В.В.Стригина, А.М.Халилова, Т.И.Бычкова, Г.П.Мещерякова, М.Е.Коржова, Т.И.Прокопенко және т.б. ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері дәлелдейді.

Аталмыш аспектіде технологиялық тұрғыдан келуді қолданудың негізгі басымдылығы мен көрсеткіші мектеп оқушыларында салауатты өмір салтын қалыптастыру үдерісінде педагогикалық технологияларды жеке тұлғаға бағдарлану тұрғысынан келу негізінде жүзеге асырылуы болып табылады. Олар жеке тұлғалық-дамытушылық жағдаяттардың негізінде жүзеге асырылып, оқушыларды бірлесіп өмір сүруге және тиімді өзара әрекеттесуге үйрететін өмірлік маңызды факторлар ретінде танылады. Бұл оқушының қарым-қатынас және іс-әрекет саласының біртіндеп кеңейтілуін, оның өзін-өзі реттеуін, тәрбие мен өзін-өзі тәрбиелеу негізіндегі белсенді өмірлік ұстанымдарының қалыптастырылуын, өз денсаулығына, басқа адамдардың өмірі мен денсаулығына деген жауапкершілікті қалыптастыру арқылы білім алушылардың адами қарым-қатынастар мәдениетін меңгеруге белсенді қатысуын қарастырады.

В.В.Сериковтың анықтамасы бойынша, кез -келген саладағы технология – бұл белгілі бір пәндік саланың объективті заңдылықтарын мейілінше жоғары бейнелейтін, аталмыш саланың даму қисынына сәйкес құрылған және осыған байланысты аталмыш шарттар үшін алдын -ала қойылған мақсаттарға іс-әрекет нәтижесінің мейілінше сәйкестілігін қамтамасыз ететін іс-әрекет [6]. Осы әдіснамалық регулятивке сәйкес технологияны, қойылған мәселеге байланысты білім мен тәрбие арасындағы қарым-қатынасты жаңа тұрғыда қалыптастыратын, тәрбиені жүйе құраушы және өмірді қамтамасыз етуші үдеріс аясына аударатын, баланың денсаулығын сақтауға және оны арттыруға бағытталған денсаулық сақтаушы педагогикалық іс-

әрекет ретінде анықтауға болады. Денсаулық сақтаушы педагогикалық технологиялар оқушының табиғи қабілеттерінің дамуын: оның ақыл-ойын, адамгершілік және эстетикалық сезімдерін, іс-әрекетке деген қажеттілігін, адамдармен, табиғатпен, өнермен қарым-қатынас тәжірибесін меңгеруін қамтамасыз етуі керек. Мектеп оқушыларының салауатты өмір салтын қалыптастыру мәселесі аспектісіндегі педагогикалық технологиялар - оқушыларда денсаулық сақтау мәдениетін, оны сақтауға және нығайтуға ықпалын тигізетін тұлғалық сапаларды тәрбиелеуге, денсаулықты құндылық ретінде түсінуді қалыптастыруға, салауатты өмір салтын ұстануға ынталандыруға бағытталған педагогикалық-психологиялық технологиялар [7].

Денсаулық сақтаушы педагогикалық технологиялар - бұл:

- баланың мектептегі білім алуының шарттары (стресстің болмауы, талаптардың сәйкестігі, оқыту мен тәрбиелеу әдістерінің сәйкестігі);

- оқу үдерісінің ұтымды ұйымдастырылуы (жас, жыныс, дербес ерекшеліктері мен гигиеналық талаптарға сәйкес);

- оқу және дене жүктемесінің баланың жас мүмкіндіктеріне сәйкестігі;

- қажетті, жеткілікті және ұтымды ұйымдастырылған қимыл-қозғалыс режимі [8].

Мектеп оқушыларында салауатты өмір салтын қалыптастырудың педагогикалық технологиялары - білім берудің барлық субъектілерінің (оқушылардың, мұғалімдердің және т.б.) рухани, эмоциялық, зияткерлік, тұлғалық және физикалық саулығын сақтауға, нығайтуға және дамытуға мейілінше мол мүмкіндіктерді туындататын жүйе. Бұл жүйе мыналарды қамтиды:

1. Медицина қызметкерлері жүргізетін оқушылардың денсаулығының жай-күйін мониторингтеу деректерін және білім беру технологияларын жүзеге асыру үдерісіндегі өзіндік бақылауларды пайдалану, қолда бар мәліметтерге сәйкес оған түзетулер енгізу.

2. Мектеп оқушыларының жас ерекшеліктерін ескеру және аталмыш жас топтарындағы оқушылардың есте сақтау, ойлау, жұмыс істеу қабілеті, белсенділігі және т.б. сәйкес білім беру стратегиясын дайындау.

3. Технологияны жүзеге асыру үдерісінде жағымды эмоциялық-психологиялық хал-ахуалды туындату.

4. Оқушылардың денсаулығын, жұмысқа қабілеттілік қорларын сақтауға және жоғарылатуға бағытталған денсаулық сақтаушы іс-әрекеттерінің сан алуан түрлерін қолдану.

Қорыта келгенде, сыныптан тыс жұмыстар барысында жасөспірімдерде салауатты өмір салтын қалыптастырудың педагогикалық технологияларын мақсатқа сай, жүйелік-кешенді түрде қолдану аталмыш компоненттің жалпы білім беретін мектептегі тәрбие

жұмысы тиімділігі мен нәтижелілігінің аса маңызды шарты болып табылады деп тұжырымдауға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы // Егемен Қазақстан, 15 тамыз 2007 ж.
2. Вершинина И.В. Становление и развитие ценностного отношения к здоровью у старшеклассников средней общеобразовательной школы: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. - Саранск, 2006. – 287 с.
3. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учеб. пособие. - М.: Народное образование, 1998. - С. 25.
4. Колеченко А. К. Энциклопедия педагогических технологий. - М.: Издательство КАРО, ИПЦ, 2004. - 368 с.
5. Селевко Г.К. Взгляд на проблему: системный анализ и классификация современных педагогических технологий // Народное образование: педагогические технологии. - 1997. - № 9. - С. 27–32.
6. Сериков В.В. Обучение как вид педагогической деятельности. - М.: Academia, 2008. – 256 с.
7. Торыбаева Ж.З. Совместная работа школы, семьи и общественности по формированию здорового образа жизни школьников – подростков: дис. ... канд. пед. наук. - Шымкент, 2001. – 157 с.
8. Акбердиева Д.Ф. Психолого-педагогические условия организации воспитания здорового образа жизни у школьников в процессе внеклассной деятельности: дис. ... канд. пед. наук. - Шымкент, ЮКГУ, 2002. – 147 с.

SECTION IV / СЕКЦИЯ IV

GREEN WORLD / ЗЕЛЕНЬЙ МИР

4.1. Штаттық режимдегі және қашықтықтан оқыту кезіндегі оқушылардың психо-физиологиялық бейімделу ерекшеліктерін зерттеу

Алтын Елеусизовна Есалиева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті магистранты, биология пәні мұғалімі «А.С. Макаренко атындағы орта мектебі» КММ (Алматы, Қазақстан)

Мөлдір Тамдыбекқызы Иманалиева

магистр, биология және биотехнология факультеті, биофизика, биомедицина және нейроғылым кафедрасының оқытушысы.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Алматы, Қазақстан)

Айгуль Ергешбековна Жакыпова

магистрант, биология пәні мұғалімі «№ 42 орта мектебі» КММ
(Алматы, Қазақстан)

Гүлжан Төлеуғажықызы Жаманбаева

PhD, биофизика, биомедицина және нейроғылым кафедрасының аға оқытушысы. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Алматы, Қазақстан)

Айида Қанатбекқызы Кайынбаева

магистр, биология пәні мұғалімі «Сұраншы батыр ауылындағы орта мектебі» КММ. (Алматы, Қазақстан)

Майра Кабдрашевна Мурзахметова

б.ғ. д., профессор, биофизика, биомедицина және нейроғылым кафедрасының профессоры. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

Кенжегүл Зарлыхановна Жаксылыкова

Өрлеу БАҰО филиалы ҚР БЖ ҚБАРИ аға оқытушысы
(Алматы, Қазақстан)

Мақалада штаттық режимдегі және қашықтықтан оқыту кезіндегі оқушылардың психофизиологиялық бейімделу ерекшеліктерін зерттеу бойынша ғылыми жұмыстардың нәтижелері келтірілген. Қашықтықтан оқыту кезіндегі стресс түсінігі, оның түрлері және адамның психикасы мен қалыпты физиологиясына стресстің әсері, жасөспірім жастағы невроздар мен үрейлер, жүрек-тамыр аурулары туралы жазылған. Қашықтықтан оқыту режимінде оқушылардың психофизиологиялық бейімделу ерекшеліктерін зерттеуде Спилберг-Ханин әдістемесін тиімді пайдалану, бұл әдісті қолдану арқылы жеке және реактивті мазасыздану, реактивті (ситуативті) және жеке алаңдаушылықты зерттеуге болатыны айтылған.

Онтогенездің маңызды кезеңдерінің бірі болып табылатын жасөспірімдердің қарқынды нейрогуморальды өзгерістеріне байланысты

бейімделу механизмдерінің күйзелісімен және осы кезеңнің ерекше психологиялық мазмұнымен сипатталады. Қашықтықтан оқыту процесінде оқушыларға жүргізілген көптеген психологиялық және физиологиялық зерттеулерде білім беру қызметіне бейімделу процесінде жасөспірімдер денесінің функционалдық жағдайының нашарлауы байқалады. Зерттеудің мақсаты мен міндеттерін орындау үшін Алматы облысы Қарасай ауданы А.С. Макаренко атындағы орта мектептің 12-14 жас аралығындағы 60 оқушы тексерілді. Барлық топтарда оқитын жасөспірімдер организмінің морфо-функционалдық жай күйіне сандық бағалау бойынша зерттеу өткізілді. Зерттеу нәтижелері вариациялық статистика әдісімен өңделді.

Түйін сөздер: қашықтықтан оқыту, эпидемиологиялық жағдай, ақпараттық технологиялар, психофизиологиялық бейімделу, фрустрация, регидтілік.

Изучение особенностей психофизиологической адаптации учащихся в штатном режиме и при дистанционном обучении

В статье представлены результаты научной работы по изучению особенностей психофизиологической адаптации учащихся в штатном режиме и при дистанционном обучении. Описаны понятие стресса при дистанционном обучении, его виды и влияние стресса на психику и нормальную физиологию человека, неврозы и страхи в подростковом возрасте, сердечно-сосудистые заболевания. Установлено, что при эффективном использовании методологии Спилберга-Ханина для изучения особенностей психофизиологической адаптации учеников при дистанционном обучении, можно изучать личностную и реактивную тревожность, реактивную (ситуативную) и личностную тревожность.

Один из важнейших этапов онтогенеза характеризуется напряжением механизмов адаптации, связанным с интенсивными нейрогуморальными изменениями у подростков и специфическим психологическим наполнением этого этапа. Многие психологические и физиологические исследования, проводимые на подростках в процессе дистанционного обучения, показывают ухудшение функционального состояния организма учащихся в процессе адаптации к учебной нагрузке. Для достижения цели и задач исследования были обследованы 60 учеников 12-14 лет средней школы им. А.С. Макаренко Карасайского района Алматинской области. Проведено исследование по количественной оценке морфофункционального состояния организма подростков, обучающихся во всех группах. Результаты исследования обработаны методом вариационной статистики.

Ключевые слова: дистанционное обучение, информационные технологии, эпидемиологическая ситуация, психофизиологическая адаптация, агрессия, фрустрация, тревожность.

Study of the Peculiarities of Psycho-Physiological Adaptation of Students in a Regular Mode and in Distance Learning

The article presents the results of scientific research on the study of the characteristics of psychophysiological adaptation of students in a regular mode and in distance learning. The article describes the concept of stress in distance learning, its

types and the impact of stress on the human psyche and normal physiology, neurosis and anxiety in adolescence, cardiovascular disease. It was found that the use of the Spielberg-Hanin's scale is effective in studying the features of psychophysiological adaptation of students in distance learning. Using this method, it is possible to study personal and reactive anxiety, reactive (situational) and personal anxiety.

One of the most important stages of ontogeny is characterized by the stress of adaptation mechanisms associated with intense neurohumoral changes in adolescents and the specific psychological content of this stage. In many psychological and physiological studies conducted with students in the process of distance learning, there is a deterioration in the functional state of the body of adolescents in the process of adaptation to educational activities. To fulfill the goals and objectives of the study, 60 students aged 12 to 14 years of secondary school named after A. Makarenko of the Karasai district of the Almaty region were examined. A study was carried out to quantitatively assess the morpho-functional state of the body of adolescents studying in all groups. The results of the study were obtained by the method of variable statistics.

Key words: *distance learning, information technology, epidemiological situation, psychophysiological adaptation, aggression, frustration, rigidity.*

Кіріспе

Бүкіл әлемді шарпыған эпидемиологиялық жағдайға іліккен еліміздің білім беру бағдарламасы тұңғыш рет қашықтықтан оқыту жүйесіне 2020 жылдың 6 сәуірінен бастап көшті. Бүгінгі күні қашықтықтан оқыту - заман талабына айналды. Ең қиыны орта білім беретін мектептерде бұл үлкен мәселеге айналып отыр. Ақпараттық-техникалардың жоқтығы, интернет желісінің нашар болуы және интернет ресурстарын пайдалана алмау мәселелері де бар. Бұл бірінші кезекте балаға ауырлық тигізуде. Сол себепті қашықтықтан оқыту кезіндегі оқушылардың психофизиологиялық бейімделу ерекшеліктерін зерттеу басты мәселеге айналып отыр.

Қашықтықтан оқыту барысында пайда болған оқушылардағы стрессті бірнеше түрге бөлуге болады. Созылмалы стресс адамға тұрақты жүктемеге (физикалық немесе моральдық) жауап ретінде туындайды. Осының нәтижесінде күшті кернеу жүзеге асады. Жедел стресс әдетте оқиғаның нәтижесі болып табылады. Физиологиялық стресс-шамадан тыс дене жүктемесінің, сондай-ақ сыртқы факторлардың (ауа температурасы, шу деңгейі және т. б.) әсерінің көрінісі. Психологиялық стресс адамның психологиялық тұрақтылығының бұзылуынан туындайды. Ақпараттық стресс ақпараттың артық санының немесе керісінше, ақпараттық вакуумның салдарынан болады [2].

Стресстің әртүрлі аспектілері психология, физиология, медицина, әлеуметтану және басқа ғылымдар саласындағы зерттеу нысаны. Қазіргі ғылыми әдебиеттерде «стресс» термині кем дегенде үш мағынада қолданылады. Біріншіден, стресс деген ұғымды адамды стресстен немесе қоздырудан туындайтын кез келген сыртқы ынталандыру немесе оқиға ретінде анықтауға болады. Екіншіден, стресс субъективті реакцияны білдіруі мүмкін, және шиеленістің ішкі

психикалық күйін көрсетеді; бұл күй эмоциялар, қорғаныс реакциялары және адамның өзінде болатын процестер ретінде түсіндіріледі. Мұндай процестер функционалды жүйелердің дамуына және жетілуіне ықпал етеді, сонымен қатар психикалық стрессті тудыруы мүмкін. Үшіншіден, стресс ағзаның зиянды әсерге физикалық реакциясын тудырады [3].

Жасөспірімдерде невроздың дамуына себеп болатын екі ғана себеп бар. Оларға психологиялық табиғаттың себептері, сонымен қатар физиологиялық - жүйке жүйесінің типі жатады. Жасөспірімдердегі невроздар әлсіз жүйке жүйесінен және тым жоғары психо-эмоционалды стресстен туындайды.

Бөлімдік жиынтық бағалау (БЖБ) - бұл тек қарқынды жұмыс кезеңі ғана емес, сонымен бірге психологиялық стресс. Оқушылардың БЖБ тәжірибесі өз күштеріне сенімсіздікпен байланысты, бұл өзін-өзі бағалаудың төмендігінде көрінеді. Балалардағы невроздың биологиялық алғышарттары - бұл вегетативтік реттеудің функционалды жеткіліксіздігіне негізделген ағзаның биотонының төмендеуі, соматикалық жүктеме, нейропатия [4]. Оқу барысындағы невроз немесе стресс вегетативтік функциялардың әртүрлі бұзылуларын сипаттайды: терінің электр кедергісінің, оның температурасының, тер бөлінуінің, жүрек қысымының жиілігінің, артериялық қысымның, қан тамырларының тарылуы немесе кеңейтілуінің, тыныс алу жиілігінің, ас қорыту жүйесінің бұзылуының, сілекейдің бөлінуінің, қарашық диаметрінің өзгеруінің, мидың электрлік белсенділігі, гомеостаздың, негізгі алмасудың өзгеруі байқалады [5].

Вегетативті реттелудің бұзылуы вегетативті-тамырлы дистония түрінде көрінуі мүмкін. Вегетативті-тамырлы дистонияның көрінуімен танысу қажеттілігі көптеген психосоматикалық бұзылулар (ишемиялық және гипертониялық аурулар, бронх демікпесі, асқазан мен ұлтабардың ойық жара ауруы, нейродермит және т.б.) балалық шағында өз бастауын алады және олардың алғашқы көріністері вегетативті бұзылулар болып табылады [6].

Жеке адамның қасиеті ретінде алаңдаушылықтың деңгейін анықтау өте маңызды, себебі ол қасиет субъектінің мінез-құлқын жете білуге мүмкіндік береді. Ю.Л. Ханин бойынша жағдайға байланысты алаңдаушылық адамда әртүрлі әлеуметтік-психологиялық күйзеліске қарсы реакция ретінде пайда болады. Бұл әдістеме бойынша тұлға өз алаңдаушылығының дәрежесін анықтай алады. Әдістеменің қорытындысы тұлғаның психодинамикалық ерекшеліктерін айқындап қана қоймай, тұлғаның әрекет қабілеттілігі мен белсенділігін, оның темпераменті мен мінезінің параметрлерінің өзара байланысы туралы мәселені қамтиды. Әдістеме тұлғаның кең көлемдегі субъективті сипаттамасы болып келеді, дегенмен бұл психодиагностикалық жоспарда оның құндылықтарын төмендетпейді.

Жекелік алаңдаушылықтың мөлшері тұлғаның өткен тәжірибесін сипаттайды, яғни оның басынан кешірген жағдайға байланысты

алаңдаушылықтың дәрежесін анықтайды. Жағдайға байланысты және жеке алаңдаушылық шкалалары жеке-жеке болып келеді [7].

Өзін-өзі бағалау әдістемесі – адамның өзіндік дәрежесі (реактивті алаңдаушылық) және жеке бастың алаңдаушылығы (адамның тұрақты сипаты ретінде) туралы ақпарат. Жеке мазасыздық жағдайлардың үлкен ауқымын қатер төндіретін тұрақты үрдісті сипаттайды, мұндай жағдайларға алаңдаушылықпен жауап береді. Реактивті қорқыныш стресс, алаңдаушылық, нервоздықпен сипатталады. Өте жоғары реактивтік алаңдаушылық көңіл-күйдің бұзылуына, кейде үйлестірудің бұзылуына әкеледі. Мазасыздануды тұлғаның қасиеті ретінде өлшеу өте маңызды, себебі бұл қасиет тұлғаның көп мінез-құлқын қамтиды. Тұлғалық мазасыздану негізінде адамның кез келген қауіп тудыратын жағдайларға деген қатынасын көрсетеді. Егер психологиялық тест адамда жоғары мазасыздануды көрсетсе, ол сол адамның әр түрлі жағдай кезінде мазасыздану деңгейінің жоғарылауын көрсетеді [8].

Оқушылардың жас ерекшеліктері жайлы нақты ілімдер негізінде ой еңбегінің тиімділігін арттыру міндетін іске асыру үшін қашықтықтан білім алатын оқушылардың өзіне тән психофизиологиялық функцияларын зерттеу қажет. Өмірде психология саласына қатысты мәселелер жиі кездеседі. Адам ішкі тепе-теңдікке, үйлесімділікке, физикалық және психикалық денсаулыққа ұмтылуға тән. Бейімделудің нәтижелілігін көрсететін өлшемдерді жан-жақты зерттелуде, сол себепті біз мектеп оқушыларына көңіл аудардық. Зерттеу топтарын қалыптастыру барысында биологиялық жетілу процесі аяқталмаған 12-14 жастағы ұлдар мен қыздар таңдап алындық [1].

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері.

Алматы облысы Қарасай ауданы А.С. Макаренко атындағы орта мектебінде білім алатын 12-14 жастағы оқушылардың қашықтықтан оқыту режиміне психо-физиологиялық бейімделу ерекшеліктерін зерттеу.

Жұмыстың міндеттері:

1. Жасына, жынысына қарай 12-14 жастағы оқушылардың морфо-функциялық күйіне баға беру.
2. Қашықтықтан білім алатын 12-14 жастағы оқушылардың психофизиологиялық көрсеткіштерін зерттеу.
3. 12-14 жастағы зерттелетін топ оқушыларының жүрек-қантамыр көрсеткіштерін зерттеу.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу материалдары ретінде Алматы облысы Қарасай ауданы А.С. Макаренко атындағы орта мектептің 12-14 жас аралығындағы 60 оқушы тексерілді

Оқушылардың психоэмоционалдық мәртебесін бағалау Спилбергер-Ханин мен САН (самочувствие, активность, настроение) тестілік сауалнамалардың көмегімен жүзеге асырылды. Қобалжуды өзіндік бағалау, фрустрацияны, агрессивтілікті және регидтілікті бағалау

методикасы пайдаланылды. Оқушылардың ағзасының бейімделу мүмкіндіктері жүрек-қантамыр жүйесінің келесі параметрлері бойынша бағаланды: жүрек жиырылу жиілігі, систолалық, диастолалық, артериялық қысым көрсеткіші.

Деректерді статистикалық өңдеу

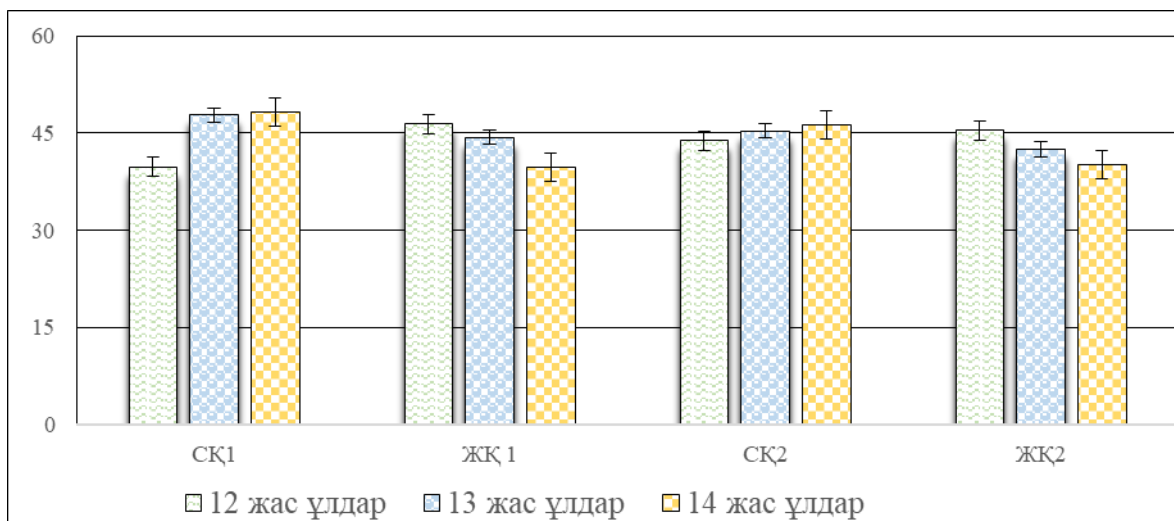
Алынған нәтижелер Microsoft Excel бағдарламасын пайдалана отырып, орташа арифметикалық параметрді, орташа квадраттық ауытқуды, орташа арифметикалық қатені есептей отырып, статистикалық өңделді. Фишер-Стьюдент критерийін ескере отырып жасалынды. Критерий қалыпты үлестірімі бар іріктемелердің орташа мәндерінің айырмашылықтарын бағалауға мүмкіндік берді

Зерттеу нәтижелері және талқылау

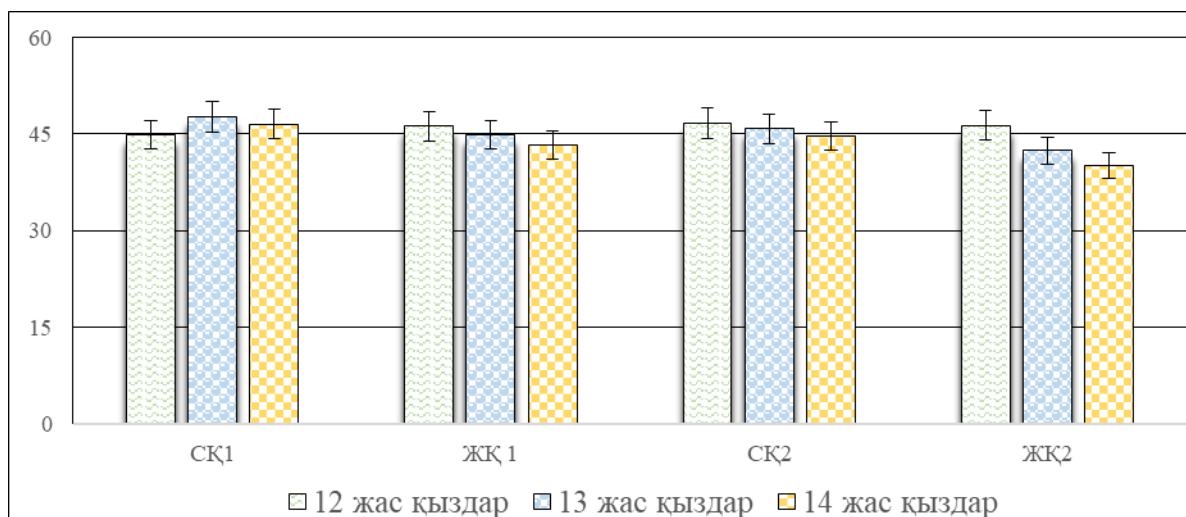
Жалпы білім беру мектептерінде білім алатын 12-14 жас аралығындағы ұлдардың сабақ кезіндегі мазасыздық деңгейінің мәнін анықтай келе біз алаңдаушылықтың жоғары көрсеткішін көрдік (1-сурет).

Мектеп оқушылары алаңдаушылық (ситуативті қобалжу) жағдайы бойынша бөлімді жиынтық бағалау кезінде 14 жастағы ұлдар ең жоғары 48,2 нәтижелерін көрсетті, 13 жастағы ұлдар жоғары 47,8 нәтижелерін көрсетті, ал 12 жастағы ұлдарда орташа 39,8 мәні байқалды. Жеке қобалжу мәндерінде аса өзгеріс байқалмады, көрсеткіш мәндері 12 жастағы ұлдар 46,4 13 жастағы ұлдар 44,3 ал 12 жастағы ұлдарда 39,7. СҚ2- көрсеткіш мәндері жас бойынша үлкен айырмашылық көрсетпеді. ЖҚ2 12 жастағы ұлдар көрсеткіш мәндері 13 жастағы ұлдарға қарағанда 2,9 баллдық мәнге үлкен болды.

Қыз балалар бойынша алаңдаушылық (ситуативті қобалжу) жағдайы бойынша бөлімді жиынтық бағалау кезінде 13 жастағы қыздар ең жоғары 47,6 нәтижелерін көрсетті, ал 14 жастағы қыздар жоғары 46,5 нәтижелерін көрсетті, 12 жастағы қыздарда 44,8 мәні байқалды. Жеке қобалжу мәндерінде аса өзгеріс байқалмады, көрсеткіш мәндері 12 жастағы қыздар 46,2, 13 жастағы қыздар 44,8, ал 14 жастағы қыздарда 43,3. СҚ2- көрсеткіш мәндері жас бойынша үлкен айырмашылық көрсетпеді. ЖҚ2 12 жастағы қыздардың көрсеткіш мәндері 14 жастағы қыздарға қарағанда 6,2 баллдық мәнге үлкен болды.

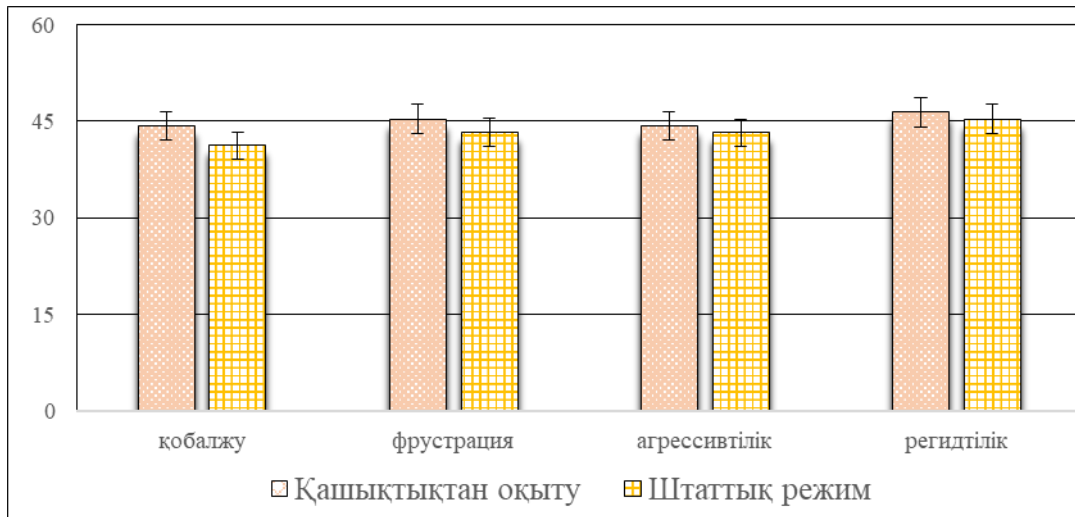

1-сурет – Штаттық және қашықтықтан оқыту кезіндегі 12, 13, 14 жастағы ұлдардың мазасыздану деңгейінің мәндері.
Абсцисса өсі: СҚ-ситуативті қобалжу, ЖҚ-жеке қобалжу;
ординат өсі: мазасыздық шкаласы ($p \leq 0,05$.)

2-сурет – Штаттық және қашықтықтан оқыту кезіндегі 12, 13, 14 жастағы қыздардың мазасыздану деңгейінің мәндері.
Абсцисса өсі: СҚ-ситуативті қобалжу, ЖҚ-жеке қобалжу;
ординат өсі: мазасыздық шкаласы ($p \leq 0,05$.)

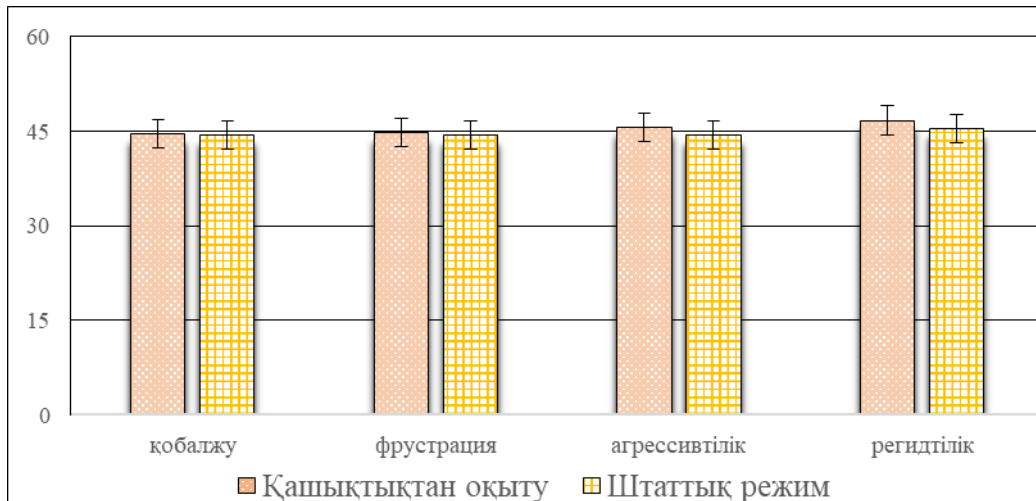
Жалпы білім беретін мектептің 12 жастағы қыздардың қобалжуды, фрустрацияны, агрессивтілікті және регидтілікті бағалауы орташа көрсеткіштегі мәндерге ие (3-сурет). 12 жастағы қыздардағы мазасыздық, фрустрация, агрессивтілік көрсеткіштерінің өзіндік бағалау көрсеткіштерін салыстыру кезінде мазасыздық мәндері қашықтықтан оқытуда және штаттық режим кезінде орташа мәнді көрсетті. Бірақ регидтілікті бағалау нәтижелері басқа көрсеткіштермен салыстырғанда қашықтықтан оқытуда жоғары нәтижені көрсетті.

3-сурет – 12 жастағы қыздардың қобалжуды, фрустрацияны, агрессивтілікті және регидтілікті өзіндік бағалауы.

Абцисс өсі: қобалжуды, фрустрацияны, агрессивтілікті және регидтілікті өзіндік бағалауы; ординат өсі: мазасыздық шкаласы ($p \leq 0,06$).

Жалпы білім беретін мектептің 13 жастағы қыздардың қобалжуды, фрустрацияны, агрессивтілікті және регидтілікті бағалауы орташа көрсеткіштегі мәндерге ие (4-сурет). 13 жастағы қыздардағы мазасыздық, фрустрацияның өзіндік бағалау көрсеткіштерін салыстыру кезінде мазасыздық мәндері қашықтықтан оқытуда және штаттық режим кезінде орташа мәндерді көрсетті.

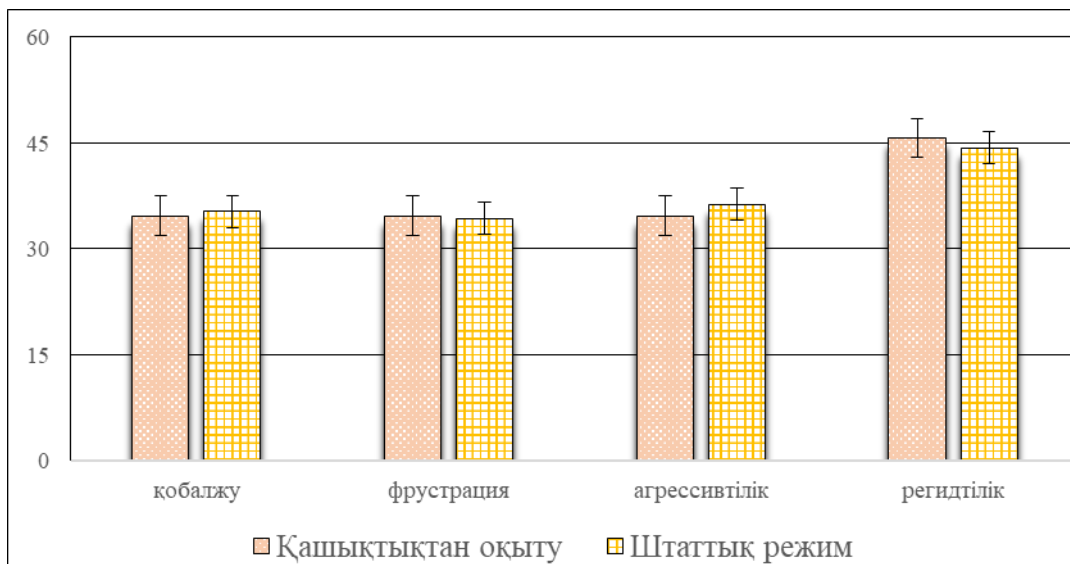
4-сурет – 13 жастағы қыздардың қобалжуды, фрустрацияны, агрессивтілікті және регидтілікті өзіндік бағалауы.

Абцисс өсі: қобалжуды, фрустрацияны, агрессивтілікті және регидтілікті өзіндік бағалауы; ординат өсі: мазасыздық шкаласы ($p \leq 0,06$).

Ал агрессивтілікті және регидтілікті өзіндік бағалау нәтижелері қашықтықтан оқытуда жоғары нәтижені 45,6 және 46,7 мәндерін көрсетті. Регидтілік мәні екі жағдайда да жоғары деңгейді көрсетті.

Жалпы білім беретін мектептің 14 жастағы қыздардың қобалжуды, фрустрацияны, агрессивтілікті және регидтілікті бағалауы орташа

көрсеткіштегі мәндерге ие (5-сурет). 14 жастағы қыздардағы мазасыздық, фрустрация, агрессивтілік және регидтілік көрсеткіштерінің өзіндік бағалау нәтижелерін салыстыру кезінде мазасыздық мәндері қашықтықтан оқытуда және штаттық режим кезінде орташа мәнді көрсетті.

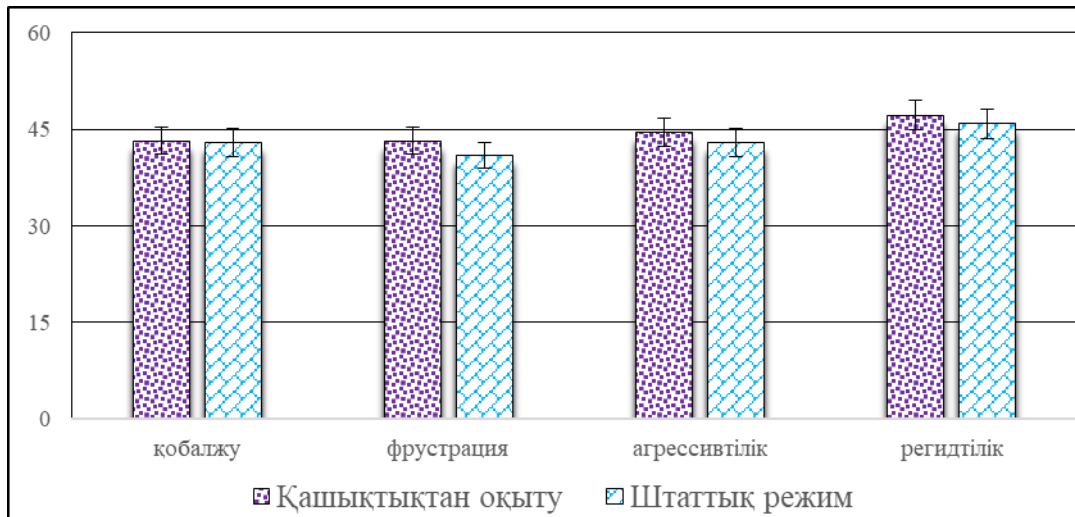

5-сурет – 14 жастағы қыздардың қобалжуды, фрустрацияны, агрессивтілікті және регидтілікті өзіндік бағалауы.

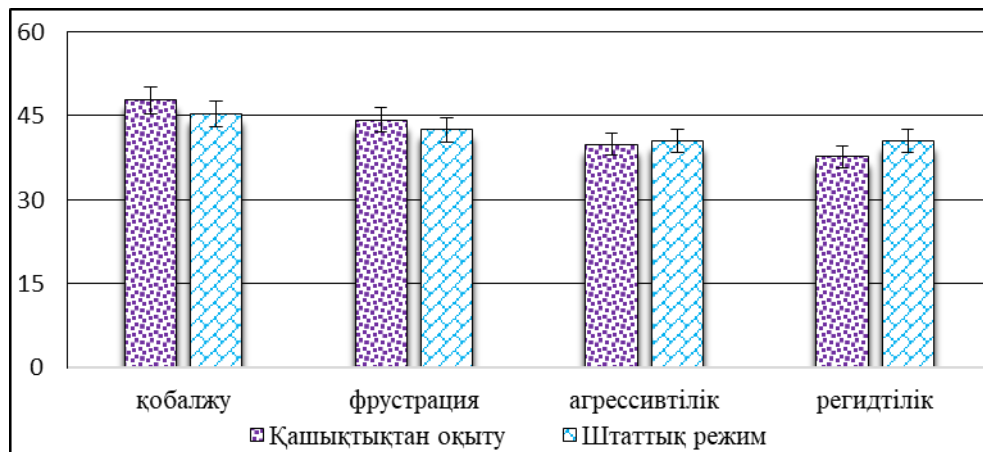
Абцисс өсі: қобалжуды, фрустрацияны, агрессивтілікті және регидтілікті өзіндік бағалауы; ординат өсі: мазасыздық шкаласы ($p \leq 0,06$).

Жалпы білім беретін мектептің 12 жастағы ұлдардың қобалжуды, фрустрацияны, агрессивтілікті және регидтілікті бағалауы орташа көрсеткіштегі мәндерге ие (6-сурет). 12 жастағы ұлдардағы мазасыздық, фрустрация, агрессивтілік көрсеткіштерінің өзіндік бағалау көрсеткіштерін салыстыру кезінде мазасыздық мәндері қашықтықтан оқытуда және штаттық режим кезінде орташа мәнді көрсетті. Бірақ регидтілікті бағалау нәтижелері басқа көрсеткіштермен салыстырғанда қашықтықтан және штаттық оқытуда жоғары нәтижені көрсетті.

Жалпы білім беретін мектептің 13 жастағы ұлдардың қобалжуды, фрустрацияны, агрессивтілікті және регидтілікті бағалауы орташа көрсеткіштегі мәндерге ие (7-сурет). 13 жастағы ұлдардағы фрустрация, агрессивтілік және регидтілік көрсеткіштерінің өзіндік бағалау көрсеткіштерін салыстыру кезінде мазасыздық мәндері қашықтықтан оқытуда және штаттық режим кезінде орташа мәнді көрсетті. Ал қобалжуды өзіндік бағалау нәтижелері басқа көрсеткіштермен салыстырғанда қашықтықтан оқытуда жоғары 47,8 мәнін көрсетті.

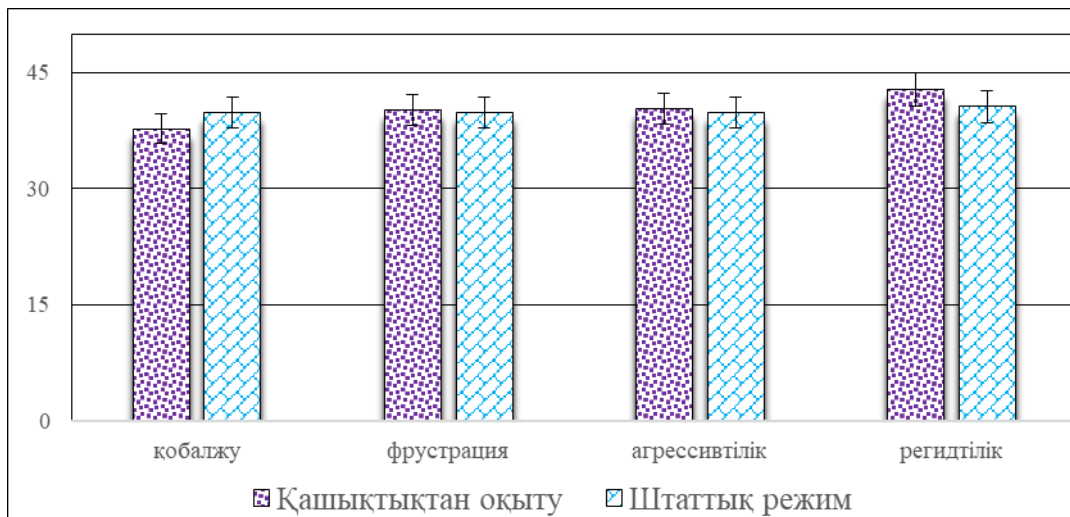

6-сурет – 12 жастағы ұлдардың қобалжуды, фрустрацияны, агрессивтілікті және регидтілікті өзіндік бағалауы. Абцисс өсі: қобалжуды, фрустрацияны, агрессивтілікті және регидтілікті өзіндік бағалауы; ординат өсі: мазасыздық шкаласы ($p \leq 0,06$).

7-сурет – 13 жастағы ұлдардың қобалжуды, фрустрацияны, агрессивтілікті және регидтілікті өзіндік бағалауы. Абцисс өсі: қобалжуды, фрустрацияны, агрессивтілікті және регидтілікті өзіндік бағалауы; ординат өсі: мазасыздық шкаласы ($p \leq 0,06$).

Жалпы білім беретін мектептің 14 жастағы ұлдардың қобалжуды, фрустрацияны, агрессивтілікті және регидтілікті бағалауы орташа көрсеткіштегі мәндерге ие (8-сурет). 14 жастағы ұлдардағы қобалжу, фрустрация, агрессивтілік және регидтілікті өзіндік бағалау көрсеткіштерін салыстыру кезінде мазасыздық мәндері қашықтықтан оқытуда және штаттық режим кезінде орташа мәнді көрсетті.

8-сурет – 14 жастағы ұлдардың қобалжуды, фрустрацияны, агрессивтілікті және регидтілікті өзіндік бағалауы.

Абцисс өсі: қобалжуды, фрустрацияны, агрессивтілікті және регидтілікті өзіндік бағалауы; ординат өсі: мазасыздық шкаласы ($p \leq 0,06$).

Мазасыздану жағдай ретінде (ситуативті қобалжу, реактивті мазасыздану, мазасыздану) субъективті мазасызданатын эмоциялармен сипатталады: динамикалық кернеу, мазасыздану, алаңдаушылық, ашушандық. Бұл жағдай стресстік жағдайға эмоциялық реакция ретінде пайда болады (адамның нақты тапсырманың талаптарын немесе серіктестің күткендерін жеңе алмауы, жағымсыз бағалау немесе агрессивті реакциядан қорқу, өзіне қолайсыз қарым-қатынасты қабылдау) және әр түрлі қарқындылықпен ерекшеленеді [14].

12-14 жастағы білім алушылар үшін сабақ барысында қашықтықтан оқыту шаршау мен созылмалы күйзелістің қалыптасуына әкеледі, сонымен қатар оқушылардың ұзақ уақыт бойы қозғалыссыз қалуына жағдай жасайды. Қашықтан оқытуға көшу оқушылардың психикалық денсаулығына үлкен қауіп төндіруі мүмкін. Бұл жас ұрпақтың денсаулығы мен физикалық дамуына әсер етеді. Негізгі проблемалар - алаңдаушылық, қатарластарымен қарым-қатынастың болмауы және стрессті басқару қабілетінің шектелуі. Үй тапсырмасын орындаудың жалпы ұзақтығы артты, бұл физикалық белсенділіктің төмендеуіне әсер етеді.

1-кестеде дәстүрлі және қашықтықтан оқыту форматында оқитын 12-14 жастағы оқушылардың жүрек-қан тамыр көрсеткіштері бойынша салыстырмалы зерттеулердің нәтижелері келтірілген. Дәстүрлі оқытумен салыстырғанда қашықтықтан оқыту балалардың жүрек-қан тамырларының жұмысына әсер еткені сөзсіз.

Кестеде көрсетілгендей, қашықтықтан білім алатын 12 жастағы ұлдардың диастола көрсеткіштері дәстүрлі білім алатын 12 жас ұлдармен салыстырғанда 20% жоғары болды. Ал 12 жас қыздардың диастола көрсеткіштері 12 % жоғары болды.

Қашықтықтан және дәстүрлі білім алатын 13 жастағы ұлдардың диастола және систола көрсеткіштерінде айтарлықтай өзгерістер жоқ, ал қашықтықтан білім алатын ұлдардың жүрек қағысы дәстүрлі оқитын оқушыларға қарағанда 5% артық. Қашықтықтан білім алатын 14 жастағы ұлдардың диастола көрсеткіштері дәстүрлі білім алатын 14 жас ұлдармен салыстырғанда 5% жоғары болды. Ал 14 жас қыздардың систола көрсеткіштері 16 % жоғары болды.

ЖҚ және ТҚ көрсеткіштері көп жағдайда сәйкес келмейді. Себебі қобалжу жеке айырмашылықтардың жетекші параметрлерінің бірі болып табылатындықтан, соның негізінде фрустривтілік, агрессивтілік және регидтіліктің көрінуі қалыптасады [10].

1-кесте – Қашықтықтан және дәстүрлі оқыту кезіндегі 12-14 жастағы қыздар мен ұлдардың жүрек-қан тамырлары жүйесінің көрсеткіштері ($P \leq 0,05$.)

Жынысы, жасы	Систолалық қан қысымы, мм. сын. бағ.	Диастолалық қан қысымы, мм. сын. бағ.	Жүрек соғу жиілігі, соққы/мин
Қашықтықтан оқыту			
12 жас қыздар	115,4 ± 4,5	77,8 ± 3,6	90,6 ± 4,83
13 жас қыздар	106,3 ± 6,4	68,8 ± 3,5	81,8 ± 4,5
14 жас қыздар	110,9 ± 6,6	71,2 ± 3,3	78,2 ± 4,5
12 жас ұлдар	115,5 ± 4,5	75,5 ± 3,4	97,8 ± 5,1
13 жас ұлдар	102, 3 ± 6,3	66,7 ± 3,4	90,1 ± 4,7
14 жас ұлдар	113,4 ± 7,1	83,3 ± 3,9	91,9 ± 4,4
Дәстүрлі оқыту			
12 жас қыздар	105,2 ± 5,8	65,7 ± 3,6	90,5 ± 5,1
13 жас қыздар	101,9 ± 9,4	65,9 ± 3,7	78,2 ± 4,5
14 жас қыздар	94,9 ± 6,5	68,2 ± 3,5	76,7 ± 4,2
12 жас ұлдар	98,4 ± 4,6	55,2 ± 3,3	83,7 ± 4,1
13 жас ұлдар	101,9 ± 9,4	68,2 ± 4,4	85,2 ± 4,7
14 жас ұлдар	106,6 ± 7,4	78,3 ± 3,9	83,7 ± 4,5

Фрустрация психологиялық күйзеліске ұшыраудың түрі ретінде адамның объективті орын алған немесе ойластырылған сәтсіздіктің бастан кешуінің жағдайы болып табылады. Өмірлік қиындықтардың объективті немесе субъективті еңсерілмеуі теріс эмоциялар мен жеке тұлғаға дейін көтерілетін мазасыздықтың жоғарылауын тудырады - (ТҚ2) [11].

Жеке басқыншылық агрессивті мінез-құлыққа, атап айтқанда, субъектінің өзіне бағытталған мінез-құлыққа (өзіне-өзі қол жұмсауға,

суицидтік қылық-әрекеттік жағдайларда) дайындық ретінде қалыптасуы мүмкін. Фрустрация жағдайын еңсеру адам өмірінің қолайсыз жағдайларына төзімділігін (фрустрациялық төзімділігін) олардың бара бар түсінуі негізінде арттыруды талап етеді. Бұл ұғыну адамның оның әлеуметтік бейімделуінің мазмұнын, қақтығыстар мен проблемаларды шешудің мүмкін жолдарын қайта құруды көздейді. Мінез-құлықты қайта ойлауға және оны қайта құруға салыстырмалы қабілетсіздігі, тәуелділік және пайда болған дәрменсіздік күйінен шығу қиындығы жеке адамның ригидтілігінен көрінеді. 12-14 жастағы қыздардың қобалжуды, фрустрацияны, агрессивтілікті және регидтілікті бағалау. Тест әр топ үшін тиісті мәндермен 5 критерияны көрсетеді. Оқушылардың барлық көрсеткіштері бөлімдік жиынтық бағалау кезінде, орташа мәндерді көрсетті. Ал ситуативтік қобалжу көрсеткіші жоғарғы мәнге ие болды. Бұл олардың жаңа психологиялық талаптарға сәйкес бейімделіп өзгеруге дайын болмауынан [12].

Мазасыздық көрсеткішіне сәйкес, жеке адамның сапасы сияқты фрустрация деңгейлер мен басқа да көрсеткіштер жоғарылайды, адам үшін маңызды қандай да бір қажеттілікті қанағаттандыру мүмкін еместігінен, көңіл-күйі оның мүмкіндіктерімен сәйкес келмейді. Агрессивтілік – өз мақсаттарына қол жеткізу үшін зорлық-зомбылық әдістерін пайдалануды таңдауда көрсетілген жеке тұлғаның қасиеті. Регидтілік – жағдай талаптарына сәйкес қызмет бағдарламасын түзетуге қабілетсіздігі. Когнитивті, аффективті және мотивациялық болып бөлінеді. Психофизиология мен физиологияда регидтілік – жүйке орталықтары тонусының өзгеруіне байланысты бұлшықеттердің күшті және ұзақ қысқару жағдайы. Қобалжу, фрустрация, агрессивтілік және регидтілік деңгейлерін анықтауға арналған Айзенк сынағы бойынша деректер төменде көрсетілген [13].

Қорытынды

Алматы облысы Қарасай ауданы А.С. Макаренко атындағы орта мектебінде білім алатын 12-14 жас аралығындағы 60 оқушы тексерілді. Барлық топтарда оқитын жасөспірімдер организмінің морфо-функциялық жай күйін сандық бағалау бойынша зерттеулермен қатар кардио-респираторлық жүйенің функциялық қорын зерттеу өткізілді. Қашықтықтан және дәстүрлі форматта оқитын 12-14 жастағы оқушыларды зерттеу нәтижесінде психофизиологиялық көрсеткіштердің сипаттамаларында айырмашылықтар анықталды. Оқшаулау кезеңінде оқушылардың мазасыздану және агрессивтілік деңгейінің көрсеткіштері жоғарылады. Қашықтықтан оқыту форматында оқитын ұлдарға қарағанда дәстүрлі форматта оқитын ұлдардың алаңдаушылық көрсеткіштері жақсы екені анықталды. Бір жастағы қыздарда жеке және ситуациялық алаңдаушылық құндылықтары арасындағы айырмашылық шамалы болып шықты. 12-14 жастағы қыздардың мазасыздану деңгейін зерттеу нәтижелері де ситуациялық және жеке мазасыздану көрсеткіштерінің жоғарылауын анықтады.

Жалпы білім беретін мектеп оқушыларының жүрек-қантамыр жүйесінің көрсеткіштерін қашықтықтан және дәстүрлі оқыту арқылы зерттеу барысында оқушылардың жүрек-қантамыр жүйесі көрсеткіштерінің реттеуші сипатта болғаны анықталды. 12 және 14 жастағы ұлдар мен қыздарда систолалық және диастолалық қан қысымының, сондай-ақ жүрек соғу жиілігінің жоғарылау үрдісі байқалды, бұл денсаулық жағдайына стресстік фактор ретінде қашықтықтан оқытудың әсерін көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Касьянова Ю.А., Бекенева Л.В. Определение влияния компьютерной зависимости на формирование тревожно-депрессивных расстройств у школьников // Вестник Северо-восточного федерального университета им. М.К. Амосова. Серия: Медицинские науки. 2019, 4 (17) 26-31.
2. Селье Г. Когда стресс не приносит горя // Психофизиология: Учебник для вузов / Под ред. Ю. И. Александрова. М., 2006, 331 с.
3. Бодров В.А. // Психологический стресс: развитие и преодоление»: // ПЕР СЭ; М., 2006 56 с.
4. Гарбузов В.И., Фесенко Ю.А. Детская и подростковая психотерапия: Неврозы у детей. М., 2020 216 с.
5. Каневской В.М. К вопросу о создании обучающих тестовых систем по учебным дисциплинам образовательного стандарта. М., 2003, С. 163-164.
6. Исаев Д.Н. Эмоциональный стресс, психосоматические и сомато-психические расстройства у детей. Минск, 2005, 400 с.
7. Надежкина Е.Ю., Мужиченко М.В., Филимонова О.С. Уровень тревожности и адаптационные возможности сердечно-сосудистой системы студентов в период экзаменационного стресса // «Современные концепции научных исследований»: журнал «Евразийский союз ученых (ЕСУ)» по итогам XII Международной научно-практической конференции, М., 2015. Т. 7, № 3 (12), С. 44-46.
8. Умрюхин Е.А., Джебраилова Т.Д., Коробейникова И.И., Климина Н.В., Новикова Л.П. Энергообмен и спектральные характеристики ЭЭГ у студентов с различной степенью нейротизма и тревожности в ситуации экзаменационного стресса // Физиология человека. М., 2002, Т. 28, № 2, с. 49-54.
9. Леонидова Г.В., Валиахметов Р.М., Баймурзина Г.Р., Бабич Л.В. Проблемы и перспективы дистанционного обучения в оценках учителей и родителей обучающихся. Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз. 2020, № 13(4), с. 202-219.
10. Garcia R. Neurobiology of fear and specific phobias. Learn. Mem. // 2017, 24(9): 462-471.

11. Соколов Г.А. Особенности психоэмоциональных состояний студента при дистанционной форме обучения. Современное образование. 2014, № 1, с. 1-13.

12. Находкин В.В., Кривошапкина Ю.Г. Исследование уровня школьной тревожности и способы ее коррекции. Азимут научных исследований: педагогика и психология. 2020; № 9 (3(32)), с. 350–352.

13. Пахалкова А.Н. Эмоциональное благополучие как компонент безопасной образовательной среды. Психолог.2015; № 1, с. 44–65.

14. Zorn J.V., Schür R.R., Boks M.P., Kahn R.S., Joëls M., Vinkers C.H. Cortisol stress reactivity across psychiatric disorders: A systematic review and meta-analysis. *Psycho-neuroendocrinology*. 2017, № 77, p. 25–36.

15. Леонидова Г.В., Валиахметов Р.М., Баймурзина Г.Р., Бабич Л.В. Проблемы и перспективы дистанционного обучения в оценках учителей и родителей обучающихся. Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз. 2020; 13(4): 202–219.

References:

1. Kasyanova Yu.A. Bekeneva L.V. Defining the impact of computer dependence on the formation of anxiety-depressive disorders in schoolchildren // *Bulletin of the North-Eastern Federal University. M.K. Ammosova. Series: Medical Sciences*. 2019, 4 (17) 26-31.

2. Селье Г. When stress does not bring grief. *Psychophysiology: Textbook for universities / Ed. Yu. И. Alexandrova. M., 2006, 331 p.*

3. Bodrov V.A. Psychological stress: development and overcoming»: PER SE; M., 2006, 56 p.

4. Garbuzov V.I., Fesenko Y.A. Child and adolescent psychotherapy: Neuroses in children. M., 2020, 216 p.

5. Каневской В.М. To the question of creation of educational test systems on educational disciplines of educational standard. M., 2003, С. 163-164.

6. Isaev D. H. Emotional stress, psychosomatic and somatopsychic disorders in children. Minsk, 2005, 400 с.

7. Nadezhkina E. Yu., Muzhichenko M. V., Filimonova O. C. The level of anxiety and adaptive capabilities of the cardiovascular system of students during the period of examination stress // "Modern concepts of scientific research": the journal "Eurasian Union of Scholars (ESU)" at the end of 2015 7, № 3 (12), p. 44-46.

8. Umryukhin E.A., Dzhebrailova T.D., Korobeynikova I.I., Klimina N.V., Novikova L.P. Energy exchange and spectral characteristics of EEG in students with different degrees of neuroticism and anxiety in the situation of examination stress // *Human physiology. M., 2002, Vol. 28, № 2, p. 49-54.*

9. Leonidova G.V., Valiahmetov R.M., Baimurzina G.R., Babich L.V. Problems and prospects of distance learning in the assessment of teachers

and parents of students. Economic and social changes: facts, trends, forecast. 2020, 13 (4), 202-219.

10. Garcia R. Neurobiology of fear and specific phobias. Learn. Mem. // 2017, 24 (9): 462-471.

11. Sokolov G.A. Features of psycho-emotional state of the student in the form of distance learning. Modern education. 2014, № 1, 1-13.

12. Nakhodkin V.V., Krivoschapkina Yu.G. Research level of school anxiety and methods of its correction. Azimuth of scientific research: pedagogy and psychology. 2020; 9 (3 (32)): 350–352.

13. Pahalkova A.N. Emotional well-being as a component of a safe educational environment. Psychologist. 2015; 1: 44–65.

14. Zorn J.V., Schür R.R., Boxing M.P., Kahn R.S., Joëls M., Vinkers C.H. Cortisol stress reactivity across psychiatric disorders: A systematic review and meta-analysis. Psycho-neuroendocrinology. 2017; 77: 25–36.

15. Leonidova G.V., Valiahmetov R.M., Baimurzina G.R., Babich L.V. Problems and prospects of distance learning in the assessment of teachers and parents of students. Economic and social changes: facts, trends, forecast. 2020; 13 (4): 202–219.

4.2. Экологические инновации при переходе к «зеленой экономике» в Республике Казахстан и перспективы их развития

Лаззат Адебовна Сейтмагзимова

кандидат технических наук, старший преподаватель кафедры
«Экология», ЮКУ им. М. Ауэзова (г. Шымкент, Казахстан)

Айгуль Жаксыбековна Дайрабаева

старший преподаватель кафедры «Экология»,
ЮКУ им. М. Ауэзова (г. Шымкент, Казахстан)

Айшолпан Сланбеккызы Укибай,

преподаватель кафедры «Экология»,
ЮКУ им. М. Ауэзова (г. Шымкент, Казахстан)

Алтай Адепович Сейтмагзимов

кандидат технических наук, старший научный сотрудник ИРЛИП,
Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова
(г. Шымкент, Казахстан)

Согласно стратегии «Казахстан-2050» [1] государство предусматривает реализацию долгосрочных программ, нацеленных на развитие и вхождение в тридцатку наиболее развитых стран мира. Приоритетное направление в достижении этих целей отдается внедрению инноваций во многих отраслях экономики. Для достижения экологической безопасности и выполнения программы перехода к «зеленой» экономике особое значение придается разработке и внедрению новых

идей, направленных на развитие ресурсосберегающих технологий, вторичного использования отходов, сведения к минимуму воздействия антропогенных факторов на окружающую среду.

Переход к «зеленой» экономике согласно принятой международной декларации в Рио-де-Жанейро в 2012 году «Будущее, которое мы хотим» [2] и подписанной Казахстаном тесно взаимосвязан в совокупности с устойчивым экологическим и социально-демографическим развитием.

«Зеленая экономика» подразумевает, прежде всего, экономику с высоким уровнем качества жизни населения, рациональной и бережной эксплуатацией природных ресурсов для удовлетворения нужд сегодняшнего и последующих поколений.

Для Казахстана, с существующей традиционной индустриальной экономикой построение «зеленой экономики» [3] означает, прежде всего, значительную и поэтапную диверсификацию добывающей и перерабатывающей отраслей промышленности, повышение экологической эффективности использования природных ресурсов и самое главное – вложения значительных инвестиций в достижение намеченных программ.

Реализация программы развития «зеленой экономики» тесно взаимосвязана с внедрением новых технологий, обладающих высокой эко-эффективностью и широким внедрением инноваций в этой сфере.

Анализ статистических данных [4] показал, что за последние пять лет значительно возросли затраты на охрану окружающей среды.

Таблица 1. Общие затраты на охрану окружающей среды по видам природоохранной деятельности (млн. тенге)

	2015	2016	2017	2018	2019
Всего в РК	257 533,3	196 142,5	262 407,2	302 177, 0	420 392 ,1

За пять лет общие затраты на охрану окружающей среды выросли на 63% и достигли в 2019 году 420,4 млрд. тенге. Текущие затраты выросли на 27% и достигли в 2019 году 221,7 млрд тенге. Распределение текущих затрат по видам природоохранной деятельности сложилось следующим образом:

- на охрану атмосферного воздуха и климата – 33,6%;
- на управление очисткой сточных вод – 25,2%;
- на управление обращением отходов – 29,9%;
- на защиту и восстановление почвы, подземных вод и поверхностных водных источников – 6,2%;
- на борьбу с шумом и вибрацией – 0,02%;
- на защиту биоразнообразия ландшафтов – 0,9%;
- на защиту от радиационного воздействия – 0,4%;
- на научные исследования и разработки в области охраны окружающей среды (НИОКР) – 1,9%;

- на другие виды деятельности по охране окружающей среды – 1,9%.

Основная доля затрат приходится на охрану атмосферного воздуха, очистку сточных вод и твердые отходы. Затраты на НИОКР составили 4,1 млрд. тенге.

Инвестиции в охрану окружающей среды возросли с 82 883,2 млн. тенге в 2015 году до 198 721,6 млн. тенге в 2019 году (увеличение объемов инвестиций составило на 240%.) В разрезе регионов за пять лет картина значительно менялась и в 2019 году больше всего инвестиций отмечено в Жамбылской (24,1%), Кызылординской (16%), Актюбинской (14,7%), Акмолинской (9,5%) и Туркестанской областях (9,5%).

При этом увеличилась доля инвестиций на направления природоохранной деятельности, имеющие отношение к "зеленой экономике". Если в 2015 году она составляла 20,5%, то в 2019 году доля затрат возросла до 81,9% и составила 162 722,5 млн. тенге. Все инвестиции (99,8%) были затрачены на *возобновляемые источники энергии* и около 0,2% на энергосберегающие технологии и повышение их энергоэффективности, а также на снижение выбросов парниковых газов. В разрезе регионов больше всего инвестировались Жамбылская, Кызылординская и Актюбинская области.

Доля внешних инвестиций составила 70,4%, внутренней – 29,6% от общего объема инвестиций. Основная часть инвестиций – 86,8% направлена в промышленность.

В таблице 2 представлены сведения по инвестициям в «зеленой экономике» в Республике Казахстан в 2019 году.

Таблица 2. Инвестиции, направленные на «зеленую экономику» в 2019 г.

Инвестиции	тыс. тенге
Всего инвестиции в Республике Казахстан	163 082 767
в том числе:	
инвестиции в возобновляемые источники энергии	162 448 828
инвестиции в энергосберегающие технологии и повышение энергоэффективности	234 749
инвестиции, направленные на снижение выбросов парниковых газов	399 190

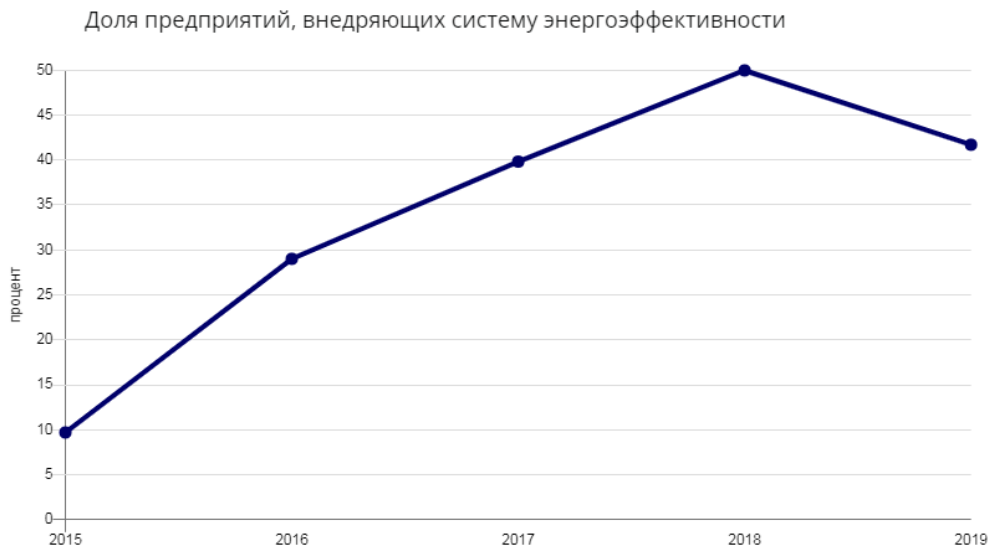

Рис 1. Доля предприятий РК, внедряющих систему энергоэффективности за 2015–2019 годы.

Доля использования возобновляемых источников энергии (ВИЭ) по официальным данным в 2019 году она составила 1,6% в общем объеме производства электроэнергии. Согласно принятой в 2013 году в РК правительством концепции о переходе к зеленой экономике и утвержденным целевым показателям, доля альтернативных источников энергии к 2020 году должна составить 3,15%, в 2030 году – 30%.

По данным Министерства энергетики РК, в 2019 году введен в эксплуатацию 21 новый объект ВИЭ. В их числе солнечные электростанции в Алматинской (ТОО «Eneverse Kunkuat»), Карагандинской областях (ТОО «КазСолар 50»), «ветряки» в Атырауской (ТОО «ВетроЭнереТехнологии») и в Мангистауской областях (ТОО «СП «КТ Редкометальная компания»). В декабре 2019 года общее количество станций, относящихся к зеленой энергетике, было равно 90. Суммарная мощность - 1050 МВт.[5]

Основные показатели по ВИЭ в РК представлены в таблице 3.

Таблица 3. Основные показатели деятельности ВИЭ на 1 января 2020 года

	Кол-во объектов	Установленная мощность, МВт	Выработка, млн. кВт·ч.
Ветровые электростанции	19	283,8	717,4
Гидроэлектростанции	37	222,2	1 105,3
Солнечные электростанции	31	541,7	563,14
Электростанции на биогазе	3	2,42	14,9
Итого по всем объектам ВИЭ	90	1 050,12	2 400,74

Отчет министерства за девять месяцев 2020 года показывает, что цель почти достигнута. По итогам сентября 2020-го объем вырабатываемой казахстанскими ВИЭ энергии равен 3,05%. Из них

самые большие установленные мощности имеют солнечные электростанции [5]

Количество объектов ВИЭ в 2020 году должно было увеличиться до 108, суммарная мощность – до 1 655 МВт. Правительство страны намерено увеличить данный показатель до 50% к 2050 году.

По данным Агентства по статистике РК доля работ, выполненных в «зеленом» строительстве в 2019 году составила 0,3% ..

Доля экологически чистой продукции в общем объеме производства, составила в 2019 году 0,2% В денежном эквиваленте доля экологически чистой продукции составила 52674,4 млн тенге.

В сельском хозяйстве РК валовый сбор продукции органического растениеводства в 2019 году составил 1 439 288,1 центнеров, в том числе:

- пшеница – 1 058 733,0 центнера;
- сорго (дзугара), просо, гречиха, тритикале, смесь колосовых культур – 379 755,1 центнеров;
- овощи, бобовые сушеные – 800,0 центнеров.

Количество масличных культур, выращенных в рамках органического растениеводства, составило 5 735,6 центнеров.

Доля продукции органического растениеводства от валового сбора продукции растениеводства составил 0,8%, что близко к общемировым показателям в этой части земледелия, составляющего 1,4%.

Работы по лесовосстановлению в 2019 году проведены на 63,90 тыс. га, в том числе посадка и посев леса – на 57,1 тыс. га.

В 2019 году по данным Национального центра государственной научно-технической экспертизы Министерства образования и науки РК выделены средства на реализацию 41 научных и научно-технических проектов по «зеленой экономике» в сумме 1 286 137,8 тысяч тенге. Стоит отметить, что финансирование научных и научно-технических проектов, утвержденных Национальными научными советами ежегодно будет увеличиваться, что стимулирует внедрение экологических инноваций.

В таблице 4 представлены статистические данные по экологическим инновациям на предприятиях Республики Казахстан и уровню активности в области экологических инноваций.

Таблица 4. Количество предприятий, имеющих экологические инновации

	2015	2016	2017	2018	2019
Количество предприятий, имеющих экологические инновации, единиц	338	312	213	84	72
Уровень активности в области экологических инноваций, %	1,1	1,0	0,7	0,3	0,3
Доля экологических инноваций в общем количестве инноваций, %	13,1	10,8	7,2	2,6	2,2

Значительно снизилось количество предприятий, имеющих экологические инновации. За пять лет число таких предприятий снизилось с 338 до 72, или в 4,7 раза! Доля экологических инноваций в общем объеме инноваций также снизилась почти в 6 раз и составила в 2019 году лишь 2,2%.

В таблице 5 показано распределение экологических инноваций по типам. В продуктовых инновациях отмечено снижение за последние пять лет в 6,7 раза, в процессных инновациях в 3,35 раза, маркетинговых инновациях в 16,5 раз, организационных инновациях в 16 раз.

Таблица 5. Количество экологических инноваций по типам инноваций (единиц)

	2015	2016	2017	2018	2019
Продуктовые инновации	168	103	89	33	25
Процессные инновации	181	154	108	48	54
Маркетинговые инновации	33	23	12		2
Организационные инновации	64	104	43	18	4

Возможно, улучшение в экологических инновациях будет наблюдаться в предстоящее десятилетие. Принятый Казахстаном Экологический Кодекс в январе 2021 года ставит целью развивать и внедрять «зеленые» техники и технологии. Для этого в ближайшее время будут выпущены справочники наилучших доступных техник (НДТ). Наилучшие техники и технологии оказывают наименьшее воздействие на окружающую среду и при этом позволяют значительно улучшить показатели ресурсов и энергосбережения, защиты окружающей среды. Промышленные предприятия в своей деятельности должны соответствовать этим показателям. Это новый инновационный путь развития промышленности, который ставит задачу ее модернизации и поиска путей совершенствования технологий и достижения наилучших экологических показателей предприятий.

Конечно, этап достижения НДТ – процесс долгий и поэтапный. Разработчики справочников НДТ утверждают [6], что предприятия будут внедрять НДТ в соответствии с программой экологической эффективности в течение 10 лет. В этот период они будут освобождены от платы за эмиссии, и эти средства должны направляться на внедрение НДТ. В случае, если предприятия не переходят на НДТ, ставки платы за эмиссии будут расти: с 2025 года они вырастут в 2 раза, с 2028-го – в 4 раза и с 2031-го – в 8 раз. В Республике Казахстан на первом этапе планируется переход на НДТ крупнейших предприятий нефтегазовой, химической горно-металлургической, и электроэнергетической отраслей, на долю которых приходится 80% объемов загрязнения.

Решение внедрения НДТ основано на опыте европейских стран, где достигнуто значительное снижение выбросов загрязняющих

веществ. Достижение показателей НДТ станет основным двигателем в ускорении внедрения экологических инноваций и значительно снизит негативное воздействие промышленных предприятий на окружающую среду.

Таким образом, можно резюмировать следующее:

1. В Республике Казахстан ведется активная работа по улучшению состояния окружающей среды. Затраты на охрану окружающей среды неуклонно растут и имеют приоритетную задачу.

2. Увеличилась доля инвестиций в "зеленую экономику". В 2019 году доля затрат возросла на 81,9% и составила 162 722,5 млн тенге. Все инвестиции (99,8%) были затрачены на *возобновляемые источники энергии* и около 0,2% на энергосберегающие технологии, повышение их энергоэффективности, а также на снижение выбросов парниковых газов.

3. В ближайшее десятилетие ожидается значительная диверсификация промышленных предприятий и внедрение новых техник и технологий для достижения наилучших экологических показателей, соответствующих регламентируемым НДТ, согласно Экологическому Кодексу Республики Казахстан.

4. Процесс перехода к достижению показателей НДТ займет не менее 10 лет и потребует немало усилий, как со стороны промышленных предприятий, так и со стороны государственных регулирующих органов, экспертов-разработчиков справочников по НДТ. Эффективность такого перехода будет во многом зависеть от их взаимодействия.

Список литературы:

1. Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства. Послание Президента Республики Казахстан - Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана, г. Астана, 14 декабря 2012 года.

2. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных наций 66/288. «Будущее, которого мы хотим», 11 сентября 2012 года.

3. О Концепции по переходу Республики Казахстан к "зеленой экономике" Указ Президента Республики Казахстан от 30 мая 2013 года № 577.

4. Статистический сборник «Охрана окружающей среды в Республике Казахстан, 2015-2019 гг. 142 стр.

5. <https://kursiv.kz/news/otraslevye-temy/2020-12/v-kazakhstane-v-22-raza-vyrosli-investicii-v-zelenuyu-energetiku>.

6. <https://www.nur.kz/society/1908652-k.akie-dostupnye-tehnologii-pomogut-v-uluchshenii-ekologii-kazahstana/>.

4.3. Түркістан облысының гидрографиясы және олардың егін шарушылығында пайдалануы

Нурбек Бақытжанұлы Муратов

PhD докторанты. Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)

Абилгазы Коптлеувич Курбаниязов

география ғылымдарының кандидаты, профессор. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан, Қазақстан)

Аннотация

Мақалада еліміздің оңтүстігіне орналасқан ірі индустриялы-аграрлы облыс – Түркістан облысының жер ресурстары қалыптасуының геологиялық-геоморфологиялық, климаттық жағдайлары, агроклиматтық аудандары бойынша гидрографиясы және олардың егін шарушылығында пайдалану ерекшеліктері қарастырылған.

Abstract

The article examines the geological and geomorphological, climatic conditions, hydrography of the formation of land resources of the Turkestan region, a large industrial and agricultural region located in the south of the country, by agroclimatic zones and features of their use in crop production.

Кіріспе

Түркістан облысы Қазақстан Республикасының оңтүстігінде орналасқан, солтүстіктен оңтүстікке 550 км және батыстан шығысқа қарай шамамен 470 км созылып жатыр (1 сурет). Аталған аймақтың геологиялық-геоморфологиялық, климаттық, гидрологиялық, топырақты-өсімдік сияқты физикалық-географиялық жағдайлардың әр алуандығы, сонымен қатар территорияның солтүстіктен оңтүстікке қарай едәуір созылып жатуы табиғи-территориялық кешендердің әр алуандығын алдын ала анықтап қойды және олардың көп жоспарлы шаруашылық пайдалануын қамтамасыз етті. Ауыл шаруашылығы жерлерінің табиғи кешендерінің жел және су эрозиясы, батпақтану мен құрғақтану, топырақтың тұздануымен қабаттасуы сияқты табиғи және антропогендік-келісілген физикалық-географиялық үрдістерге бейімі ауыл шаруашылығы, оның ішінде мақта шаруашылығы да, салаларын дамытуға үлкен ықпал етеді.

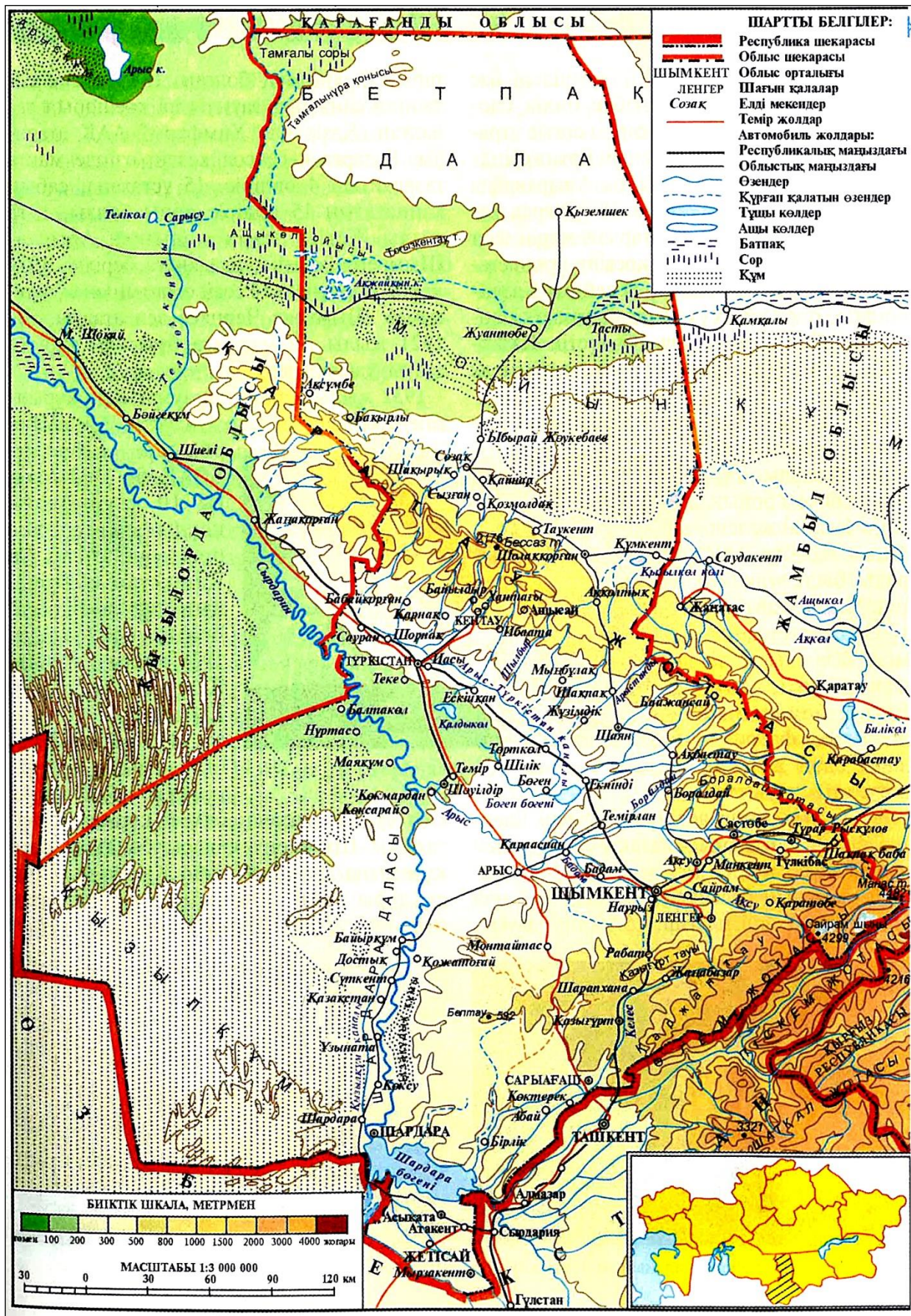
Геологиялық орта, көбіне, аэрацияның белсенді зонасы [1] жергілікті жердің экологиялық жағдайының қалыптасуындағы басты фактор болып табылады: грунт қасиеті мен оның литологиялық құрамы аумақтың құрғатушылығын, грунт суларының бағытын, шөлдің келеңсіз, не басқа түрін, топырақтың түрі мен типін, олардың қалыңдығы мен тұздық режимін анықтайды. Түркістан облысының территориясы күрделі геологиялық-геоморфологиялық құрылыммен сипатталады

және Тұран плитасының шығыс бөлігі мен Солтүстік-Тянь-Шань қатпарлы жүйесінің батыс сілемдерінің шегінде орналасқан. Құрылымдық денудациялық жазықтар Бетпақдала үстіртінің шегінде көрініс береді. Жер беті қалыптасуының барлық геологиялық кезеңінде зерттелген территория айтарлықтай өзгеруге ұшырады. Палеозойға дейінгі кезеңдегі ең көне метаморфтық құрылымдар фрагментті түрде Қаратау, Батыс Тянь-Шань тауларындағы антиклиноридің білік бөлігінің шегінде кездеседі [1].

Оңтүстік-Қазақстан аумағының геологиялық дамуының палеозой эрасында теңіздік геосинклиналдық жағдайлар басым болды [2], мұны Қаратау жоталарында, Тұран плитасы ауданындағы ордовик және кембрий кезеңдері шөгінділерінің едәуір қабаты дәлелдейді және біршама аз мөлшерде Батыс-Тянь-Шань шегінде кездеседі. Девон кезеңі климаттың едәуір құрғақтығымен, құрылықтың үлкеюімен және қуатты магмалық іс-әрекетпен ерекшеленді. Мезозой эрасында, соның ішінде таскөмір кезеңінде аталған аумаққа едәуір тектоникалық қозғалыстар тән, ал бор кезеңінде жеткілікті ылғалды климаттың басым болуына байланысты зерттеу ауданының шегінде шұбаланған саздар мен құмтастар қалыптасты.

Қазақстанды геоморфологиялық аудандастырудың сызбасына сәйкес [2]. Түркістан облысы Қаратау орта тауының орогенді белдеуіне, Солтүстік Тянь-Шаньның тау алды мен жоталар жүйесі мен Сырдария және Шу-Сарысу ойпатының аккумулятивті және денудациялық жазықтарына жатады. Аталған аудан рельефтің едәуір әр алуандығымен, гипсометриялық айырмашылықтармен сипатталады және ірі геоморфологиялық аудандар шегінде орналасады, олар: Батыс Тянь-Шаньның таулары мен тау алды жазықтары, Бетпақдала көтерілген денудациялық жазығы, Қызылқұм мен Мойынқұмның құмды массивтері және Сырдария мен Шу өзендерінің аңғарлық кешендері. Бетінің құрылысы бойынша зерттеу ауданының үлкен бөлігі жазықта орналасқан. Орталық және оңтүстік-шығыс бөлігінде таулардан тұрады. Мезозой мен кайнозойда облыстың жазық бөлігі вертикальды тербелмелі қозғалысқа ұшырады, соның нәтижесінде қатпарлы палеозой фундаментінде теңіздік және континентік шөгудің кезектесуі байқалды [3].

Облыстың солтүстігінде абсолютті көрсеткіші 200-290 м., оңтүстік-батысқа қарай төмендейді және солтүстік пен батысқа қарай шыңдардың кертпештерімен шектелген көтерілген пластты Бетпақдала үстірті орналасқан. Үстірт горизонтальды (көлбеу) шөккен құмдармен, саздармен және палеоген малтатастарымен, сонымен қатар нашар дислокацияланған саздармен, алевролиттермен және палеоген құмтастарымен, жоғарғы бор жүйесі шөгінділерімен қабатталған [3]. Беттің рельефі тегіс, кей жерде тақыр тәрізді және сорлы төмендеумен күрделендірілген.

Сурет 1 - Түркістан облысының физикалық картасы

Облыс аумағындағы құмды массивтер жеткілікті түрде кең таралып, Мойынқұм және Қызылқұм құмдарының ірі құрылымдарымен және бірқатар ұсақ құмды түзілімдермен көрсетілген. Мойынқұм құмдары Шу өзені аңғарының оңтүстігінде орналасқан және қырқалы-төбешіктер мен жазықты болып оңтүстік-шығысында абсолюттік көрсеткіші 400-430 м., ал 160-180 м. солтүстік-батысында құрайды. Мойынқұм құмдарының жер бедері үшін науалармен кезектесетін, көне аңғар болып табылатын терраса кертпештерімен сипатталады. Грунт суларын сыналану зонасындағы құмдардың шеттері бойынша көптеген көлдер таралған. Қызылқұм массиві облыстың оңтүстік-батыс бөлігіне ұштасады және негізінен қырқалы-төбешікпен (төбешіктерінің биіктігі 20-40 м.), едәуір сирек бархандық құмдармен, кей жерде тақыр тәрізді және сорлы төмендеулер мен палеозой таужыныстарымен түзілген бұйраттармен құралған. Аталған құмдардың абсолюттік көрсеткіштері 300-320 м. оңтүстікте, ал солтүстік-шығыста 190-200 м.

Түркістан облысының қиыр оңтүстігінде солтүстік-батысқа шамалы еңісті, кей жерде сорлы төмендеумен және ұшырылған құмдармен күрделенген жайпақ жазық (Тақыр дала) орналасқан. Жазықтықтың беті сазды және саздақты тасындылардың қалың қабатымен қайта жабылған, жиі тұздалған [4].

Түркістан облысының шегіндегі тауалды жерлері төбелі-жонды және жонды-толқынды рельефпен сипатталады, олар бор, палеоген-неогендік пен төрттік жүйелерінікі және едәуір деңгейде өзен аңғарларымен тілімденген лесс түріндегі саздақтардың борпылдақ шөгінділерінің қалың қабаттарынан құралған [4].

Түркістан облысы аумағындағы аңғарлық кешендердің ішінде, ең көрнекілері қабатты төрттік көне аллювийлік шөгінділермен қалыптасқан Сырдария мен Шу өзендерінің аңғарлары болып табылады [5]. Сырдария өзені қазіргі аңғарының ескі арнамен, арна алды белмен, арна аралық төмендеумен және құмды төбешікпен күрделенген, солтүстік-батысқа жалпы ылдиланған. Шу өзенінің қазіргі аңғары, өзінің төменгі атыраулық бөлігімен көрінеді, кей жерлері батпақтанған және ұсақ тармақтардан, арна алды белден, арнааралық төмендеулерден тұрады. Өзен құмға сіңіп соқыр атыраумен бітеді.

Зерттеу ауданы әр алуан палеогеографиялық жағдайлар петрографиялық құрамы мен генезисі бойынша ерекшеленетін литологиялық кешендердің бір текті еместігін және территорияның едәуір геоморфологиялық әр алуандығын алдын ала анықтады, ол өз кезегінде зерттеліп жатқан территорияның шаруашылық игерілуінде және салдар ретінде ауыл шаруашылығы жерлерінің әр түрлі бағытта дамуына септігін тигізді. Өртүрлі рельеф одан тәуелді табиғи үрдістердің көптүрлілігін анықтайды, олар: құмдардағы дефляция және аккумуляция, таулардағы беткейлік эрозия, жайпақ эрозия, ағынсыз ойпаңдарда тақыр түзілу және т.б. Жоғарыда аталған үрдістер антропогендік ықпал ету нәтижесінде едәуір күшейеді.

Климаттық факторлар, көбіне, температуралық және ылғалдық режимнің сипатын ажырату, жауын-шашын және оның таралуы, табиғи үрдістердің дамуына күшті ықпалын тигізеді. Облыстың климаты біртекті емес, ол аумақтың континент ортасында орналасуымен, орографиялық жағдайларымен түсіндіріледі.

Зерттеліп ауданының табиғи кешендері, әсіресе оның жазық бөлігінде, шұғыл континенттік, жылы және құрғақ климат жағдайында қалыптасады. Барлық территорияда орташа жылдық температура оң және солтүстікте $7,7^{\circ}\text{C}$, оңтүстікте $13,9^{\circ}\text{C}$ шамасында.

Аталған аймақтың территориясы қыста сібір антициклонының күшті батыс сілемінің ықпалында болады, яғни бұлттылық аз, төмен температуралық және жоғары желдік режиммен сипатталады. Қысы қысқа, жиі жылымықты, жұмсақ. Ең суық ай қаңтар, ауаның орташа температурасы солтүстікте $-7,8 -10,9^{\circ}\text{C}$, абсолюттік минимум $-38,0^{\circ}\text{C}$, ал оңтүстігінде $-1,0 -2,2^{\circ}\text{C}$ дейін көтеріледі [5]. Температураның едәуір айырмашылығы территорияның солтүстік бөлігі суық ауа массалары үшін ашық, осы кезде оңтүстік бөлігі (әсіресе Батыс Тянь-Шаньның тауаралық аңғарлары) тау жоталарымен қорғалған.

Қар жамылғысы өте жұқа және тұрақсыз (әсіресе оңтүстік аудандарда). Солтүстікте Бетпақдала үстірті шегінде ол 2-3 ай тұрады, ал қиыр оңтүстікте мүлде болмауы мүмкін. Қар жамылғысының орташа қалыңдығы солтүстікте 10-20 см. құрайды, тауалдында 15-25 см., тауларда 30-40см және одан жоғары.

Көктемнің ұзақтығы қысқа, температураның тез көтерілуімен ерекшеленеді және қатқақтанумен жүреді. Ауадағы соңғы көктемгі қатқақтану облыстың солтүстігінде сәуірдің үшінші онкүндігінде белгіленеді, ал оңтүстікте-наурыздың соңында. Облыста көктем ең жауынды маусым.

Жаз барлық жерде ыстық, ұзақ және мүлде құрғақ. Тұрақты антициклонды ауа райы ауаның жоғары температурасы мен ылғалдылықтың жетіспеушілігінің өсуімен сай келуі, ауа және топырақ құрғақшылығына әкеліп соғады, бұл шөлдену қаупінің едәуір алғышарты болып, топырақ-өсімдік жамылғысының бұзылуына әкеледі. Ең ыстық ай-шілде. Ауаның орташа температурасы солтүстікте $21-23^{\circ}\text{C}$, оңтүстікте $26-29^{\circ}\text{C}$ құрайды, абсолюттік максимум $41,0-47,0^{\circ}\text{C}$ (Шардара метеобекеті) жетеді. Жазда облыс аумағында аңызак, шаңды борандар байқалады, олардың саны облыстың әртүрлі аудандарында 15-тен 45-ке дейін. Жауын-шашын жазғы уақытта қысқа нөсер сипатында болады. Тауға қарай, ауа температурасы төмендейді, ылғалдылық жоғарылайды және Түркістан облысының биік таулы аудандарында ауа температурасы 20°C аспайды. Биік тауларда климаттың ерекше сипаты болып едәуір бұлттылық және жауын-шашын мөлшерінің көптігі (жазыққа қарағанда 3-4 есе көп) ауа массаларының күшейтілген циркуляциясымен қамтамасыз етіледі.

Зерттеу ауданында күз жылы, құрғақ және ұзақ. Қазанның ортасынан бастап жаңбыр жауады. Ауадағы қатқақ солтүстікте қазанның басында, оңтүстікте қазанның екінші декадасында түсе бастайды. Тұрақты қар жамылғысы облыстың солтүстігінде желтоқсанның үшінші декадасында қалыптасады. Таулы аудандарда ол 20-30 күнге ерте түседі. Оңтүстікте тұрақты қар жамылғысы болмауыда мүмкін.

Жалпы құрғақшылық, жауын-шашынның аз мөлшерімен буланудың көптігінде көрініс береді - бұл зерттеу ауданы климатының ерекше сипаттамаларының бірі. Аталған фактор егіншілік дамуының негізгі тежеуші шарты болып табылады. Облыс территориясы бойынша жауын-шашынның таралуында үлкен біркелкі еместік байқалады, бұл рельефтің күрделілігі мен едәуір ендік созылумен түсіндіріледі. Табиғи кешендердің жазықтық бөліктегі жауын-шашынның жылдық орташа мөлшері 130 мм (Қызылқұм) - 250 мм (Арыс) шамасында; тауалдында ол 400-550 мм және одан жоғарыға дейін көтеріледі. Таулы аудандарда температуралық режим және жауын-шашынмен қамтамасыз етілу, жергілікті жердің биіктігінен басқа үлкен ықпалды рельеф түрлерімен беткейлер экспозициясы тигізеді. Орташа алғанда таулы аудандарда (теңіз деңгейінен 1000 м биік) жауын-шашын 700-800 мм және одан жоғары түседі [6]. Жыл мезгілдері бойынша жауын-шашын біркелкі тарамайды және көктемгі және күзгі максимумдар байқалады. Жаз өте құрғақ. Шілдедегі жауын-шашын мөлшері (орташа жылға) облыс бойынша 2 ден 11мм шамасында.

Зерттеу ауданында жоғары жел режимі байқалады. Жел және шаңды боранның болуы - жыртылған жер мен жайылымда дефляциялық үрдістердің күшеюі мен топырақтың жоғарғы қабатының құрғақтануына алып келетін басты фактордың бірі. Облыстың солтүстігінде жыл бойы солтүстік және солтүстік-шығыс бағыттағы желдер қалыптасады, орташа жылдық жылдамдығы 4,5-5,5 м/с. Желдің бағытына жергілікті жердің рельефі ықпалын тигізеді. Бұл әсіресе таулы өлкелерде айқын байқалады. Мысалы, солтүстігінде Боралдайтау жотасымен қорғалған Түлкібас ауданында жыл бойы шығыс желдер басым болады. Шымкент қаласы маңында шығыс және оңтүстік-шығыс желдері, орташа жылдамдығы - 3-4 м/с, үстемдік етеді, ал тақыр дала территориясында - солтүстік желдері, орташа жылдамдығы 2-3 м/с. Шаңды боранды қалыптастыратын қатты желдің (15 м/с) күн саны солтүстік жазықтық шегінде жылына 29 күнді құрайды, таулар және тауалды аудандарда - 41 дейін, ал Шардара аумағында 9 [6, 7].

Облыстың табиғи кешендері негізінен әртүрлі деңгейдегі антропогендік ықпал етуге ұшыраған ауыл шаруашылық пайдаланатын жерлер түрінде көрсетіледі. Ауылшаруашылық мақсатындағы табиғи-территориялық кешендерді тұрақты дамыту бойынша ұсынысты жасау үшін олардың агроклиматтық жағдайын бағалау қажет. Аймақтың территориясында төрт агроклиматтық аудан ажыратылған [7, 8].

1. Өте құрғақ және ыстық агроклиматтық аудан Түркістан облысының солтүстігін алып жатыр және басқа аудандардан Қаратау тауымен ажыратылып тұр. Аудан Бетпақдала үстіртін, Мойынқұм құмын, Шу өзенінің жайылмасын қамтиды. Жылдық 10°C жоғары температура жиынтығы $3\ 600-3\ 900^{\circ}\text{C}$ тең, гидротермикалық коэффициент мөлшері $0,1-0,3$ шамасында. Жауын-шашын аз түседі. Температура 10°C жоғары кезеңде жауын-шашын мөлшері $45-125$ мм аспайды. Аудан аз қоныстанған және төмен игерілген. Ауданның шөлді бөлігі көктемгі-күзгі мен қысқы жайылымдар және жем – шөп дайындау аймағы ретінде пайдаланады.

2. Өте құрғақ және өте ыстық агроклиматтық аудан Сырдария өзенінің аңғарына, Сырдария маңы жазығына, Қызылқұм құмының солтүстік және солтүстік-шығыс бөлігі мен тақыр дала территорияларымен ұштастырылады. Жылдық 10°C жоғары температура мөлшері $4000-4600^{\circ}\text{C}$ құрайды, гидротермикалық коэффициент мөлшері $0,1-0,3$. Жауын-шашын жылы кезеңде $60-150$ мм-ден аз түседі. Аталған аймаққа көкөніс және етті мал шаруашылығы сияқты мамандандырылған ауыл шаруашылығының салалары тән.

3. Құрғақ тауалды аудан Қаратау, Қаржантау, Боралдайтау жоталарында кездеседі. Жылдық 10°C жоғары температура жиынтығы $3300-4400^{\circ}\text{C}$ тең, гидротермикалық коэффициент мөлшері $0,3-0,5$ шамасында. Жауын-шашынның жылдық орташа мөлшері $500-600$ мм және кейде одан жоғары. Аталған аудан богарлы және суармалы егіншілік үшін қолайлы деп есептеледі.

4. Таулы агроклиматтық ауданға Қаратау жотасы мен Батыс Тянь-Шаньның тау сілемдері кіреді. Жылдық 10°C жоғары температура жиынтығы 3300°C тең, гидротермикалық коэффициент мөлшері $>0,5$. Аудан жеткілікті деңгейде ылғалмен қамтамасыз етілген деп есептеледі. Жауын-шашынның жылдық орташа мөлшері $600-800$ мм және одан жоғары. Аудан территориясы жазғы жайылым және егіншілік үшін қолайлы және пайдалануға жарамды.

Жер беті және жер асты сулары, атап айтқанда: өзеннің сулылығы мен ағыны, жату деңгейі мен минерализациясы табиғи-территориялық кешендердің ауыл шаруашылық, әрі өндірістік пайдалану ретіндегі трансформациясын анықтайтын басты факторлардың бірі болып табылады. Түркістан облысының географиялық жағдайы, геологиялық-геоморфологиялық құрылымы және климаттық жағдайының ерекшелігі облыс территориясы бойынша жер беті және жер асты суларының біркелкі емес таралуына септігін тигізеді.

Жер беті сулары орта қалыптастырушы фактор болып табылады, ал зерттеліп жатқан ауданда олар біркелкі тарамаған және Арал теңізі алабына жатады. Облыс территориясында 135 -тен астам өзен мен уақытша ағын сулар бар [8], олардың көбісі негізінен таулы және тауалды аудандарында кездеседі. Қызылқұм мен Мойынқұм құмдарында және Бетпақдала үстіртінің көлемінде өзен жүйесі мүлдем

жоқ. Облыстың орталық және шығыс аудандарында гидрографиялық тор біршама жақсы дамыған, Қаратау жотасы мен Тянь-Шань тауларынан көптеген ұсақ өзендер басталады және ағады.

Аймақтың негізгі су артериясы болып Сырдария өзені, ол өзінің ортаңғы ағысында облысты оңтүстіктен солтүстік – солтүстік – батыс бағытта кесіп өтеді. Өзен негізінен қар суымен қоректенеді, едәуір аз мөлшерде жаңбыр мен мұздық суымен [8]. Сырдария өзенінің Шардара су қоймасынан шығатын тұсындағы орташа көпжылдық су шығыны 37 текше км/жыл [9]. Өзендегі минерализация шамамен 0,7-2,5 г/л дейін ауытқиды. Өзендегі судың химиялық құрамына климаттың аса жоғары құрғақ болуы мен адамның шаруашылық іс-әрекеті себепші болады. Ирригациялық іс-әрекеттің кеңеюіне дейін судың минерализациясы 0,5-0,6г/л құрады және химиялық құрамы бойынша гидрокарбонатты кальцийлі болды. Қазіргі таңда натрий мен магний иондары басым және сульфатты.

Арыс өзені Сырдарияның негізгі саласы болып табылады, бастауын Талас Алатауынан алады. Арыс өзенінің орташа көпжылдық шығыны төменгі ағысында 36 текше м/с құрайды, өзендегі минерализация 1 г/л аспайды және химиялық құрамы бойынша негізінен гидрокарбонатты кальцийлі. Тянь-Шаньның тау жоталарының оңтүстік-батыс беткейінен басталатын көптеген өзендердің (Құркелес, Келес, Бөген) суы аз, ал кейбірінің арналары үзілмелі болып келеді, сондықтан Сырдарияға жетпей қалады. Аталған өзендер негізінен бұлақтардан қоректенеді; минерализациясы 0,3-0,5 тен аспайды. Орташа көпжылдық ағыны 0,96 текше км/жылды құрайды. Зерттеу ауданының солтүстігінде негізгі су көзі Шу өзені, ол Түркістан облысының аумағына өзінің төменгі ағысымен кіреді, арнасы үзілмелі және Мойынқұм құмдарына сіңіп жоғалып кетеді. Өзен қар суы мен грунт суы есебінен қоректенеді. Төменгі ағысындағы судың минерализациясы 1,5-2,3 г/л құрайды, бұл судың сортаңды категориясына сәйкес келеді. Химиялық құрамы сульфатты-кальцийлі және натрийлі [9].

Түркістан облысы территориясындағы ауыл шаруашылығына жарамды табиғи-территориялық кешендердің едәуір өзгеруін, өндіріс орталықтарын сумен қамтамасыз ету, егін аудандарын суару, электр қуатын өндіру үшін қажетті суару каналдары мен жасанды су қоймаларының салынуы туындатты. Қазіргі таңда облыс территориясында 24 су қоймасы бар, оның ішінде ең ірілері Шардара су қоймасы мен Көксарай кері реттеуіші.

Жалпы алғанда аймақ бойынша су ресурстарының көлемі сулылық бойынша орташа алғанда 17,95 текше км/жылды құрайды, оның тек 3,34 текше км/жылы жергілікті ағысқа тиесілі [7,8,9], бұл облыстың сумен қамтамасыз етілуі Өзбекстан және Қырғызстан Республикаларынан тәуелділігін айғақтайды.

Жер асты сулары. Геологиялық құрылысының, геологиялық-геоморфологиялық жағдайларының (тау жоталарының, тауалды

жазықтарның және ірі тау аралық қазан шұңқырлардың бар болуы) айырмашылықтары, облыс территориясының көп бөлігінің тілімденгендігі мен дренаждануы жер асты суларының біркелкі емес таралуына себепші болды. Біршама жер асты суының жақсы барланған қорымен жарықты және жарықты-карсты сулар алабына қарасты таулы және тауалды (Оңтүстік Қазақстан облысының орталық және оңтүстік-шығыс бөлігі) аудандары қамтамасыз етілген. Қызылқұм шөлді аймағы Солтүстік және Шығыс-Қызылқұм артезиан алабына кіреді, сондықтан жер асты суларының барланған қорымен жеткілікті мөлшерде қамтылмаған [6].

Тұтас алғанда, аймақ үшін нашар сортаңданған тұщы сулар тән. Солтүстігінде Бетпақдала үстірті шегінде әлсіз сортаңданған минерализациясы 1-3 г/с жер асты сулары басым және ол 10-30 м тереңдікте жатыр. Мойынқұм құмды массиві үшін де әлсіз сортаңданған су тән, бірақ олардың жату тереңдігі 5-30 м шамасында. Облыстың оңтүстік – шығысында Қызылқұм құмдарының бөлігінде эолдық құмды шөгінділердің сулы кешеніне ұштастырылған тұщы және нашар сортаңданған су басым. Төбешік аралық және қырқа аралық төмендеулердегі грунт суларының жату тереңдігі 10-30 м ауытқып отырады, ал төбешік пен қырқаларда-20-50 м.

Сырдария өзенінің аңғарлық кешендерінің шегінде минерализациясы 3г/л дейін, жату тереңдігі 5-10 м және құмды - саздақты мен малтатасты төрттік шөгінділерге ұштастырылған нашар сортаңданған және тұщы сулар басым. Шу өзені аңғары үшін жату тереңдігі 15 м дейін, тұзды (минерализациясы 10-50 г/л дейін) жер асты сулары тән [8].

Қаратау, Талас, Өгем және т.б. тау жоталарының аумағында сулар минерализациясы 1 г/л дейін, жату тереңдігі 30-50 м дейін тұщы суға жатады.

Қорыта айтқанда, территорияның сумен қамтамасыз етілуі егін шаруашылығының, оның ішінде мақта шаруашылығының да, даму деңгейіне біршама ықпал етеді. Су және су ресурстарының гидрологиялық жағдайы карбонаттықты, топырақ бетінің тұздануын, сор және саздақ процестердің болатынын анықтайды. Су ресурстарының тапшылығы, оазистік геожүйелердің күшті тұздануы мелиорацияны жақсартудың көп су кетпейтін және арзан, тиімді әдістерін жасауды қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бейсенова Ә.С. Қазақстан табиғатын зерттеу және физикалық-географиялық идеялардың дамуы. - Алматы: Рауан, 1990. - 192 б.
2. Қазақ совет энциклопедиясы. - Алматы. 1974. - 3-5 томдар.
3. Түркістан облысы: Энциклопедия / Бас редактор Б.Ф. Аяған. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» ЖШС, 2005. – 560 бет.

4. Республика Казахстан. Том 1: Природные условия и ресурсы / Под ред. Н.А. Искакова и А.Р. Медеу. Алматы, 2006 – 506 с.
5. Қазақстанның Ұлттық энциклопедиясы. Алматы. 1-3 томдар, 1998-2003 жылдар.
6. Жолдасов С. Шежірелі Оңтүстік. Алматы, 2002. - 204 б.
7. Қазақстанның Ұлттық атласы. 1-3 томдар. Алматы, 2010.
8. Веселов В.В. Гидрогеологическое районирование и региональная оценка ресурсов подземных вод Казахстана. Алматы: Ғылым, 2002. - 443 с.
9. Тасболат Б., Кенжебаева Р. Түркістан облысының физикалық және экономикалық географиясы. Шымкент: М. Әуезов атындағы ОҚМУ, 2008. - 212 б.
10. Бейсенова А.С. Физико-географический очерк исследования Казахстана. Алматы. — 1985. - 124 с.

4.4. Жамбыл облысында жиі кездесетін құс гельминтоздары

Қалмұрат Момынқұлұлы Қазақбаев

ветеринария ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы.
«Стандартизация және ветеринарлық санитария» кафедрасы.
Халықаралық Тараз Инновациялық Институты
(Тараз қ., Қазақстан)

Айжан Қанатқызы Нышанбек

ветеринария ғылымдарының магистрі, оқытушы.
Халықаралық Тараз Инновациялық Институты
(Тараз қ., Қазақстан)

Нуржан Жәдігерұлы Жәдігер

оқытушы. Халықаралық Тараз Инновациялық Институты
(Тараз қ., Қазақстан)

Алтынқұл Орынбасаровна Мурзажанова

оқытушы. Халықаралық Тараз Инновациялық Институты
(Тараз қ., Қазақстан)

Аннотация

В статье описаны четыре основных вида часто встречающихся гельминтозов домашних птиц на территории нашей области. Основные методы диагностических исследований, а также лечение и меры профилактики от данных инвазионных болезней.

Кілтті сөздер: *Инвазиялық аурулар, қоздырушысы, гельминтоз, препарат, аскаридиоз, нематодоздар, кілегей қабаты, гетеракидоз, гельминтоовоскопия, дезинвазия, альбендазол, райетиноз, сколекс, өлекседегі, простогонимоз, трематодтар.*

Қазіргі кезде Республика өңірлерінде және оның ішінде Жамбыл облысында құс өсіру тенденциясы құс фабрикаларда және жеке шаруашылықтарда жақсы дамып келеді. Оған әрине себеп бар, құс тез өседі, диеталық еті және жұмыртқасы жоғары сұраныста бар. Осыған байланысты құс фермаларын ашуға үкіметтен көмек көрсетіліп аудандарда жаңа құс фабрикалар салынып жатыр.

Құс шаруашылығын дамытуға тосқауыл болатын барьерлердің бірі инвазиялық аурулары. Себебі осы аурумен залалданған құстардан сапалы өнім аламайсың және экономикалық шығыны көбейеді. Мысалы ветеринарлық шаралар жасамаса гельминтоздардан 16,3-49,6% құс өледі, 56,2-58,5% дейін тірі салмағы азаяды, құс балапандарының жыныстық жетілуі 12 күнге дейін ұзарады, жұмыртқалау өнімділігі 26,3-39% төмендейді, 0,55-2,89 азықтық бірлік артық жұмсалады деген мәліметтер бар. Осыған байланысты құс шаруашылығының мамандары құстардың паразитарлық ауруларын анықтау, емдеу және оның алдын-алуын бақылау тиісті. [1, с. 125]

Біздің тәжірибеміз бойынша және ізденіс жұмыстарымызға байланысты Жамбыл облысында құс гельминтердің жиі кездесетін төрт түрін анықтап көрсетіп отырмыз.

Бірінші ең көп кездесетін ол аскаридиоз – *Ascaridia galli* тауықтестердің арасында кеңінен таралған гельминтоз. Қоздырушысының тауықтестердің ащы ішек паразиті, нематодоздардың ұзындығы 11 см. жетеді. Бір иелі паразит.

Резервуарлық иесі – жауын құрты. Ұрықтанған ұрғашысы сыртқы ортаға нәжіспен бірге жұмыртқасын тастайды. 10-15 күн аралығында зардапты сатысына дейін дамыған жұмыртқа тауық тұқымдастардың ішегіне азықпен түскенде сыртқы қабығынан айырылып, ішек кілегей қабатының астына енеді де, екі рет түлеп, ішек саңылауына шығып, 27-45 тәуліктен соң ересек сатысына айналады.

Қоздырушы құс ішегінде 1 жылдан артық тіршілік етеді. Ауруға жиі мамыр-қараша аралығында жұқтырады (ЭЗ 75,1-90,5%). Құс балапандарының 3-12 айлықтары бейімділік танытады (ЭЗ 61,5%) және күту жүйесіне тікелей байланысты болады. Аурудың белгілері 7-8 күндері байқалады құстың азыққа тәбеті төмендейді, күйзелу, іш өту, анемия, арықтау байқалады. 8-10 күндері өлім-жітім тіркеледі. Кейіннен 15-17 күндері белгілері біртіндеп өше бастайды. [2, с. 77]

Құс қораларда төсеніш алмастырылмаса, кез келген уақытта шалдыға береді, ал торда ұстағанда ауру кездеспейді. Гельминт жұмыртқаларын азықта, құрал-сайманда, қабырғаның төменгі жақтарында, төсеніштің 5-10 см тереңдігінде табуға болады.

Құс аскаридиозы бізде барлық аймақтарда кеңінен таралған.

Екінші жиі кездесетін тауық гетеракидозы, күрке тауық, қырғауыл және басқаларының гельминтозы.

Қоздырушысы ұсақ, 1,1 см, соқыр ішектің тоғышары *Heterakis gallinarum*. Гетеракис – геогельминт болып есептеледі, бұл

гельминтіңде табиғи резервуарлық иесі жауын құрттары. Сыртқы ортада 7-30 тәулік ішінде зардапты сатысына жетеді. Ащы ішектен өткен личинка тоқ ішекке жеткен соң кілегей қабатына еніп, 5 күннен кейін 2 рет түлеп тоқ ішек саңылауына шығады да, 25-34 тәуліктен соң ересек гельминтке айналады.

Гетеракидоз жиі аскаридиозбен аралас инвазия түрінде құстың 80-90% қамтиды. Құс негізінен жаз уақытында шалдығады. Аурудың сыртқы белгілері әлсіздік, азыққа тәбетінің төмендеуі, салмақ қосуы нашар және жұмыртқа өнімділігі төмендеумен байқалады. [3, с. 98]

Аскаридиозбен гетеракидозды диагнозын эпизоотологиялық деректерін, клиникалық белгілерін ескере, зертханалық зерттеулер нәтижесіне сүйене жүргізеді (жұмыртқалары сопақша келген, сыртқы қабығы тегіс, сұр түсті) және гельминтоовоскопияны Фюллеборн бойынша жүргізу арқылы қойылады. Патологиялы-анатомиялық өзгерістерінен – кілегей қабаттарының қызаруы, қалыңдауы, қанталауы және бауырдың қабынуы мен ішек жарылғанда перитонит белгілерімен сипатталады.

Бұл гельминтоз ауруы аскаридиоз сияқты біздің өңірде кең тараған.

Осы екі аурудың емдеу мақсатында, нилверм (40 мг/кг жеммен немесе 0,1 г/басқа 60 мл сумен); фенбендазол (панакур) 5 мг/кг; альбендазол 10 мг/кг 3 рет; альвет, альбен 0,5 мг/кг 2 рет 24 сағат сайын тағайындалады.

Алдын алу және күресу шаралары мақсатында ұсынғанымыз күтіп-бағудың әсіресе минералды-дәруменді қорекпен қамтамасыз ету, зоогигиеналық ережелерін қатаң сақтау саңғырықты күнделікті сыртқы шығару.

Барлық қораға және құрал-жабдықтарға механикалық тазарту, дезинвазияны жылына кемінде екі реттен жүргізу, шаруашылыққа жаңадан алып келген құстарды 1 ай бөлек ұстау, 3 айда кемінде бір реттен барлық құстарға профилактика ретінде альбендазол міндетті түрде беру қажет.

Үшінші түрі ол райетиноз, қоздырушысы *Raillietina echinobothrida* және *R.tetragona* – үй және жабайы тауықтестердің ащы ішегінде цестода гельминтінің тоғышарлығынан туындаған ауру. Қоздырушысы ұзындығы 10-25 см, ені 3-4 мм, сколексінде екі қатар 90-92 ілмегі, ал сорғыш тесігінде 100-200-ге жуық ілмектері орналасқан цестода.

Даму биологиясына қарасақ бұл паразит биогельминттер қатарына жатады, аралық иесі құмырсқа. Гельминт жұмыртқасын жұтқан құмырсқаны (денесінде 40-45 күнде личинка жетіледі) шоқып жеп залалданады. Дефинитивтік иесінде 17-22 тәулік ішінде имагоға айналады. Негізінен ауруға 15-30 күндік тауық балапандары бейім. Құс қоралары мен маңы жыл бойы зарарланған құмырсқалардың есесінен жұғудан қауіп төндіреді. Қыс уақытында құстың ішегінде таспа құрттың

тек қана сколексі тіршілік етеді. Ауру жазда және күзде тіркеледі. [4, с. 258]

Клиникалық белгілеріне қарасақ жіті ағымы құс балапандарында күйзелу, естен тану және қырылу белгілерімен өтеді. Созылмалы ағымда кілегей қабықтарының анемиясы мен сарғылт тартуымен ересек құстарда байқалады. Азыққа тәбеті сақталғанымен айдары мен сырғасы бозарады.

Осы ауруды анықтау үшін тірі кезінде саңғырықты сумен шаю арқылы және гелминтокопроовоскопия тәсілімен растайды. Өлген құста ащы ішектен гелминттің өзін немесе оның сколексін анықтау арқылы жүргізеді. Өлекседегі өзгерістерден ішек кілегей қабатының қабынуы, домбығуы, қызыл түсті болуы байқалады.

Емдеу ретінде альбендазол тобы препараттарын (45-60 мг/кг) және фенбендазол тобындағы (панакур) 5 мг/кг; қолданады. Профилактикалау мақсатында саңғырықты биотермиялық залалсыздау, қыс түсерден бұрын дегельминтизациялау жүргізіледі.

Осы құс райетинозы облыстағы жеке шаруашылықтарда, ауылды жерлерде жиі кездесетін ауру.

Төртінші түрі ол простогонимоз *Prosthogonimus* трематодтары тауықтестердің жұмыртқалау қабілетінің төмендеуімен және жұмыртқаның сыртқы әк қабығынсыз тууымен сипатталатын ауру. Қоздырушысы *P.ovatus* алмұрттәрізді, құрсақ емізігі ауыз емізігінен 2 есе үлкен. Туыс өкілі жас құстарда фабрициев қалтасында, ал ересектерінде жұмыртқа жылжитын түтікшеде мекендейді.

Қоздырушының даму биологиясы құс саңғырығымен сыртқа түскен ұсақ жұмыртқаларында 8-14 күнде мирацидий дамиды. Олар аралық иесі - құрлық ұлуларының ішіне еніп, спороциста-редия-церкарий сатыларынан өтеді. Соңғысы сыртқа 45 күннен кейін шығып инелік жұтқанда яғни қосымша иесі 70 тәуліктен соң метацеркарийге айналады. Дефинитивтік иелері инеліктерді жегенде шалдығады. Гельминт личинкасы құс ішегі арқылы жұмыртқа түтігіне және әк өндіретін безге өтіп қабындырады және оның түзілуін тежейді. Құстардың жыныс органдарында трематодтар 15-42 күнде ересек сатысына жетеді. [4, с. 260]

Бұл ауруды ошақтық ауру жатқызуға болады. Инвазия ауру құс пен метацеркариймен залалданған инеліктер, олар 30-50 км. қашықтыққа дейін ұшады. Инеліктің қыстап шыққан личинкалары су жиегінде көктемде жиналып құсқа жұғудан қауіп төндіреді. Клиникалық белгілерінде құс күйзеледі, жүні реңсізденеді, айдары мен сырғасы бозарады, жұмыртқасы жұқа жұмсақ қабығымен сыртқа туады, клоакасы сыртқы шығып тұрады және қызарады.

Диагноз қою індеттанулық деректерін ескере, сыртқы белгілеріне назар аудару арқылы және клоаканы қарау, саңғырықты зерттеу амалдарымен іске асырылады. Жұмыртқа жылжитын түтікшесі қызарған және іріңді-фибринозды қабынған.

Емдеу үшін альбазен 2,5% және 10% суспензияларын 0,05 мл/1 кг бір рет, альвет 50 мг/кг 2 күн қатарынан 24 сағат сайын, альбен 50 мг/кг 2 күн бойы қолданылады.

Профилактикада құс балапандарын бөлек асырау және дегельминтизациялау, күтіп-бағу, минералды-дәруменді қорекпен қамтамасыз ету, зоогигиеналық ережелерін қатаң сақтау саңғырықты күнделікті сыртқы шығарып залалсыздау.

Біздің регионда ауру, әсіресе суға жақын орналасқан тауық фермаларда және ауылдарда жаз басында жиі тіркеледі.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Сабаншиев, М.С. Паразитология және жануарлардың инвазиялық аурулары: Оқулық. - Алматы: ЖШС РПБК "Дәуір", 2011.
2. Ысқақов М.М., Ахметжанов О.О., Сабаншиев М.С. Құс паразитоздары – Семей, 2014.
3. Сулейманова, К.У., Баимбетова, Н. Құстар мен жануарлардың сирек және инвазиялық аурулары: Оқу құралы. - Қостанай: А. Байтұрсынов атындағы ҚМУ, 2018.
4. Дәуітбаева К.Ә., Дәуітбаева Г.К., Сатыбалдиева Ж.С. «Омартқасыз зоология» - Алматы, 2000.

4.5. Экологиялық мәдениеттің дамуы

Мерей Есеевна Байдалина

Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университетінің
«Әлеуметтік – гуманитарлық пәндері» кафедрасының магистр,
аға оқытушысы (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан)

Лиза Омарова

Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университетінің
«Әлеуметтік – гуманитарлық пәндері» кафедрасының магистр,
аға оқытушысы (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан)

"Экологиялық мәдениет" ұғымын анықтамас бұрын, "экология" ғылымының тарихына үңіліп, "мәдениет" ұғымының өзіне анықтама беру керек. "Мәдениет" сөзі латынның *Colo, colui, cultum, colere* етістігінен шыққан, бастапқыда "топырақ өсіру" дегенді білдіреді. Кейінірек ол "құдайларды құрметтеу" деп түсініле бастады, бұл бізге мұра болған "табыну" сөзін растайды. Шынында да, орта ғасырларда және ежелгі дәуірде "мәдениет" дінмен, рухани құндылықтармен және т.б. тығыз байланысты болды. Негізінен, мәдениет адамның іс-әрекетін оның әр түрлі көріністерінде, оның ішінде адамның өзін-өзі көрсетуі мен өзін-өзі тануының барлық формалары мен әдістерін, адам мен қоғамның жалпы дағдылар мен дағдыларды жинақтауын білдіреді. Мәдениет сонымен қатар адамның субъективтілігі мен объективтілігінің

көрінісі ретінде көрінеді (мінез, құзыреттілік, дағдылар, дағдылар мен білім). Мәдениет - бұл адамға өзіне тән тәжірибелер мен ойлармен белгілі бір мінез-құлықты белгілейтін, сол арқылы оған басқарушылық әсер ететін ережелер жиынтығы. Мәдениеттің шыққан көзі адам қызметі, таным және шығармашылық болып саналады. [1]. Яғни, тереңірек қарасаңыз, мәдениеттің бастапқы тұжырымдамасы адамзаттың табиғатпен тығыз байланысты екенін және оған белгілі бір әсер етпейтінін көрсетеді.

Экология – тірі ағзалардың қоршаған ортамен өзара әрекеттесуі туралы ғылым, экология XIX ғасырдың соңында пайда болды. Адам пайда болған сәттен бастап қоршаған ортаға және оның жағдайларына бейімделуге тырысады, көбінесе оны табиғатпен өзара әрекеттесу жолдарын іздемей, оны қажеттіліктеріне қарай өзгертеді, дәл осы сәттен бастап адам "табиғатты өңдей бастады" деп айта аламыз. Егер ежелгі уақытта адам аштық сезімін басу және баспана табу сияқты шұғыл қажеттіліктерді ғана қанағаттандыруы керек болса, онда халық санының өсуімен адамның қажеттіліктері өсе бастады.

Аң аулау, балық аулау, егіншілік адамзаттың негізгі қызметіне айналды. Өркениеттің қарқынды дамуымен қалалар пайда бола бастады, егіс алқаптары көбейе бастады, қол еңбегі дамыды, өндірістер, шеберханалар пайда болды, содан кейін ғылым мен өнеркәсіп дами бастады, түрлі білім жинақталды. Адамдар адамның іс-әрекетінің табиғатқа және кері байланысқа әсерін байқамады, өзара әрекеттесу тұжырымдамасы болған жоқ. Егер табиғатқа әсер бұрын онша күшті болмаса, 20-шы ғасырда өнеркәсіптің қарқынды дамуымен, Америка Құрама Штаттарының ғалымдары топырақ пен мұхиттардың ластануының пропорционалды тәуелділігін анықтаған кезде, жануарлардың көптеген түрлерінің антропогендік белсенділіктен жойылуы айқын болды. Қарапайым сөзбен айтқанда, зерттеушілер зауыттар мен фабрикаларға жақын орналасқан су қоймаларында балықтар мен планктондар өліп жатқанын түсінген кезде, негізсіз ауылшаруашылық жұмыстарының нәтижесінде топырақ таусылып жатқанын түсінген кезде, экология өзінің шұғыл мәніне ие болды. Адамдар өз қызметінің қоршаған орта жағдайына тікелей байланысын түсіне бастады.

Осылайша, алпысыншы жылдардың аяғынан бастап адамзат "жаһандық экологиялық дағдарыс" проблемасына тап болды. Өнеркәсіптің дамуы, индустрияландыру, ғылыми-техникалық революция, жаппай орман кесу, алып зауыттардың, Атом, жылу және су электр станцияларының құрылысы, біз атап өткен жерлердің сарқылуы мен шөлейттену процесі әлемдік қауымдастықтың алдында адамның өмір сүруі мен сақталуы мәселесіне әкелді түрлер. [2]

Жабайы табиғатты ұйымдастырудың бірнеше деңгейлері бар. Өр деңгейдің қасиеттері бір-бірінен ерекшеленеді, сонымен бірге иерархия табиғат пен құбылыстардың тепе-теңдігі мен тұтастығын қамтамасыз

етеді. Экология экожүйенің деңгейін толығырақ зерттейді. Экожүйе экологияның өзіндік өлшем бірлігі деп айта аламыз. Экологиялық мәселелер экожүйелердің қасиеттерін ескермейтін технологиялардың қарқынды өсуіне, сондай-ақ көбінесе адамның заңдар мен табиғат құбылыстарын білмеуіне байланысты туындайды. Адамзат көп және тез тұтынатын экожүйелердің қалпына келу мүмкіндіктерін ескермейді, бұл экологиялық тепе-теңдіктің бұзылуына әкеледі.

Табиғатты қарқынды көлемде игеруге және жер бетіндегі тұрғындар санының көбеюіне мүмкіндік беретін өндіргіш күштердің дамуымен табиғи ортаның тозуы адамдардың өмір сүруі үшін бұрын-соңды болмаған қауіпті мөлшерге жетеді, сондықтан экологиялық апатқа айналуы мүмкін экологиялық дағдарыс туралы айту өте орынды.

XX ғасырдың соңында адам мен табиғаттың өзара әрекеттесу мәдениетіне назар аудару айтарлықтай өсті; мұндай назардың себебі, ең алдымен, мәдениетке деген көзқарасты, атап айтқанда адамзаттың өткен жетістіктерін қоғамдық қайта қарастыру болды. Бұл жетістіктердің ішкі потенциалы дәстүрлерді сақтау немесе қалпына келтіру түрінде оларды қайта жандандыру тұрғысынан айтарлықтай бағаланды және бұл жетістіктердің өзі өте құнды нәрсе ретінде қарастырыла бастады: бір жағынан адамның өзін-өзі тануының нақты нәтижесі, екінші жағынан, адамзаттың шығармашылық дамуының факторы ретінде [3, 162 б.]

"Қоғам-табиғат" жүйесіндегі адамның тарихи дамуында экологиялық мәдениеттің дамуының үш кезеңін бөліп көрсетуге болады. Бірінші кезең, мифологиялық, тұтас мәдениеттің кезеңі ретінде, оның ерекшелігі-адамды табиғи әлемнен ажырата алмайтын синкретикалық ойлау түрі. Адам табиғатпен ажырамас байланыста болды, оның ажырамас бөлігі болды. Адам-жануар бейнелері мифологияда (сирена, Скилла, Харибда) осы кезеңнің экологиялық мәдениетінің ерекшелігінде көрініс тапты: адамның табиғатпен сөйлеу бірлігі, қарабайыр өнердің дамуымен байланысты. Экологиялық мәдениеттің екінші кезеңінде оны жеке салаларға саралау жүреді. Осы уақытқа антропоцентрилік ойлаудың пайда болуы мен дамуы кіреді, ол адамды табиғи әлемнен бөліп қана қоймай, сонымен бірге күрделі табиғи иерархияны басқарды. Адамның табиғатқа тұтынушылық қатынасы қалыптасты, оның ұраны Мечниковтың сөздері болуы мүмкін: табиғаттың рақымын күтудің қажеті жоқ, біздің міндетіміз-оларды одан алу! Экологиялық мәдениеттің үшінші кезеңі қайтадан тұтас ретінде сипатталады. Бұл кезеңде адам саналы түрде табиғатпен үйлесімді бірлікке ұмтылады, экологиялық сана мен ойлауды қалыптастырады. Бұл кезеңдегі экологиялық мәдениеттің мақсаты экологиялық тұлғаны қалыптастыру болып табылады, ал экологиялық этика қалыптасу құралына айналады. [4].

Экологиялық мәдениет - бұл адамдардың табиғатты, қоршаған әлемді қабылдау деңгейі және олардың ғаламдағы орнын бағалау, адамның әлемге қатынасы. Бұл жерде біз адам мен әлемнің қарым-

қатынасын емес, кері байланысты ғана емес, тек оның әлемге, жабайы табиғатқа деген көзқарасын білдіретінімізді бірден түсіндіруіміз керек.

Экологиялық мәдениет - тіршілікті қамтамасыз ету тәсілі, онда қоғам жердегі өмірге, рухани құндылықтар жүйесіне, этикалық қағидаттарға, экономикалық тетіктерге, құқықтық нормалар мен әлеуметтік институттарға қауіп төндірмейтін қажеттіліктер мен оларды іске асыру тәсілдерін қалыптастырады. Бірақ табиғат пен мәдениеттің қарым-қатынасы өте күрделі. Және бұл барлық күрделілігі терең пронизывает адам өмірі, сөйлеушінің жалғастырушы буын арасындағы табиғатымен және мәдениетімен. Адам табиғи және әлеуметтік құбылыс. Сондықтан көріністің табиғи және мәдени формалары оған тән. Алайда, осы формалардың арақатынасын ескеру қажет-екіншісі біріншісіне салынып, онын ішінен өткен сияқты болады. Нәтижесінде адам мәдениеті оның табиғатын анықтайды. Адамның, тірі ағза ретіндегі, барлық ең табиғи іс-әрекеттерінде – биосфераның бір бөлігі ретінде: қорегінде, ұйқысында, жүріп-тұруында, көбейуіндегі, осы да, – барлық адамның тіршілігінде мәдениет орын алады, бейнеленеді, көрініс табады. Сонымен қатар, өзін-өзі көрсете отырып, мәдениет табиғилықты өзгертеді, анық, толық, дәл және бұрмалануы мүмкін. Тек құбылыс ретінде мәдениеттің үйлесімді үйлесімі және оның адам іс-әрекетіндегі көріністері табиғиға қайшы келмейтін мәдениетті құрайды, соңғысын қамтиды, дамытады, терең көрсетеді.

Экологиялық мәдениет-бұл мәдениеттің дамуының қазіргі кезеңі ғана емес, экологиялық дағдарыстың әсерінен қалыптасатын мәдениет. Мәдениет оның дамуының барлық кезеңдерінде қоғамның табиғатпен өзара әрекеттесу функциясын аз немесе аз сәтті орындады. Сондықтан, кең мағынада, экологиялық мәдениет қоғам мен табиғаттың өзара әрекеттесу мәдениеті ретінде адамзат тарихында болған. Экологиялық мәдениеттің қайнар көздерін ғаламдық экожүйенің табиғидан әлеуметтік-табиғи жағдайға көшу кезеңінде, әлеуметтік өмір формасының пайда болу кезеңінде іздеу керек. Бір басталып, мәдениеттің дамуы тоқтауы мүмкін емес еді. Сондықтан үрдіске шағымдану дұрыс емес деп саналады. Бірақ оның "экологиялық сараптамасы" қажет. Мәдениет дамуының осындай сараптамасының нәтижесі табиғат пен қоғам арасындағы қарама-қайшылықты оның дамуына қарай тереңдету үрдісін анықтау болып табылады. Біртіндеп, өзінің тікелей теріс әсерлерден қорғалуын қамтамасыз ете отырып, қоғам қорғанудан табиғатқа – ежелгі тарих кезеңіне көшеді. Сонымен қатар, өз күштерін сезіну қуанышы көбінесе қоғамға табиғатқа тигізетін зиянды әсерін уақытында байқауға және алдын алуға мүмкіндік бермейді. Мәдениеттегі назардың негізгі бағыты қоғам мен табиғаттың өзара әрекеттесу проблемасымен әлеуметтік өмірдің ішкі проблемаларына нақты ауысады. Сезімталдықты жоғалтып, өмірдің табиғи, табиғи параметрлерін басшылыққа алуды доғарған "өркениетті" адам табиғатты тек айналасында ғана емес, сонымен бірге өзінде де

жойды. Жайлылыққа ұмтыла отырып, адамдар денсаулығын – физикалық және рухани жағынан бұзды. Табиғатына қарамастан, тәуелсіз тұрақтылыққа ұмтыла отырып, қоғам бүгінде табиғаттан иеліктен шығарудың сыни жағдайына жетті, осылайша жаһандық әлеуметтік-табиғи экожүйенің жойылуына нақты қауіп төндірді. Бұрын да адамзат табиғатпен қақтығысқан, бірақ ол кішігірім қақтығыстар планетадағы өмір сүру негіздерін жоя алмайды.

XX ғасырдың ортасынан бастап әлемде ғылыми-техникалық революция басталды, ғылымның жетістіктерін қолдана отырып, адамдардың физикалық ғана емес, сонымен бірге ақыл-ой белсенділігінің күшеюін қамтамасыз ететін технологияның жаңа буыны құрылды. Өткенді талдау болашақты түсінуге көмектеседі. Қазіргі заманғы мәдениетте екі негізгі бағыт бар – қоғамды табиғаттан бөлу және жақындасу, өзара бейімделу немесе қоғам мен табиғатты біріктіру. Осы екі үрдістің біріншісі бірнеше мыңжылдықтардың даму тарихына ие. Қазіргі уақытта ол көрінетін көріністерге қол жеткізді, бірақ әлі де дамып, болашақта жүзеге асыруға ұмтылуда. Стратегиялық, яғни адамдардың белгісіз көптеген ұрпақтары үшін шексіз, мүмкін болашақ жақын болашақта басқа тренд – қоғам мен табиғаттың бейімделуі басым болған жағдайда ғана мүмкін болады. Бұл үрдіс біздің көз алдымызда мәдениетте ғана пайда болады. Алайда, алдыңғы талдау оның тарихы одан да ұзақ екенін, Homo sapiens-тің көп бөлігі адамдар табиғатпен одақтасуға, онымен бірге өмір сүруге ұмтылғандығын көруге мүмкіндік береді.

Біздің заманымыздың экологиялық мәселелерін ескере отырып, адамзатқа оның өсуі мен даму сәтінен бастап, нәрестелік кезден бастап және өмір бойы біртіндеп экологиялық мәдениетті қалыптастыру қажет. Дамудың қазіргі кезеңінде білім беру жүйесінде және күнделікті өмірде экологиялық білімнің жеткіліксіз көлемі байқалады. Экологиялық білім, экологиялық сана және дүниетаным деген ұғымдар жоқ.

Адамзат қоршаған ортаға зиянды және ойланбайтын әсердің күшін білуі керек. Табиғатпен өзара әрекеттесуде белгілі бір "мәдени тәсіл" пайда болуы керек. Адам табиғат құбылыстары, ондағы процестердің заңдылықтары туралы білімді қолдануды үйренуі керек. Мұнда мәдениетті көгалдандыру туралы мәселе туындайды. Адам қоршаған ортаға зиян келтірмесе және адам - табиғат қарым-қатынасында үйлесімділік пайда болса, тұтыну мәдениеті экологиялық мәдениетке айналады.

Экологиялық мәдениетті қалыптастырмас бұрын, адам экологиялық сананы қалыптастыруға дағдылануы керек, яғни адамзат қоғамдастығының табиғатпен ажырамас байланысын түсіну қабілеті, адамдардың әл-ауқатының табиғи ортаның тұтастығы мен салыстырмалы өзгермейтіндігіне тәуелділігі және бұл түсінікті практикалық іс-әрекетте қолдану.

Өзгерістер қажеттілігі туындап жатыр. Табиғаттағы және қоғамдағы мінез-құлқының барлық түрлеріндегі адам оқшауландан, қарама-қайшылықтан, күрестен, күресуден ынтымақтастық, өзара әрекеттесу, диалогтан, экологиялық ойлау мен іс-әрекетке ауысуы, дамудың жаңа траекториясын жобалауы керек. Ғалымдар мен саясаткерлер арасында бұған деген сенім артып, қоғамдық пікірде, халықаралық құжаттарда, нақты өмірде көрініс табады: мемлекеттер арасындағы шекаралар жойылуда, трансұлттық корпорациялар әртүрлі континенттердегі нарықтар мен технологияларды біріктіреді. "Экология" және "мәдениет" ұғымдары адамның табиғаттағы тарихы мен орнын түсінуге, мәдениеттердің ұлттық тамырларын, адам мен табиғаттың өзара әрекеттесуінің алуан түрлілігі нәтижесінде пайда болған елдер мен халықтардың менталитетін сақтауға көмектеседі.

Адам табиғаттағы өз орнын түсінуі керек, оның жеке түр емес екенін түсінуі керек, бірақ жердегі барлық тіршілік түрлерінің бір бөлігі ғана. Ол қоршаған ортаның кез-келген қолайсыз жағдайы, ең алдымен, оның денсаулығына және болашақ ұрпаққа әсер ететінін түсінуі керек. Адам табиғатты соқыр өңдемеуі керек, ол одан үйренуі керек. Табиғатта артық ештеңе жоқ, заңдылықсыз ештеңе жоқ, әр процесс белгілі бір оқиғалардың тізбегін жүргізеді. Тек адамның араласуымен бұл салдар теріс сипатқа ие болды. Сондықтан тұтыну мәдениеті ғана емес, табиғи байлықтарды сақтау және орынды пайдалану мәдениеті де өсуі тиіс. Экологиялық мәдениет өркениеттің дамуымен бірге дамуы керек. Тіршілік әрекетінің барлық салаларын экологияландыру болуы тиіс. Экологиялық білім адамға қызметтің барлық саласында еріп жүруі керек. Сонда адамдар экологиялық сананы қалыптастырады және экологиялық мәдениетті арттырады.

Әдебиет тізімі:

1. Электронды ресурсы: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82>.
2. Электронды ресурсы: <http://www.sociobazis.ru/sbs-858-6.html>.
3. Разенкова Д.Ф. Экологическая культура: социально-философские аспекты формирования: Дис. ... канд. филос. наук: 24.00.01— М., 2001. — 162 с. — РГБ ОД, 61:01-9/453-6.
4. Электронды ресурсы: <https://geographyofrussia.com/istoriya-razvitiya-ekologicheskoy-kultury-osobennosti-ekologicheskoy-kultury/>.

4.6. Балалар мен жасөспірімдер туризмінің қазіргі жағдайы: проблемалары және даму болашағы

Айнур Жоянкызы Арипжанова

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
7М01560 – География БББ-ның 2-курс магистранты
(Шымкент қ., Қазақстан)

Кулдана Жексенбековна Усерова

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
7М01560 – География БББ-ның 2-курс магистранты
(Шымкент қ., Қазақстан)

Байболат Тасболат

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
«Биология және география» кафедрасының профессор м.а.,
г.ғ.д. (Шымкент қ., Қазақстан)

Рабиға Нөкербекқызы Кенжебай

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
«Биология және география» кафедрасының доценті,
п.ғ.к. (Шымкент қ., Қазақстан)

ҚР-ның білім және ғылым саласында бірқатар ілгерушілік пен өзгерістер орын алуда. Бұл әрине, еліміздің алдағы уақытта әлемдегі бәсекеге қабілетті озық елдердің қатарына ену мақсатынан туындап отырғаны айқын. Елбасы Н.Ә. Назарбаев өз Жолдауында: «Болашақта өркениетті дамыған елдердің қатарына ену үшін заман талабына сай білім қажет. Қазақстанды дамыған 30 елдің қатарына жеткізетін, терезесін тең ететін - білім. Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек» - деп көрсетуі осының айғағы [1, 3 б.]. Сол себептен де қазіргі даму кезеңі білім беру жүйесінің алдында оқыту үрдісінің технологияландыру мәселесін қойып отыр. Педагогтік қызметтің инновациялық бағыттылығы, оқытудың тың әдістері мен технологиясы, жаңашыл педагогтардың іс-тәжірибелері зерттеліп, мектеп өміріне дендей енуде. Білім беру саласының ажырамас бөлігі - тәрбие мәселесі екендігі айқын. Тәрбиесіз берілген білімнің пайдасыз екенін кезінде ұлы ойшыл, философ Әл-Фараби бабамыз да негіздеп кеткен.

Бүгінгі білім беру кеңістігінде жаһандану дәуірінде өскелең ұрпаққа сапалы білім мен тәрбие беру өзекті де маңызды мәселе болып отыр. Осы бағытта А.А. Остапец-Свешниковтың педагогикалық мұралары туристік - өлкетану қазіргі заманғы қосымша білім беруде өскелең ұрпақ үшін мол мұра болып қала бермек [2, 15 б.]. Оқушылармен бірге жүргізілетін қосымша білім берудің басты міндеттерінің бірі - баланың жеке тұлға ретінде дамуына жағдай жасау, қабілеттерін ұштап, белгілі бір нәрсеге қызығушылығын ояту.

Қосымша білім берудің қазіргі жүйесі мен болашақта дамуының жайы білім саласының маңызды мәселелерінің біріне айналды. Қосымша білім беру жүйесі дәстүрлі педагогикалық шарттармен жүзеге асырылуда. Ол мектептердегі үйірме сабақтарынан басталып, білім бөлімдеріне қарасты арнайы мектептерде жүйелі жалғасуда. Яғни, мектептердегі жас техниктер, жас натуралистер, жас тілшілер, полиглот, шеберлер және т.б. үйірмелер мектептерде жемісті жұмыс істеп, бұл үйірмелерден тыс арнайы мектептерде қосымша білім алатын жеткіншектеріміз де бар. Қосымша білім беру жүйесіндегі басым бағыттың бірі - балалар туризмі мен өлкетану жұмыстарын дамыту болып табылады.

Туризм - өскелең ұрпақтың бос уақытын және мазмұнды демалысын ұйымдастырудың ең тиімді түрлерінің бірі.

Балалар туризмі - мектеп оқушыларын салауатты өмір салтына, туған өлкені танып-білуге, мектепте алған дене тәрбиесі мен денсаулығын жақсартудағы білімін молайту мақсатында жүргізілетін саяхатшылық сапарлар [3, 349 б.].

Балалар туризмі - адамзаттың жинақталған өмірлік тәжірибесін жаңа ұрпаққа жеткізудің маңызды жолы, ұлттың мәдени және адамгершілік дамуы, құндылық бағдарларын қалыптастырудың маңызды құралы.

Балалар мен жасөспірімдер туризмінің бағыттары алуан түрлі: ізденушілік-өлкетану экспедициялары, туған өлкеге жасалатын оқу-тақырыптық экскурсиялар мен туристік жорықтар, тау, су, жаяу жүру, велосипед, спорттық бағдарлау, альпинизм және т.б. туризм түрлері бойынша өтетін жарыстар мен слеттер.

Балалар мен жасөспірімдер туризмі - балалардың бос уақытын тиімді пайдалану және патриоттық тәрбие беруде таптырмас құрал. Туған өлкеге жасалатын экскурсиялар мен туристік жорықтар, экспедициялар мынадай педагогикалық мақсаттарды шешетіндігі ғылыми түрде дәлелденген:

- Азаматтық негіздерге және қазақстандық патриотизмге, мемлекеттік нышандарды құрметтеуге тәрбиелеу;
- Балалар мен жасөспірімдерге туристік-өлкетану және экология бағытында қосымша білім мен тәрбие беру;
- Туған өлкенің тарихи-мәдени ескерткіштерін, жергілікті халықтардың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін оқып-зерттеу;
- Балалар мен жасөспірімдердің денсаулығын сауықтыру;
- Кәсіптік бағдар беру;
- Өлеуметтік тұрғыда өмір дағдыларына бейімдеу [4, 29 б.].

Сондай-ақ туризм балалардың ойлау қабілетін және дененің шынығуын жетілдіреді, денсаулықты нығайтады, есте сақтау, зияткерлік, өз бетінше әрекет ете білу, талаптылық, қайсарлық, батылдық, ер жүректілік, қайрат-қажырлылық, ынта сияқты мінез-құлықтарды қалыптастырады және дамытады. Сонымен қатар туризм

балалар бойында ұжым болып жұмыс істеу, өзара көмек беру, жолдастық сезімдеріне тәрбиелейді.

Мұндай ауқымды қабілеттер мен педагогикалық мақсаттарды байланыстыратын жұмыс үлгісіне тек балалар мен жасөспірімдер туризмі арқылы ғана қол жеткізуге болады.

Балалар туризмін келесі белгілермен жіктеуге болады (кесте 1).

Кесте 1 - «Балалар туризмі» ұғымының қазіргі кездегі анықтамалары

№	Мәлімет көзі	Анықтама
1	Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің Парламентаралық Ассамблеясының 2004 жылғы 4 желтоқсандағы №24-12 қаулысымен қабылданған "балалар және жасөспірімдер туризмі туралы" Модельдік заңның 2-бабы. (ТМД Парламентаралық Ассамблеясының ақпараттық Бюллетені, 2005 ж., № 35 (2))	Демалыс және қоғамдық пайдалы қызмет нысанында іске асырылатын, өзіне тән құрылымдық компоненттері жорық, саяхат, экскурсия болып табылатын балалардың (14 жасқа толмаған адамдардың), қыздар мен ұлдардың (18 жасқа толмаған адамдардың) үйлесімді даму құралы
2	Дефектологиялық сөздік. URL: http://www.defectology.ru/t/turizm_detskij.html	Оқу-тәрбие мақсаттарымен, ағзаның шынығуымен және еңбекке қатысумен ұштасатын оқушының белсенді демалысының бір түрі
3	Сайт votur.ru URL: http://www.votur.ru/terminology-vid-tur.html	Мектеп жасындағы балалар тобының (7 жастан 17 жасқа дейін) жетекшімен бірге ұйымдастырылған саяхаты
4	Сайт RusAdventures.ru мекенжайы: www.rusadventures.ru/кызметі/30.aspx	Балалар үшін қызықты демалыс түрі. Балалар туризмі - танымдық экскурсиялар, балалар лагерлері, робинсонадтар...
5	Морозов М. Ресейлік балалар туризмі нарығын талдау. Жағдай, проблемалар, перспективалар // Туризм: тәжірибе, проблемалар, перспективалар. 2004. №4.	Ресейдің туристік нарығының ең тұрақты сегменттерінің бірі. Бұл тенденция Ресейде, әлемнің кез-келген еліндегідей, бұл балалар туризмі әлеуметтік мәртебеге ие, бұл мемлекеттің бюджет қаражаты есебінен қызметтің осы түрін толық немесе ішінара қаржыландыруды білдіреді.

Ескерту мәлімет: https://bstudy.net/693250/turizm/detskij_turizm_osnovnye_ponyatiya_klassifikatsiya_vidov_osobennosti_organizatsii сайтынан алынды.

Балалар туризм түсінігі астарында қысқа мерзімді (бір-екі күндік) және ұзақ мерзімді (бірнеше күннен бастап бірнеше аптаға дейін) қала сыртындағы немесе шетелдік саяхаттар. Сонымен қатар мектеп оқушыларына, мектеп жасына дейінгі балаларға арналған танымдық саяхаттар, экскурсиялар бар. Саяхаттар тақырыбына, ұйымдастыру ерекшелігіне, қиыншылық дәрежесіне (спорттық), жас нормативтеріне қарай бөлінеді (1 кесте).

Балалар туризмінің бірнеше түрін бөліп көрсетуге болады:

1. Ішкі туризм:

- Оқушыларға арналған экскурсиялар;
- Спорттық жарыстар;
- Танымдық және рекреациялық балалар туры;
- Балалар лагерлерінде демалу және сауығу.

2. Шығу туризмі:

- Білім алу, іскерлік және өнерлі балаларға мадақтамалық саяхаттар, шығармашылық, олимпиада байқауларының жеңімпаздары;
- Коммерциялық негіздегі танымдық және рекреациялық турлар;
- Халықаралық балалар лагерлеріне шығу.

Кесте 2 - Балалар туризм бағыттарының негізгі классификациясы

Классификациялық белгісі	Негізгі бағыттары	Жалпы сипаттама
Территориялық белгісі	Шетелдік туризм	Балалардың тұрғылықты елінен басқа мемлекетте демалуы.
	Ішкі туризм	Балалардың өз елі ішіндегі саяхаты.
Саяхат мақсатына қарай	Білім беру туризмі	Белгілі бір білім беру бағдарламасы бар саяхат.
	Танымдық туризм	Табиғи және мәдени нысандары бар әдемі қызықты жерлерге саяхат, сол нысандар туралы ақпарат алу.
	Сауықтыру туризмі	Медициналық қызметтері бар санаторий мен курорттардағы демалыс.
	Оқиғалы туризм	Халықаралық балалар фестивальдар мен жарыстар, шығармашылық сапарлар.
Орналасу орнына қарай	Белсенді демалыс	Түрлі маршрут бойынша қозғалу, сонымен қатар оқиғалы туризм.
	Туристік орталықтардағы демалыс	Демалыс уақытында лагерлерде немесе туристік орталықтарда тұрақтау.

Ескерту мәлімет: https://bstudy.net/693250/turizm/detskiy_turizm_osnovnye_ponyatiya_klassifikatsiya_vidov_osobennosti_organizatsii сайтынан алынды.

Түркістан облысы бойынша балалар мен жасөспірімдер туризмі тек мына бағыттарда дамуда. Мектеп оқушылары туған өлкеміз бойынша жорықтар мен экспедицияларға қатыса жүріп, туған өлкенің қалыптасуы мен даму тарихын, экономикасын, оның тарихи-мәдени сәулет ескерткіштерін, ежелгі қазақ жеріндегі қолөнердің, өнеркәсіптің, ауыл шаруашылығының, мәдениеттің дамуын, белгілі жеке тұлғалардың, ойшылдардың, философ - тардың, көрнекті қоғам қайраткерлерінің өмірі мен қызметін және т.б оқып зерттейді.

Туристік жорықтар мен экспедицияға қатысушылар жергілікті жер табиғатының ерекшеліктерімен танысады және табиғатты қорғау жұмыстарына қатысады.

Түркістан облысында туған өлкеге оқу-тақырыптық түрінде 16 бағытта тарихи-мәдени, табиғат орындарына экскурсиялар ұйымдастырылады: Шымкент қаласы, Ордабасы, Сайрам, Түркістан, Отырар, Сауран, Қазығұрт, Арыстанбаб, Бәйдібек ата, Домалақ ана кесенелері, Біркөлік, Машат, Ақмешіт, Қасқасу, Сайрамсу шатқалдары, Ақсу-Жабағылы және Қаратау қорығы.

Тау туризмі бойынша жасалатын жорықтардағы туристердің негізгі спорттық мақсаты - тау асуларын меңгеру. Тау жорықтарындағы негізгі күрделі техникалық кедергілер асулар болып табылады. Күрделі тау бедері, үлкен биіктіктер, қауіпті табиғат жағдайлары, қар көшкіні, сел, тастардың құлауы, ауа-райының күрт өзгеруі және т.б. тау жорығының бағытын дұрыс таңдауды және жорыққа қатысушылардың жинақы жүруін, тәжірибелілігін және туристік топтың спорттық шеберліктерін шыңдауды қажет етеді.

Тау туризмі бойынша Түркістан облысында тауға саяхат жасаудың үлкен мүмкіндіктері бар. Мысалы, Сайрамсу, Қасқасу, Біркөлік шатқалдары және Қаратау мен Өгем тауларына 1-4 дейінгі күрделілік дәрежелері бойынша спорттық жорықтарды жасап, осы бағытта разрядтық көрсеткіштерді орындауға болады.

Туризм түрлеріндегі ең қызықтысы - су туризмі болып табылады. Өйткені байдаркамен және үрлемелі қайықтармен спорттық жорыққа шығу, өзен бойымен қайықпен жүзе отырып, туған өлкенің табиғатын қызықтау және т.б. адамға ерекше әсер береді. Су туризмі саяхаты кезінде саяхат жасайтын аудандағы өзеннің ерекшелігі мен бағыттың күрделі болуына байланысты алуан түрлі кедергілерден өтуге тура келеді. Олар: күрделі өткелдер мен сарқырамалар, қатты толқындар, судың саяз жерлерінің көптігі, өтуге қиын жартасты жерлер, үйілген төбешіктер, таудың суық суы және өзеннің буырқанған көбікті қатты ағысы мұның бәрі туристердің арнайы дайындығын қажет етеді.

Су туризмі бойынша біздің облысымызда Өгем, Боралдай, Арыс, Сырдария өзендері арқылы 1-3 дейінгі күрделілік дәрежесі бойынша үрлемелі қайықтарды, байдарканы қолдана отырып су жорықтары мен экспедициялар жасауға болады.

Жаяу жүру туризмі - үлкен туристік өмірдің негізгі бастамасы. Жаяу жүру жорығын кез-келген ауданда жазда да, қыста да, өліара кезінде де шығуға болады. Кез-келген турист өзінің туристік сатысын жаяу жүру туризмінен бастайды. Өйткені, жаяу жүру туризмінің элементтерін меңгеру арқылы туризмнің басқа түрлерін игеруге болады.

Жаяу жүру туризмі бойынша жорықтардың бағыттарында кездесетін табиғи (өткелдер, асулар, құздар) және ұзаққа созылған (орман, шалшық су, құмдар) кедергілер, сонымен қатар бағыттың жаңа болуы мен автономия лығына, ауданның географиялық орналасуына,

биіктіктерге шығып, қайта түсу мен бағыттың ұзақтығы мен ауырлығына байланысты анықталады.

Облысымызда жаяу жүру туризмі бойынша Сайрамсу, Қасқасу, Біркөлік шатқалдары және Қаратау мен Өгем тауларындағы асулар арқылы 1-5 дейінгі күрделілік дәрежелері бойынша спорттық жорықтарды жасауға мүмкіндік бар.

Алуан түрлі туризм түрлерін балалар мен жасөспірімдер арасында насихаттау және дамыту, оқушылар мен жасөспірімдер арасында салауатты өмір салтын насихаттау, туристік іс-шараларды өткізу арқылы туған өлкенің тарихы мен мәдениеті және табиғаты туралы оқушыларға қосымша білім мен тәрбие беріледі.

Оқушылар арасында өткізілетін туристік жарыстар мен слеттер кезінде балалар тек туризммен ғана айналыспайды, сол жергілікті жердің ерекшеліктерімен, туған өлкенің тарихы мен мәдени мұрасын оқып үйреніп, өлкенің флорасы мен фаунасымен танысады. Туристік ептіліктері мен дағдыларын шыңдай отырып, туризмнің дамуына өз үлесін қосады.

Балалар мен жасөспірімдер туризмінің бағыттарын әрі қарай жандандырып, жоғары деңгейде дамыту үшін мына мәселелер өз шешімін табуы қажет:

1. Туристік-өлкетану бағытындағы қосымша білім беру ұйымдарының нашар материалдық-техникалық базасы (жабдықталуы - 50%);

2. Жоғары оқу орындарында қосымша білім беру педагогтерін кәсіби дайындау жүйесінің жоқтығы;

3. Туристік станциялардың орналасу жағдайын жақсартудың қажеттіліктері;

4. Оқушылардың қатысуымен республикалық және өңірлік жүйесін іс-шаралар өткізу жүйесін қаржыландыру кепілінің жоқтығы;

5. Балалар мен жасөспірімдер туризмінің дамуына мүмкіндік беретін «Балалар мен жасөспірімдер туризмін дамыту бағдарламасы» қабылдануы керек;

6. Балалар мен жасөспірімдер туризмінің Ережесі дайындалып, бекітілуі қажет [5, 20 б.].

Өзгеріп жатқан әлемде балалардың тұлғалық және кәсіби өзін-өзі анықтауды, сондай-ақ әлеуметтік өмірді ұйымдастырудың жаңа формасын қосуды қамтамасыз ететін туристік-өлкетану бағытындағы қосымша білім балалар мен жасөспірімдердің заманауи технологияларды меңгеруге негізделуі керек. Осыны ескере отырып, келесі **басым бағыттарды** дамыту қажет.

1. Туристік-өлкетану бағытындағы қосымша білім беру ұйымдарының ғимараттарын күрделі жөндеу және қайта жөндеуден өткізу, оқу жабдықтарымен, мүліктерімен, оқу құралдарымен, компьютерлік техникамен және жылдамдығы жоғары интернет байланыспен жабдықтау.

2. Заманауи талаптарға жауап беретін жаңа бағдарламаларды құрастыру, туристік-өлкетану бейініндегі жаңа бағыттарды ашу арқылы туристік-өлкетану қызметтің мазмұнын жаңарту.

3. Балалар-жасөспірімдер туризмін дамытуда ақпараттық ынталандырумен қамтамасыз ету. Республикада туризм және өлкетанушылықпен айналысатын және қызығушылық танытатын қоғам, жастар, балалар қоғамдастықтарын қалыптастыруда біртұтас ақпараттық кеңістікті қалыптастыру.

4. Қазақстанның барлық облыстарында балалар-жасөспірімдер туризм орталықтары мен станцияларының туристік базалар жүйесін дамыту.

5. Балалардың жазғы демалысында бейіндік лагерлердің (жазғы, шатырлы, киіз үй) жұмысын құру және ұйымдастыру.

6. Туристік-өлкетану бағытындағы педагогикалық кадрларды дайындау, қайта даярлау және біліктілігін арттырудың мақсатты бағытталған біркелкі жүйесі.

7. Балалар-жасөспірімдер туризмін дамыту бойынша өңірлік жоспардың болуы [6, 7 б.].

Қорыта айтқанда, балалар мен жасөспірімдер туризмінің бағыттарын дамыту арқылы туған өлкені көзбен көріп, қоршаған ортамен, тарихи- мәдени ескерткіштерін оқып-зерттеуге, салауатты өмір салтының негіздерін үйретуге, азаматтық және қазақстандық патриотизм негіздеріне тәрбиелеуге, денсаулықтарын нығайтуға, сол жергілікті жердің ерекшеліктерімен, туған өлкенің тарихы мен мәдени мұрасын оқып-үйренуге, табиғатымыздың фаунасы мен флорасымен танысуға және бос уақыттарын тиімді пайдалануды жүзеге асыра аламыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Н.Ә. Назарбаев халыққа Жолдауы «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері». Егемен Қазақстан газеті, № 12, 12 қаңтар, 2018 жыл.

2. «Соқпақ Тропинка» ғылыми – әдістемелік журнал, № 3 (80), маусым, 2019 жыл.

3. Жолымбетов Ө.Ш., Құлназаров А.К., Спорт терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, Қазақша-орысша, ISBN 9965-822-48-4.

4. «Соқпақ Тропинка» ғылыми – әдістемелік журнал, № 4 (51), тамыз, 2014 жыл.

5. Қазақстан Республикасында балалар – жасөспірімдер туризмін дамытудың 2015 – 2018 жылдарға арналған тұжырымдамалық тәсілдері. Астана, 2015 жыл.

6. «Соқпақ Тропинка» ғылыми – әдістемелік журнал, № 1 (54), ақпан, 2015 жыл.

SECTION V / СЕКЦИЯ V

LANGUAGE, CULTURE AND CONTEMPORARY GLOBAL CHALLENGES / ЯЗЫК, КУЛЬТУРА И СОВРЕМЕННЫЕ ГЛОБАЛЬНЫЕ ВЫЗОВЫ

5.1. Сөйлемнің коммуникативті қызметіндегі синтаксистік актуальсыздану құбылысының ерекшеліктері

Фарида Конарбаевна Кенжекулова

«Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы,
ф.ғ. магистрі. М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
(Тараз қаласы, Қазақстан)

Эльмира Аманжоловна Шаханова

«Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы,
п.ғ. магистрі. М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
(Тараз қаласы, Қазақстан)

Синтаксистік актуальсыздану (деактуализм) – актуальдануға (актуализация) қарама-қайшы құбылыс. Бұл сөйлеу актілеріндегі нақты сөйлем-айтылымдардың құрамындағы қандай да бір бөліктердің, яғни мәтіндегі нақты сөйлем мүшелерінің, сөздердің айтылмай түсіріліп қалуы болып табылады. Соған орай синтаксистегі сөйлем табиғатын контекстік және жағдаяттық тұрғыдан қарастыратын зерттеулерде, сөйлем-айтылымның белгілі бір бөліктерінің актуальданбай түсіп қалуы маңызды мәселе болып табылады. Осы құбылыстың нәтижесінде қалыптасқан сөйлемдерде, тілдік модельдерде, сол компоненттердің орнының түсіріліп қалуының тілдік табиғатын ашып көрсету көп қырлы синтаксис ғылымы үшін өзекті тақырыпты құрайды.

Актуальсыздану құбылысы – сол тілдік жүйедегі синтаксистік бірліктердің ішінде тек сөйлемдердің құбылыстарында ғана болатын үдеріс. Яғни, бұл құбылыс тек қана сөйлемдерден көрініс беріп, күнделікті болып жататын сөйлеу, мәтін жасау әрекеттерінде жүзеге асып отырады [5, 172 б.].

Сөйлеуші адам коммуникативтік үрдістегі нақты, жеке сөйлемдердің және сол арқылы ауызша және жазбаша мәтіндердің жалпы сипатын айқындайтын басты тұлға болып табылады. Мысалы, алдымен сөйлеуші адам белгілі бір ойды өзгелерге хабарлап айтуды мақсат етеді дейік. Бұның өзі оның сол жерде айтып отырған ойын неғұрлым «маңызды» деп есептеп, оны актуальдандыруға қажетті деп тапқандығының белгісі болады. Сондықтан кез келген айтылған ой сөйлеуші тарапынан ғана тыңдаушылар үшін актуальды болады, сөйлеуші оны актуальды деп таппаса, ол ой айтылмас еді. Сөйлеуші тұрғысынан келгенде, жарыққа шыққан ой қашан да актуальды. Бірақ

«тыңдаушысыз сөз жетім». Келесі кезектегі актуальдылық енді тікелей тыңдаушыға байланысты.

Сөйлеуші сол актуальды деп тауып, айтайын деген ойының жалпы мазмұнын мәтін түзу барысында неше сөйлемге сыйғызады, өз ойын жеткізу үшін сөйлеуші қандай сөздерді іріктеп алады, сөйлем құрастыру барысында ол қандай сөздерді айтпай тастап кетеді - міне, бұл мәселелердің бәрі де ойдың сыртқа шығуы кезінде сөйлеушінің өз ықтиярында болады.

Сөйлемге тән негізгі белгілердің бірі интонация болып табылатыны белгілі. Осы фразалық интонацияның кешенді құрылымында әрқашан бірігіп әрекет ететін компоненттері мен құралдары арқылы сөйлемдегі ой бөліктерінің маңыздылығы, актуальдану деңгейі және керісінше, маңызсыз екендігі, актуальсызданудың дәрежесі деп белгіленеді.

Сөйлемнің коммуникативтілігіне енетін келесі бұл құбылыс ондағы сөздердің орын тәртібі. Сөйлем мүшелерінің орналасу тәртібі сөйлемнің коммуникативтік қызметіне байланысты. Жоғарыда айтылған интонациялық құралдары тәсілі сияқты белгілі бір ауызша және жазбаша мәтіндегі сөйлем-айтылымының құрамындағы жекеленген сөздердің, сөйлем мүшелерінің орын тәртібі, орналасу реті де нақты контекст пен жағдаяттар бойынша анықталып отырады [5, 173 б.]. Сонымен, синтаксистік актуальсыздану - нақты мәтіндердегі коммуникативтік белгілі бір мақсат-мүдделер көзделуі бойынша пайда болатын құбылыс болғандықтан, оны тілдегі бірден-бір коммуникативтік бірлік – сөйлемдерден ғана табамыз.

Актуальсызданудың, сол арқылы сөздердің сөйлемнен түсірілуінің көрінісі күнделікті болып жататын тілдік қарым-қатынас барысында контекстерде қолданылатын жеке сөйлем айтылымдардан табылып отырады. Бұл орайда сөйлемдердегі интонациялық құралдардың пайдаланылуы, сөздердің орын тәртібінің өзгеруі және сөздердің түсірілуі, айтылмай қалуы, алынып тасталуы немесе қосылуы, қайталануы, басқа сөздермен алмастырылуы, орнына есімдіктердің жұмсалуы немесе сілтеніп, нұсқалып көрсетілуі т.б. құбылыстар актуальдану не актуальсыздануды анықтап, көрсететін негізгі көрсеткіштер болады.

Сөйлемнің келесі бір басты белгісі ретінде, оның предикативтілігі танылатыны белгілі. Сөйлем мазмұнының шындық дүниеге қатыстылығы сөйлемнің субъективті бөлігі ретінде рай, модальдық және субъективті грамматикалық категория синтаксистік жақ арқылы үнемі сөйлеуші белгілегендей болып жарыққа шығады. Сөзімізді дәлелдеу үшін синтаксистік шақтар категориясының жүйесі тұрғысынан келсек, «*Жер күнді айнала қозғалады*» деген сөйлемді мезгілдік (темпоральдылық) жағынан келіп қарастырсақ, актуальсызданған толымсыз сөйлем деп айта алмаймыз. Себебі бұндай «*мәңгі ақиқаттар*» сөйлеміне «*қашан?*» деген сұрақ қойылмайды, сондай-ақ,

болмыстық ұғымдық категориялар мен функциональды категорияларға сүйенсек те, бұл типтегі сөйлемдерде оқиғаның болу мерзімін нақты көрсететін мезгіл пысықтауыш болмайды, болуы да мүмкін емес (ол – «әрқашан»), яғни сөйлемнің мазмұндық құрылысына мезгіл пысықтауыш орналаса алмайды. Ал «Абайлар аттанып кетті (М. Әуезов)» деген сөйлемнің контекстік қоршауынан мезгіл пысықтауыштың ізделуі әбден мүмкін. Өйткені мезгілділік мағынасы бұл сөйлемнің ішіне орналаса алады, олай болса нақты контексте мезгіл пысықтауыш маңызды-мыңызсыздық тұрғысынан міндетті түрде ақпараттық жағынан мәнді, керекті болуы әбден мүмкін. Актуальсыздану сол арқылы сөздің сөйлемнен түсірілу құбылысы контекстік категория ретінде нақты мәтіндерде ғана айқын аңғарылады, сонда әлгі нақтылы мезгіл пысықтауыш оқырман үшін міндетті түрде керек болуы мүмкін: «Таң ата Абайлар аттанып кетті». Немесе бұл сөйлемнің алдында контекстік толымсыздықтан құтылу үшін: «Таң құлан иектеніп келеді» дегендей тағы бір сөйлем міндетті түрде қажет болады. Бұл жағдайда жоғарыдағы пысықтауышсыз айтылған сөйлем контекстік жағынан толымсыз болып шығады. Сөйлем констатациялаушы, хабар жеткізуші болған соң, оған формальды түрде болса да синтаксистік қандай да бір шақтың көрінісі қажет екені даусыз. Осы қасиеті арқылы оның шындық дүниеге қатыстылығы айқындалып отырады.

Егер сөйлем «Абайлар аттанып кетеді» түрінде келсе, оның өтпелі келер шақта тұрғанына қарап, объективті болмыста әдеттегі анықтамаларда айтылатындай «келер шақ сөйлеп тұрған мезгілден кейін болатындықтан» енді алда өтетін оқиға деп түсінуге тағы болмайды. Ондайда «сөйлеп тұрған мезгіл» түсінігінің өзі тым субъективті және өзгермелі болып келеді. Себебі синтаксистік шақ категориясы – жалпы синтаксистік рай және модальдық категориясы секілді тым субъективті категория. Өйткені бұлар әрқашан да сөйлеушінің тарапынан айқындалып отырады. Лингвистикалық тұрғыдан өзгеріске түспейтін объективті бөлік «Абайлардың аттануы» ғана. Ендеше сөйлем жүрген жерде кең мағынасындағы модальдылықтың көрсеткіштері де болуы қажет. Предикативтіліктің сөйлемдік қасиеті осыдан шығады, ал актуальсыздану бұл жағдайларда да сөйлеуге қатысты категория болғандықтан бастапқыда, тек қана контекст бойынша айқындалып отырады. Яғни, сөйлемнің актуальдылық-актуальсыздық мазмұны оның модальдылығы, жоғарыдағы мысал бойынша синтаксистік шағы қандай түрде болатындығы көрсетеді. «Мәңгі ақиқаттар» сөйлемінде ол актуальсыз, қажетсіз, ал өтпелі оқиғалар сөйлемінде актуальды, керекті.

Қорыта айтқанда, тіліміздегі синтаксистік актуальсыздану құбылысын сөйлемнің предикативтілігіне қатысты болатын, яғни содан тікелей шығатын құбылыс екенін бағымдай аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жинкин Р.И. Речь как проводник информации. М., 1982.
2. Колшанский Г.Ф. Коммуникативная функция и структура языка. М., Наука, 1984.
3. Лингвистический энциклопедический словарь. М., Сов. энцикл., 1990.
4. Торопцев И.С. Язык и речь. Воронеж, 1985.
5. Әмір Р., Әмір Ж. Жай сөйлем синтаксисі, А., 1998.

5.2. Эссе жазуда кездесетін қиындықтар және оларды жеңу жолдары

Гакку Ердібековна Тайбагарова

«С. Бердіқұлов атындағы орта мектеп» КММ-нің қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі
(Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Қазақстан)

Камшат Ермакбаевна Реймова

«С. Бердіқұлов атындағы орта мектеп» КММ-нің қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті Қазақ тілі мен әдебиеті педагогтерін даярлау ББ тобының II курс магистранты
(Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Қазақстан)

Аңдатпа

Біздің заманымыздың ең өзекті мәселелерінің бірі-сауатты жазылған эссе. Орта мектеп оқушылары эссе жазуға міндетті болғандықтан, оларға оны қалай жазу керектігі, талаптар мен құрылым қандай болуы керек және қандай қателіктерден аулақ болу керек екендігі туралы ақпарат беріледі. Ғылыми мақаланың мақсаты-эссе жазу кезінде қателіктер жіберместен Сауатты жаза білуге үйрету. Меңгерушінің эссе жазған жоғары сынып оқушылары, олар талдайды, қандай қателіктер жіберілді, және ұсынымдар береді, оларды болдырмау. Жұмыста салыстыру және сауалнама әдістері қолданылды. Біз қол жеткізген нәтиже студенттерге эссе талаптарын орындауға және эссе дұрыс жазуға көмектесу болды.

***Түйін сөздер:** Эссе, кіріспе бөлім, Негізгі бөлім, Қорытынды бөлім, дәйексөз, Мәтін, ғылыми жұмыс, абзац.*

Аннотация

Одной из самых насущных проблем современности является грамотно написанное эссе. Поскольку старшеклассники обязаны написать эссе, им предоставляется информация о том, как его написать, какими должны быть требования и структура, а также каких ошибок следует избегать. Цель научной статьи - научить умению грамотно писать, не делая ошибок при написании эссе. Просмотрев эссе, написанные старшеклассниками, они анализируют, какие ошибки были допущены, и дают рекомендации, как их избежать. В работе использовались методы сравнения и опроса. Результат, которого мы достигли,

состоял в том, чтобы помочь студентам выполнить требования эссе и грамотно написать эссе.

Ключевые слова: Эссе, вводная часть, основная часть, заключительная часть, цитата, текст, научная работа, абзац.

Abstract

One of the most pressing problems of our time is a competently written essay. Since high school students are required to write an essay, they are given information about how to write it, what requirements and structure it should be, and what mistakes should be avoided. The purpose of the scientific article is to teach the ability to write competently, without making mistakes in writing an essay. After reviewing essays written by high school students, they analyze what mistakes were made and make recommendations to avoid them. The work used comparison and survey methods. The result we achieved was to help students comply with the requirements of the essay and write the essay competently.

Keywords: *Essay, introductory part, main part, final part, quote, text, scientific work, paragraph.*

Тіл әлеуметтік ортада адамдардың өзара коммуникацияға түсетін негізгі құралы болса, сол тіл арқылы адам өз ойын айшықты сөздермен әрлеп жеткізе алады. Бүгінде тілдің мұндай мүмкіншіліктерін көрсетуді көздейтін әр түрлі жанрдағы мәтіндер көбейді. Солардың қатарына барлық қоғамдық орындарда кеңінен таралған эссені айтсақ болады. Ал эссе қандай шығарма, оның көздейтін мақсаты не, соған тоқталайық.

Эссе – (француз тілінен *essai* – тәжірибе, латын тілінен *exagium* – құрау) автордың жеке көзқарасын көрсететін өзекті әрі қоғамда кеңінен танымал жанрлардың бірі, сондай-ақ публицистикалық, философиялық, саяси, әлеуметтанулық, тарихи және т.б. салалардағы жазылатын ғылыми емес проза жанрындағы автордың өзіндік жеке ой-пікірін білдіретін шығарма. Жанр ретінде енгізген 1580 ж. Мишель Монтень болатын, ал «эссе» сөзін бірінші рет қолданып, осы жанрда 1597 жылы Френсис Бэкон кітаптарын жазып шығарды. Жанр автордан тек өз білімін көрсетуді ғана емес, сонымен бірге өзінің сезіміне, толқу мен толғауларына және жазып жатқан тақырыпқа байланысты көзқарасына ерекше мән беруді талап етеді. Эссенің авторы – тек әңгімеші немесе баяндамашы ғана емес, сонымен бірге кейіпкер де бола алуы қажет. Сонымен бірге шығармашылық еркіндікке қарамастан, эссе жанрында ой қозғау оңай емес екенін ұмыптаған жөн. Ең бастысы – бірегей идеяны тауып және белгілі бір мәселеге байланысты қалыптан тыс көзқарасты білдіру керек. Өзіндік көзқарасты білдіру үшін эссе авторы аналогияларды таңдап, мысалдар келтіруі, салыстыру жасауы мен ассоциацияларды қолдануы қажет.

Эссенің негізгі белгілері:

1. Мәселені қамтитын және оқырманның ойлануына ықпал ететін белгілі бір қысқа тақырыптың болуы.

2. Субъективті авторлық ұстаным. Эссені ерекшелейтін нәрсе – онда қандай да бір мәселеге тоқталған автордың көзқарасы, оның әлемге деген қатынасы, сөйлеуі мен ойы болады.

3. Сөйлеу стилінде жазылады. Эсседе күрделі тұжырымдар мен тым ұзақ сөйлемдер болмауы керек. Оқырманмен байланыс орнату үшін еркін стильді ұстану маңызды. Сонымен қатар, эссені іші сленгке толған сапасыз мәтінге айналдырып, артық кетудің қажеті жоқ. Мәтінге – әртүрлі интонация қолданылған қысқа, қарапайым және түсінікті сөйлемдер жақсы эмоционалдық өң береді.

4. Мәселеге толық талданым жасау. Жеке көзқарасты нақты деректерге сүйене отырып көрсетіп, дәлел келтіру керек.

5. Салыстырмалы түрде қысқа болғаны жөн. Қанша бет болатынына қатысты ешқандай шектеулер жоқ, бірақ эссе шағындығымен ерекшеленеді.

6. Құрылысы еркін болады. Эссе – қандай да бір нақты шеңбердің аясында жазылмайды. Мәтіннің құрылысы мәселеге әртүрлі жағынан қарауға тырысатын автордың логикасына бағынады.

7. Көзқарасты жеткізу логикасы. Еркін құрылысқа қарамастан, эсседе ішкі тұтастық, пікірін білдіретін авторлық мәлімдемелердің дәйектілігі болуы керек.

Эссеге көптеген көркемдегіш құралдарды қолдану тән (бұл – метафоралар, аллегориялық образдар, символдар мен салыстырулар). Кез келген эссенің мазмұны мен сапасы төмендегілерге байланысты болмақ: оқыған әдебиет бойынша конспект, дәрістер, пікірсайыс материалдары, автордың осы мәселеге байланысты көзқарасы мен өмірден жинақтаған тәжірибесі.

Эссе екіге бөлінеді: 1) субъективті; негізгі мақсаты – авторды жан жақты ашу, таныту. 2) объективті; негізгі мақсаты – белгілі бір ғылыми тақырып бойынша автордың көзқарасын ашу, таныту.

Қолданылуына қарай: әдеби жанрда, білімді бақылау әдісі ретінде, батыс елдерінде ЖОО-ға түсуде талап етіледі. Жазылу көлемі: 250 – 500 сөз, 1-2 беттен 20 бетке дейін.

Эссе жазу үшін өзіңнің не айтқың келгенін, айтқың келген нәрсені қалай жеткізуге болатынын елеп-екшеп алған жөн. Эссе жоғары сынып оқушыларының көзқарастарын, пікірлерін ашық көрсетуге бағытталған бірден-бір мүмкіндік. Ал «эссе мәтінін құру – қажетті сөзді міндетті түрде іздеумен белсенді, шығармашылық сипатта көрінетін, оның негізінде сөйлеу, сөйлесу қызметі жатқан нәтижелі процесс» [1, 6]. «Мінсіз эссе жазудың дайын ережесі жоқ және болмайды да, бірақ эссе жазу дағдыларын жүзеге асыруға көмектесетін ережелер мен нұсқаулар бар» [3; 128], ал ғалым Е. Оспановтың пікірінше, «эссені сәтті жазудың бірден-бір жолы берілген тапсырманы жақсылап түсініп алуда. Кейде эссе тапсырмасы, яғни тақырыбы ұзын немесе сұрақ күйінде келуі мүмкін. Мәселен, «талқылаңыз» деген сөз тақырыпқа қатысты мәселені жан-жақты қырынан қарауды білдіреді» [4; 26].

Эссе мәтінін құрастыру арқылы оқушының тіл арқылы өзіндік ойлау қабілеттері мен шығармашылық таланты, сондай-ақ сыни ойлауы тексеріледі. Эссе практикада бар тілдік тұлғаның коммуникативтік сипатын өзектендіреді, тәжірибе және жеке ойлаудың әмбебап моделін жүзеге асыруды қамтамасыз етеді. Эссе телекоммуникациялық және желілік байланыс нысандарында, бұқаралық ақпарат құралдарында электронды түрде қолданылатын өзекті және сұранысқа ие қоғамдық коммуникация жанрларының бірі. Сондай-ақ эссе мектеп бітіруші түлектердің қоғамның, мемлекеттің жеке тұлғасы ретінде қоғамдық-әлеуметтік жағдайларға өзіндік көзқарастарын да көрсететін шығарма ретінде сипатталады. Ал осы эссе бүгінде мемлекеттік жұмысқа қабылданатын жұмысшының да, мектеп бітіргелі отырған түлектердің де күн тәртібінен түспей отырған мәселелеріне айналды.

Мектеп бітіруші түлектердің жыл соңында тапсыратын мемлекеттік емтихандары қатарына эссе жазу да енгізілгеніне бірнеше жылдар өтті. Емтихан барысында оқушының тілдік мүмкіншіліктерді қолдану деңгейі жіті тексеріліп, бағаланады, яғни тақырыпта берілген қоғамдық түйткілді мәселелерден шығу жолдарын көрсетуде тілдегі лексикалық құралдарды (фразеологиялық оралымдар, көпмағыналы сөздер, мақалдар мен мәтелдер т.б.) қолдану деңгейін көрсетеді.

Барлық талаптары сақталған эссе жазу үшін эссенің құрылымдарын сақтап, кезең-кезеңімен жазған дұрыс. Ең алдымен эссенің кіріспесін жазу талаптарына тоқталсақ. Эссенің кіріспесінде қандай мәселелер көтеріліп, не жазылуы керектігіне де баса назар аударған жөн. Оларға:

- зерттеу жұмысының мақсаты;
- зерттеу сұрағы;
- тақырыпқа байланысты еңбектерге шолу;
- негізгі кездесетін терминдерге шолу жасау және оқырманға түсініксіз болатын болса, оларға анықтама беру;
- мақала құрылымына сипаттама беру [2; 83].

Кіріспеде оқырманның қызығушылығын ояту мақсатында тақырыпқа қатысты тың мәліметтермен бастаған жөн. Тақырып аясында осы кезге дейін білетін мағлұматтардың негізгісін беріп, оқырманды баурап алуға болады. Сондай-ақ кіріспе соңында жұмыстың негізгі құрылымы, яғни негізгі бөлімі мен қорытынды не туралы болмағын да баяндап кетуге болады. Неге десеңіз, бұл оқырманға тақырып аясында іздеген материалын тез табуға себін тигізеді.

Жұмыстың негізгі бөлімінің мақсаты зерттеу сұрағына жауап беру үшін қарастырылатын мәселеге жан-жақты талдау жасау. Негізгі бөлімді жазуда параграфтарға баса назар аударған жөн. Себебі параграфта негізгі мәселемен таныстырып, сол мәселені ашып, түсіндіріп, оны қорытындылау әрекеттері жүзеге асырылады. Параграф мынадай үш құрылымнан тұрады: «негізгі сөйлем – негізгі ойды білдіріп, параграф басында келеді. Себебі бұл сөйлем осы бөлімнің басты идеясын

білдіреді. Көмекші сөйлем – негізгі сөйлемде берілген ойды түсіндіріп, талдау жасайды. Қорытынды сөйлем – параграфтың соңында жазылады. Бұл сөйлем негізгі ойды қайталау немесе параграф жөніндегі автордың қорытынды ойы ретінде берілуі мүмкін» [2; 87]. Сондай-ақ кез келген көрсетілген ой мен идеялар, пікірлер дәлелденуі тиіс. Берілген тұжырым түсіндіріліп, дәлелденіп, дәйектер келтірілуі керек. Барлық пайдаланылған дәйексөздерде, қосымшаларда немесе баяндалған үзінділерде дереккөзге сілтемелер немесе дереккөздердің библиографиялық сипаттамасының қолданыстағы стандарттарына сәйкес әдебиеттердің мәтіндік тізімінде көрсетілуі тиіс. Интернет материалдары да әдебиеттер тізіміне енгізілуі керек.

Маңызды ережелерінің бірі – тезис қою. Тезис – эссенің кілті. Кілті табылмаса, эссенің негізгі мақсатына жетуі де қиындыққа ұшыратады. Тезис – автор ұстанымы, негізгі бөлімде дәлелденетін ойға сілтеуші негізгі идея. Тезис кіріспе бөлімде қойылады. Кіріспе бөлім нені қамту керек? Кіріспе бөлімде эссе жазушы эссе тақырыбына түсінік береді. Осы арқылы жазушының эссе тақырыбын түсінгенін анықтай аламыз. Бұл тақырып неліктен өзекті екендігі жазылады. Тақырып және оның өзектілігі туралы жазылғаннан кейін тезис қойылады. Тезистен кейін негізгі бөлімге көшуші сөйлем жазылады. Тезис нақты әрі анық берілсе, жазбауға да болады. егізгі бөлім эссе жазушының тезиске, яғни негізгі идеяға қатысты айтатын қолдаушы идеяларына (пікіріне) байланысты абзацтарға бөлінеді. Бөлім құрылымына не кіреді? Пікір, аргумент, абзацты қорытындылаушы сөйлем, абзацтан абзацқа өтуші сөйлем. Бір пікір – бір абзац.

Эссенің қорытынды бөлімі жұмыстың 10 пайызы болады. Негізгі бөлімде берілген мағлұматтар қорытынды бөлімде қайталанбағаны жөн. Себебі бұл оқырманды жалықтыруға әкеліп соғады. Қорытынды бөлімді жазуда мынадай тұрақты өз тіркестерін қолдануға болады: «толықтай алғанда, қорытындылай келе, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін айтар болсақ, аталған жайттарды ескере отырып т.б.». Қорытынды бөлімде логика бойынша кіріспе бөлімдегі тезиске қайта оралады. Тезисте қандай идея, қандай ұстаным айтылып еді. Негізгі бөлімде негізгі идея талданды ма? Осы екі сұрақ бойынша ойланып, негізгі бөлімдегі абзацтардың түйінін шығарып, қорытынды бөлім жазылады.

Автор өз көзқарастарын білдіру мақсатында сөздер мен сөз тіркестерін, дайын тұрақты сөз тіркестерін, қыстырма сөздерді қолдануға болады. Оларға: зерттеу нәтижесі көрсеткендей, неге десеңіз, олай дейтін себебіміз, тәжірибе көрсеткендей, қалыптасқан пікір бойынша т.б.».

Эссе жазуда жиі кездесетін қателіктерге тоқталсақ, олардың ең негізгілері мыналар:

1. Проблема ашылмайды;
2. Автордың жеке ұстанымы көрінбейді;

3. Теориялық негіздемесі жоқ;
4. Терминдерді орынсыз, сауатсыз қолдану;
5. Тым қарапайым өмірдің мысалдары көп;
6. Ауызекі сөздер, диалект, сленг, жаргон сөздер қолданылады;
7. Келтірілген мысалдар автор ұстанымына қайшы;
8. Қорытындылау, түйін шығару деген жоқ;
9. Логиканың болмауы.

Жоғарыда көрсетілген қателіктерге бой алдырмас үшін төмендегі талаптарға жіті назар аударған жөн.

1. Эссені кезең-кезеңімен жазған дұрыс. Эссе жазу кезеңдері мыналар: Проблеманы анықтау – ойлану – жоспарлау – жазу – тексеру.

2. Эссе жазу барысында қатаң сақталынуы тиіс талаптарды да қатаң сақтаған жөн:

- Жеке көзқарастың көрінісі;
- Деректі дәйектер (аргументтер);
- Теориялық негіздеме;
- Терминдерді қолдану;
- Дәйексөздерді келтіру;
- Өртүрлі көзқарастарды мысалға алу;
- Логикалық заңдылықтың сақталынуы;
- Салыстыру және қорытындылау әдістерін қолдану;
- Сауаттылық (пунктуациялық, орфографиялық, стильдік).

3. Эссе жазуда мынадай алгоритммен жұмыс істеген жөн:

- пән оқытушысы ұсынған тақырыптармен танысу;
- тақырыпты ашу үшін идеяны, негізгі ойды анықтау;
- аргументтеу:

а) логикалық дәлелдер, дәлелдер;

б) мысалдар, жағдайлар, өз өмірінен немесе әдебиеттен алынған фактілер;

в) беделді адамдардың пікірлері, дәйексөздер

- өз көзқарасын баяндау

- жалпы тұжырымды тұжырымдау.

4) эссе мазмұны ғылыми қоғамдастықта қабылданған дәйексөздің техникалық және этикалық нормаларына және академиялық адалдық қағидаттарына сәйкес болуы тиіс.

Тәжірибе көрсеткендей, жалпы білім беретін мектептердегі жоғары сынып оқушылары (10-11 сыныптар) эссе жазуда өзінің коммуникативтік іскерлігін, тілдік құралдарды шебер пайдалану мүмкіншіліктерін жете көрсете алмай жатады. Мұның бірден-бір себебі бүгінгі тәжірибеміз көрсеткендей, шұрайлы тіліміздің бейнелі сөздерін орынды-орынсыз пайдалану. Біз Алматы облысы Жамбыл ауданы Ұзынағаш ауылындағы «С. Бердіқұлов атындағы орта мектебі» КММ-нің 10 сынып оқушыларын эссе жазуда қандай талаптарды сақтау керектігі жөнінде сауалнамаға тартып, сұрақтар бердік. Сауалнама барысында

сыныптың 80%-ы эссе жазуда қойылатын талаптарды ескермейтіндіктерін жеткізді. Қалған 20%-ы талаптардың бірнешеуін санамалап айтқанымен, оларды бірде сақтап, бірде немқұрайлы қарайтындығын аңғардық. Демек, жоғары сынып оқушыларының эссе жазуда әлі де ысылмағандығы, әлі де төселдіру керектігі, эссенің талаптарын, кездесетін қателіктер жөнінен мағлұмат жетістейтіндігіне көз жеткіздік.

Қорытындылай келе, эссе – сөздік қорды ғана емес, тақырып аясындағы өзекті мәселелердің шешімін тауып, пікірін дәлелмен келтіре алу қабілетін тексеретін шағын прозалық жанр. Сәтті жазылған эссе көпшіліктің назарын аударып қана қоймай, қоғамдағы өзекті мәселелердің күрмеуін шешетін кілт іспеттес. Жоғары сынып оқушыларын эссе жазуға төселдіру үшін Динаева Б.Б. айтқандай, «мінсіз эссе жазудың ережесі болмағанымен», жоғарыда аталған талаптарды сақтап, нұсқауларды орындаған жөн.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

1. Дресвянина С.Д. Обучение старшекласников сочинению-эссе на уроках русского языка на основе коммуникативно-деятельностного подхода. - Кан. дисс. - 2018 ж. [254].
2. Оспанов Е.Т. Академиялық жазылым. - Оқу құралы. - Алматы: «Экономика», 2018 ж. [120].
3. Динаева Б.Б., Сапина С.М. Академиялық сауаттылықтың теориялық және практикалық негіздері. - Оқу құралы. - Астана, 2016 ж. [168].
4. Оспанов Е.Т. Академиялық жазылым: шағын эссе мен шағын зерттеу жұмыстарын жазу. - Оқу құралы. – Алматы: ТОО «Лантар-Трейд», 2019 ж. [164].

5.3. Ағылшын тілі сабағында жобалау әдісін қолдану

Альфия Оңғарқызы Қажебек

2 - курс магистранты. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)

Элеонора Жумабековна Кансейтова

Шығыс филологиясы және аударма кафедрасы,
филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушысы.
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Алматы, Қазақстан)

Аңдатпа

Қазіргі уақыттағы білім беру жайлы жалпы мәліметтер жазылады. «Педагогикалық технология» жайлы ақпарат берілген. «Жоба» сөзіне толығымен сипаттама беріледі. Жобалау әдісінің мақсат - міндеттеріне

тоқталады. Білім беру үдерісінде жобалық технологияны ұйымдастыру және қолдану жайлы айтылады. Жобалу әдісін ағылшын тілі сабағында қалай қолдануға болатындығы туралы айтылады.

Тірек сөздер: бұқаралық білім, педагогикалық технологиялар, жобалау әдісі, жоба технологиясы, оқыту технологиясы, заманауи білім беру, оқытудың процедуралық аспектілері, репродуктивті белсенділік.

Кіріспе бөлімі

Адам баласы дүниеге келген сәттен бастап - ақ өмір бойына қажетті жаңа нәрсені біледі, бір нәрсені үйренеді. Соның ішінде білімді шыңдау өте үлкен қажеттілік деп айтсақ қате болмас. Әйтпесе, қазіргі әлемде бәсекеге қабілетті болып қалу өте қиын. Адам өмір бойы жаңа нәрсені біледі, бір нәрсені үйренеді. Алдыңғы ХХ ғасырдың талабы бұқаралық білім берудің басты міндеті адамдарды оқуға, жазуға және санауға үйрету болды. Содан кейін сауатты жұмысшылар техникалық мектептерде, университеттерде және курстарда белгілі бір мамандықтарға дағды қалыптастырды. Сол кезде кәсіби міндеттер өзгеріссіз қалды. Ал ХХІ ғасырдың басында әлем халқының 85% жуығы қарапайым сауаттылыққа ие болды, дегенмен де біз білім алатын бағытты тоқтатпай, ары қарай білімді қалай шыңдауға болатындығын қарастырамыз. Менің ойымша бұл процесс дамуын тоқтатпайды. Себебі, қазіргі әлем - бұл ақпарат әлемі, ал оған тек иелік еткен адам жетістікке жетеді. Ал адамдар сондай дәрежеге жету үшін білім бағытына өте мұқият көңіл бөлу қажет деп санаймыз. Бұл дәлелденген факт - адам неғұрлым көп білсе, соғұрлым ұзақ өмір сүреді және қарт адамдардың аурулары одан қорықпайды. Негізі білімге деген құштарлық адам табиғатына тән дүние. Мысалы кішкентай балалар үнемі үздіксіз оқу процесінде болады және олар оны жақсы көреді. Олар таңғажайып жылдамдықпен жаңа нәрселерді үйренуге ұмтылып тұрады. Осы ұмтылыстарын, құштарлықтарын бұзбай, алдыға қарай сүйреу – мұғалімнің міндеті деп санаймын. Алдымен бала бақшада, кейін мектепте, сосын жоғарғы оқу орнындағы білімін ұшқырлауына тәрбиешілер мен ұстаздар бағыт береді. Заманауи педагогикалық технологиялар мен жаңа әдістерді меңгеру мұғалімнің әдістемелік мәдениетінің құрамдас бөлігі болып табылады. Оқу үрдісіне жаңа технологияларды енгізу тек оқушының ғана емес, сонымен қатар мұғалімнің өзінің позициясы мен үйреншікті көзқарасын өзгертеді. Сонымен Педагогикалық технология дегеніміз - білім беру формаларын оңтайландыруға бағытталған техникалық және адами ресурстарды және олардың өзара байланысын ескере отырып, білімді оқыту мен игерудің бүкіл процесін құру, қолдану және анықтаудың жүйелі әдісі. Сонымен қатар әлеуметтік тәжірибені беру формалары, әдістері мен құралдарының жиынтығы, сондай-ақ осы процестің техникалық жабдықталуы болып табылады. Оқушының оқу-танымдық және шығармашылық іс-әрекетін жүзеге асыру үшін білім беру сапасын арттыруға, оқу уақытын тиімді пайдалануға және уақытты қысқарту

арқылы оқушылардың репродуктивті белсенділігінің үлесін азайтуға мүмкіндік беретін заманауи білім беру технологиялары қолданылады. үй тапсырмасына бөлінген. Қазіргі заманғы білім беру әдістері білім берудің жасына және деңгейіне қарамастан, дараландыруға, білім беру процесінің қашықтығы мен өзгермелілігіне, студенттердің академиялық ұтқырлығына бағытталған. Мектеп білім беру процесінде қолданылатын білім берудің педагогикалық технологияларының кең спектрін ұсынады. Қазіргі кезде Қазақстанда әлемдік білім беру кеңістігіне шығуға бағытталған жаңа білім беру жүйесі жасалуда. Бұл процесс педагогикалық теория мен білім беру процесінің практикасындағы өзгерістермен қатар жүреді. Алайда, заманауи білім беру және ақпараттық технологияларды енгізу дәстүрлі оқыту әдістемесін толығымен ауыстырады дегенді білдірмейді, бірақ оның ажырамас бөлігі болады. Сонымен педагогикалық технология дегеніміз - оқыту теориясына негізделген және жоспарланған нәтижелерді қамтамасыз ететін оқу қызметін ұйымдастырудың әдістерінің, әдіснамалық әдістерінің, формаларының жиынтығы екенін ұмытпауымыз қажет. Қазіргі кезде педагогикалық білім беру жүйесінің мазмұны мен процедуралық компоненттерінің бірлігі идеясын орнатты: оқытудың мақсаттары, мазмұны, әдістері, формалары мен құралдары болып табылады. Педагогикалық технологияларды жетілдіру және әр түрлі ету процесінде олардың компоненттері консерватизмнің әртүрлі дәрежесін көрсетеді. Ол дегеніміз: көбінесе оқытудың процедуралық аспектілері әр түрлі болады, ал мазмұны құрылымы, мөлшерлемесі және логикасы бойынша ғана өзгереді. Сонымен бірге білім мазмұны маңызды бөлік ретінде білім беру технологиясы көбіне оның процедуралық бөлігін анықтайды, дегенмен әдістің түбегейлі өзгеруі мақсаттардың, мазмұнның терең өзгеруіне әкеледі. Сонымен, білім беру технологиясының процедуралық және мазмұндық бөліктері бір-бірін барабар көрсетеді. [1, 18]

Негізгі бөлімі

Қазіргі уақытта білім беру үдерісінде репродуктивті белсенділіктің (есте қалған нәрсені көбейту) үлесін азайту арқылы баланың жеке дамуын қамтамасыз ететін заманауи білім беру технологияларын қолдану білім сапасын арттырудың негізгі шарты ретінде қарастырылуы мүмкін, оқушылардың жүктемесін азайту және сабақ уақытын тиімді пайдалану.

Қазіргі білім беру технологияларына мыналар жатады:

- дамыта оқыту;
- проблемалық оқыту;
- көп деңгейлі оқыту;
- оқудың оқыту жүйесі;
- оқытудағы зерттеу әдістері;
- оқыту әдістемесін жобалау;

- оқытуда ойын әдістерін қолдану технологиясы: рөлдік, іскерлік және басқа білім беру ойындарының түрлері;
- бірлесіп оқу (топтық, топтық жұмыс);
- ақпараттық-коммуникациялық технологиялар;
- денсаулық сақтау технологиялары және т.б.

Осы берілген әдістердің ішінен 'жобалау' әдісіне назар салсақ. Европа тілдерінде «жоба» сөзі латын тілінен алынып, *projectus* «алдыға лақтырылған» деген мағынаны білдіреді, «сөйлеуші», «көзге түсуші», яғни бір объектінің, бір істің прототипі, прообразы сияқты, осы іс — әрекет жоба жасауға әкеледі. Сонымен жоба жоқты жасауға тырысады, яғни ол бір нәрсені алудың жолын көрсетеді. Жоба сөзінің түсінігі терминологияда «проблема» сөзімен тығыз байланыста болады. Жоба проблема ретінде шығармашылықтың шынайы жағдайын жасауы мүмкін, онда адам идеялардың жаршысы, жүзеге асырушысы. Жоба әдісі оқушылардың бір проблеманы шешуін талап етеді. Ал проблеманы шешу үшін олар бір жағынан әр түрлі әдіс-тәсілдерді қолданса, екінші жағынан әр түрлі пәндерден алынған білімнің интеграциясын пайдалануы керек. Демек, жоба әдісі оқушылардың білімділік ситуацияға түсіп, өз проблемаларын іздеп, тауып, шешуі, өзіндік жұмыстарын, іс-әрекетін ұйымдастыруы. Колесникова өз жазбаларында: 'Педагогикалық жобалаудың әр түрлі аспектілерін талдауға қажет орталық тұжырымдама - жоба. Философиялық деңгейде жоба рухани трансформациялық қызметтің нәтижесі ретінде қарастырылады (М.С. Каган). Белсенділікке негізделген - жобалаудың мақсаты мен нәтижесі ретінде. Жалпы жобада - бұл нәтижелер сапасына, қаражат пен ресурстарды жұмсаудың мүмкін құрылымына және белгілі бір ұйымға (В.Н. Бурков, Д.А. Новиков) қойылатын талаптары бар жеке жүйені уақыт бойынша мақсатты өзгерту. Бұл сонымен қатар жоба қызметінің мақсаты мен нәтижесі. Белгілер формалары жобаларды «өндіруге» материал ретінде қызмет етеді: теориялар, модельдер, тұжырымдамалар, формулалар, алгоритмдер, парадигмалар. Іс-әрекет теориясы әртүрлі салаларда аспаптық жобалау жүйесі ретінде жұмыс істейді.' – деген болатын. [2. 24] Жоба әдісі - бұл мәселені егжей-тегжейлі дамыту арқылы дидактикалық мақсатқа жету тәсілі, ол өте нақты, практикалық нәтижемен аяқталуы керек. Оқушылардың жалпы ойларын бір жүйеге келтіру, жақсы психологиялық жағдай жасау, ойлау қабілеттерін дамыту және өз бетінше білімдерін бір жүйеге келтіру мақсатында проект әдістемесін қолдануға қажет. Бұл жобада мұғалімдерді қызықтыратыны – оқушылардың әр саладан алған білімдері үлкен мәселені шешуге мүмкіндік береді. 'Жоба' түсінігі бойынша алынып отырған идея теориялық және практикалық тұрғыда шешіледі. Осы аталмыш жұмыс белгіленген нәтижеге жетіп, қорытынды шығаруға бағытталған. Қорытындыға жету барысында оқушылар ойланып, мәселені шешу барысында алған білімдеріне сүйене отырып ізденеді. Кез келген уақыт

мерзімінде оқушылардың жекеше, жұптық, топтық жұмыс істеу іскерліктерін әрқашан проект тәсілі бойынша іске асыруға болады. Сонымен қатар оқушылардың интеллектуалдық, шығармашылық және коммуникативтік істерін дамыта алады.

Әдістің мақсаттары: оқытушының оқушыға білім жолындағы оқу үдерісін таныту, өз ойына, мақсатын құра алуын қадағалау, ақпаратты ортада дұрыс бағдар беру, қабылданған шешім үшін жеке жауапкершілік сезімін қалыптастыру, сыни ойын дамыту.

‘Жоба’ әдісінің міндеттері:

- білім мен білік жүйесін қалыптастыруға үлес қосу.
- өзіне-өзі тәуелді болуға ықпал ету;
- логикалық ойлау қабілетіне ықпал ету;
- проблемаларды көру және шешім қабылдау қабілеттерін дамыту;
- ақпаратты алуға және пайдалануға, жоспарлауға қатысу;
- сауаттылықты дамыту;
- ойлау процестерін белсендіру;
- топта жұмыс істеу дағдыларын, ынтымақтастық дағдыларын дамыту.

Келесі дидактикалық принциптеріне тоқталатын болсақ, ол дегеніміз: ынтымақтастық; студенттердің субъективті тәжірибесіне сүйену; даралықты қарастыру; еркін таңдау; өмірмен байланыс; мақсаттың қиындығы болып табылады. Жоба – бұл нәтижелі қызмет. Оқушылар жобалау қызметін атқара отырып, нақты нәтиже алады және оны көпшілікке ұсынады. Жобаны орындау мақсаты- қарым – қатынас, сөйлеу барысында оқушылардың белсенділігін арттыру, өз бетімен атқаратын жұмысын жете білу, жоғарылату болып табылады. Жобамен жұмыс істегенде, оқушылар ақпарат жинайды. әр түрлі ғылыми, бұқаралық жазбаларды қолданады. Компьютермен ғаламторда жұмыс істеуге, ақпарат іздеуге үйренеді. Жобаны қорғау барысында оқушылар өздері дайындаған коллаждарды, бейне фильмдерді, әр түрлі кестелерді пайдаланады. Бара – бара ғаламторда өз сайттарын ашып, жобаларын көпшілікке ұсынуға болады. Жобаны орындауда оқушыларға талап қойылады: өз ынтасымен, ықласымен, өз бетімен, шығармашылық сезіммен мәселені шешу. Ал оның жобалық қызметі өнімді жұмыс болып табылады.

Кез-келген шетел тілі мұғалімі пәнге деген қызығушылықты үнемі сақтаудың қаншалықты маңызды екенін түсінеді. Өкінішке орай, біз бұған қалай жетуге болатындығын біле бермейміз. Бізде студенттер бұл пәнді оқып үйренудің қажеттілігін көрмей, оны қолданудың мүмкін салаларын елестете алмай: «Маған шет тілі не үшін керек?» деп сұрайтын кездер жиі кездеседі. Бала сыныптан, мектептен тыс жерде практикалық тілді меңгерудегі қиындықтарға кезігіп, алған білімдерін күнделікті өмірде қолдана алмайтындығын түсінеді. Мұғалімнің тілдің маңыздылығы туралы айтқан әңгімелерінен гөрі ата-аналардың үлгісі

сенімді. Мотивация деңгейі төмендейді, нәтижесінде шетел тіліне деген қызығушылық төмендейді.

Жоба әдісі - бұл салыстырмалы түрде жаңа оқыту әдісі, сондықтан білім беруде қалыптасқан әдістерге балама болып табылады. Бұл әдіс оқушының оқилатын шет тілінің барлық аспектілеріне деген жеке қызығушылығын ашуға мүмкіндік береді, оқыту кезінде екпінді жаттығулардан оқушының белсенді ақыл-ой әрекетіне ауыстырады, бұл қажетті тілдік құралдар жиынтығын игеруді талап етеді. Жоба әдісі осы дидактикалық мәселені шеше алады, шет тілі сабағын интерактивті етеді, оның ішінде талқылауда, зерттеуде, сабақта зерттелетінді оқушыға іс жүзінде мағыналы және қол жетімді етеді. Жоба бойынша жұмыс жеке немесе топтық түрде жүзеге асырылуы мүмкін. Екінші жағдайда, бірлескен жобаға қатысушыларға рөлдерді бөлуге көмектесу керек және жалпы сәттілік әр қатысушының үлесіне байланысты болатындығын түсіндіру керек. Жоба бойынша жұмыс мұғалімнің басшылығымен сабақта басталады, үйде жалғасады, ал жобаның тұсаукесері келесі сабақта жүзеге асырылады. Қатысушылардың шығармашылық әлеуетін ашу және көрсету үшін барынша қолайлы жағдайлар жасай отырып, жоба бойынша жұмысты ұйымдастыру маңызды. Сонымен қатар жобаның презентациясына ерекше назар аудару керек, оны ереже бойынша, ағылшын тілінде сабақта өткізу керек. Бірінші жобамен жұмыс жасағанда мұғалімнің өзі өз жобасын мысал ретінде ұсынғаны жөн. Егер қатар бірнеше сабақтар болса, онда сіз басқа сыныптардың оқушылары, мұғалімдері, ата-аналары көріп, бағалай алатындай етіп ең жақсы жобалардың көрмесін ұйымдастыруға болады.

Студенттердің шығармашылық әлеуетін ашып көрсету үшін барынша қолайлы жағдайлар жасай отырып, жоба бойынша жұмысты ұйымдастыру өте маңызды. Ол үшін жоба тақырыбы хоббиі мен темпераментіне сәйкес топтың барлық мүшелеріне сәйкес келетініне көз жеткізуіңіз керек. Оларды әр түрлі жұмыс тәсілдерін: графикалық жазу, безендіру, иллюстрациялар мен фотосуреттерді таңдау, қажет болған жағдайда аудио немесе музыкалық безендіруді қолдануға сендіру керек.

Тұлғалық бағдарланған оқыту, ынтымақтастықта оқыту, жобалау әдістері белгілі бір деңгейде мотивация мәселесін шешуге мүмкіндік береді, балалар ынта-ықыласпен оқыған кезде және әр баланың әлеуеті ашылғанда, шет тілін үйренуге деген оң көзқарас қалыптасады. Жоба әдісі студент үшін практикалық маңызы бар бағдарламалық материал аясында ағылшын тілін оқытуда қолданыла алады.

Зерттеу барысында мен оқу материалын жалпылау, бекіту және қайталау кезінде, әсіресе оны практикалық қолдануды ұйымдастырғанда бұл әдіс өте тиімді болатындығын түсіндім. Жобалық оқытудың оқушының мотивациялық саласына белсенді әсер ететіндігі мен үшін ерекше тартымды. Сондай-ақ, жоба бойынша жұмыс жасау кезінде

балалар ынтымақтастықты үйренуі және ынтымақтастықта оқуы олардың бойында өзара көмек, ниет пен түсінушілік сияқты моральдық құндылықтарды тәрбиелеуі өте маңызды; тыңдаушылардың шығармашылық қабілеттері мен белсенділігі қалыптасады, яғни оқыту мен тәрбиелеудің ажырамас процесі жүреді.

Қорытынды

Ағылшын тілі сабағындағы жобалық қызметті ұйымдастыру технологиясы - қазіргі заманғы педагогикалық парадигманың маңызды құралдарының бірі. Негізінен мектеп мәдениетті тәрбиелейтін және тәрбиелейтін мәдени ортаға айналады. Мұндай адам өзін-өзі тәрбиелеуге, талдауға, сыни ойлауға қабілетті еркін демократиялық қоғамның азаматы болуы керек. Қазіргі заманғы педагогиканың басты міндеттерінің бірі - студенттерді белгілі бір мәселелерді шешуге дайындау ғана емес, сонымен қатар жақын арада, бірақ болашақта қарқынды дамып келе жатқан қоғамда мүмкін болатын бізге әлі белгісіз жаңа практикалық және технологиялық мәселелерді шеше білу.

Менің тапқан ақпараттарым бойынша 'Жобалау әдісі' - студенттерге бағытталған оқытуды қамтамасыз ететін әдіс, өйткені іс жүзінде ол басқа заманауи техникаларды асып өтеді. Мектепте жүзеге асырылатын басқа әдістерден айырмашылығы, жоба әдістемесі оқушылардың ғылыми-зерттеу қызметіне, бірлескен жұмысқа негізделген шет тілдік байланыстарға қаныққан нақты қарым-қатынасқа түсуіне мүмкіндік береді. Жобалар әдісі - проблеманы тұжырымдауды, мақсаттарды, міндеттерді анықтауға, шешімдер іздеуге, жоспарлауға, жоспарға сәйкес тапсырмаларды уақытында орындай білуге, шешім қабылдауға, жауапкершілікке үйретеді. Сонымен қатар оларды жеке белсенділікке де, шығармашылық топта жұмыс істеуге де үйретеді. Бұл әдіс оқушының сынып ішіндегі әлеуметтенуіне, сондай-ақ жеке тұлғаға аз шығын келтіретін қоғамдағы болашақ бейімделуіне ықпал етеді. Оқушыларға білім беру мен білім беру процесінде жоба әдісін қолдану мұғалімге мәдениетті тұлғаны тәрбиелеу мен дамытудың жақсы құралын береді. Жоба бойынша жұмыс студенттерге олардың білімдері мен қолдану қабілеттерін қалыптастыру процесіне қатысуға мүмкіндік береді. Практикалық қызметтің әр түрлі түрлерінде шет тілі мен пәнаралық білімді игерді, жобаның соңғы өнімін өз бетінше жоспарлайды және сонымен бірге оқытушымен бірге жеке білім траекториясын бір аптаға, айға, тоқсанға құрастыра алады. 'Жоба әдісі' қазіргі кезде қолданылып келуінің себебі, бастапқы тұжырымдаманың бірқатар ерекшеліктері ғана мұраға қалуы. Ол: жобаны ұжымдық жүзеге асыру барысында топ ішінде тапсырмаларды бөлу кезінде студенттердің қызығушылықтарын, студенттердің ерекшеліктерін ескеру 'бірлескен іс-әрекеттің әр түрлі кезеңдеріндегі мұғалімнің қызметі мен қызметі. Жобаларды оқытудағы заманауи инновацияларды жобалардың көптеген түрлерін, мұғалімнің әр кезеңдегі іс-әрекетін

нақтырақ реттеуді, теориялық материалдардың практикалықтан гөрі кең таралуын қарастыруға болады.' [3. 11]

Қолданылған әдебиеттер:

1. Селевко Г.К. Қазіргі білім беру технологиялары. Оқу құралы. М.: Халыққа білім беру, 1998. 256 б. [б: 16] Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. Учебное пособие. М.: Народное образование, 1998. 256 с. [б: 16] http://school11sp.ru/data/uploads/docs/v_pomosch_uchitely/7.pdf.

2. Колесникова И.А. Педагогическое проектирование: Учеб. пособие для высш. учеб. заведений / И.А. Колесникова, М.П. Горчакова-Сибирская; Под ред. И.А. Колесниковой. М.: Издательский центр «Академия», 2005. — 288 с. [26] Kolesnikova I.A. Pedagogical Design: Textbook. Allowance For Higher. Учеб. Establishments / I.A. Kolesnikova, M.P. Gorchakova-Sibirskaya; Under the editor. I.A. Kolesnikova [26] http://pedlib.ru/Books/3/0212/3_0212-26.shtml#book_page_top.

3. Е.А. Пеньковских Метод проектов в отечественной и зарубежной педагогической теории и практике. Август, 2009 г. [11] https://vo.hse.ru/data/2013/10/20/1279364153/VO4_10%20Pen'kov.pdf.

5.4. Қытай тілін оқытуда мультимедианың рөлі

Арайлим Нурахметовна Раева

Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті.
Филология және көптілді білім беру институты. «Шығыс
филологиясы және аударма» кафедрасының магистр,
аға оқытушысы (Қазақстан, Алматы қаласы)

Асель Муратхановна Алмабекова

Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті.
Филология және көптілді білім беру институты. «Шығыс
филологиясы және аударма» кафедрасының магистр,
аға оқытушысы (Қазақстан, Алматы қаласы)

Түйіндеме

Берілген мақалада қытай тілі сабағында оқушылардың ауызекі сөйлеу қабілеттерін дамытуға, қытай тіліне деген қызығушылықтары мен құштарлықтарын оятуға жағдай жасау барысында – мобильденген ойын түрлерін қолдану қарастырылады.

***Түйінді сөздер:** мобильдендіру, заманауи сабақтар, ғаламтор желісі, сандық басқару, сандық жад, сілтеме.*

Бүгінгі таңда еліміздің жалпы білім беретін мектептерде қытай тілі сабақтарында заманауи әдістер кеңінен қолданылуда. Сол заманауи әдістердің бірі – ойын түрлері. Ойын деген сөзді айтқанда, біздің көз алдымызға әрдайым балалық шағымыз елестейді. Ойын сөзі әрқашан

да балалық шақтағы ойынмен ассоциацияланады, яғни сол ойын сөзімен ойша байланыстырылады [1].

«Бала ойын ойнағанда өзін қалай көрсетсе, өсе келе еңбекте де өзін солай көрсетеді. Сондықтан да болашақ қайраткерді тәрбиелеудің бірден бір жолы – ойын» деген А.С. Макаренко. Қазіргі қоғамның талабына сай жас ұрпаққа білім мен тәрбие беру ісін жан жақты дамыту – қоғам алдында тұрған басты міндеттердің бірі. Осыған байланысты ең алдымен, студенттің жалпы психологиялық дамуына, соның ішінде ақыл-ойының дамуына әсер ететін жаңашыл технологиялар мен бағдарламаларға деген қызығушылық артуда. Бұл әдістер мен жүйелер психология мен педагогика ғылымдарының жетістігіне негізделеді.

Бүгінгі таңда ойын технологиялары жалпы білім беретін орта мектептерде оқу-тәрбие процесінде оқушылардың жалпы оқу, интеллектуалдық біліктерін қалыптастыруда ерекше мәнге ие. Л.С. Выготский айтқандай «ойынның мәні – адамның қалауының орындалуы, жеке басының емес, жалпы аффекттің жиынтығы» [1, 64] Ойын термині жайлы отандық ғалымдардың зерттеу жұмыстары мен әдістемелік нұсқаулықтары өте көп ұсынылған [5]. Сонымен қатар, қытай тілін оқытуда заманауи талаптарға сай, көрнекі құралдар, плакаттар, суреттер, қысқа бейне фильмдер, ғаламтордан тікелей алуға қосымша сілтемелер, т.б. қосымша құралдар да өте көп ұсынылған.

Уақыт өте келе, заман талабына сай әдістемелік нұсқаулықтар да, қытай тілін оқыту әдістері де заманауи түрде өзгеріп отырады. Бірнеше жыл бұрын қытай тілі сабағында жоғарыда айтып өткендей сабақ барысында қосымша құрал ретінде аудио жазбаларды ұнтаспадан тыңдалып, плакаттар, суреттер ілінсе тақтаға, қазіргі таңда проекторларда бейне фильмдер, ғаламтор сілтемелерінен тікелей бейне фильмдер, сол фильмдерден сабақ тақырыбына сай үзінділер көрсетіліп, аудио жазбалар заманауи дыбыс зорайтқыштардың көмегімен планшеттерден немесе ұялы телефоннан тыңдалынады.

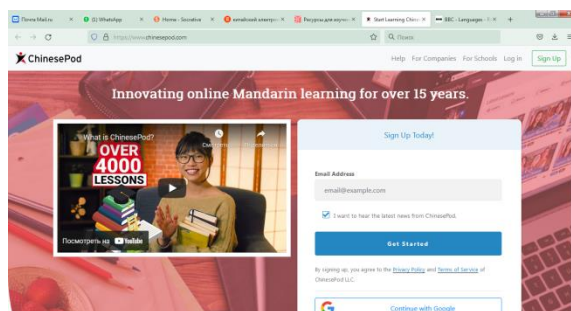
Заман талабына сай аталған сандық технология құралдары: дыбыс зорайтқыштар, проекторлар кеңінен қолданылып жүрген кезеңді – мобильденген деп атауға болады.

Әлемдік педагогикада ойын жарыс ретінде немесе арнайы мақсатқа жетуге (ұтыс, сыйлық) бағытталған және арнайы талаптармен шектелген (ереже) ойыншылар арасындағы сайыс ретінде қарастырылады.

Мобильденген мұндай сайыстар не үшін қажет? Білім алушылар заманауи сандық технологияны, яғни ұялы телефондарды, проекторларды қолдана отырып, ғаламтордан тікелей белгілі бір сілтемелер арқылы ойындарға қатысып, М.Ф. Стронин айтқандай [2, 87] келесі категорияларды жан-жақты меңгереді:

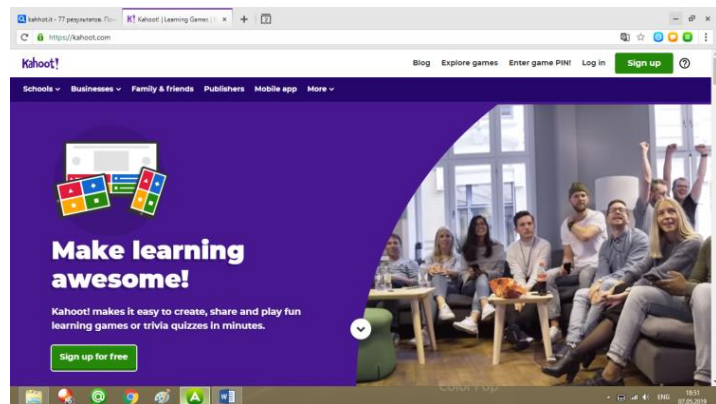
1. Лексикалық ойындар;
2. Грамматикалық ойындар;
3. Фонетикалық ойындар;
4. Орфографиялық ойындар;
5. Шығармашылық ойындар.

Жалпы білім беретін орта мектептерде мобильденген сабақтарда келесідей ғаламтордан алынған шетелдік әдіскерлер ұсынған ойын түрлері кеңінен қолданыла бастады. Мысалы: “chinesepod.com” бағдарламасы [3] өте ыңғайлы, қызықты. “chinesepod.com” бағдарламасы әсіресе қашықтықтан оқытуға оқушыларға, студенттерге, мұғалімдерге, басқа да қытай тілін үйрететін курстарда қолдану өте ыңғайлы. Аталған бағдарламаның ішінен үйретуші оқытушы өзіне құпия сөзбен жеке кабинет ашады. Сол жеке кабинетінде арнайы тесттер сақтау бөлімі бар, сол бөлімге өтіліп жатқан тақырыпқа сай грамматикалық, лексикалық, орфографиялық т.б. тесттер жүктеп қоюға болады. Айта кететін бір пайдалы және қажет функциясы – ол оқушылар тест сұрақтарына жауап беріп болған соң, тест қорытындысы автоматты түрде үйретуші оқытушының электронды поштасына түседі. Оқытушы тест қорытындысын білім алушыларға жібере алады. Оқытушының электронды поштасының сандық жадында сақталады, кез келген уақытта сараптауға болады. Бұл ойынның айта кететін бір ерекшелігі – оқытушы кез келген уақытта, қосымша тапсырмалар мен тесттілеуді қашықтықта (университет қабырғаснан тыс жерлерде) қабылдай алады. Бұл әдіс әсіресе қашықтықтан оқытуға өте ыңғайлы.

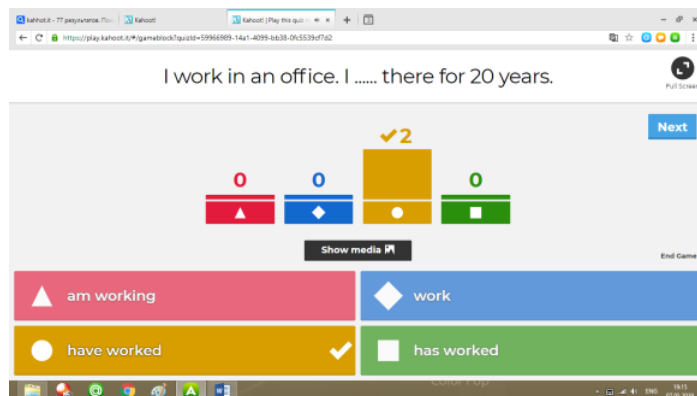

Келесі ұсынылатын ойын Kahoot.com сайтында [4]. Kahoot.com – сайтында да үйретуші мұғалім өзіне жеке кабинет ашып, құпия сөзімен тіркеледі. Оқытушы жеке кабинетінде студенттерге арналған өтіліп

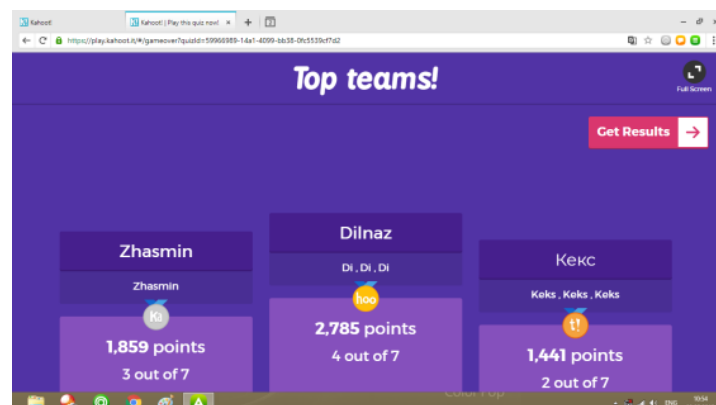
жатқан сабақ негізінде сұрақтар құрастырып, жүктей алады. Kahoot.com ойындарының Socrative.com ойындарынан ерекшелігі – сұраққа жауаптар түрлі түсті фигуралармен (төртбұрыш, үшбұрыш, ромбик, т.б.) беріледі.

Kahoot.com ойындарының Socrative.com ойындарынан ерекшелігі – тек сабақ барысында, дәрісханада өтіледі және сұраққа жауаптардың варианттары түрлі түсті фигуралармен (төртбұрыш, үшбұрыш, ромбик, т.б.) беріледі. Оқушылар немесе білім алушылар дұрыс жауаптарды осы аталған фигуралардың түстерін басып белгілейді.

Ойын соңында барлық қатысушы оқушылардың қорытынды баллдары шығады.

Осылай оқушылар мен білім алушыларды алған баллдарына қарай марапаттауға болады. М.Ф. Строниннің категорияларға бөлгеніндей, оқушылар тек ойнап қана қоймай, өтіліп жатқан тақырыптың лексикасын, грамматикасын, орфографиясын және т.б. барлық аспектілерін қамтып, меңгеріп үйренеді. Осылай сөз қорын байытады, сандық басқаруды меңгереді. Заманауи ғаламтор бағдарламаларын меңгеріп үйреніп, заман талабына сай мобильденеді.

Берілген ойындардан оқушылар не үйренеді?

- ◆ сабаққа қызығушылығы артады
- ◆ өздігінен жұмыс істеуді үйренеді
- ◆ сөздік қоры көбейеді
- ◆ топпен жұмыс жасап үйренеді
- ◆ оқытушының үйретуімен танымдық қабилеті артады.

Қорытындылай келе, мобильденген қытай тілі сабағына мұғалім оқушылар мен білім алушыларға аталған түрлі ойындарды ұсынбас бұрын, өзі тақырып аясында ізденіп, қосымша деректер жинап, ойынды барынша қызықты етіп дайындауы тиіс. Мұғалім ойын мазмұнын сапалы етіп жасау керек. Аталмыш заманауи мобильденген ойындарды қолданудың мақсаты – оқушылардың білім сапасын арттыруда оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін оқыту процесіне енгізу. Осындай мобильденген ойындар арқылы білім алушылардың танымдық қабілеттері артады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Л.С. Выготский, Глаголева К.С. «Игра и ее роль в психическом развитии ребенка» // «Молодой ученый». № 4, 2017.
2. М.Ф. Стронин «Обучающие игры на уроках английского языка». 2014.
3. <http://socrative.com>.
4. <http://kahoot.com>.
5. Ж. Байғаскина «Танымдық ойындардың қызметі» // «Қазақстан мектебі». – 2010 – № 9, Қыркүйек.

5.5. Болашақ аудармашы тұлғасының көп мәдениетті кеңістікте кәсіби қалыптасуы

Гүлназ Саветханқызы Басимова

"Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті" КеАҚ,
"Шет тілдер" кафедрасының аға оқытушысы (Семей қ., Қазақстан)

Айдана Серікқызы Сейілханова

"Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті" КеАҚ,
"Шет тілдер" кафедрасының оқытушысы (Семей қ., Қазақстан)

Тұлғаның кәсіби қалыптасу процесі көп аспектілі, көп қырлы және өте күрделі құбылыс.

Ел мен ел тоғысып жатқан қазіргі кезеңде мәдениаралық байланысты жүзеге асыруда аудармашының атқарар міндеті өте маңызды. Бұл жағдайда аудармашы қарапайым делдал ретінде емес, сол елдің экономикасын, мәдениетін, ділін жақсы білетін маман, тілдік консультант және сол елдің өкілдерімен жақсы қарым- қатынас, байланыс жасай алатын адам ретінде әрекет етеді.

Қазіргі таңда көп мәдениетті кеңістікте, яғни оның шеңберінде мәдениеттердің бірін- бірі өзара дамыту мақсатындағы өзара қарым- қатынастарымен өзара тәуелділіктің күшею процесі орнығып отырған кезеңде болашақ аудармашы тұлғасының кәсіби қалыптасуын тәрбиелеудің өзектілігі төмендегі маңызды факторларға байланысты: мемлекетаралық байланыстардың кеңеюі, жаһандану процесінің күшеюі, мәдениет феноменін әлеуметтік тұрмыстың барлық сферасына енген құбылыс ретінде терең түсіну, ғылымдағы интеграциялық процестер. Әлемдік кеңістіктегі интеграция және ашық демократиялық қоғам құру процесі Қазақстан Республикасының жоғары білім беру жүйесіне жаңа мақсаттар қояды. Ол жалпы планетааралық ойлау жүйесі бар болашақ маман тұлғаны тәрбиелеу.

Тілін оқып жатқан елдің мәдениетін, менталитетін білу болашақ аудармашылар жұмысында белгілі бір роль атқаратыны белгілі және ол шет тілдік коммуникативтік компетенцияның қалыптасуына әсер етеді.

Шетел тілін білу сол тілде сөйлейтін басқа этностың мәдениетін білудің кілті. Сол тілде халықтың тәжірибесі, тарихы, материалдық және рухани мәдениеті айна тәрізді оның тек адамды қоршап тұрған шындық өмірін бейнелеп қоймай, сол мәдени құндылықтарды лексика, грамматика, идиомаларда, мақал-мәтел жаңылтпаштарда, ауыз әдебиетінде, көркем, ғылыми әдебиеттерде сақтайды. Сондықтан болашақ аудармашы тұлғасының жоғары оқу орнындағы көп мәдениетті кеңістікте кәсіптік дамуы оны өз кезегінде қазіргі қоғамның мәдени интеграциясына бағыттай отырып қалыптастырады. Ол жалпы студенттердің әлемдік мәдениетті түсінуге тырысуын қамтамасыз етеді. Ол мәдениеттердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын терең зерттеуге, сонымен бірге білім, тіл арқылы, және білім алып жатқан

студенттердің әртүрлі өркениетті картинаны түсіністікпен қабылдау, әрбір тілдік - мәдени қоғамның өзіне ғана тән қайталанбайтын құндылықтарын түсінуге ықпал етеді.

Тілдік ерекшеліктерді үйрену аудармашы студенттердің көп мәдениеттілік жайында білімін қалыптастыру үшін қажет. Көп мәдениеттілікті білу, олармен қарым-қатынас жасауда кәсіби дайындықты қамтамасыз етеді. Көп мәдениетті кеңістік мәдени аралық қарым-қатынас процесінде қалыптасатынын атап өту керек. Мәдени аралық қарым-қатынас процесі көп мәдениетті білім арқылы тиімді қамтамасыз етіледі. Х. Томас оған төмендегідей анықтама береді:

«Белгілі бір тұлға басқа мәдениеттің адамдарымен қарым-қатынас жасауда олардың өзгеше қабылдау таным, ойлау жүйелерін, олардың мінез-құлықтары және құндылықтар жүйесін түсінуге тырысып, өзінің мәдени жүйесіне жаңа тәжірибелер алмасып, өз мәдени жүйесін сол мәдениетке сәйкестендіріп өзгертуге тырысқан жерде көп мәдениетті білім орын алады.

Көп мәдениетті білім өзге мәдениетті танумен қатар өзінің жеке мәдени жүйесін талдауға ықпал етеді. [4. 836.] Ресей зерттеушісі А.В. Шафрикова көп мәдениетті білімнің белгілі бір қоғамдағы қалыптасқан барлық әртүрлі мәдени құндылықтарды, норма, үлгілер мен мінез-құлықтар түрлерін сақтауға және дамытуға бағытталғанын және оның әртүрлі мәдениеттердің өзара және диалогтар принципіне негізделетінін растайды. [3. 136.] Л.Г. Веденина «Мәдениетаралық оқыту» түсінігіне сүйене отырып көп мәдениетті білімді тікелей шет тілін оқытумен байланыстырады. Ол көп мәдениетті білімді: «Әлемдік мәдениеттер жүйесі интеграциясына арналған білім, тілдер мен мәдениеттер полилогы» деп анықтайды. [2. 136.]

Көп мәдениетті қарым-қатынасты тиімді атқару үшін болашақ аудармашыға өз мәдениетінен өзгеше мәдениетті түсіне алу қабілетін қалыптастырып дамытуы және жақсы қарым-қатынас орнату үшін үйреніп отырған мәдениетке сәйкес келетін мінез -құлық модельдерін құруына тура келеді. Көп мәдениетті білімге бағытталған болашақ аудармашы тұлғасының лайықты қалыптасып дамуы оларды дайындау, оларға тілді үйрету барысында ұлттық мәдениетке толы аутентикалық материалдарды, мәтіндерді қолданған жағдайда тиімдірек болатыны және кәсіби қарым-қатынасқа оқыту барысында студенттердің өз қарым-қатынас тәжірибелерін терең зерделеуіне байланысты екені анықталған. Ең үлкен мән болашақ аудармашылардың тілді белгілі бір әлеуметтік және мәдени ситуацияларда қолдана алуына бөлінуі керек.

Сонымен мінез-құлық нормаларын, мәдени құндылықтарды, қарым-қатынас ережесін білу тек қана жай қарым-қатынас емес, тілдік мәдениеттің контекстін түсіну үшін қажет.

Шет тілін үйрене отырып, болашақ аудармашы жаңа ұлттық мәдениетке енеді, оның сол тілде сақталған байлықтарын түсінеді, мәдени құндылықтарын меңгереді. Бұл процесті тиімді жүргізу үшін

студенттерді тілдік дайындауда толық мәнді көп мәдениетті бағыт керек. Ол дегеніміз студенттерді мәдени құндылықтарға бағыттайтын, лайықты жағдайлар жасайтын әртүрлі мәдени-құндылықтар тақырыбындағы оқу-әдістемелік материалдар толықтырылып отырылуы қажет.

Алайда тілдік жоғарғы оқу орнына арналған бағдарламалар мен оқу-әдістемелік құралдарды сараптау олардың көбінің дара мәдениетті екендігін және негізгі пәндер бойынша лингводидактикалық нормалар мен ережелерді меңгеруге арналған стандарттарға сай құрастырылғанын көрсетті. Көптеген тілдік оқу орындарында шет тілін оқытудың мазмұнында тақырыптардың мәдени әр-түрлілігі, олардың мазмұнды құндылықтары жүйелі түрде берілмеген. Бұл дегеніміз шет тілін оқытуда мәдениет диалогы принципін тежеп, студент тұлғасының жалпы дүние жүзі бойынша ойлауын шектейді. В.С. Библердің ойынша: «Қазіргі заманғы ойлау мен іс-әрекеттің ерекшеліктерін ескере отырып, білім берудің мағынасын жаңа тұрғыдан түсіну қажет. Оның орталығы ретінде «мәдениет адамының» білімі қарастырылады, яғни адам тек іс-әрекет пен ойлаудың бір түріне ғана қатысып қоймай, негізгі ойды басқаша айта алып, әр-түрлі мәдениетті байланыстыра алатындай болуы керек». [1. 15] Мұндай талап оқу үрдісі мен оқыту әдістерінің түрлерін өзгертумен қатар, оқытудың мазмұнын да өзгертуді қажет етеді. Сондықтан қолда бар зерттеулерге қарамастан, болашақ аудармашылардың көп мәдениетті тұлғаға қатысы бар деген тұжырымдар әлі де жеткілікті түрде зерттелмеген.

Шет тілін оқыту үрдісінде ең маңызды роль атқаратын теоретикалық құрылым ретіндегі көпмәдениетті құндылық бағыттың маңызды сипаттары жеткілікті түрде белгіленбеген. Студенттің көпмәдениетті құндылықтарды түсінуіне әсер ететін кәсіби тәрбиелеу негіздерінің мазмұны мен міндеті де айқындалмаған. Шет тілі мен елдің мәдениетін оқыту әдістері мен технологияларын әртүрлі деңгейде құрастыру барысында болашақ аудармашыларды көп мәдениеттілікке бейімдеудің ерекшеліктері ескерілмеген. Болашақ мамандарды қажетті деңгейде тәрбиелеуге әсер ететін жоғарғы оқу орны көпмәдениетті кеңістіктің құндылық негізі «кәсіби компонент» ретінде жасалмаған. Бұл мәселені шешудің тиімді жолы- шет тілін оқытудың әлеуметтік-мәдени құрамының мазмұнын зерттеу, индивидтің мінез-құлқын сипаттайтын арнайы ерекшеліктерді қарастыру болып табылады. Осыған байланысты болашақ аудармашыларда көпмәдениетті құндылықтарды қалыптастыру үшін мәдениет танушылық тапсырмалар ұсынылады. Тілді оқыту үрдісінде көпмәдениетті бағыт студенттерге қарым-қатынас контекстіне байланысты туған ортада өздерін көп мәдениеттің тұлғасы ретінде ұсынуға мүмкіндік береді. Олар жалпы маңызды мәдени үрдісте өз орнын, ролін, маңыздылығы мен жауапкершілігін анықтауға талпынып, мәдени агрессияға, дискриминация мен вандализмге қарсы күресте белсене ат салысады. Болашақ аудармашыларды

тәрбиелеудің әдістері мен технологияларын жүзеге асыруда студент санасының когнитивті, аффективті, конатативті компоненттері жағына баса көңіл аударылғаны байқалады. Когнитивті компонент сөз әсері арқылы қалыптасады. Аффективті компонентті дамыту сол мәдениетке қатыса отырып тұлғаның эмоционалды-сезімталдық аясын байыту негізінде жүзеге асады. Конатативті компоненттің, қалыптасу деңгейін өзін жаңа сипатта сезінетін адамның жүріс-тұрысы, мінез-құлқы көрсетеді. Ең маңыздысы- болашақ аудармашы тұлғасын дамытудың көпмәдениеттілік үрдісі жас адамдардың ішкі жан-дүниесіне сай болып, өз бетімен кәсіби шыңдануға деген талпынысқа ұйытқы болу.

Әдебиеттер тізімі:

1. Библер В.С. Культура. Диалог культур / Опыт определения / Вопросы философии. 1989, № 6.
2. Веденина Л.Г. Теория межкультурной коммуникации и значение слова / НЯШ, 2000, № 5.
3. Шафрикова А.В. Мультикультурный подход в обучении и воспитании школьников: автореф. дис...канд, пед. наук - Казань, 1998.
4. Thomas H., Interkulturelles Lernen im Schüleraustausch Saarbrücker u. Fort Lauderdale, 1988.

5.6. Способы достижения адекватности при переводе художественных произведений с английского языка на русский

Гульжан Укубаевна Аренова

м.п.н., доцент Евразийского гуманитарного института
(г. Нур-Султан, Казахстан)

Дина Булатовна Габдуллова

Студентка Евразийский гуманитарного института
(г. Нур-Султан, Казахстан)

Тамирис Бауыржановна Уайсова

Студентка Евразийского гуманитарного института
(г. Нур-Султан, Казахстан)

Аннотация

В данной статье рассмотрены способы достижения адекватности при переводе художественных произведений с английского языка на русский, где используются переводческие трансформации. Примером для исследования были выбраны: произведение Рика Риордана "Перси Джексон" и кинопродукт "Интерстеллар". В настоящей статье проанализированы работы ученых, изучавших понятие "адекватный перевод" и способы его достижения. В статье исследованы примеры непереводаемой лексики и проведен сопоставительный анализ использованных лексических и грамматических трансформаций с помощью диаграммы.

Ключевые слова: адекватность, точность, индивидуальность, авторский стиль, трансформации, прагматика, семантика, реалии, кинопродукт.

Одной из основных проблем при переводе художественных произведений является достижение его адекватности. В данной статье на примере книги Рика Риордана "Перси Джексон" и художественного фильма "Интерстеллар" нами были рассмотрены основные проблемы, с которыми сталкивается переводчик при попытке достичь адекватности в процессе перевода. Кроме того, нами были проанализированы термины "адекватность" и "точность", которые исследовались многими учеными, такими как: Смирнов А.А., Миньяр-Белоручев Р.К., Федоров А.В. Гарбовской Н.К., Нелюбин Л.Л. и другими.

До официального изучения понятия "адекватность" в работах о переводческой теории существовал термин "точность". Согласно Нелюбину Л.Л. точность — это "тождество информации, сообщаемой на разных языках; мера точности меняется в зависимости от цели перевода, характера переводимого текста и читателя, для которого написан текст" [1, с. 68]. Однако в настоящее время ученые по теории перевода стараются уменьшить употребление таких понятий, как "точность" и "верность" при осуществлении перевода и вместо данных терминов использовать "адекватность перевода", что означает "соответствие". Р.К. Миньяр-Белоручев рассматривает адекватный перевод, как: «воссоздание единства содержания и формы подлинника средствами другого языка. Адекватный перевод является целью художественного перевода» [2, с. 62]. Термин, который предложил А.В. Федоров, более развернутый. Согласно его мнению, "полноценность перевода означает исчерпывающую передачу смыслового содержания подлинника и полноценное функционально-стилистическое соответствие ему. Полноценность перевода состоит в передаче специфического для подлинника соотношения содержания и формы путем воспроизведения особенностей последней (если это возможно по языковым условиям) или создания функциональных соответствий этим особенностям. Это предполагает использование таких языковых средств, которые, часто и не совпадая по своему формальному характеру с элементами подлинника, выполняли бы аналогичную смысловую и художественную функцию в системе целого" [3, с. 127].

Адекватность при переводе напрямую зависит от жанра текста. К примеру, перевод технического материала, при осуществлении данного типа перевода, переводчик воспроизводит текст дословно, так как в технической сфере для большинства терминов уже есть существующий эквивалент, поэтому переводчик редко использует лексические трансформации, однако грамматические изменения могут быть задействованы чаще для правильного восприятия текста реципиентом. Что касается художественной направленности, то

переводчик выступает в роли "писателя" кроме того, что необходимо соответствовать нормам переводного языка, переводчик должен учитывать прагматическую составляющую перевода, так как художественный текст в первую очередь передает мысли автора, выраженные литературным языком. Под художественными произведениями понимаются стихи и проза, при переводе которых переводчик создает буквально новое произведение, так как целью таких работ является донести до читателя смысл, не изменяя структуру переводного языка, и сохранив при этом индивидуальный стиль автора (идиостиль). Н.С. Болотнова понимает идиостиль (индивидуальный стиль автора) «как многоаспектное и многоуровневое отражение языковой личности творца, «стоящей» за текстом, с учетом ее многообразных проявлений в процессе текстовой деятельности, включая ориентацию на адресата" [4, с. 98].

Поэтому для достижения адекватности нужно соблюдать следующие критерии:

1. Ясность. Перевод идиом и других выразительных средств с помощью подбора эквивалентов и аналогов в языке перевода.
2. Точность перевода фразеологических единиц.
3. Смысловая близость оригиналу.
4. Отсутствие ошибок, искажающих смысл оригинала.
5. Отсутствие грамматических и орфографических ошибок.
6. Соответствие синтаксиса правилам языка перевода.
7. Семантическое единство. Отсутствие расхождения смысла между ИТ (исходный текст) и ПТ (переводной текст).
8. Сохранение прагматического аспекта ИТ [5, с. 2].

В качестве практического материала, основанного на способах достижения адекватности при переводе с английского языка на русский, нами были проанализированы следующие примеры:

Пример 1.

Оригинал	Перевод
- You know, out there we face great odds. Death, but not evil. - You don't think nature can be evil? [6].	- Мы ведь столкнёмся с невероятными трудностями, со смертью. Но не со злом. - Думаешь, природа не может быть злом? [7].

Данная синтаксическая единица является одним из ярких примеров методов достижения адекватности с помощью таких лексических трансформаций, как антонимический перевод лексических единиц «*You don't think*» - «*Думаешь*» и «*nature can be evil*» - «*природа не может быть злом*». С помощью антиномического перевода, переводчиком максимально точно был передан перевод данного предложения. Если сослаться на дословный перевод, который будет звучать следующим образом «*Ты не думаешь, что природа может быть злом?*», то это влечет за собой прагматическую проблему, а

именно неправильное восприятие смысла реципиентом. Основываясь на грамматических аспектах исходного языка, конструкция вопроса с помощью отрицательного вспомогательного глагола выражает противопоставление последующей реплики. Однако, если перевести данную часть на русский язык как «*Ты не думаешь?*», то смысл будет истолкован некорректно. Опираясь на нормы русского языка, данный перевод может подразумевать заинтересованность во мнении человека, что отклоняет эту версию перевода от смысла исходного текста.

Пример 2.

Оригинал	Перевод
- <i>You know what? We agreed, 90 percent.</i>	- Ну мы же договорились: на 90 процентов...
- <i>There you go</i> [6].	- <i>Согласен...</i> [7].

В данном примере присутствуют сленговые выражения, которые являются понятными только для представителей культуры исходного языка, что может послужить проблемой для понимания реципиента. Сложности в понимании контекста и смысла реципиентом могут быть обусловлены социолингвистическими и социокультурными факторами. Таким образом, на основе данного примера можно четко отследить попытки переводчика в достижении адекватности перевода текста способами полной замены и опущения предложений. Предложение «*There you go*» не имеет эквивалента на переводимом языке, но представляет собой смысл «*вот-вот*». Переводчик использовал лексическую трансформацию - прием целостного преобразования, то есть заменил предложение полностью на «*Согласен?*», опираясь на контекстуальный смысл. Переводчиком так же было опущено предложение «*You know what*» и заменено на междометие «*Ну*», широко используемое в русском языке. Это предложение является ярким примером достижения адекватности при переводе, так как переводчик сталкивается с трудностью перевода и самого восприятия предложения.

Пример 3.

Оригинал	Перевод
- <i>Murphy's Law?</i>	- А «Закон Мёрфи»?
- <i>Murphy's Law doesn't mean that something bad will happen</i> [6].	- «Закон Мёрфи» не утверждает, что произойдёт что-то плохое [7].

В данном примере мы можем четко наблюдать возникновение сложности передачи фразы, что может препятствовать достижению адекватности при переводе, так как данный пример содержит в себе реалию «*Закон Мерфи*», который понятен только носителям данной культуры. В русском языке «*Закон подлости*» является эквивалентом

«Закона Мерфи», что приводит к игре слов непонятной для реципиента и проблеме восприятия. Переводчик не заменил данный термин русским аналогом, так как в оригинале текста уже упоминается значение «чего-то плохого», что может привести к тавтологии в русском языке.

Пример 4.

Оригинал	Перевод
Besides, there will be s'mores at the campfire tonight, and I simply adore chocolate [8].	Кроме того, вечером у костра состоится традиционное угощение с маршмеллоу и сэндвичами из шоколада и крекеров, а я просто обожаю шоколад [9].

В указанном примере языковая единица «*s'more*» - является этнографической особенностью данной культуры, не имеющей прямого эквивалента в русском языке. Таким образом, переводчиком был совершён приём лексической трансформации - описательный перевод «*традиционное угощение с маршмеллоу и сэндвичами из шоколада и крекеров*» во избежание культурного диссонанса у реципиента. Переводчиком была использована трансформация - переводческий комментарий, т.е. переводчик объясняет лексическую единицу «*маршмеллоу*», как «*Мягкое воздушное кондитерское изделие, приготовленное из желатина, сахара, ароматизаторов*» для достижения читателем полного понимания действия картины и достижения адекватности перевода.

Пример 5.

Оригинал	Перевод
- Ambrosia and nectar. - The food and drink we were giving you to make you better. That stuff would've killed a normal kid. It would've turned your blood to fire and your bones to sand and you'd be dead. Face it. You're a half-blood [8].	- Нектар и амброзию? - Еда и питье, которые мы давали тебе, чтобы ты поправился. Для обычного мальчишки такие вещи оказались бы смертельными. Они превратили бы твою кровь в огонь, а кости — в песок, и ты умер бы. Взгляни правде в лицо. Ты — полукровка [9].

В данном примере нами был также рассмотрен перевод реалий еды и напитков, таких как «*Ambrosia and nectar*» - «Нектар и амброзию», что было переведено с помощью лексической трансформации - транскрипции. Амброзией считается легендарная пища богов, дающая богам молодость и бессмертие, а за нектар принято считать напиток богов в древнегреческой мифологии. Однако далее в тексте идёт упоминание о продуктах, что даёт полное понимание реципиенту о назначении данных продуктов. Таким образом, нет надобности в переводческом комментарии. В этом примере присутствует лексическая единица «*half-blood*» - «*полукровка*», которая была

переведена с помощью калькирования, т.е. заимствования иноязычных слов, выражений, фраз буквальным переводом соответствующей языковой единицы, а также результат этих заимствований: слова, выражения и фразы.

Пример 6.

Оригинал	Перевод
"Look, if we know its Hades," I told Chiron, "Why can't we just tell the other gods? Zeus or Poseidon could go down to the Underworld and bust some heads" [8].	Послушайте, если мы знаем, что это Аид, — сказал я Хирону, — почему бы не рассказать об этом другим богам? Зевс или Посейдон могут спуститься в подземное царство и разнести там все в пух и прах [9].

В настоящем примере мы рассмотрели способ достижения адекватного перевода с помощью перевода метафорической конструкции "*bust some heads*", которая была переведена с помощью вариантного соответствия. Следует заметить, что «разнести там все в пух и прах» не является устойчивой метафорой, но, если бы переводчик перевел дословно «*bust*» как «*разорить*», а «*some heads*» как «*несколько голов*», то экспрессивная интерпретация метафоры отсутствовала бы. Переводчик остановился на данном варианте, так как в самой книге боги имеют сверхъестественные силы, то можно сделать вывод, что переводчик не только сохранил смысл метафоры, но и эмоциональную составляющую стилистического средства. В данном примере присутствуют реалии, такие как: «*Zeus*» и «*Poseidon*», которые переведены с помощью транслитерации, «*Chiron*» и «*Hades*» - с помощью уподобляющего приема перевода. Уникальностью данного приема выступает лексическая единица «*Underworld*», которая была переведена на русский язык с помощью семантического калькирования для достижения адекватности перевода. А именно часть «*under*» переведена дословно, «*world*» подобрано семантически. В указанном примере англоязычная реалия в русском переводе имеет значение «*подземное царство*».

Анализируя примеры, часть которых была приведена в настоящей статье, мы сделали вывод, что одним из основных способов достижения адекватности при переводе художественных произведений является использование переводческих трансформаций.

Приведенная ниже диаграмма отражает количественное соотношение использования переводческих трансформаций. Так как нами были рассмотрены художественные произведения в их особом направлении, а именно реалий и метафор, то данная диаграмма показывает, что такой вид перевода, как калькирование, наряду с транскрипцией (транслитерацией), как вид перевода терминов, используется чаще всего, затем, описательный перевод, эквивалент и переводческий комментарий.

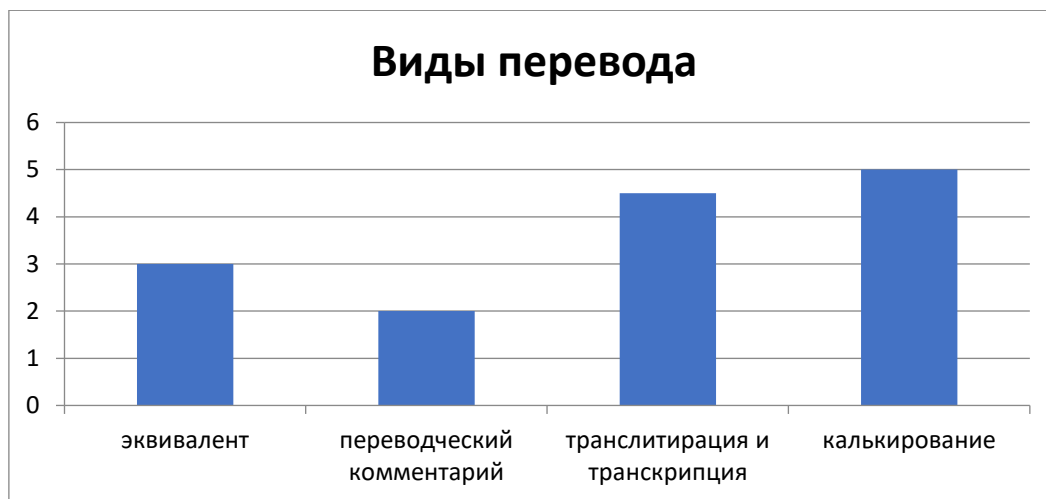

Рис 1. Количественная характеристика видов перевода при переводе художественных произведений

Из рис. 1 видно, что калькирование, транслитерация и транскрипция стоят на первом месте среди других видов перевода. Мы знаем, что данные трансформации используются при переводе реалий в том случае, когда переводчик хочет отразить в переводящем языке культурный колорит, либо в случае, если реалия является основной темой высказывания, вследствие чего ее нельзя опустить.

Достаточно часто транслитерация и транскрипция употребляются совместно с переводческим комментарием, поскольку лексические единицы, которые являются неизвестными для реципиента, должны быть переданы каким-либо способом. При транскрипции или транслитерации также часто используется такой переводческий прием, как освоение, который состоит в «адаптации иноязычной реалии, т. е. придания ей на основе иноязычного материала обличия родного слова» [10, с. 36].

Мифологические термины, сленги и непереводаемая лексика широко известны как в английской, так и в русскоязычной среде. Поэтому их освоение, состоящее в «адаптации иноязычной реалии», и являющееся частью калькирования, транскрипции или транслитерации, применяется чаще всего в материале нашего исследования.

Таким образом в статье проведен анализ способов достижения адекватности при переводе художественных произведений. Для рассмотрения данной темы нами были выбраны два художественных произведения, однако в разных вариациях, таких как серия книг Рика Риордана "Перси Джексон" и художественный кинопродукт "Интерстеллар". В ходе работы на основании вышеприведенных произведений нами были проработаны и исследованы понятия "адекватность", "точность", "идиостиль".

Список литературы:

1. Нелюбин Л.Л., Хухуни Г.Т. История и теория перевода в России. – М.: МГОУ, – 2003. – 140 с.
2. Миньяр-Белоручев Р.К. Теория и методы перевода. – М.: Московский Лицей, – 2008. – 208 с.
3. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. – М.: Филология три, – 2012. – 416 с.
4. Болотнова Н.С. О методике изучения ассоциативного слоя художественного текста как отражение поэтической картины мира автора // Вестник ТГПУ, 2007. - С. 421.
5. Дубровская Е.В. Прагматические аспекты перевода. – Чебоксары, – 2015. – 6 с.
6. [Электронный ресурс]: Netflix: фильмы и сериалы <https://www.netflix.com/kz/title/70305903>.
7. [Электронный ресурс]: смотреть в HD онлайн: <https://rezka.ag/films/fiction/2259-interstellar-2014.html>.
8. Ric Riordan. Percy Jackson and the Olympians. – Publisher.: Miramax Books, – 2005, – 377 p.
9. Рик Риордан. Перси Джексон и Олимпийцы. – М.: Эксмо, – 2009, – 512 с.
10. Виноградов В.В. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). – М.: Издательство института общего среднего образования, – 2010. – 78 с.

5.7. Теоретические проблемы перевода в научных исследованиях Жоржа Мунина (Луи Жюльена Лебушера)

Айза Кайраткызы Сигады

Магистрант кафедры «Теории и практики перевода».
Евразийский Национальный Университет им. Л.Н. Гумилева
(г. Нур-Султан, Казахстан)

Французский лингвист Жорж Мунин - псевдоним Луи Жюльена Лебушера - (1935–1992) преподавал лингвистику и семантику в Университете Прованса и считается основоположником лингвистической теории перевода во Франции. Эта работа является его докторской диссертацией, которая была опубликована в 1963 году во Франции. Данное научное исследование продолжает оставаться классической работой, проясняющей процесс перевода и его проблемы. Жорж Мунин фокусируется на лингвистических подходах до момента его написания, утверждая, что исследование теоретических проблем перевода должно проводиться в контексте лингвистики, поскольку перевод является лингвистической проблемой, однако приходит к выводу, что лингвистический анализ не может охватить весь

спектр проблем перевода. и что для изучения процесса перевода необходимо принимать во внимание экстралингвистические факторы, которые, однако, требуют культурного и филологического исследования. В то время, когда лингвистика все еще активно использует перевод, эта позиция Жоржа Мунина считается новаторской, поскольку она доказывает, что перевод не означает замену точек с одного языка на другой, а переход от одной системы к другой, от одной культуры к другой, от одного исторического периода к другому. Его мнение о том, что успех или неудача перевода должны быть измерены в контексте конкретного текста, а также конкретной пары языков, готовит почву для функциональных теорий.

Место перевода

В первой главе книги Мунин основное внимание уделяет взаимосвязи между лингвистикой и переводом, начиная с парадоксального факта, что переводческая деятельность остается исключенной из науки о языке и поддерживается на уровне эмпирического искусства. Он утверждает, что уже в 1963 году необходимо подготовить переводческий трактат в связи, во-первых, с быстрым развитием переводческой деятельности во всех областях, особенно после первой половины XX века. Во-вторых, из-за возможного использования компьютеров в качестве машин перевода, что потребует анализа самих процессов перевода, чтобы они могли обрабатываться компьютерами. И в-третьих, Мунин сталкивается с дилеммой: следует ли исключить теоретическую возможность переводческой деятельности во имя лингвистики или следует оспаривать обоснованность лингвистических теорий во имя переводческой деятельности. Таким образом, за много десятилетий до того, как современная переводология сместила фокус исследования на самого переводчика, Мунин исследует, «что именно переводчики делают при переводе», и «когда, как и почему сила их переводов не оправдывает себя» [1]. Во второй главе он подчеркивает тот факт, что до тех пор подход лингвистов к переводу находился в стороне от их исследований, что термин «перевод» отсутствует в энциклопедиях и что трактовка перевода остается эмпирической. Однако ответственность несут сами переводчики, утверждает он, которые относятся к переводу в первую очередь как к искусству и отрицают, что это процесс, который «касается строго научных знаний и, в частности, лингвистического анализа» [1]. При этом ученым анализируются две крайние позиции: с одной стороны, перевод — это процесс *sui generis*, который нельзя исчерпать только в рамках лингвистики, а с другой стороны, методы и проблемы перевода должны изучаться в свете использованных аналитических методов. Ж. Мунин делает заключение, что «перевод по-прежнему является искусством, но искусством, основанным на науке» и что «теоретические проблемы, возникающие в связи с законностью или нет, а также с возможностью или отсутствием

процесса перевода, могут быть прояснены только вначале. в рамках лингвистической науки» [1].

Максимальная переводимость

Чтобы прояснить эти теоретические проблемы в процессе перевода, он классифицирует их по пяти категориям: языковые барьеры, словарный запас, мировоззрение, культуры и синтаксис, которые составляют следующие пять частей книги. Таким образом, во второй части он исследует языковые барьеры и, в частности, в третьей главе, лингвистические теории. Он начинается с Ф. Соссюра, который поколебал традиционное представление о том, что «язык - это процесс наименования, список терминов, соответствующих вещам [факт], который предполагает предвзятые идеи, предшествующие словам» [1, стр. 27], и пришел к выводу, что «буквальный перевод никогда не мог удовлетворительно функционировать, потому что слова не обязательно покрывают одну и ту же концептуальную поверхность в разных языках» [1, стр. 33]. В четвертой главе он систематически анализирует теории Л. Блумфилда, З.С. Харриса и Л. Ельмслева, которые обходят семантику ради научной методологии описания языковых структур и ограничиваются формалистическим анализом текстов. Преобладающее в лингвистике представление о том, что перевод — это «преобразование содержимого бочки из литров в галлоны, при этом содержимое всегда остается тем же самым и [поэтому] в обоих случаях предоставляется один и тот же процент реальности» [1, стр. 48] к выводу, что трудности перевода - случайность. Поэтому их следует отнести к переводчику,

Непереводимость

На противоположном конце этой абсолютной переводимости находятся философские взгляды, которые начинаются с Вильгельма Гумбольдта и продолжаются его неокантианскими или неогумбольдтовскими потомками, утверждая, что язык предопределяет то, как человек воспринимает мир. Он приводит несколько примеров, например, типичный пример Ельмслева о различном значении слова «собака» эскимосам, которые используют его как седельную сумку, персам, для которых это священное животное, и западным обществам, где это домашнее животное [1, стр. 51]. Структурная лингвистика теперь имеет дело с этими взглядами и признает, что содержание и лингвистическую форму нельзя понимать по отдельности. Еще дальше идет Б.Л. Уорф, который, главным образом посредством анализа языков коренных американцев, утверждает в хорошо известной гипотезе Сепира и Уорфа, что различная языковая организация мира существует и, следовательно, различное разделение мировоззрения приводит к разным смысловым единицам. Мунин подробно обращается к представителям точки зрения, согласно которой язык является мировоззрением, и приходит к выводу, что «эта теория предполагает буквальное неприятие (гораздо более радикальное, чем критика

значения значения в предыдущей главе) любой переводческой деятельности». Однако, чтобы понять и, возможно, решить теоретические проблемы перевода, мы должны, как выразился А. Мартине, принять тот факт, что «язык — это средство коммуникации, в соответствии с которым человеческий опыт анализируется по-разному в каждом сообществе» [2], факт, который только якобы исключает возможность перевода.

Изучив проблемы внутренней лингвистики, Мунин рассматривает в пятой главе другой вид языкового барьера, включающий внешнюю лингвистику и социологию, культурную антропологию и этнологию: возможность того, что в глубине культура недоступна для других. Здесь он уделяет особое внимание Э. Ниде, работы которого он называет «сплоченной паутиной», поскольку его теория на сегодняшний день является наиболее систематической. Приводится ряд примеров, в основном из перевода Библии, которым занимался Ниде, - как переводятся слова «река» или «озеро» племенам, которые их совсем не знают? - показать, что перевод — это путешествие во времени и пространстве, в разные миры, более или менее недоступные друг другу. Таким образом, «разрыв между двумя данными культурами - это дополнительная трудность, которую сами языки представляют как аргумент против полного перевода» [1, стр. 72].

Семантические проблемы

Третья часть книги относится к проблемам, создаваемым самой лексикой при переводе, когда она больше не рассматривается как наименование, а как набор структур. То есть как семантическое поле, где значение каждого слова зависит от сетки контрастов, которую оно поддерживает со всеми другими компонентами поля. Он снова приводит ряд примеров для лучшего понимания обширного теоретического анализа, например, слово «дом», которое для маленького ребенка может быть любым домом, но с возрастом он учится различать виллу, коттедж и небоскреб, и как каждый новый термин добавляет новый цикл в языковую сеть, который создается посредством дифференциации, которой раньше не было. Следовательно, разные структуры одного и того же семантического поля не могут быть одинаковыми на разных языках, что также может привести к отказу в возможности перевода. Однако, поскольку «перевод как практика предшествовал всем теориям перевода и переживет любую теорию перевода, которая отрицает возможность перевода» [1, стр. 96], остается искать и обнаруживать минимальную семантическую единицу, в которой может быть скрыт секрет построения словарного запаса. В следующих трех главах Мунин подробно рассматривает различные семантические подходы и исследования: В седьмой главе рассказывается о теориях Л.Дж. Прието о существовании семантической единицы, и, следовательно, о структурной семантике и реакциях. В той же главе упоминается

Ельмслев, который подходит к (несовершенному, как утверждает Мунин) анализу слов в семантических единицах. Эмпирический технологический метод анализа Жан-Клода Гардена, упомянутый в восьмой главе, имеет другую отправную точку и другую цель, которая пытается организовать классификацию данных на основе их семантического содержания. Например, «как можно создать правила списка археологических объектов, чтобы охватить все характеристики всех этих объектов» в разное время и в разных географических областях [1, стр. 117]. Однако и здесь это не морфологический анализ, а анализ определений, лингвистический характер которых является маргинальным.

В девятой главе рассматриваются технические словари и необходимость иметь дело сначала с концепциями, затем с определениями и, наконец, с терминами (принят с 1953 года Международной организацией по стандартизации). Поскольку этот семантический подход напоминает философские позиции Декарта, Дальгарно, Уилкинса и Лейбница, он побуждает Мунина продолжить теоретические поиски мирового языка в своей книге, искусственный философский язык, основанный на логической классификации идей и полном анализе знаний человеческого разума. Однако этот процесс принадлежит логике, а не лингвистике, и, основываясь на границах между этими двумя науками, Мунин формулирует проблемы лексической структуры из-за многоуровневой структуры словарного запаса с частичной возможностью анализа, основанного на методе определений и «фундаментальном контрасте между разговорной и научно-технической терминологией» [1, стр. 145].

Особые лингвистические ценности, существующие только в разговорной речи, называются коннотациями, и их отношение к переводу является предметом десятой главы. Этот термин, вероятно, был введен Блумфилдом в 1934 году, который указывает, что типы коннотаций бесчисленны, их невозможно определить и четко отличить от декларативного значения слов, и они связаны с эмоциональными аспектами языка. Однако последствия касаются не семантики, а прагматики, то есть отношений между точками и их пользователями или стилистики, а также психологии и логики. И, что интересует теорию перевода, так это то, что слова должны быть переведены. Но эмоциональная атмосфера, окружающая слова, сопротивляется переводу, то есть переходу от одной культуры к другой, с одного языка на другой и, в конечном итоге, от человека к человеку - даже в пределах одной культуры и языка.

Коммуникация, философия и культура

Проблема границ самой интереснейшей коммуникации рассматривается в одиннадцатой главе, в которой взгляды древних на абсолютный перевод противопоставляются благодаря единому человеческому опыту и единой идентичности человеческого духа с

взглядами лингвистики, которые сводят трудности перевода в природе языка и утверждают, что для преодоления любых препятствий они должны быть сначала идентифицированы, но также и со взглядами многих философов или филологов, что само общение между людьми невозможно и что мы никогда ничего не можем передать. Мунин заключает, что уровни перевода — это уровни реализации акта общения, что трудности общения находятся в темных областях языка и, наконец, что общение между людьми - явление с относительным успехом.

В двенадцатой главе, после изучения наблюдений современной лингвистики, которые устанавливают точку зрения о том, что перевод теоретически невозможен, исследуется, в какой степени и в каких пределах процесс перевода относительно возможен на практике. В то же время это относится к интересной проблеме чрезмерного перевода, то есть к тому факту, что мы в конечном итоге переводим из опасения, что некоторые вещи не могут быть переведены в достаточной степени, часто неоправданно увеличивая различия между языками. В основе этой главы лежат универсалии языка как концепция лингвистики, возникшая во второй половине XX века и, в отличие от универсалии Средневековья и философии, относится к общим антропологическим и культурным характеристикам, которые формируют основу значений в языках и которые - какими бы элементарными они ни казались лингвистам - являются достаточными в качестве основы для общения и перевода. «Дайте мне, может сказать переводчик, общую точку отсчета для данного предмета, на двух разных языках, и оснащенный этим рычагом, я сдвину землю» [1, стр. 208]. В пятой части книги Мунин, как один из немногих лингвистов своего времени, уже документально подтвердивший право лингвистики считать, что перевод относится к ее собственной юрисдикции, заявляет, что не хочет заключать в тюрьму перевод, проблемы и их решения в рамках лингвистики и занимается культурой. Он подчеркивает, что знание культурных особенностей является необходимым условием для переводчика и что «переводчик, который не стал тысячью и двумя эмпирическими способами этнографом сообщества, язык которого он переводит, не является полным переводчиком». [1, стр. 233]. Однако для понимания текста в культурах и мировоззрениях, которые больше не существуют, нам нужна литература, наука, которая является «неорганической этнографией прошлого» [1, стр. 238] и позволяет нам понимать текст, предлагая доступ к смыслов с его критическими редакциями и разъяснениями по его содержанию. Таким образом, мы снова различаем двойственную природу процессов перевода, необходимость понимать отношения между означающими и означаемыми, даже в пределах одной лингвистической системы в разное время.

Написание и перевод

Последняя глава посвящена важности синтаксиса для перевода и представляет собой только шестую часть книги, поскольку Мунин заявляет, что «было невозможно найти решение синтаксических проблем до анализа ответа, данного лингвистическим универсалиям на проблемы перевода, но также неязыковые ситуации» [стр. 245]. Синтаксические структуры демонстрируют небольшую универсальность в разных языках, что обрекает переводчика на отчаяние, но даже если они существуют, они не имеют значения, если они не выражают общие ситуации. И если ситуация, то есть неязыковая концепция, является единственной общей мерой при переходе от одного языка к другому, заключает Мунин, мы можем сделать вывод, что, поскольку ситуация или социальная практика является достаточной точкой отсчета для общения двух носителей одного языка может для общения говорящих на разных языках характерно сказано: «Просто нужно больше работать» [1, стр. 262].

Выводы

Теория непереводимости полностью основана на исключениях, и этот перевод не всегда возможен, поскольку это не «фиксированное и вневременное языковое состояние», а «поскольку существует диалектика отношений между языком и миром, существует также диалектика языковых отношений» [1, стр. 270]. Задолго до того, как современные теории функциональности перевода получили распространение, и до того, как науки о коммуникации и культуре достигли своих нынешних размеров [3], перевод, согласно научной точке зрения Жоржа Мунина - это процесс, характеризующийся относительным успехом и разнообразием уровней коммуникации. из одного языка в другой, из одной культуры в другую, из одной эпохи в другую, то есть из одного мира в другой.

Список литературы:

1. Мунин, Г. 2002. Теоретические проблемы перевода. Иоанна Папаспириду. Эд. Нассос Кириазопулос, Д.Ф. Афины: П. Травлос. Заглавие оригинала Теоретические проблемы перевода (Париж: Gallimard, ditions, 1963)
2. Гоутсос, Д., изд. 2001. Слово перевода: Антология современных теорий перевода. Афины: греческие буквы.
3. Munday, J. 2004. Переводческие исследования. Теории и практики. Оригинальное название «Введение в переводческое дело: теории и приложения» (Routledge, 2001).

5.8. Отечественная живопись как действенный способ формирования духовной сферы

Илесхан Сманович Сманов

доктор педагогических наук, профессор кафедры педагогики,
Южно-Казахстанский государственный педагогический
университет (г. Шымкент, Казахстан)

Жадыра Жуматаевна Жумагулова

кандидат филологических наук, доцент кафедры русского
языка и литературы, Южно-Казахстанский университет
имени М. Ауезова (г. Шымкент, Казахстан)

Содержательное и учебно-методическое обеспечение работы учителей на основе инновационных технологий в ходе освоения образовательной области «Искусство» свидетельствует о важности использования живописи в творческом обобщении опыта прошлого и понимании настоящего. Поиски приемов обращения к творчеству известных художников с учебно-воспитательными целями приводят к выводу о том, что изобразительное искусство играет огромную роль в освоении духовно-нравственных традиций народа, расширяет и углубляет знания о мире и о себе самом. Обращение к искусству живописи организуется как процесс изменения личности, наращивания новых социально-психологических образований, позитивно влияющих на ее развитие и духовное становление. С педагогической точки зрения гедонистическая функция отечественной живописи ставит ее в исключительное положение и позволяет охарактеризовать как особенное воспитательное средство, как сильнейший механизм формирования представлений о человеческих ценностях [1, с. 134].

В предлагаемой статье описана специфика отбора, систематизации, и представления произведений отечественной живописи для реализации познавательных и воспитательных задач, стоящих перед современной казахстанской школой. Для достижения поставленной цели проводилось исследование над определением образовательной значимости творческого наследия художников Казахстана; были разработаны дидактические подходы к отбору содержания и структурированию занятий с применением произведений живописи; создана авторская программа элективного курса для студентов педагогических вузов художественно-графического факультета с учетом дидактической значимости отечественной живописи.

Методы работы определялись в соответствии с задачами сформулированной темы и были продиктованы логикой содержания предпринятого исследования. Освоение теоретико-методологических основ педагогически грамотного и эффективного внедрения произведений живописи в учебно-воспитательный процесс было

организовано с опорой на научно-теоретический анализ литературы по проблеме данного исследования, сбор и анализ фактического материала в условиях казахстанских школ, характеристику учебно-методической работы коллег, посещение занятий и изучение профессиональной деятельности учителей.

Эффективность использования произведений отечественной живописи для формирования знаний и художественных умений студентов, определяется повышением их познавательного интереса к произведениям изобразительного искусства, ярко выраженным стремлением обучающихся к знаниям из области отечественной культуры, литературы, истории, географии. Для доказательства сформулированного тезиса авторы обращаются к конкретному примеру – показу образовательной и воспитательной значимости содержательного наполнения занятий, посвященных творчеству известных казахстанских художников.

Дидактическая система, направленная на продуманное использование образовательного потенциала классических произведений отечественных художников, включает как составную часть работу над расширением знаний обучающихся об истории становления и развития отечественной живописи. На занятиях по базовым учебным дисциплинам преподаватель организует лекции-беседы о жизни и творчестве казахстанских художников, акцентируя внимание на отличительных особенностях и воспитательном значении национального изобразительного искусства, формируя у студентов навыки эстетического восприятия произведений живописи [2, с. 18].

Настойчивое обращение казахстанских художников к традиционным мотивам в результате постоянного накопления жизненных наблюдений, фиксации неповторимых черт самобытной природы и реальных жизненных ситуаций является особой формой проявления этнического самоутверждения. Как следствие, освоение творческого наследия казахстанских мастеров оказывается эффективным средством приобщения молодежи к отечественной художественной культуре, формирования их этнического самосознания и эстетического восприятия действительности.

Профессиональная подготовка национальных кадров художников Казахстана берет свое начало с открытия в г. Алматы в 1921 году художественной студии, которой руководил художник Н.Г. Хлудов. Приехав в Казахстан в 1878 году, Н.Г. Хлудов прожил в республике долгие и плодотворные годы, воспитав замечательную плеяду казахстанских художников, среди которых был и Абылхан Кастеев, перенявший у своего учителя манеру письма, построенную на удивительном умении чутко воспринимать первичную реальность и представлять ее зрителю через собственное миропонимание.

Взгляд Абылхана Кастеева на жизнь, природу, лица современников – это взгляд изнутри: он фиксирует предметы внешнего

мира, но в этой фиксации прослеживается удивительная способность художника видеть и чувствовать конкретными определенными образами. Высокий уровень дидактической значимости имеют пейзажные произведения А. Кастеева. Картины с изображением дорогих художнику примет его родины отличает пристальный взгляд, страстное желание познать окружающий мир и через него – самого себя. Пейзажи А. Кастеева давно и прочно заняли надлежащее место в школьных и вузовских учебниках гуманитарного цикла: поэтический образ природы родного края предстает перед обучающимися в созвучии со строками художественных произведений. Такие жанровые полотна художника, как «Слушают певца», «Траурное кочевье», «Дойка коровы» служат ярким свидетельством своеобразия отечественной живописи, в которой анималистическая тема является одной из стержневых.

Осваивая специфику портретной живописи Абылхана Кастеева, студенты обращаются к репродукциям картин «Портрет сестры художника», «Портрет Ж. Кошановой», «Портрет Чохана Валиханова», «Автопортрет» и др. Пристально и внимательно смотрят на зрителя с «Автопортрета» подернутые печалью глаза. Человек погружен в процесс самоидентификации, он многое пережил, он нашел свое нелегкое счастье, но во взгляде нет успокоенности, идет активная работа мысли, осознания своего назначения и ответственности за все происходящее.

Своеобразие характера художника Абылхана Кастеева сумел передать Уке Ажиев, замечательный портретист, в картинах которого ярко отразился интерес к отечественной истории, к самобытной культуре родного края, глубокое проникновение в мир духовных ценностей соотечественников. Все это сыграло определяющую роль в становлении уникального индивидуального стиля, который проявился в созданном им портрете Абылхана Кастеева. На этом портрете художник изображен в пожилом возрасте, когда мудрость и нравственная чистота озаряют лица тех, кто прожил трудолюбиво и честно. Художник изображен в процессе работы; правильно подобранные цвета призваны передать радость и наслаждение, которые доставляет А. Кастееву любимое дело. Уке Ажиеву удалось исследовать конкретные черты своей модели и вместе с тем показать типичный образ труженика.

Обращаясь к живописным и графическим работам выдающегося казахстанского художника Сабура Мамбеева, следует указать на важнейшие эстетические принципы его творчества: острую профессиональную наблюдательность, документально достоверное отображение реальных событий, свежесть непосредственных впечатлений, стремление представить собственную трактовку романтических образов современников. В картине «У юрты» участники сцены отмечены автором отдельным цветом соответственно возрасту

и социальному статусу. Благодаря цветовой особенности каждый персонаж индивидуален, но композиционное распределение фигур делает их единым целым. Многоцветье – это изысканный аналог полифонии народной жизни. Художник погружает ее в вечерние сумерки, когда наступает время для размышления и созерцания. Яркость контрастных красок погашена, колорит картины тонально един, все пятна цвета сопричастны друг другу – все это создает образ гармоничного сосуществования.

Мотивами казахского народного эпоса проникнута серия картин известного художника Исатая Исабаева. Уделяя большое внимание величественным картинам природы, всегда составляющим в его творчестве вместе с батальными композициями единый выразительный образ, мастер многократно выезжает на место действия своих будущих произведений, подробно с натуры прописывает горные пейзажи и ландшафты, где происходили известные исторические события. Он выстраивает композицию согласно характеру той или иной местности, с глубоким вниманием постигая произведения устного народного творчества, прикладного искусства казахов. Например, в картине «Беташар» он соединяет участников традиционного ритуала во композицию: зритель видит и встречающих невесту родственников жениха, и провожающих ее родичей, и обязательный образ обряда – певца с домброй. Шествие всадников и пеших полно достоинства и торжественности, художник тщательно вырисовывает детали национальной одежды со всеми фрагментами, он как бы заново открывает для себя и показывает зрителям, как естественно сочетается национальный колорит с характером лиц и движением участников событий.

Общемировая тематика отражена в серии романтических и величественных пейзажей, выполненных выдающимся художником, непревзойденным мастером Галимом Мадановым. Наиболее показательны из них – «Дерево, земля, небо», «Бесконечный поток начал», «К берегу», «Упакованный ветер». Образы Г. Маданова несут в себе поэтическую концепцию мира, основание которой выше национальных или религиозных форм: его творчество свободно от внешних примет традиционной культуры. Он следует за своей интуицией, и это помогает ему чутко воспринимать все краски мира.

В аспекте организации нравственно-эстетического воспитания большую ценность представляют собой воспоминания художника К. Шаяхметова о тех детских впечатлениях, благодаря которым росла и крепла в нем вера в свое предназначение: «Степь постоянно меняет свою окраску, снег искрится под лучами заходящего солнца. Неужели когда-нибудь я сумею передать эту красоту и свое восхищение природой в картине? Неужели я буду настоящим художником?..». На первых порах молодой художник пробует себя в области исторической картины, в пейзаже, но наиболее значимые произведения созданы им

в жанре портрета, где пейзаж служит сопутствующим элементом и способствует оптимистическому, эмоциональному восприятию окружающей жизни: его мягкий лиризм усиливает поэтическое содержание картины, свидетельствуя о гармонии человека и природы. Доказательством тому служат картины «Весенняя страда», «Хлеборобы», «Урожай», «Бригада в степи». На картине «В родном ауле» запечатлен эпизод приезда студентов в родные края. Праздничная одежда женщины, ее взволнованное лицо, горячая заинтересованность пожилого мужчины-чабана – все передает радость встречи. Лаконизм композиционного построения, отсутствие внешней аффектации в проявлении чувств героев делают произведение легко читаемым. Близость к натуре проявляется и в картине «На даче»: светлые березы пронизаны солнечным светом, молодая девушка перебирает спелые ягоды на ярко зеленой траве. Поэзия и скрытая музыка присутствует в образе девушки, наполняя картину свежестью и красотой, а природа словно подчеркивает и совершенство жизни, и гармонию чувств, и прелесть молодости. Серия портретов К. Шаяхметова посвящена труженикам села. В этих портретах автор не стремится передавать свойственную героям индивидуальность, его задача – создать обобщенный образ современника-труженика, сосредоточенного и погруженного в свои думы. Так, в картине «Рыбачка Сауле» художник изобразил конкретную девушку, с которой он познакомился во время командировки в г. Гурьев. Перед нами волевой человек с независимым характером: такой психологической характеристикой может быть наделена любая женщина, выполняющая ответственную работу. На картине К. Шаяхметова «Раннее утро» мы видим еще один женский образ: художник сумел передать чувство радостного удовлетворения от результатов собственного труда.

Яркими произведениями реализма, отразившими важные события, являются картины таких известных художников, как Нагимбек Нурмухамедов, Галим Маданов, Исатай Исабаев, Алимхан Смагулов, Молдахмет Кенбаев. Образы и картины из жизни Казахстана в их творчестве убедительны, правдивы, проникнуты огромной эмоциональной силой.

Студентам художественно-графического факультета предстоит сложный творческий путь познания глубокого смысла произведений этих талантливых, стремящихся глубоко осмыслить действительность отечественных художников, по своей правдивости, глубине проникновения в суть явлений отвечающим требованиям реалистического искусства. Этому способствуют специальные элективные курсы, разработкой которых занимаются на сегодняшний день участники проекта, обеспечивая не только содержательное, но и дидактическое наполнение учебно-методического комплекса дисциплины [3, с. 25].

Литература:

1. Зернова Е. С. Будущему художнику об искусстве живописи (Заметки преподавателя). – М., 2006. – 285 с.
2. Малик-Пашаев А.А. Психологические проблемы эстетического воспитания и художественно-творческого развития школьников // Вопросы психологии. – 1989, № 1. – С.15-23.
3. Сманов И.С. Воспитательные возможности живописи как вида искусства // Методическое пособие. Шымкент. 2009. – 25 с.

5.9. Пропаганда казахских народных традиций, культуры и искусства на радио «Шалхар»

Айгуль Шодановна Косанова

ассоциированный профессор, Казахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова (г. Алматы, Казахстан)

Маншук Тынышкалиевна Мукашева

ассоциированный профессор, Атырауский университет имени Х. Досмухамедова (г. Атырау, Казахстан)

В 2021 году свой 55-летний юбилей отмечает радио «Шалхар». Впервые в эфире о начале его работы было объявлено 1 января 1966 года. Юбилей радио широко был отмечен по всей республике в форме научных конференций, «круглых столов», научных семинаров, концертных программ. В данных мероприятиях активное участие приняли ветераны радио, внесшие большой вклад в его создание и развитие. Все проведенные в рамках 55-летнего юбилея радио «Шалхар» мероприятия нашли широкое освещение в СМИ РК.

История «Шалхара» берет свое начало с 1 января 1966 года. Именно в этот день известный диктор, Народный артист Казахстана Ануарбек Байжанбаев объявил о выходе в эфир новой информационно-музыкальной программы. В 1998 году программа временно приостановила свою работу. Снова она начала выходить в эфир в 2002 году в городе Алматы, затем и по всей республике. Увеличилось и время вещания.

Нельзя сказать, что открытие нового радио на казахском языке далось легко. Этому предшествовала большая кропотливая работа. Руководством республики в Москву были представлены соответствующие документы, в которых говорилось о необходимости открытия радио, которое звучало бы только на национальном языке. В это время в некоторых союзных республиках уже были примеры открытия таких национальных радиоканалов. Жители отдаленных аулов и сел, колхозов и совхозов с нетерпением ждали передач на родном языке. Вначале информационно-музыкальная программа «Шалхара» выходила при редакции «Последних новостей» Казахского

радио. Впоследствии Казахское радио стало называться республиканским первым каналом, а радио «Шалхар» получил статус республиканского второго канала. Теперь его могли слушать не только в Казахстане, но и далеко за его пределами. Казахи, проживающие вдали от Родины, с большим интересом узнавали о новостях в нашей стране, приобрели возможность слушать родные напевы, концерты, музыкальные передачи. Радио активно пропагандировало казахские народные традиции и обычаи, культуру, литературу, музыкальное наследие казахского народа.

Большой вклад в создание и становление радио «Шалхар» внесли журналисты Мифтах Жанткин, Едиге Абдигаппаров, Танаткан Рсаев, Бек Даулетбаев, Уакап Кыдырханов, Шариф Таргаков, Мансур Сагатов, Кенжебек Есимов, Мадрид Рысбеков, Сакен Оспанов, Ануарбек Байжанбаев, Досан Жанботаев, Дулат Исабеков, Женис Кашкынов, Серик Тургынбеков, Нурсултан Алимкулов, Жумабек Кенжалин, Куаныш Орманов, Шолпан Шакирова, Кенжебек Абдимауленов, Руслана Кудайбергенова, Сауык Жаканова, Омархан Калмырзаев, Буркит Бекмагамбетов, Улжан Пармашкызы, Болат Бижибаев, Аманжан Енсебаев, Шолпан Байгабылова, Абдирали Болебаев, Гульжан Мухамадиева, Раушан Айтжанова, Ласкер Сеитов, Орынбасар Донгабаков, Алтын Иманбаева, Аширхан Телгозиев, Копен Амирбек и другие. Сегодня традиции своих старших коллег продолжают журналисты радио Койшыкул Мустафаулы, Сарсенгали Жузбаев, Гульнур Омарханкызы, Ляззат Тиышбеккызы, Мейрамгуль Ныгметова, Багдагуль Рахметкызы, Гульбану Алпамыскызы, Рустем Жунусов.

Директором радио «Шалхар» является известный журналист Болатбек Толепберген, руководитель алматинской студии радио «Шалхар» - Бахыт Жагыпар. В алматинской студии радио «Шалхар» работают талантливые журналисты Гульбану Алпамыскызы, Гульмира Налибай, Талант Аргынгали, Гульназ Молдабергенова, Аман Тасыган, Мольдир Жанбаева.

Нужно отметить, что радио «Шалхар» является единственным средством массовой информации в республике, вещающим только на казахском языке с охватом 64% жителей страны. Передачи радио транслируются в социальных сетях и на сайте радио, что дает возможность слушать их в любой точке мира. Радио «Шалхар» в рубрике «Замана бұлбұлдары» широко пропагандирует казахские народные традиции, культуру, искусство, музыку, знакомит с творчеством известных исполнителей, таких как Жусупбек Елебеков, Гарифолла Курмангалиев, Данеш Ракишев, Жанибек Карменов и многих других. В рубрике «Дорогие нам голоса» можно услышать концерты Жамал Омаровой, Розы Баглановой, Амре Кашаубаева, Куляш Байсеитовой, Манарбека Ержанова, Жусупбека Елебекова.

Радио «Шалхар» широко популяризирует казахское народное искусство и казахскую традиционную музыку.

Большой популярностью у радиослушателей пользуются передачи «Шалқар таңы», «Шалқар шаңырағында», «Дәстүр», «Әдебиет әлемі», «Абай ұлағаты», «Сөз киесі», «Жандауа», «Дәуір тынысы», «Күй шашу», «Жақсының жары», «Әлқисса», «Ән домбыра», «Сөйлеу мәдениеті».

Под рубрикой «Мұрағат бағдарламалары» в эфир выходят программы: литературно-познавательная «Нар идірген» (ведущий – Сарсенгали Жузбаев, выходит один раз в неделю), художественная «Отырар кітапханасы» (ведущие – Темирхан Момбекулы, Аманжан Енсебайулы, Шахсана Елгонды, один раз в неделю),

Познавательная передача «Терме» (автор и ведущий – Койшыкул Мустафаулы, выходит по четвергам, в 14.30., по 15 минут). Слушатели могут услышать терме в исполнении Жакыпа Сыпатаева, Зульфий Баймурзаевой, Базарбая Сабырова, Алмаса Алматова, Кулымгали Амирова, Болата Шаулиева, Кайрата Какимова, Фархата Уразова, Кунанбая Байтенова, Мамакова Мухамбета, Алихана Дуйсебаева, Сундета миралиева, Газиза Айдарова и многих других известных исполнителей нашей республики.

Программа «Күй шашу» (ведущий - Сарсенгали Жузбаев, выходит один раз в неделю по 50 минут). В передаче звучат кюи в исполнении Айтжана Токтагана, Бахытжана Дюсенгазиева, Ардаби Маулета, Аманжолы Саликова, Амантая Ашыкпаева и др. Ведущий рассказывает об исполнительском мастерстве күйши, о технике, манере, особенностях исполнения ими произведений.

Программа «Ән домбыра» (ведущие: Сарсенгали Жузбаев, Жасулан Наурызбаев, выходит по средам, в 15.05.) знакомит с жизнью и творчеством күйши Курмангазы Сағырбаева, Дины Нурпеисовой, Кали Жантлеуова, акына-жырау Джамбула Джабаева, певца Жусупбека Елебекова, певца и акына Мади Бапиулы, Биржан сала Кожагул-улы, акына и композитора Естая Беркимбай-улы.

Большое внимание радио «Шалхар» уделяло пропаганде айтыса. Программа с таким названием выходит на радио один раз в неделю, в воскресенье, эфирное время - 20 минут. Ее редактор и ведущий - Нурмат Мансур. В эфире звучали айтысы Рината Зайытова, Болатбека Уразбаева, Нурканата Кайрата, Жансаи Мусиной, Айбека Калиева и др.

Программа «Қазақтың мың күйі» выходит в эфир один раз в неделю протяженностью в 10 минут. Ведущий - Сарсенгали Жузбаев. Вначале радиослушателей знакомят с легендами и рассказами о происхождении кюев, затем звучат сами произведения в исполнении известных исполнителей. Например: күй Казангапа «Ноғайлының босқыны», күй Тулегена Момбекова «Салтанат», «Орлеу», күй Махамбета Утемисова «Өкініш», күй Сугира «Қосбасар», күй Каршыги Ахмедьярова «Ақ қайың».

В «Алтын қор» («Золотом фонде») радио под названием «Ән өнері» хранятся уникальные записи песен в исполнении знаменитых

артистов республики: Амре Кашаубаева «Балхадиша», «Ағаш аяқ», Елюбая Умирзакова «Нақ-нақ», Манарбека Ержанова «Топай көк», Али Курманова «16 қыз», «Жастық шақ», «Молдабайдың әні», Гарифуллы Курманғалиева «Япурай», «Панкөйлек», Жанибека Карменова «Сырғақты», «Ғазиздің әні», Калампыр Рахимовой «Асыл қалқа», «Асылжан», Кайрата Байбосынова «Бүркітбай», «Сентябрь», «Алтыбасар», Кенжегуль Сыздықовой «Дайдидау», «Ақ бөпе», «Көкек», Капаш Кулышевой «Көкше», «Ақ Жайық», «Ақерке».

Здесь же в разделе «Кюи» сохранены: в исполнении Дины Нурпеисовой кюи «Қайран шешем», «Он алтыншы жыл», «Бұлбұл», «Домалатпай»; в исполнении Лукпана Мухитова кюи «Нарату», «Бозтөбе», «Ақсақ құлан»; в исполнении Кали Жантлеуова кюи «Құдаша», «Қаражан ханым»; в исполнении Мурата Ускенбаева кюи «Әкені жоқтау», «Бұлбұл Ақжелең», «Шалыс өре» [2, с. 12.].

Познавательная передача «Білімдіден шыққан сөз» (ведущая – Мейрамгуль Исатайқызы, выходит один раз в неделю), радиотеатр «Шабыт» (автор и ведущая – Толкын Султан, выходит один раз в неделю) также пользуются популярностью у радиослушателей.

В 2012 году радио «Шалхар» перебазировалось в город Астану (ныне Нур-Султан), в «Казмедиа-центр», оснащенный современной техникой, имеющим большие технические возможности.

С каждым годом радио «Шалхар» радуется своих радиослушателей новыми интересными, познавательными проектами, что способствует увеличению числа его слушателей.

Список литературы:

1. Сборник материалов республиканской конференции «Қазақ радиосы және Тәуелсіздік», 24.11.2021. Стр.25.

2. Толепберген Б. «Шалқардан тараған шуақ», газета «Егемен Қазақстан», 1 октября 2021 года. Стр. 12.

5.10. Қазақ халқының ұлттық қолөнер бұйымдарын дайындау мәдениетінің студенттерді ұлтжандылыққа тәрбиелеудегі рөлі

Алмагуль Оралбековна Калыкова

Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының лекторы.
Алматы технологиялық университеті (Алматы қ., Қазақстан)

Айнур Сабырбайқызы Алдекен

Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының лекторы.
Алматы технологиялық университеті (Алматы қ., Қазақстан)

Қазіргі кезде Қазақстанның білім беру жүйесі үлкен өзгерістерді жүзеге асыруда. Бұл сала тұтастай жаңғырып, әлемдік білім берудегі озық үлгілер енгізіледі және еліміздің мақсат-мұраттарына сай

мамандар даярлауға бағдарланады. Өйткені білім алушы жастардың ертеңгі күні бәсекеге қабілетті маман, өз кәсібінің шебері болып шығуы мемлекетіміздің экономикалық гүлденуінің алғышарты болып табылады.

Әр халықтың өзіне тән мәдениеті, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, құндылықтары болады. Бүгінгі күні көптеген ұлттар мен ұлыстар өзінің осындай мәдени-рухани байлығын сақтап қана қоймай, заман талабына сай қайта жаңғыртып пайдалануға ден қойды. Біздің елімізде де бұл салада көптеген жұмыстар атқарылып келеді. Ұлттық мәдениет туралы Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н. Назарбаев былай дейді: «Қай халықтың болмасын өзге жұртқа ұқсамайтын бөлек болмыс-бітімін даралап, өзіндік тағдырын айқындайтын басты белгі – мәдениет. Мәдениет – ұлттың бет-бейнесі, рухани болмысы, жаны, ақыл-ойы, парасаты. Өркениетті ұлт, ең алдымен тарихымен, мәдениетімен, ұлтын ұлықтаған ұлы тұлғаларымен, әлемдік мәдениеттің алтын қорына қосқан үлесімен мақтанады. Сөйтіп, тек өзінің ұлттық төл мәдениеті арқылы ғана басқаға танылады» [1].

Өскелең ұрпақты ұлттық мәдениет үлгілері арқылы тәрбиелеу оларды әсемдікке, сұлулыққа баулиды, ұлтжандылық, отаншылдық қасиеттерін дамытады және адал еңбек пен кәсіпке шақырады. Өнер арқылы адамның рухани жан-дүниесі байып, талғамы қалыптасады. Мұның бәрі кәзіргі кезде көп кездесетін батысқа еліктеу, өз халқы мен ұлттық салт-дәстүрінен, мәдениетінен алшақтау сияқты теріс құбылыстардың алдын алуға септігін тигізетіні сөзсіз.

Осы тұрғыда қазақ халқының өзіне ғана тән ерекше мәдениеті, салт-дәстүрлері жастардың бойында да үлкен қызығушылық тудыратын ғажайып құбылыс болып табылады. Қазақ халқының зергерлік өнері ғасырлар бойы жасап келе жатыр және ұлттық мәдениетіміздің бір бөлігін, асыл қазынасын құрайды. Соның ішінде қолөнер – халық шығармашылығының ерекше түрі. Ол талай кезеңнен өтіп түрленіп, жаңарып, атадан балаға мұра болып беріліп бізге дейін жетті. Қолөнердің сан ғасырлық тарихы бар екеніне археологиялық қазбалардан табылған жәдігерлер дәлел. Мысалы, Есік қорғанынан табылған «Алтын адам» ескерткіші қолөнердегі аңдық стильдің айқын көрінісі. Бұл ескерткіш қазір Тәуелсіздіктің символына айналды.

Қазақ қолөнерін жоғары бағалап талдау жасаған, оның ішінде бір жүйеге келтірген этнограф, тарихшы, әдебиетші, өнертанушы ғалымдар: Шоқан Уәлиханов, Әлкей Марғұлан, Халел Арғынбаев, Өзбекәлі Жәнібеков, М. Мұқанов осы саланы дамытуға көп еңбек сіңірді.

Қазақ халқының дәстүрлі қолөнері көптеген салаға бөлінеді. Солардың ішінде зергерлік өнері түрі жағынан да, мән-мазмұны жағынан да айрықша биік тұр. Шеберлер ағашты, теріні, киізді, металды және т.б. материалдарды аса шеберлікпен өңдеп, саналуан ою-өрнектермен айшықтап, әсемдеу арқылы күнделікті тұрмыста

қолданылатын бұйымдарға, қыздарға арналған әсемдік заттарына, үй жабдықтарына айналдырған.

«Зергер» деген терминнің өзі алтын, алтын бұйым деген сөзден шыққан, алтыннан, күмістен, әртүрлі асыл тастардан бұйымдар жасайтын шеберлерді «зергер» деп атаған. Зергерлік бұйымдар жасауда шеберлер неше түрлі металдарды пайдаланған, темір, мырыш, қорғасын, алтын, күмістерді балқытып, мырыш пен мысты қосып, күміс пен алтынды қосып қоспа дайындаған. Металдардың техникалық қасиеттеріне сәйкес әр түрлі орындау техникасының әдістері қолданылған: құю, бедерлеу, оюлау, мөр басу, әрлеу, темірге күміс қақтау, заттың жиегін айналдыра өрнектеу және т.б. [2].

Зергерлік әшекей бұйымдар тек байлық пен сәндік үшін ғана емес, ол киім-кешек мәдениетіндегі ажырамас атрибуты, бірегей кешенді құрайтын аксессуарлар қатарынан берік орын алады. Олар киім-кешектің ғұрыптық, функциялық ерекшеліктерін, қолданыстық сипатын арттыра түсетін бөліктері. Ұлттық киіммен ғажайып үндестік тапқан, арулар бойына көрік, ажар, жігіттерге жігер, үйлесімділік пен эстетикалық және көркемдік сән беріп тұратын зергерлік әшекей түрлері саналуан. Қазақ зергерлері көбінесе қыз-келіншектердің ажарын ашып, сұлу етіп көрсететін зергерлік, әсемдік бұйымдар жасаған. Тағылуына қарай зергерлік бұйымдар негізгі алты түрге бөлінеді: 1) басқа; 2) мойын және кеудеге; 3) иыққа; 4) белге; 5) қолға; 6) аяққа тағылатын бұйымдар. Әр түр өз ішінде бірнеше типтерге, топтарға бөлінеді. Мысалы, басқа тағатын әшекейлерге маңдайлық, төбелік, желкелік, шекелік, құлаққа тағатын, шашбаулық жатады. Зергерлер жасаған басқа да тұрмыста қажет түрлі дүниелер ғасырлар бойы адамдардың тіршілік керегіне жарап қана қоймай, өздерінің әдемі өрнектерімен, сан кырлы, терең сырлы бояу, бедерлерімен талай ұрпақты таңғалдырып, тәрбиелік, танымдық қызметін атқарып келеді. Шашбауды алатын болсақ, қазақ халқы әйел шашының ұшында тіршіліктің күші бар деп есептеген. «Шашбау» көбінесе күмістен қақталып соғылады да, түрлі-түсті асыл тас орнатылған, моншақ тізілген ұзын күміс шынжырлы баумен немесе қымбат, берік матадан ызылып жасалған алтын, күміс жіптермен өрнектеліп, ұшына күміс теңгелерден шұбыртпа зер шашақтар мен «сөлкебайлар» (күміс ақша) тағылады. Ал «тұмар» - мойынға салатын зергерлік әшекей бұйымның бір түрі. Тұмар түрлері әшекейлер сияқты сонау палеолит дәуірінен пайда болған. Ол кездегі адамдар аңдардың тістерінен, сүйектерінен сақина, моншақтар жасаған. Бұл заттар иесіне аңның ептілігі мен айласын береді, барлық қауіп-қатерден сақтайды деп санаған.

Көненің көзі – ұлттық киімдерімізде молынан кездесетін ою-өрнек түрлері этнограф-ғалымдарымыздың еңбектерінде кеңінен зерттелген. Әр кезеңдерде ұлы ғалымымыз Шоқан Уәлиханов, ғұлама ғалым Әлкей Марғұлан, Х. Арғынбаев, М. Мұқанов, Ө. Жәнібеков, Д. Шоқпарұлы және тағы басқалары өзіндік ерекшелігі мол дәстүрлі өнерімізді жан-жақты

сипаттап жазды. Қазақ халқының қолөнерін зерттеуші, белгілі қолөнер шебері Дәркембай Шоқпарұлы былай деп жазады: «Қазақ халқын жер жүзінің көп халықтарынан ерекше көрсететін қасиеті – ол мәдениеті мен өнері, әдет-ғұрып, салт-дәстүрі. Қазір жастар арасында Еуропа мәдениетіне еліктеу, солықтау үрдісі басым. Өз халқының тілін, мәдениетін жете білмеген адам – басқа елдің мәдениетімен алысқа бара алмасы ақиқат» [3].

Жалпы ою-өрнектер түркі халықтарының түп негізі саналатын көне сақ, скиф дәуірлерінен бергі салт-сананы, тұрмыс-тіршілікті, наным-сенімдерді бейнелейді. Халықтың рухани жан-дүниесінің айнасы іспеттес көркем өнер туындылары символдық мән-мағынасы өте бай, ұлттық таным-түсінікке толы мол қазына. Адам ойының үздік туындысы ретінде ою-өрнек асқан нәзік үйлесіммен, мазмұнмен ерекшеленеді. Саналуан ою түрлері бір-бірімен жымдасып, астасып, тұтастыққа айнала келе әсем өнер туындысы дүниеге келеді. Көрген жанның көзі рухани нәр алып, жан-жағына шуақ қашқан суреттерден өмірге деген құштарлығы арта түседі.

Ғылыми әдебиеттерде «ою-өрнек – әртүрлі заттарды, үй мүліктерін, тоқыма бұйымдарын, еңбек құралдарын, қару-жарақты, архитектуралық ғимараттарды әшекейлеуге арналған, жүйелі ырғақпен қайталанып отыратын әрі үйлесімділікке құрылған өрнек-нақыштар» деген анықтама берілген. Ою-өрнек дәстүрлі тоқыма өнері үлгісінде – гобелен, текемет, алаша, сырмақта, кестеде – киім-кешек, тұрмыстық заттарда, ағаш, мүйіз, сүйек, металл мен теріге өрнек салу нәтижесінде жетілдіріле түсті [4].

Қазақ зергерлері әшекейлі сәндік бұйымдарын асқан шеберлікпен, зор талғаммен жасау үшін түрлі құрал-саймандарды пайдаланған. Олардың ішінде: көрік – көмейдегі отты үрлейтін түйенің мойнағынан немесе ешкінің терісінен иленіп, ыңғайлап тігілген зат: қысқаш – қызған темірді оттан алып, отқа салып немесе отта тосып, қысып ұстайтын, ұзын сапты, имек басты, яғни құс тұмсықты қол күйдірмеу үшін шебердің пайдаланатын аспабы. Төс – ұстаның темірден немесе түсті металдан жасайтын бұйымын белгілі формаға келтіру үшін оның үстіне қойып соғатын, бір жақ ұшы сүйірленіп жіңішкеріп келген, астыңғы жағы дөңбек ағашқа қозғалмастай етіп орнатылған, көрік алдына жақын орналастырылатын аспаптың бір түрі.

Оқыту үдерісінде студенттерге нақты бір зергерлік бұйымды алып, оны іс жүзінде жасау технологиясымен тікелей таныстыру зергерлік өнердің қыр-сырына бойлауға жол ашады. Таңдап алынған бұйымды жасаудың әр операциясын жеке-жеке сипаттау, технологиялық картасын жасау, сөйтіп дайын бұйымға дейін жеткізу арқылы білім алушылардың қызығушылығы оянады және нақты нәтижеге қол жеткізуге ұмтылады. Мұнда қолданылатын құрал-саймандарды қолмен ұстап, көзбен көру де маңызды. Осылайша ұлттық қолданбалы өнерге қызығушылық кәсіптік білім беру үдерісінде белгілі бір мамандыққа

бейімдеуге және жастардың бойында ұлттық қадір-қасиет сезімін дамытуға мүмкіндік береді.

Оқытудың негізгі міндеті – білім беру және оның мазмұны арқылы оқушылардың, студенттердің адамдарға, өзін қоршаған ортаға, еңбекке деген дұрыс көзқарасын қалыптастыру. Оқыту барысында ұлттық қолөнер бұйымдарын дайындау мәдениетімен таныстыру оқу мен тәрбиені ұштастыру студенттердің бойында өз халқының мәдени байлығына мақтаныш сезімін тәрбиелейді. Дәстүрлі халық қолөнерінің негізінде ұлттық тәрбие беру, кәсіпке баулу білім беру жүйесінің маңызды міндеттерінің бірін құрайды. Сондықтан халқымыздың үлгі-өнегесі, салт-дәстүрін ұрпақ санасына сіңіру үдерісінде педагогикалық іскерлік арқылы студенттердің шығармашылық қабылеттерін дамытуға қол жетеді.

Ата-бабамыздан мұра болып бізге жеткен қолөнердің осы бір аса күрделі әрі ғажайып саласы – зергерлік өнерді дәріптеу, оны дамытып, бүгінгі күн талабына сай пайдалануға ұмтылу халқымыздың асыл қазынасын ұрпақтар игілігіне жаратудың бірден бір жолы. Төлтума мәдениетіміз мен ұлттық қазынамызды қорғау – әрқайсымыздың парызымыз екенін түсінуіміз маңызды. Біз сонда ғана білікті маман және жан-жақты, білімді, мәдениетті, саналы азамат қалыптастыра аламыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы, 2002. – 240 б.
2. Шойбеков Р.Н. Қазақ зергерлік өнерінің сөздігі. – Алматы: «Ғылым», 1991. – 354 б.
3. Шоқпарұлы Д., Дәркембайұлы Д. Қазақтың қолданбалы өнері. – Алматы: «Алматы кітап», 2007. – 395 б.
4. Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. - Алматы: “Аруна Ltd.” ЖШС - 2005.

5.11. Конфуций ілімінің негіздері мен ерекшеліктері

Сымбат Мейрхан

Оқытушысы. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Алматы қ., Қазақстан)

Бәтен Нұрынбек

Магистр, оқытушысы. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Алматы қ., Қазақстан)

Аннотация

В нашей стране глубоко укоренился интерес к жизни соседних китайцев. Испокон веков большое внимание уделялось литературе, изображающей бычаи и песни Подземного мира, особенности китайской философии жизни. Большой интерес к повседневным событиям в соседней стране, интерес к идеологии и культуре древнего Китая, истории Великого китайского народа, его богатой

культуре, взглядам его великих мыслителей, основоположников политической философии Конфуция, Лао Цзы, Мао Цзэдун. Это помогает нам глубже вникнуть в скрытые аспекты китайской цивилизации, их давние и непреходящие учения, которые оказали влияние на историю, психологию, мышление и поведение китайского народа. Если сам Конфуций учился у древних мыслителей и позволял им думать самостоятельно, то теперь доктрина принятия древнего наследия как абсолютного авторитета, нерушимой силы вступила в силу. Со временем конфуцианские учения и воспитание стали уделять больше внимания прошлому и истории.

Возросли надежды, что «золотой век» прошлого послужит образцом для будущего. Из этого понимания пришли к выводу, что главная задача - поддерживать порядок в обществе и имидж китайцев, несмотря на меняющиеся времена. Китай - одна из древнейших цивилизаций. История развития китайской философии восходит к четырем тысячам лет назад. Философские идеи Китая, уходящие корнями в глубину веков, разнообразны по содержанию. Многие китайские мыслители сформировали определенную устойчивую систему отношения людей к природе и обществу. Более двух тысяч лет идеи, учения и идеология Конфуция формировали сознание китайцев, оказывали решающее влияние на их поведение, психологию, веру и продолжали их образ жизни. В ходе этого главного направления и большой деятельности сформировался целостный национальный менталитет. Все это были конфуцианские черты национального характера.

Annotation

An interest in the lives of neighboring Chinese people is deeply rooted in our country. From time immemorial, much attention has been paid to literature depicting the customs and songs of the Underworld, features of the Chinese philosophy of life. Great interest in everyday events in a neighboring country, interest in the ideology and culture of ancient China, the history of the Great Chinese people, its rich culture, the views of its great thinkers, founders of political philosophy Confucius, Sao Tzu, Mao Zedong. This helps us to delve deeper into the hidden aspects of Chinese civilization, their long-standing and enduring teachings that have influenced the history, psychology, thinking and behavior of the Chinese people. If Confucius himself learned from the ancient thinkers and allowed them to think independently, now the doctrine of accepting the ancient heritage as an absolute authority, an inviolable force has come into force. Over time, Confucian teachings and upbringing began to pay more attention to the past and history.

Hopes have risen that the "golden age" of the past will serve as a model for the future. From this understanding, we came to the conclusion that the main task is to maintain order in society and the image of the Chinese, despite the changing times. China is one of the most ancient civilizations. The history of the development of Chinese philosophy dates back to four thousand years ago. The philosophical ideas of China, rooted in the depths of the centuries, are diverse in content. Many Chinese thinkers have formed a certain stable system of people's attitude to nature and society. For more than two thousand years, the ideas, teachings and ideology of Confucius have shaped the consciousness of the Chinese, exerted a decisive influence on their behavior, psychology, faith and continued their way of life. In the course of this main direction and great activity, an integral national mentality was formed. These were all Confucian traits of a national character.

Ежелгі Қытай саяси-элеуметтік этикалық философиясының әртүрлі мектептері болды. Олар бір-бірінен адамның мінезі мен мәні,

оның қоғам мен мемлекеттегі орны, адам мен мемлекет арасындағы өзара қарым-қатынас т.с.с. мәселелерді шешуге деген тәсілінің әртүрлілігімен ерекшеленеді. Ежелгі Қытай философтары табиғатқа емес, адамға, қоғам мен мемлекетке көп көңіл аударады. Олардың барлығына қалыптасқан әлемді өзгертуге деген талпыныс пен адамзатты ұйымдастыруының негізіне ең идеалды, ең мақсатты, ең әділетті болып көрінген принциптерді қалау тән болды.

Жеке адамның мән маңызы Батыс пен Шығысты біздің эрамызға дейін мыңдаған жылдар бұрын зерттеле бастаған. Егер де Еуропалық «болмыста жеке адамға ғана табынуды жақтау» дәстүрінің негізі жеке адамды өзіндік бір әулие ретінде қарайтын христиан діні болса, ал Қытайдың рухани мәдениетіндек бұндай ролді Конфуцийдің ілімі алды. Абсолют функциясын жеке адамның барлық идеалдық қасиеттерін бойына жинақтаған „Цзюнь-цзы” (Қайырымды адам) атқарды. Көктем және күз (Чунь цю), соғысушы патшалықтар (Чжань го) дәуірлері – ежелгі Қытай тарихында өзгеріске толы кезең еді. Қоғамда болған әлеуметтік – экономикалық өзгертулер ең алдымен адамға әсерін тигізбей қоймайды. Ежелгі Қытай ойшылдарының таңқалған назарларының алдында бұрын беймәлім адамның мінезі мен жүріс-тұрысы ашылды.

Ежелгі Қытай ойшылдары сияқты Конфуцийді де адам табиғаты қызықтырмай қоймады. Ол алдымен ең болмағанда өзі үшін оның түп тамырын ұғынғысы келді. Әр түрлі әлеуметтік дәрежедегі адамдармен әңгімелесу оған жұбанышты қорытындыны бермеді. «Лунь юй» (әңгімелесу және талқылау) кітабында өзі енгізген «жэнь» (адамгершілік) ұғымына сипаттама берген кезде, біз адам табиғатына оның берген нақтылы анықтамасын кездестіреміз: Ұстаз Конфуций айтты: «Байлық пен атақтылық міне осыған барлық адам талпынады. Егер олардың бұған жетуіне Даоны «Жол» тағайындамасақ, онда оған жетпейді. Кедейлік пен жеккөрушілік – міне осыны барлық адамдар жек көреді. Бұдан құтылу үшін Даоны (жолды) тағайындамасақ, онда олар бұдан ешқашан құтылмайды»

Конфуцийдің пікірінше, байлық пен атаққұмарлыққа талпыну, кедейлік пен жеккөрушілердің қатарында болып қалудан қорқу адам табиғатына тән бірдей нәрселер. Ежелгі Қытай ойшылдары соның ішінде Конфуцийден жүз жыл кейін өмір сүрген Ян Чжу Конфуцийдің көзқарастарын қолдады. Ян Чжу ұзақ өмір сүру мен атақ абыройды қосып төрт негізгі талпынысты атап көрсетті: «Адамдарға тыныштыққа жетуге маза бермейтін төрт нәрсе бар:

- бірінші - ұзақ өмір сүруге талпыныс;
- екінші - атақ абырой;
- үшінші – қоғамдағы жағдай;
- байлық.

Осы төрт нәрсені иемденушілер рухтан қорқады, адамдардан қорқады, күштен қорқады, жазалаудан қорқады».

Конфуций үшін басты нәрсе адамның жасырын табиғатын анықтап алып, оған қажетті бағытта әсерлі ықпал ету болды. Адамдар егер, оларға тұрақталған даомен жүрсе, сонда ғана өздерінің талпыныстарын іске асырып, тіпі жексұрын жағдайлардан да құтыла алады. Конфуций «Дао» түсінген (Дао – Цзыдан айырмашылығы) тек «адам» тақырыбымен байланыстырды. Адам мен Даоны салыстыра отырып, Конфуций өзінің ілімінің орталық тақырыбы адам екенін атап көрсетті. «Лунь юйде» Дао (жол) Конфуцийдің тұтас ойларын, принциптерін, әдістерін білдірді. Даоның көмегімен ол адамдарды ақиқат жолында бастауға, бағындыруға, оған әсер етуге әзірленді. Даоны ұғыну бұл, яғни ақиқатты түсіну жолына бастау. Дегенмен, Конфуций әркімнің оның даосын игеруге қабілетті екеніне сенбеді, бірақ мұндай мүмкіндіктің бар екенін естен шығармады. Конфуций қоғамда әлеуметтік теңсіздік бар екенін, адамдардың жоғарғылар мен төменгілердің, байлар мен кедейлер деп бөлінетінін түсіндірді. Бірақ бұндай теңсіздікті қалай жоюға болады? Оған адамдардың әлеуметтік жағдайларына қарамай, оларды моральдық-этикалық жолмен тәрбиелеу арқылы ғана жетуге болады. Егер қанаушы мен қаналушы, әмір мен қызметшілер тұрақталған моральдық-этикалық принциптерді ұстайтын болса, Конфуций ілімі бойынша, әділеттілік жеңіске жетеді.

Алғашқы кезеңдегі Конфуцийшілдер әлеуметтік мәселелерді экономикалық жолмен емес, адамгершілік рухындағы оқытулар мен және этикалық ережелер арқылы шешуге тырысты. Конфуций оларды «аспанның» өзі биік жүргізуге жіберген деген. Конфуций осыған орай жалпы Қытай қоғамын, адамдарды үш категорияға бөлді:

- біріншісі. Цзюнь - Цзы (қайырымды адам);
- екіншісі. Сяо жэнь (сөзбе – сөз аударсақ «кішіпейіл адам», «арам адам»);
- Жэнь (адам).

Цзюнь-цзы және Сяо жэнь – бұл өзара байланысты екі түсінік бірнеше жүздеген жылдар бойы тек қана саяси мәдениеттің дамуын емес, сонымен бірге Қытай ұлтының рухани мәдениетінің тағдырын анықтады. Цзюнь-цзы Конфуций ілімінде орталық орындардың бірін алады. Оған идеалды адамның ролі берілген, басқа екі категорияның өкілдері еліктеу үшін көрнекті мысал.

Сяо Жэнь - өзіне әрі этикалық, әрі әлеуметтік жүкті көтерген, бір мағыналы емес термин. Бұл термин көбінесе Цзюнь-Цзыға қарама-қарсы қолданылады. Жэнь термині - әдеттегі қарапайым адамдарды айқындау үшін қолданылады.

Конфуций іліміндегі адам – бұл жанұя мүшесі, әлеуметтік адам, өз орнын, коллективтегі орнын анық білетін адам. Адамдар тең емес. Олардың әлеуметтік – жанұялық жағдай, ең алдымен өзіндік абыройы мен қызметі тұрғысынан қатты өзгеруі мүмкін, сондықтан тең болуы да мүмкін емес. Бірақ олардың әрқайсысына қоғамдағы орнын көрсету – Конфуций ілімінің зор еңбегі осында. Бұның мәні ақыр аяғында

«барлығы адамдардың игілігі үшін» дегенге саяды. Бұған дейін билеушілердің даналықтарын коллективтік санамен барлық қоғаммен жүріс-тұрысының бейнесі ретінде қараса, Конфуций әдеттегі қарапайым адамға сүйенді. Бірақ шындығында, кез-келгенге емес, адамгершілікті, ақылды, қабілетті және білімге ұмтылған, өз ойларымен жүріс-тұрысына сенімділерге, нақтырақ айтсақ «қайырымды адамдарға» сүйінді.

Н.А. Бердяевтің айтуынша: «адам – ол не құдайға сеніп өмір сүруге, не идеалмен үлгі тұтып, табынуға сеніп өмір сүруге лайықталған». Қытай халқы үшін осындай идеал ретінде ұзақ ғасырлар бойы Конфуций сомдаған «Цзюнь-цзы» болды. Үлкен әріпті адам, яғни Цзюнь-цзы болу, Конфуцийдің пікірінше әркімнің қолынан келеді. Дегенмен философ тәжірибеде шәкірттерінің зеректігін жоғары бағаласа да, адамдар әртүрлі қабілетке ие екенін жақсы түсінседе, адамдарға сенді, кез-келген «Дао» жолына түссе, өзгеретіндігін, өзін-өзі жетілдіретін, идеалға жақындай түсетіндігіне сенді. «Тек ең ақылдылар мен ең ақымақтар ғана өзгермейді». Ең ақымақтар жайлы айтпасақта түсінікті.

Қайырымды адамға Конфуций мынадай өнегелі қасиет берген: Кунь-Цзы (Конфуций) айтты: «Қайырымды адам тоғыз нәрсе туралы ойлайды:

- анық көру туралы;
- анық істеу туралы;
- оның жүзі ақжарқын болу туралы;
- оның іс-қылығы ізетті болу туралы;
- сөзі шынайы болу туралы;
- оның қимылы сақ болу туралы;
- күдік туған кезде өзгелерден сұрау қажеттігі туралы;
- ашу-ызаның зардабы неге әкеліп соқтыратыны есінде болу қажеттігі туралы;

- пайда табуға мүмкіндік бар кезде әділеттілік қажет екені туралы».

Ұстаз Конфуций айтты: «Қайырымды адам әртүрлі қабілеттерге ие емес екеніне мазасызданады, бірақ адамдар ол, Цзюнь-цзы, туралы білмегеніне мазасызданбайды». «Цзы – Гун сұрады: Қайырымды адамның біреу-міреуге деген жеккөрушілік сезімі бар ма? Конфуций жауап береді: Жеккөрушілік сезімі бар. Адамдар туралы жаман айтқандар оған жек көрінішті. Төменде тұрып жоғарыдағылаға жала жабатындар оған жек көрінішті. Батыл бола тұрып, салт-дәстүрді сақтамайтындар оған жек көрінішті. Табанды бола тұрып, ойламай қимылдайтында оған жек көрінішті».

Бұл келтірілген Конфуцийдің пікірлерінен қайырымды адамдарының өнегелі байлығы көзге елестетуге болады. Цзюнь-цзы бұл этикалық және моральдық нормалардың іске асуы. Конфуций оған сыпайылық, шыншылдық, әділеттілік, құрметтеу, бай болу, ой-арманын іске асыруға талпыну сияқты қасиеттер тән ейді. Цзюнь-цзы ешқашан өзінің қол жеткігенімен тоқтап қалмайды. Ол үнемі жақсы қасиеттерін,

қабілеттерін саналы түрде тәрбиелеп жетілдіре түседі. Адам өзінің ішкі дүниесінің жетіспеушілігін түзету қажет.

«Жэнь» ұғымы жан-жақты. «Жэньге» иелерге бұл қасиет өмірден қымбат, ол қандай да бір өзіндік терең нәрсе. Адамға келген әрі берекет, бір көп нәрсеге міндеттендіретін ауыртпалық. Ол адамға жаңа әлемді ашады, оған барлығына басқаша қарауға көмектеседі. Жэнь - қоршаған әлемнің әдемілігі бірақ бос бояма сөзбен, кекірейген үлгі – Жэнь емес; Жэнь – шынайы, ішкі жан дүниенің байлығы, және де аса мол қажеттілік; Онсыз қол жеткізген біліміңді сақтап қала алмайсың. Жэньге ие болу үнемі жетіліп отыруды шамалайды; Жэньді жақсы көру және оқуды жақсы көрмеу – ақымақтық. Олай болуы мүмкін емес.

«Ұстаз айтты: қошаметтеушілік, сыпайы кершілік, шыншылдық, тапқырлық, мейірімділік – осы «бес» қасиетке иелер ғана Жэньге ие. Егер адам қошаметшіл болса, оны жек көрмейді. Егер адам сыпайы болса оны қолдайды. Егер адам шыншыл болса, оған сенеді. Егер адам тапқыр болса, ол жетістікке жетеді. Егер адам мейірімді болса, ол өзгелерде қолдана алады». Конфуцийдің айтуынша, жастық шақтан бастап адамгершілікке (Жэньге) ұмтылу керек. Әйтпесе адам да өмірде тұрақтылық болмайды. Сондықтан шын бар жерде асықпау ақылсыздық. Әсіресе, әлеуметтік-әкімшілдік баспалдақтың шыңында тұрғандарға қатысты.

Конфуцийдің пікірінше, адамгершілік туа біткен қасиет. Адамгершілік дегеннің астарында мейірімділік, салмақтылық, рақымдылық, біреудің қайғысына ортақтасу ұғымдары жатыр. Бұл қасиеттің негізгі жауы - өзімшілдік. Олардың қатар тұруы мүмкін емес. Сондықтан адам, алдымен, айталық мейірімді болу үшін, өзін жеңе білу қажет. Адамгершілік қасиетін байқап көрсетуі керек, ол бір сәттік әуестенудің қортындысы болмау керек. Өзін-өзі құрбан қылуға айналмас үшін, ол белгілі бір шекке дейін ғана созылып, тоқтауы қажет. Адамгершілік қасиетін көрсете отырып, қайырымды адам аспан еркін таниды, жер бетіндегі игіліктерді пайдалануды үйренеді. Екі жүзді адам сырт кейпімен ғана сабырлы және таза – ол тіпті жақсы жерде, жасқы адамдардың арасында өмір сүрсе де, ол көң-қоқырда отырған адамның көрінісін береді.

Қайырымды адам жэньсіз бола алмайды, егер жэньмен (адамгершіліктен) айырылса ол цзюнь-цзы болудан қалады. Конфуций адамгершіліксіз қайырымды адамды кездестіруге болады, ал жэньге ие сяо жэнь („кішкентай адам”) деген мүлде болмайды деп сендіреді. Соған орай, ол сяо жэнь үшін қол жетпес нәрсе. Шынайы цзюнь-цзы өзгелер арасына жэньді таратуға қабілетті. Басқаша айтқанда, жэнь міндетті түрде барлық нәрседе қатысады, адамның өмірі мен қызметінде көрінеді. Ақыр аяғында жэнь – кемелденген адам болуға талпыныс пен мүмкіндік, осы жолға өзгелерді бастау, халыққа қызмет ету мәселесін үндейді.

Адамгершілік – бұл әр адамның өзіне бастар жолы. Ол адамды қазіргісі мен болашағының арасындағы көпір етеді. Конфуцийге адамгершілік бір қол жетпейтін мұрат сияқты көрінді. Оның айтуынша жэнь «ауыр еңбектің нәтижесінде келеді». Ұстаз тіпті өзін де адамгершілік үлгісі деп есептемейді. Ежелгі дәуірдегі билеушілер Яо, Шунь, Юй ғана жэньге ие болған, олардан үйрену, оларға ұқсау қажет деп Конфуций үнемі мысал келтіріп отырған. (Бұл билеушілердің халыққа жасаған жақсы істері ұрпақтан-ұрпаққа аңыз болып кең таралған). Дегенмен, егер адамгершілік – жол болса, онда әркім одан өзі жүріп өте алады. Адамгершілікке қарай кішкентай қадам мұратқа жақындаудың нақ көзі. Ұстаз айтты: «Адамгершілік бізден алыс па мен оны тілесем, ол бірден менің қасымда болады» .

Конфуций бойынша адамның кемелденуінің мақсаты, адам өзін әлем алдында көрсетуде емес, әлемде бар болуы мен өзін үнемі «жеңуінде». Конфуцийлік адамгершілік – адамды айқындаудың жолы. Міне, сондықтан Конфуций адамгершілік қиындықтарды жеңгенде келеді деп есептеді. Қандай да бір сезімдер мен білімнің бар болуы қиын емес. Өзіңді «жеңу үшін» лайықты парасатты ақыл мен мызғымас жігердің бар болуы өте қиын. Сонымен Конфуций іліміндегі идеалды адам «қайырымды адам» жэньге тән талаптарға лайық болуы қажет. Бірақ қайырымды адам үшін бұл аз. Ол сонымен қатар тағы мынандай ізгіліктерге ие: білім, этика, өзаралық. Ежелгі Қытайдағы адам мәселесін зерттеуші Д. Мунро Конфуцийдің адамның табиғаты жағынан теңдігінің әлеуметтік ретіне үлкен көңіл бөлді. Зерттеуші Конфуцийдің әлеуметтік ретінің үш негізгі элементін бөліп алды:

- басқарушылар структурасының үстемділігі (әркім өз орнында, сяо (құрметтеумен) байланысқан);
- қатаң иерархия;
- өзара қарым-қатынастар реті, яғни Ли ережесі.

Алдыңғы екеуі - өткеннің мұрасы, үшіншісі – жаңадан ерекше көңіл аударған нәрсе. Ли – жүріс-тұрыс ережелері, әлеуметтік норма, салттық қалыптасқан моральдық заңдар жинағы. Әрине, бұл жазылмаған және де үнемі ұғылмаған дәстүр емес. Конфуций оны ұғынды, басқаларды да соған шақырды. Ли ережелерін білу, үйрену (тек қана дәстүрден үлгі алу емес, оны ұғыну әрі зерттеу) – міне осылар, цзюнь-цзы болуға талап еткендердің басты мақсаты. Сондықтан да ұлы философтың оқу-білімге ерекше көңіл бөлгені кездейсоқ емес. Осыған лайық ол білімінің негізі мен теориясын қалады: «Мен сені білімнің не екеніне үйретемін. Білсең – білемін деп есепте, білмесең – білмеймін деп есепте, білім дегеніміз де осы». Бұл Сократтың «Мен өзімнің ешнәрсе білмейтінімді ғана білемін» дегенімен үндес. Және де екеуінің айтқандарында да еш қылмысу жоқ. Конфуций шындығында да көп білемін деп санамады. Конфуций адамдардың шексіз мүмкіндіктеріне сенді: ол соларды жүзеге асыруға талпынды, әрі өзгелерді де соған үйретті. Жүзеге асыру ең алдымен оқу арқылы болады: «Көп тыңдаймын, қажет болатынын

тыңдап аламын; соған байланысты көп бақылаймын, барлығын есімде сақтаймын». Осылайша шын мәнінде көп нәрсеге үйренуге болатынына, тіпті түсініп білмейтін, жалпы болжау ғана айта алатын тақырыптарды талқылауға болатынына келіспеске болмайды. Ең маңыздысы – тоқталмау. Конфуций білімге оқудың арқасында қол жеткізеді деген. Ол мынандай білім түрлерін атап көрсетті: туа біткен білім, оқу арқылы келген білім, қиындықтармен күресте ие болған білім. Тіпті туа біткен білімді де оқу арқылы жетілдіру қажет. Білімнің қайнар көзі – ежелгі аңыздар мен шежірелер. Жаңаны ескі тәжірибе тұрғысынан бағалау қажет. Білім адамдарға қызмет етуге жаралған, бірақ оған жету оңай емес. Оны түйір-түйірімен жинау қажет, және де білімге ие болғанда қателесуден қорықпау керек, ең бастысы – қателікті түсініп, оны жөндеу. Білімді болуға ұмытылушы өзі нені оқып-үйреніп жатқанын ойлау қажет. «Ойсыз оқу – зая кеткен еңбек, ал ой оқусыз қауіпті» – деген Конфуций.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Әбсаттаров Р. «Адамға деген».
2. «Конфуций даналығы / даналық дәрістері».
3. «Конфуцийдың саяси - этикалық ілімі» // ҚазМУ хабаршысы, Романова.
4. Каннети Э. «Конфуций өзінің сұхбаттарында».

5.12. Қазіргі қоғамдағы жарнаманың нарықтағы рөлі, сипаты және мақсаттары

Шолпан Теміртасқызы Дидар

Астана Халықаралық университетінің Өнер және дизайн жоғары мектебінің магистрі, аға оқытушысы (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан)

Аида Натигқызы Алиева

Астана Халықаралық университетінің Өнер және дизайн жоғары мектебінің магистрі, аға оқытушысы (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан)

Жарнама бір жағынан, тұтынушыларға өнімді сатып алу және пайдалану үшін қажетті әртүрлі ақпаратты жеткізеді. Екінші жағынан, жарнама өзінің ақпараттық мазмұнын сенімділік пен болжамдылықпен біріктіре отырып, адамға эмоционалды және психикалық әсер етеді. Жарнаманың өзі әрі бизнес, әрі өнер.

Жарнама әрқашан болған. Ақпараттық кеңістігі бірнеше жүз есеге ұлғайған қазіргі әлем жарнамамен толықты. Барлық жерде дерлік біз жарнаманың қандай-да бір түрін кездестіреміз. Бүгінде ешқандай келісім жарнамасыз жүзеге асырылмайды. Қажеттілікке сәйкес оның түрлері әр түрлі болды. Бүгінгі таңда жарнама ең жақсы қызмет түрі болып саналады, оның әсері аудиторияға көрінбейді, бірақ тиімді. Біз

көбінесе жарнамалық хабарламалардың мақсатына айналамыз. Жарнама барлық жерде бар, оны теледидар экранынан, компьютер мониторларынан, көліктерден, үйлерден, лифттерден, газет-журналдардан, төлем карталарынан көреміз, сонымен қатар оны радиодан, теледидардан, телефоннан естиміз. Қазіргі әлемдегі кез-келген өнімді таңдау көрген және естігенге байланысты емес, жарнамаға байланысты.

Жарнаманың түрлері өте көп. Әдетте жарнаманың мақсаты анықталады. Олар:

- өнімнің білім деңгейін арттыратын жарнама;
- өнімге қажеттілікті тудыратын жарнама;
- сауданы ынталандыратын жарнама;
- сатып алушыларды тұрақты тұтынушы болуға шақыратын жарнама;
- компанияның сенімді іскери серіктес ретіндегі имиджін жасайтын және қолдайтын жарнама.

Жарнама науқанының алдында бір мақсат қойылатын сирек жағдайлар болады, көбінесе бір жарнама науқанында қолданылған жарнама құралдары қайтадан біріктіріледі. Жарнамада қолданылатын әдістерге сәйкес төмендегідей қызметтер атқарады, олар:

- ақпараттық - егер сауда компаниясы өміріндегі жаңа нәрсе - жаңа қызмет, өнім, идея туралы хабарлау қажет болса қолданылады;
 - салыстырмалы - өнімнің негізгі сипаттамаларын бөліп көрсетуді ұсынады, соның арқасында ол ұқсас тауарлармен салыстырады;
 - көңіл көтеру - оның басты міндеті - сұранысты қалыптастыру.
- Мұнда осы өнімнің нарықтағы ұқсас қасиеттерге қарағанда кейбір сапалары бойынша артықшылықтарына баса назар аударылады. Айтпақшы, ерекшеленген сипаттамаларды өндірушінің өзі де таңдайды және олар өнімнің сапасын әрдайым анықтай бермейді, бірақ жарнама өз жұмысын орындайды;
- есте сақтайтын - нарықта бұрыннан келе жатқан өнімге назар аударады.

Жарнаманың басқа да классификациясы бар. Қандай да бір жолмен имидждік жарнама, тұрақтылықты ынталандыру және жарнамаға бөлу өте қарапайым немесе кейде жарнама өзінің тасымалдағышына байланысты түрлерге бөлінеді, бірақ мұндай классификация жарнама берушіге жарнамалық өнімді таңдауды және олардың үйлесімін дұрыс анықтауға мүмкіндік бермейді. Жарнаманы таңдаудың маңызды буыны - сауатты және нақты мақсат қою [1].

Әлемдегі жарнама дизайнерлері мен жасаушылары жарнама тұтынушының санасына әсер етуі керек деген пікірге келіседі. Бұл жарнаманы қабылдау процесінде болады. Осылайша, жарнаманы қабылдау сәті оны құру мен іске қосуда маңызды болып табылады. Аудитория жарнамаға тән мағынаны дұрыс түсінуі керек, сонда оның нақты әсері жоспарланған идеяға сәйкес келеді.

Жарнамалық бейнені жасауды бастағанда, яғни фирмалық стилді дамытуда ескеру қажет қабылдаудың белгілі бір заңдылықтары бар. Дизайнер адамның миы ерекше түрде орналасқанын есте ұстауы керек: ақпараттың кейбір бөлігі әрдайым адамның қабылдауынан тыс қалады. Жарнамалық өнімдерді жасау кезінде есте сақтау керек бірнеше қарапайым ережелер бар.

Жарнаманы дәлелдермен шамадан тыс жүктемеңіз, ұзақ мәтінді құлақ арқылы да, визуалды қабылдау арқылы да қабылдау өте қиын, көптеген ақпарат жоғалады, сондықтан бірнеше негізгі тіркестер жеткілікті болады. Қысқа және нақты тақырыпқа ерекше назар аудару керек. Парақтың жоғарғы жағында жазылған мәтін есте жақсы сақталады. Сонымен қатар, параққа біркелкі таратылған мәтін оның бір бөлігінде топтастырылғаннан гөрі жақсы есте қалады.

Егер біз баспа жарнамасы туралы айтатын болсақ, онда хабарламаның шрифті де маңызды. Мұнда сіз бәсекелестеріңіз қолданатын шрифттерге, сондай-ақ басқа өндірушілердің сауда белгілеріне байыпты талдау жасауыңыз керек. Мысалы, бір тауарлық белгінің көзге ілінетін шрифтің басқасын жасау үшін қолдануға болмайды, мысалы, шоколад жарнамасындағы шрифт алкогольдік жарнамадағы шрифтті қайталамауы керек.

Тұтынушы жарнаманы қабылдауға аз уақыт жұмсаса, шрифт соғұрлым қарапайым болуы керек. Егер әсер әлдеқайда ұзағырақ болатын журналдарда немесе газеттерде сіз есте қаларлықтай шрифттермен «ойнай» аласыз, онда жарнамалық тақтада немесе баннерде мәтін бірінші кезекте оңай және қиындықсыз оқылатындай етіп жазылуы керек. Сонымен қатар, түстер үйлесімі де жарнамада маңызды. Түстердің жарнамада жақсы және жаман комбинациялары бар. Мысалы, жасыл немесе қызыл әріптер ақ түске жақсы көрінеді, бірақ ақ пен қара түстердің үйлесімі ең жақсы нұсқа емес. Түс психологиясының тұтас саласы адамның белгілі бір түстердегі санасы мен эмоцияларына және олардың үйлесіміне әсері туралы ақпарат береді. Қазіргі уақытта сыртқы жарнамадағы танымал әдіс - ақ-қара суретте бір негізгі бөлшекті түрлі-түсті етіп белгілеу. Мұндай жарнамаға назар аудару және есте сақтау әсері түрлі-түсті суреттен гөрі бірнеше есе жоғары болады [2].

Адамның ойында шеңберде немесе сопақта бейнеленген кескіндер бұрыштық геометриялық пішіндерге қарағанда ұзағырақ болатынын есте ұстаған жөн. Жаңадан бастаушы дизайнер үшін есте болатын басты нәрсе - жарнама жасау кезінде сіз өзіңізді шығармашылық идеяларыңызбен таң қалдыратын дизайнердің орнына емес, жарнаманы бірнеше рет көруге мәжбүр болатын тұтынушының орнына қоюыңыз керек.

Қазіргі кәсіпкерлер жарнама үшін ақшаны санауға дағдыланған және инвестицияның қайтарымын, оның тиімділігін есептейді. Жарнаманың белгіленген нақты әдістері жоқ, бірақ интуитивті түрде

сатылым көлемін жарнамасыз және жарнамамен салыстыруға болады. Бұл қаншалықты дұрыс және негізделген? Тиімді жарнама дегеніміз не? Жарнаманың қандай түрін тиімді деп санауға болады?

Қандай жарнама тиімді?

Жарнаманың тиімділігі туралы айтпас бұрын, жарнаманың өзі туралы бірнеше сөз айту керек. Жарнама дегеніміз не, оның механизмі қандай? Жарнама өзінің мәні бойынша тұтынушыларға әртүрлі жарнамалық материалдар арқылы енгізілген идеяларды белсендіру болып табылады.

Бұл фортепианода ойнауға біршама ұқсас: егер сіз белгілі бір дыбыс алғыңыз келсе, егер фортепианода белгілі бір дыбыс шықсын десеңіз, сол дыбысты шығаратын пернені басуыңыз керек. Егер сізге әуен керек болса, онда сіз бірнеше пернелерді және белгілі бір ретпен басуыңыз керек, сонда нәтиже әуен болады.

Жарнама фортепианода ойнауға ұқсас болғанымен, екеуінің арасында бірнеше айырмашылықтар бар. Біріншісі - фортепианода ойнаған кезде дұрыс дыбыс түрінде дұрыс жауап алу үшін қандай пернені басу керектігін білесіз. Тұтынушымен жұмыс істеген кезде сіз қажетті әрекетті бастау үшін қай батырманы басуды біле бермейсіз.

Неге сіз әрқашан білмейсіз? Фортепиано ойнағанға дейін зерттелетіндіктен, тұтынушы үнемі зерттеле бермейді, көбінесе интуитивті жарнама, кездейсоқ жарнама болады. Демек, бұл тиімді жарнама дегеніміз - бұл кездейсоқ емес, ең алдымен нақтылап зерттелген жарнама. Нақты жұмыс істейтін тиімді жарнама алу үшін сізге жарнама стратегиясы қажет.

Тиімді жарнама клиенттерді басқарады. Екінші маңызды айырмашылық - сіз кез-келген саусағыңызбен фортепианода ойнай аласыз, бірақ барлық идеялар тұтынушыға әсер ете алмайды. Сіз тұтынушыға әсер ететін қатаң анықталған идеялар ғана оның бойында қажетті реакцияны тудырады және оны сатып алуға итермелейді. Тиісінше, тұтынушыға әсер етпес бұрын, бұл идеялар анықталуы керек, әйтпесе тиімді жарнама жұмыс істемейді.

Ең тиімді жарнама сіз өзіңіз жүзеге асырған идеяны белсендіргенде ғана алынады. Әдетте, тұтынушыға әсер ету үшін пайдаланылатын идеяларды анықтау жүзеге асырылмайды және қайтадан бәрін интуиция мейіріміне қалдырады. Кейде, дұрыс идеяларды жинай отырып ойластырылған жарнама дұрыс нәтиже бермейді. Егер идеялар дұрыс таңдалған болса, онда жарнамада эффект болады, ал дұрыс емес болса, онда эффект болмайды.

Жарнаманы ойластыруда тағы бір маңызды мәселе бар. Бұл ең тиімді жарнама тек тұтынушыға енгізген идеяңызды белсендіргенде ғана алынатындығынан тұрады.

Жарнама мінсіз болуы керек. Мысалы, егер сіз алдыңғы есіктерді сатсаңыз және есіктер идеясын белсендірсеңіз, онда тұтынушы сізден

есікті сатып алатыны факт емес. Ол сізден сатып алуы үшін сіз өзіңіздің арнайы есік идеяңызды мүмкіндігінше ерекше ілгерілетуіңіз керек.

Мысалы, бұл экологиялық таза есіктің идеясы болуы мүмкін, бірақ бұл есіктерді сату шартын ерекше етіп жасауыңыз керек, әйтпесе қайтадан жарнама бәсекелестің пайдасына жұмыс істейді. Біреу оған өз есебінен клиент жасаса, ол әрине қуанады. Сондықтан, басқаларға клиенттер жинап бермес үшін тек ерекше идеяларды қолданған жөн [3].

Жарнаманың тиімділігін бағалау әдістеріне келетін болсақ, сіз қолданатын әдіс өмір сүруге құқылы. Сондықтан оны одан әрі пайдалануға болады. Сонымен қатар, жарнаманың тиімді немесе тиімді еместігін анықтап, керек кезде жарнаманың тиімділігін арттыруға күш салу керек. Бізге қазірдің өзінде заманауи маркетингке негізделген жарнама жүйесі қажет. Мұндай жүйе болған жағдайда ғана жарнамаға салынған инвестицияның мүмкіндігінше тиімді болуын қамтамасыз етуге болады. Сіз бұл жүйені жарнама туралы жаңа мақалаларды оқып, өзіңіз құруға тырысуға болады. Бұл сізге тиімді контекстік жарнама қажет болған жағдайда көмектеседі.

Ішкі маркетинг әдістері:

Маркетингтің ішкі зерттеулері персоналды басқарудың негізгі әдісі ретінде төрт моделді ұсынады. Түпнұсқа тілде сөйлеу моделіне төрт фактор кіреді: қуаттандыру, мүмкіндік беру, күшейту, қамтамасыз ету. Жарнамаларды аудару кезінде, өкінішке орай, үндестік жоғалады, бірақ мәні қалады. Сонымен, ол ұсынатын брендке деген сенімділікті қалыптастыру үшін қызметкерлермен жұмыс жасаудың 4 негізгі әдісі бар.

1) Аңыз. Адамдар оқиғаларды жақсы көреді. Қызықты, жағымды, мистикалық. Брендтің тарихы әрдайым шытырман оқиғаларға толы, өйткені шыңға жету үшін көп нәрсені жеңу керек болды. Хикаяттарды айту керек, қайта айту керек, аңызға айналдыру керек. Сонымен бірге компанияның кез-келген жаңа жұмысшылары «аңызбен танысу» кезеңінен өтеді. Кешегі аңызды компанияның қазіргі мақсаттарынан айыруға болмайды. Адамдар үшін компанияның бүгінгі таңда не істеуге тырысатынын нақты тұжырымдау үшін нақты стратегияларды қол жетімді етіп жасаңыз, бәрінің не істеп жатқанын біліп отырыңыз - бұл келісім.

2) Құрал-жабдықтар. Қызметкерлерге мақсатқа жету үшін стратегияны жүзеге асыратын күш пен құралдармен қамтамасыз етіңіз. Ең алдымен, клиенттермен жұмыс істейтін қызметкер өз құзыреті шегінде әрекет ету еркіндігімен «қарулануы» керек. Күрделі және қарама-қайшы нұсқаулар, күлкілі шектеулер және жауапкершіліктің аз саласы клиенттерге тиісті деңгейде қызмет етуді қиындатады. Екінші маңызды құрал - бұл басшылықтың қолдаушы атмосферасы мен қолдауы. Үшіншісі, әрине, үнемі білім алу.

3) Өкілеттік. Қызметкерлерге, әсіресе клиенттермен байланыста жұмыс жасайтын болса, шешім қабылдауға өкілеттік берілуі керек.

Адамға белгілі бір дәрежеде тәуелсіздік берілген кезде жауапкершілік механизмі іске қосылады. Адам өзіне сеніп тапсырылған аймақ үшін өзінің жеке жауапкершілігін сезінеді. Егер бизнес туралы айтатын болсақ, қызметкер оның жүйеде «жай адам» емес, бизнестің «тең иесі» екенін, оның шешімі бизнестің сәттілігіне байланысты екенін түсінеді. Тәуекелге баруға, шешім қабылдауға, ұсынылған іс-қимыл еркіндігімен үйлесетін жаңа идеяларды ұсынуға дайындықты қолдау қызметкердің жеке және кәсіби өсуіне ықпал етеді. Мұндай адам компанияға және брендке өте ұзақ уақыт бойы адал болады.

4) Мақсатқа жетуге деген сенімділік. Бұл ауадан пайда болмайды, оның кепілгерлері - айқын көшбасшылық, айқын стратегиялар, өтіріктің болмауы және қарама-қайшы нұсқаулар. Бірыңғай стратегия, мақсат пен оған жетудің біртұтас көрінісі. Мақсат пен стратегияның болуы есеп беру жүйесін түсінікті және анық етуге мүмкіндік береді. Біз бәріміз басшылыққа есеп беруге дағдыланғанбыз, керісінше жағдайды сирек көреміз. Ортақ мақсаттарды ескере отырып, барлығы қандай нәтижеге қол жеткізілгенін түсінуі маңызды. Сондықтан, үлкен табысты компанияларда менеджерлер ара-тұра кездесулер өткізіп, онда компания жұмысының нәтижесін ұсынады, ол өз деңгейінде көрінеді. Адамдар компанияның алға қойған мақсатына қарай қалай алға жылжып келе жатқанынан хабардар болған кезде, басқа ақпарат көздерінен ақпарат жинауға деген ықыластары болмайды және олардың сенімдері жоғары болады [4].

Жарнама - бұл фирманың өнімін жеке тұлғасыз көрсетудің және жылжытудың кез келген ақылы түрі. Жарнама ұйымның мақсаттарына жетуге белгілі бір үлес қосуы керек. Жарнаманың түрлері оның алдында тұрған міндеттермен анықталады. Тиімді жарнама әрқашан мұқият жоспарлаудың нәтижесі болып табылады. Жарнамалық науқанды жоспарлау көп сатылы процесс және коммуникацияны жоспарлаудың жалпы схемасына сәйкес жүзеге асырылады.

Қазіргі қоғамның өмірін жарнамасыз елестету мүмкін емес. Жарнама – адам қызметінің динамикалық, тез өзгеретін саласы. Жарнама көптеген ғасырлар бойы адамның тұрақты серігі бола отырып, ол онымен бірге өзгеріп келеді. Жарнаманың табиғаты, оның мазмұны мен формасы қоғамның өндіргіш күштерінің дамуымен, әлеуметтік-экономикалық формациялардың өзгеруімен бірге түбегейлі өзгерістерге ұшырайды. Қазіргі қоғамдағы жарнаманың рөлі коммерциялық коммуникациялар шеңберімен де, тіпті барлық нарықтық қызметпен де шектелмейді. Қоғамдық өмірдің барлық дерлік салаларында жарнаманың маңызы артып келеді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Интернет-ресурс: <https://idaten.ru/marketing/znachenie-reklamy-v-sovremennom-obshestve>.

2. Голованова, М. А. Роль и место рекламы в современном социуме // Молодой ученый. 2017. № 13.2 (147.2): <https://moluch.ru/archive/147/42033/> (дата обращения: 23.11.2021).

3. Асланов Т. Рекламодатель: теория и практика. Индустрия рекламы [Электронный ресурс] Режим доступа: URL: <http://adindustry.ru/publication/1194>.

4. Литовка В. Outdoor Media. Журнал, Индустрия рекламы [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://adindustry.ru/publications/1193>.

5.13. Қ. Жұбанов және ұлттық ғылым тілі мәселесі

Нұрбол Абдуллаұлы Садуақас

Филология ғылымдарының кандидаты, доцент.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
(Ақтөбе қаласы, Қазақстан)

Елдос Есенболұлы Жолдығарин

Қазақ тілі мен әдебиеті пәні магистранты.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
(Ақтөбе қаласы, Қазақстан)

Әдеби тілдің әлеуметтік-қоғамдық қызметінің күшейіп, қолданыс аясының кеңейе түсуі ғылым тілінің қалыптасып, дамуына да тікелей байланысты болып табылады. Ғылым тілі қоғамдық өмірде оқу-білім және ғылыми-техникалық әдебиеттердің дүниеге келіп, оларды мамандар мен әрбір ғылыми саланы оқып үйренушілердің де белсенді түрде қолдануына тікелей байланысты. Кезінде академик Ә. Қайдар: «Қоғам өміріне ғылыми-техникалық прогресс қаншалықты қажет болатын болса, сол қоғам мүшелеріне қызмет етіп отырған ғылым тілі де соншалық қажет», - деген еді [1. 411]. Ғылыми тіл сөйлейтін пән туралы нақты терминдерді қолданады, сондықтан ғылыми мәтіндерде қолданылатын арнайы лексика оның негізгі сипаттамасы болып табылады. Терминология саласын зерттеген ғалым Ә. Айтбаев: «Ғылым тілі – ғылыми негізде жасалатын өзіндік қалыптасу принциптері бар, стильдік өңі ерекше әдеби тілдің бір түрі. Әдеби тілдің ғылымға қызмет ететін бір тармағы. Адам, қоғам, табиғат жөнінде ақиқат ақпарат беретін, шындықты баяндайтын ғылыми мәтін», - деп анықтама берген екен [2. 88]. Ғылым тілі әдеби тілдің ішіндегі бір құрамдас бөлігі ретінде жазумен де байланыста дамиды. Себебі жазу арқылы сауаттылық, тілдің белгілі қалыпқа түсіп, тұрақты қолданысы нығая түсетін болса, терминология да ғылыми еңбектерде жазумен байланыста шыңдала түседі. Сондықтан жазуы болмаған тілдерде терминология мәселесі де оңай шешіле салмайды. Тілдің ғылымға қызмет етерлік қабілеті болу үшін оның терминологиялық жүйесі қалыптасуы керек. Жалпыхалықтық

тілге қарағанда ғылым тілі ұғымының шеңбері шектеулі болады. Ғылым тілі әр ғылым саласына қатысты халықаралық деңгейдегі ортақ терминологиямен байланысты бола тұра, сонымен бірге әдеби ұлттық тіл негізінде туындап, оның негізі әдеби тілдің лексикасы мен грамматикасына сай құрылуы тиіс. Ұлттық ғылым тілі мен терминологиялық қорды қалыптастыру, терминдердің жалпы қолданысқа түсу мүмкіндігі, бейтерминденуі мәселелері қай кезде де ұлттық тіл мәртебесі үшін маңызды болып табылады.

Қазақ тілінің ұлттық сипаттағы терминологиясын жасау мәселелері 1924 жылы өткен Қазақ білімпаздарының тұңғыш құрылтайында Елдос Омарұлының «Пән сөздері» атты баяндамасында айтылған қағидаттарынан көрініс берген болатын. Осы баяндамасында қазақ тіліне өзгеден келген сөздерді «жат сөздер» деп атап, олардың тігісін жатқызып, сөздік қорымызға қабылдаудың тоғыз тәсілін көрсетіп береді [3. 29]. Ол жат сөздердің тіліміздің өзіндік ерекшелігіне сай алынуына ерекше көңіл аудара отырып, «Жат сөздерді алғанда, оны тіліміздің заңына келтіріп, өзгертіп алу керек», «Жат сөз қазақ тіліне сіңіп, түпкілікті қазақ сөзі болып шығуы үшін, мағынасы түсінікті болмаса да, айтуға жеңіл, құлаққа ерсі болмауы керек» деген ойларын қалдырған еді. Қазақтың ғылым тілін қалыптастырып, дамытудың маңыздылығын өз еңбектерінде барынша таныта білген біртуар тұлға Халел Досмұхамедұлы: «Топан суындай қаптап, тілімізді жат сөздер басып бара жатқан мезгілде ескерілмей ұмытылуға айналған тіліміздің бір негізгі заңын еске салғымыз келеді» деп бастап, «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» деген мақаласында қазақ тілін дамыту мәселесіне, тіліміздегі үндестік заңының ерекшелігін терең түсіне білуге шақырады [4. 82]. Ол осы мақаласында «жат сөздер» туралы былай деп жазған еді: «Жат сөздерді қолданғанда тіліміздің заңымен өзгертіп, тілімізге ылайықтап алу керек. Жат сөзді өзгертпей, бұлжытпай алатын жер дүниеде тіл жоқ деп айтса да болады. Бұл туралы Аурупа тілдерінен алдымызда үлгі келтіреміз. Жат сөздерді өзгертпестен алып, бастапқы жат қалыбымен тілге сіңіреміз дегендік – шатасқандық. Бұл жолда жүрген адамдар тілімізге орасан зиян келтіреді. Жат сөздерді өзгертпейінше жүргіземіз деп қазақтың тілін бұрағандар да, «мәдениетке үйретеміз, өнер шашамыз» деп арақ пен шылым, жұқпалы ауру таратқандар да бір есеп. Арақ, шылым, аурулар адам денесін бұзса, зорлықпен кіргізген жат сөздер елдің түп қазығы болған тілді бұзады» [4. 89]. Тума талант азаматтың бұл сөздері бүгінгі күнде де өзектілігін жоймай келеді. Ғылым тілінің қалыптасуына ұлт тілінде жазылған ғылыми зерттеулер мен түрлі пән оқулықтарының тілі де өз ықпалын тигізеді. Сондықтан өткен ғасырдың басында қазақ зиялыларының көпшілігі өздерінің атқарып жүрген жұмыстарымен қатар, әрі ғылым, әрі аударма, әрі білім беру, әрі оқулықтар жазу сияқты жұмыстарды қатар алып жүріп, ұлт тілінің ғылыми тілін қалыптастыруға ат салысты. Солардың қатарында М. Жұмабаев «Педагогика», Ж. Аймауытов «Психология», Е. Омаров

«Пішіндеме», «Физика», М.Дулатов «Есеп құралы», Х.Досмұхамедұлы «Табиғаттану», «Жануарлар», Қ.Сәтбаев «Алгебра», Ә.Ермеков «Ұлы математика», Ж.Күдерин «Өсімдіктану», К.Жаленов «Есептану», т.б. авторлардың оқулықтар жазып, қазақ тілін ғылым саласына енгізуге үлес қосқанын айтуға болады.

Ғылым тілі қалыптаса қоймаған әдеби тілді толыққанды әдеби тіл деп те айтуға болмайды, сонымен бірге өзге тілден дайын күйінде алынған өзге сөздер де тілдің шырайын шығара бермейді. Бұл туралы осыдан отыз жыл бұрын жазған мақаласында академик Ә. Қайдар: «Шеттен қабылдау» тәсіліне көбірек бой ұрсақ, күндердің күнінде әдеби тіл менен ондағы терминологиялық лексикасының арасын алшақтатып алуымыз мүмкін. Ана тіліміздің тағдыры, оны жан-жақты дамытудың бір тетігі, демек, Ғылым тіліне де байланысты - Ғылым тілін зерттеу ісіне мән беретін уақыт жеткен сияқты», - деген болатын [1. 422]. Ғылым тілінің өзегі терминология десек, өткен ғасырдың басында кеңес билігіндегі солақай саясат үстемдік құрған кезеңде қазақ терминологиясы А. Байтұрсынұлы негізін салған ұлттық бет-бейнесінен ауытқып, осы бағыттағы ұстанымдарымызда халықаралық деген желеумен шеттен келген сөздерді дайын күйінде, өзгеріссіз, қолдану қалыптасып қалды. Қазақтың ғылыми терминологиясының негізін қалаған А. Байтұрсынұлының ұстанымы бойынша шеттен келген сөздер ана тіліміздің ерекшелігіне бой ұсынып, айтылымына сәйкес дыбыстық өзгеріске түсуі тиіс еді. Кезінде кеңес дәуірінің ықпалымен ұсынылған терминология қағидаттары да өзге тілден келген ғылыми терминдердің өзгеріссіз ене беруіне жол берді [5. 503]. Кеңес үкіметі өз кезінде әртүрлі жалған теориялармен ұлт тілдерін, оның ұлттық терминологиясын да ұлтсыздануға қарай итермелеп, орыс тілінің ығына жығылуға бейімдеген еді. Соның нәтижесінде ұлттық ғылым тілінің орыстану бағытына ұшырағанын өз ішіміздегі жеке адамдардың ісі ретінде көрсету де шындыққа жанаса бермейді. Ал қазіргі таңда ана тіліміздің ұлттық сипатын таныта түсуге үлес қосып жүрген ғалымдарымыз көбейе түсуі де заман ағымына қарай туындаған жақсы бағыттардың бірі деп есептейміз. Егеменді ел болғанша шеттен келген сөздер орыс тілінің мүддесіне сай алынып, қазақтың ғылым тілі орыс тіліне бейімделіп келсе, енді қазіргі таңда кірме сөздерді қазақ тілінің табиғатына қарай бейімдеп алу жағына ерекше көңіл бөліне бастады. Солай бола тұрса да, қазіргі кезде де орыс тілінен келген терминдердің барлығын халықаралық деп түсініп, оны сол күйінде өзгеріссіз қолдануды жақтаушылар да табылып қалады.

Егеменді Қазақ елінің терминологиясы мәселелері Ә.Қайдар, Ә.Айтбаев, Ә.Әбдірахманов, Б.Қалиев, Ш.Біләлов, Ш.Құрманбайұлы, С.Исакова, т.б. еңбектерінде әр қырынан қарастырылды. Қазақ елі егемендік алған тұста қазақ терминологиясының өзге тілден алынған дайын терминдермен толығып бара жатқанына сын көзбен қарап, оның қағидаттарын жетілдіріп, терминжасам ісін ұлттық тіліміздің негізінде

қалыптастыру мәселесін көтерген академик Ә.Қайдардың «Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас» атты еңбегіндегі 11 қағидатының маңызы зор болды [6]. Ғылым тілінің даму бағытын ұлт тілінің арнасына қарай бейімдеуде белгілі ғалым Ш.Құрманбайұлы қазақ тіліндегі терминденуші лексика көздерін анықтап, терминдену үрдісінің ерекшеліктерін көрсетіп, терминологиялық қорды ұлт тілінде жасаудың маңыздылығын жан-жақты қарастырып, жүйелі түрде зерттеп келеді [7]. Ғалым Ш.Біләлов өткен ғасырдың отызыншы жылдарынан бастап ғылым тілінің даму жолын «ұлттық тіректің шайқалу кезеңі» деп атап, сол тұста терминжасау қағидаттарын жасаған профессор Қ.Жұбановтың ұсынуымен бекітілген он қағидаттын қарастырады [8. 92]. Ол аталған қағидаттарға талдау жасай келе, «Әр тілдің өз ерекшелігі, өзіндік даму жолы есепке алынбаған», «Мемтерминком бекіткен атау жасау қағидаттары ұлт тілінің аясын барынша тарылтып, оның еркін дамуына нұқсан келтірді», - деген қорытынды жасайды [8. 250]. Қ. Жұбановтың ғылым тілін қалыптастырудағы еңбектері жөнінде ғалым М.О. Мирон зерттеу жазды [9].

Қазақтың ғылым тілінің қалыптасу кезеңдеріне ой жіберетін болсақ, осы бағыттағы жұмыстарға өз үлесін қосқан ғалымдар қатарында профессор Қ. Жұбановтың есімін айтпай кете алмаймыз. Ол өз кезіндегі терминология мәселелерін шешуге бір кісідей еңбектеніп, маңызды ғылыми еңбектерін қалдырды. Ғалым еңбек еткен өткен ғасырдың отызыншы жылдарында қоғамдық өмірдің аумалы-төкпелі қиын кезеңі болғаны баршаға аян. Кеңес үкіметі ұлт мәдениетін, әдебиеті мен тілін, тарихын жалған теориялармен бұрмалап, ұлтсыздануға, орыс мәдениетіне бой ұсынуға бейімдеген еді. Сол тұста, ұлттық ғылым тілін де орыстандыру бағыты өршіп тұрған кезеңде, қазақ терминологиясын таза қазақы негізде қалыптастыру жұмыстарын жасау тұрмақ, осы ойды айту да оңай болмаған еді. Сондықтан елдегі барлық қоғамдық өмірдің саласы орыстана бастаған кезеңде терминологиямыз да өзге тілдің бодауында кеткендей болды. Сол кезеңде, еліміздің терминологиясы орыс тіліне бейім жасалған кезеңінде, қазақ терминологиясының бастауында профессор Қ.Жұбанов болды. Ол өз тұсындағы қазақ оқығандарының терминология жасау жөніндегі қағидаттарын жүйелеп, қазақы терминдер жасаумен қатар, орыс тілінен көптеп келіп жатқан терминдерді де, оның ішінде халықаралық терминдерді де өзгеріссіз қабылдау жағын қолдап отырды. Ғалым Қ.Жұбанов «Термин сөздердің спецификасы жөнінде» деген мақаласында: «Қазақ тілінің терминдері бір жағынан, бірыңғай интернационал сөздермен алынса, екінші жағынан, қазақ сөздерінен жасалатын болды. Біз, бірыңғай интернационал терминдер - қазақ тілінде оларға сәйкес келетін сөздер табылсын, табылмасын – аударылып алынбасын дейміз. Қазақ тілінің терминдері жайлы біздің ұстанған жолымыз осы», - деп жазды [5. 339]. Бұл кезеңдегі тіл мәселесіндегі түрлі таластар, пікір қайшылықтары орын алғанымен де,

осы бір жылдар ішінде лексиканың терминология саласының қалыптасу үдерісі тез қарқынмен жүрді. Терминдердің ерекшеліктерін танып, оған ғылыми тұрғыдан анықтама беру, терминология қағидаттарын жасау, терминдерді тұрақтандырудағы түрлі ұйымдастырылатын мемлекеттік шаралар кезек күттірмейтін мәселелер болды. Сондықтан бұл үдеріс халықтың сауатын ашып, білім беруде, ғылымды дамытуда бірізділікке түсіп, алдағы күнге жаңа міндеттер қойып, кездескен жаңа мәселелерді шешуге жағдай жасады.

Қ. Жұбанов 1933 жылы құрылған мемлекеттік терминологиялық комиссиясының төрағасы бола жүріп, қазақ терминологиясын қабылдау қағидаттары, термин сөздердің ерекшелігі, терминжасамдағы кемшіліктер мен қателіктер, т.б. жайында бірнеше мақала жазып, Қазақ АКСР Халық ағарту комиссариатының жанындағы Терминологиялық комиссияның бюллетенін шығарады. Сонымен бірге бюллетеньде редакция атынан берілген материалдардың көбі Қ.Жұбановтың қаламынан шығады. Ғылым-білім дамыған, қазіргі заманның өзінде терминологиялық жұмыстарды жүргізу, мемлекеттік деңгейде бағдарламалық-әдістемелік жағынан жасақтауымыз қиындық туғызып отырған кезде жалғыз Қ.Жұбановтың басшылығымен көп шаруаның реттегенін ерекше атап айтуға болады.

Сол кезеңдегі оқығандар қазақ сөздерінің жазылуы мен шеттен кірген сөздердің жазылуы деген бөлек-бөлек ережелер болмауы керек, лексикамызға кірген барлық сөздер орфографиялық қатынаста қазақ тілінің негізгі заңдылықтарына бағынуы тиіс, сондықтан ұлттың ғылыми терминологиясын қалыптастыруда шеттен енген сөздер мен интернационалдық терминдердің қазақша баламаларын тауып қолдану керек деген көзқараста болды. Бұл көзқарас тілімізді ұлттық негізде дамытуға пайдасы мол болса да, кез-келген терминге балама табу, немесе фонетикалық өзгеріске түскен сөздерді әркім әрқалай жазуы орын алған кезеңде, яғни халықтың жаппай сауатын ашу, елге білім берудің алғашқы кезеңінде, айтуға ғана оңай шаруа болған секілді. Ғалымның айтуынша, қазақ тілі фонетикасының заңдарына терминдердің емлесін бағындыра беруден жұрт, мысалы, «коммунист» деген сөзді әртүрлі жазып, мұндай ережелер халықаралық терминдерге ғана емес, қазақ тілінің өз сөздеріне де кесірін тигізіп отырғандығын, бұдан екі түрлі әуреге түсетін тек қана халық болып шығатынын айтады [5. 326]. Естілуі әр жолы әр түрлі болып, кейде түсіп қалып отыратын көмескі дауыстылардың емлесі мүлде шатысып, былығып кеткендігін көрсетеді. Бір жерде «асра», «жамра», «көбірек» деп айтылса, екінші жерде «асыра», «жамыра», «көбірек» деп айтылатынын мысалға келтіреді [5. 327]. Сондықтан ғылым тілін дамытуда ұлттық әдеби тілдің терминімен қатар оның жазылу мәселесі де ғалым назарынан тыс қалмағанын айтуға тиіспіз.

Қ.Жұбанов халықаралық терминдерге мынадай түсінік береді: «Тарих бүкіл жер жүзіндік мәнге ие болған күннен бастап ғылым мен

революция табыстары да бүкіл жер жүзіндік ғылым мен жер жүзіндік революция табыстарына айналды. Сондықтан ғылым - техника табыстары жарыққа шығарған терминдер де бүкіл жер жүзіне ортақ халықаралық термин болып шығады» [5. 337]. Қ.Жұбанов «Қазақ әдебиет тілінің терминдері туралы» мақаласында төңкерістен бұрынғы басылымдарда кейбір еларалық терминдер, русифицизмдер де сол күйінде бұзбай, өзгертпей алынғандығын, мысалы, «Қазақ» газеті «проект/proekt», «пункт/punkt», «закон/zakon», «статья/statia», «дума/duvma», «светейший синод/sbet sinod» сияқты сөздерді де бұлжытпай, орысшасынша жазып келіп, тек төңкерістен кейін сол шеттен кірген сөздердің бәрін қазақ тіліне аударып алатын болғанын, ал аудармай алатын болса, формасын мүлдем бұзып адам танымастай түрге келтіргендігін атап көрсеткен. Ғалым еуропалық шетел терминдерін орыс тілі арқылы қабылдайтынымызды, сондықтан «техника», «физика» деген терминдер осылай қабылдануы керек дейді [5. 477]. Қ. Жұбанов бірыңғай орыс сөздерін ғана термин ретінде қабылдау жағында болды деген де көзқарастың бар екенін, бірақ бұл ойдың біржақты екендігін айтпақпыз.

Ғалым термин болуға барлық тілдің де мүмкіншілігі бар екенін: «Қай тілдің де жай сөздері тек сол елдің ғана қолданатын сөзі болудан озып ғылыми ұғымдарды білдіретін болса, сонда ғана термин қатарына кіреді. Қазақтың «тау сағызымен» «жабағысы» өрісі ұзарып, шетке шыға алмай, қазақтың өзі ғана білетін ұғымдар болып жүрген кезде жай сөздіктен асқан жоқ. Ал, енді, «тау сағыз» сөзі белгілі бір ботаникалық, биохимиялық ұғымды, «жабағы» сөзі – тауарлық (товар) ұғымды алып еді, бұлар термин болып шыға келеді. Сондықтан әр ұлттың меншікті, басқалар қолданбайтын терминдері болмайтын сияқты», - деп ұлт тілдеріндегі терминнің терминологиялық өрісі туралы да сөз қозғайды [5. 338]. Қазіргі таңда барлығымыз бас қосып, ана тіліндегі терминдерді жасауға бір кісідей үн қосып отырсақ та, терминологияның барлығын да ұлт тілінде сөйлете алмай отырмыз. Осы орайда, Қ. Жұбановтың мына сөзі де болашақты болжап айтылғанын байқатады: «Халықаралық ортақ терминдермен қатар, ел-елдің өз тілінде алынған терминдер де болмақ. Екеуі қоян-қолтық тепе-тең түсіп отыра ма немесе біреуі кем, оның есебіне екіншісі артып отыра ма – о жағы тарихи жағдайлармен сабақтас нәрсе, бірақ халықаралық ортақ сөздермен алынатын терминдер қоғамның дамуына қарай өсіп, өрісі кеңейі даусыз. Біз жоғарыда: терминдер, бір жағынан халықаралық ортақ болып кеткен сөздерден жасалса, екінші жағынан, ел-елдің өз тіліне аударылып та алынып отырады деген едік; міне термин тәжірибесіндегі осы заң қазақ тілінің терминдерін жасауда да өзінің күшін сақтауы керек» [5. 339]. Ғалым терминология мәселесінің күн өткен сайын күрделене түсетінін, оны бірыңғай ана тілде жасаудың мүмкін еместігін, сондықтан екі тілде алынған терминдердің қайсысы басым болатынын өмір көрсетеді деген ой білдірген. Сондықтан ана тіліндегі терминдермен қатар, шетел

терминдерін де қазақы дыбыстық қалыппен өзгертіп, «ел-елдің өз тіліне аударылып та алынып отырады» дегендей, ұлттық термин қорын молайта түсуге мүмкіндік бар.

Қорыта айтқанда, білікті мамандар ана тіліндегі ұлттық терминология қорын жасақтап, ғылым тілінің де ұлттық бейнесін асқақтата түсуге ерекше күш салу керектігін айтып келеді. Сондықтан Қ. Жұбановтың еңбектерін де заман ағымына сай зерделеп, оның ұлттық ғылым тілін қалыптастырудағы еңбегін жаңа қырынан таныта түсу керек деп білеміз.

Әдебиеттер:

1. Қайдар Ә. Ғылым тілі және әдеби тіл статусы // Ғылымдағы ғұмыр. II том. Мақалалар, баяндамалар жинағы. - Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. - 410-422 б.
2. Айтбайұлы Әмірзақ. Қазақ сөзі. Қазақ терминологиясының негіздері. - Алматы: «Рауан», 1997. - 440 б.
3. Қамазбекұлы Д. Қазақ білімпаздарының тобы. // Руханият. - Алматы: «Білім», 1997. - 21-38-б.
4. Досмұхамедұлы Х. Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы. // Аламан. - Алматы: Ана тілі, 1991. 81-99-б.
5. Құдайберген Жұбанов. Шығармаларының толық жинағы. - Ақтөбе: «Жұбанов университеті», 2019. - 584 б.
6. Қайдаров Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. - Алматы: Рауан, 1993. - 43 б.
7. Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминдену үрдісі. Филология ғыл. ДДА - Алматы, 1999. - 55 б.
8. Біләлов Ш. Ұлттық ғылым тілін қалыптастырудың өзекті мәселелері. - Алматы, 1996. - 426 б.
9. Мирон М.О. Профессор Құдайберген Жұбановтың ұлттық ғылым тілін жасаудағы ролі. Филология ғыл. ҚДА - Алматы, 1999. - 28 б.

5.14. Дизайндағы жобалаудың ерекшеліктері мен әдістері

Самал Қоныртаевна Мухамедиева

өнер магистрі, жоғары өнер және дизайн мектебінің аға оқытушы.
Астана халықаралық университеті (Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан)

Шолпан Теміртасқызы Дидар

экономика ғылымдарының магистрі, жоғары өнер және дизайн
мектебінің аға оқытушы. Астана халықаралық университеті
(Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан)

Дизайн - жобалаудың жетістігі дизайнердің компьютерлік құралдарын иеленуі ғана емес, бастапқы оның жобалық ой-қабілетімен анықталады. Дизайн нысандарын жасау процесі елес, логика, автордың есебі синтезі арқылы

негізделінеді. Келешек дизайн нысаны шығармашылық құралдар арқылы, оның эмоционалды бейнелік әсерін жасау, жобалық проблемаларын шешу тәсілдерімен анықталады.

Кілт сөздер: Дизайн-жобалау, инженерлік және шығармашылық ой-қабілеттер, дизайн қағидаары, креативті ойларын дамыту кезеңдері, дизайн-жобалаудың кезеңдері

Успешность дизайн-проектирования определяется не уровнем владения дизайнером компьютерных средств, а, прежде всего, его проектным мышлением. Процесс создания объектов предполагает синтез фантазии, логики и расчета автора, при котором будущий дизайн-объект представляет собой конкретное предложение относительно способа решения проектной проблемы с помощью художественных средств, нацеленных на создание определённого эмоционально-образного эффекта при восприятии потребителя.

Success of design is determined by the not level of possession the designer of computer facilities, and, foremost, his project thinking. The process of creation of objects supposes the synthesis of fantasy, logic and calculation of author, at that a future design-object is certain suggestion in relation to the method of decision of project problem by means of the artistic facilities aimed at creation of certain emotionally-vivid effect at perception of consumer.

Замануи дизайн типологиялық жағынан әртүрлігімен ерекшелінеді. Қазіргі уақытта дизайнер барлық материалды объектілерді тұдыру процессінде қатысады.

Дизайн ХХ ғасырдың феномены ретінде санауға болады, өйткені дизайн жаппай өндірісті, бұқаралық тұтынуды, нарықты, мәдениетті және адамның тіршілік эстетикалық ортасын ұйымдастыру процессінде қатысады. Материалды объектілерді тұдырудың айқындайтын факторлары мәдениеттік маңыздылығында, антролайқымдылығы және қоршаған ортаның үйлесімділік проблемарын шешуде болып келеді. Бұл мақсаттар индустриалды дизайнерлер, сәулетті дизайнерлер қызметінде іске асырылады. Бұл процессте әсіресе дизайнер графистерге көп назар аударылады.

Графикалық дизайн ақырғы жиырма жылда бұқаралық тұтыну бағытта максималды пайда табу мақсатында өндіріс, сауда аймақтарда белсенді қатысады. Қазіргі уақытта графикалық дизайн көбінесе жарнамаға бағытталған. Бүгін жарнамалық бизнесте дизайнердің қатысусыз мүмкін емес.

Әрине, бұқаралық тұтынуда жарнамалық ақпараттын көпшілігі, дизайнердің керектілігі туралы куәландырылады. Бұл себепте, дизайн саласындағы білікті мамандарды кең дайындау қажеттілігі алға шығады. Дизайн-жобалаудағы тәжірибелік дағдылар, графикалық дизайнның теориялы-әдістемелік қағидаларды игерумен қоса қалыптастырылады.

Дизайн қызметінің ерекшіліктерін түсіну, жобалық ойлау және ғылыми- теориялық базаны меңгеру арқылы ғана дизайн нысандарын

жобалау мүмкін. Дизайн-жобалау табысты болу үшін, атап өткен себептер бір жүйеге қалыптастырылады.

Жобалық ойлауға сипаттама беру алдында, оның құрылым құраушысына талдау және ерекшелік қажет. Дизайнердің ой-қабілет бірегейлігі инженерлік және шығармашылық ой-қабілеттер синтезінде жатыр. Әрқайсысы нысандарды жасауда дизайнерлік шешім қабылдауға әсер етеді. Бірінші, инженерлік ойлау ерекшелігіне анықтама берейік. Инженерлік ойлаудың таза күйінде сипаттама бергенде, және оның графикалық өнімдерін (сызба, техникалық сурет) қарастырғанда, олардың салынған міндеттерін іске асыру мақсат екенін түсінуге болады. Инженерлік конструкторлық қызметінің графикалық нысандарының визуалды шешімі айқындылығымен және анықтылығымен, стандартталған графикалық құралдар жиыны, композициялық шешімі қарапайым, көркем мәнерлігінің және эмоционалды - бейнелік жоқтығымен сипатталады. Сызық-графиканың негізгі құралы арқылы объектің сыртқы және ішкі құрылымын көрсету, минималды сызық саны арқылы мақсатқа жету болып келеді [1].

Инженерлік құрылымдау объектілерінің графикалық шешімнің негізгісі функционалдылығында. Сызуды орындау кезінде тағы бір сипатты ұмытпау қажет, ол нысандар эстетикалық болу керек.

Енді, шығармашылық ойлау ерекшелігіне сипаттама берейік. Шығармашылық ойлау жалпы күйінде бейнелілігімен, пайдакүнемдіксіздігімен, эмоционалды айқындылығымен, ассоциативтілігімен және даралығымен сипатталады.

Бейнелілігі. Шығармашылық туындыда суретшінің идеясы, дүниетанымдығы, кәсіпқойлығы көріну керек. Көру бейнесі көру есінің байлығына, оның әртүрлі кейіптері, шығармашылық ойлаудың даму деңгейіне және қиялға байланысты.

Пайдакүнемдіксіздігі. Шығармашылық туынды ең бірінші, эстетикалық міндет атқарады.

Эмоционалды айқындылығы. Суретшінің ішкі дүниесі әсерленушілікпен, елестермен және эмоциямен толы.

Ассоциативтілігі. Суретші белгілі бейне және ассоциация арқылы шығармашылық туындының сюжетін көрсетеді. Әр адамға әртүрлі ассоциациялық әсер етеді.

Даралығы. Даралылық арқылы композициямен жұмыс және айқындылықтың құралдарын таңдау жобалаудың еркінділігімен анықталады.

Тап, даралық арқасында, бейнелігі, ассоциативтілігі, айқындалығы, эмоционалдылығы бар туынды көрерменге түсінікті болады.

Дизайнердің жобалық ойлаудың әр құрылымына анықтама бергенде, инженерлік және шығармашылық ойлаулар тығыз

байланыста екенін түсінуге болады. Сонымен бірге, біреуі доминант болмау керек.

Графикалық дизайн, шығармашылық ойлауға тірелсе, ол бейне құрастыру кезінде ассоциациямен, эмоционалды айқындылықпен толықтыра отырып, инженерлік оймен келісімді болу керек.

Шығармашылық және инженерлік ойлаудың өзара келісімі келесі нақты түрлерде қарастыруға болады. Шығармашылық ойлау бейнемен жұмыс істеген кезде, бейне өзінділігімен, қызықтылығымен және эмоционалдылығымен ерекшеліну керек, әртүрлі композициялық схемалар, бейнелік құралдар және техникалар қолданылады. Инженерлік ойлау қажетті өлшемдерді сақтаумен қамтамасыз етеді: жоба нысапсыздық жіне шектен тысқарылық әсер бермеу керек.

Жоғарыда айтылған негізінде жобалау ойлаудың шығармашылық және инженерлік моменттерінің келісімі алдымызға келесі сұрақ қойылады: бұл үйлесімділікке қандай жағдайлар жасалады? Бұл кезде жобалық ойлау тұтасты және жүзеге асатын ретінде қабылдауға болады. Жобалаушының кәсіптік білімдері және креативті ойлау негізінде саналады.

Кәсіптік білімдер. Жобалық ойлауды дамыту үшін дизайнер үнемі барлық салада білімін тереңдету керек. Дизайнерлік қызметінің ерекшелігі қажетті өнер-білімдер кең диапазонмен және оның инженерлік құрылымдау и бейнелік өнермен анықталады, оның инженерлік құрылымдау мен бейнелік өнер бірлестірумен анықталады.

Креативті ойлау. Графикалық дизайнердың шығармашылық қызметі өнер мен нақты прагматикалық есеп қосындысы болып келеді. Бұл синтез дизайн- графика қызықты және өзінділігі болу үшін дизайнернің креативті ой-қабілетінен байланысты. Креативтің бірнеше түрлері бар:

- Жобалық ойлаудың сипаттамасы ретінде.
- Сапалық өзгешілігін үнемі іздестіру ретінде.

Графикалық дизайндағы жобалық қызметінде қандай құрылымдар кіреді?

Жобалау дизайн-графиканы жасаудың қиын процесс болып табылады, өйткені шығармашылық контрукторлау және дизайн әдбиеттерінде қарастыру тақырыбы ретінде келеді.

Графикалық дизайнның жобалауды құрастыру кезеңдері өнеркәсіптік дизайнның теориялық негізінде жетілдіреді. Егер өнеркәсіптік бұйымдарды шығару үшін шығармашылық конструкторлық талдау сүйенеді, графикалық жобалаудың кезеңдер логикасы осы әдістерге сәйкес.

Дизайн-жобалау екі бағытта қалыптасты:

- Тәжірибелік, дизайнер- графиктің тәжірибелік тәжірибе арқылы;
- Теориялық, дизайн саласын зерттеу арқылы.

Дизайн-жобалауды зерттеу әртүрлі әлеуметтік мәдениет аспектілерінде де қарастырылған, және феноменнің ғылыми теориялық мәні берілді.

Осы себепте, замануи дизайн-жобалаудың процессі теориялық негізінде сипатталынады, ол жоба үрдісінің құрылымдық элементтері мен терминологиялық аппаратты да қатысты.

Дизайн-жобалау кезеңдерінің көбейуі жобалық үрдісінің құрылымдылығы күрделендірумен, оның тәптіштеуі, дизайнерлік қызметінің сапалы нәтижелі болуымен байланысты.

Байқасақ, дизайн-жобалау екі жазықтықта бір мезгілде жүзеге асырылады: ойлау және тәжірибелік. Ойлау жағынан қарастырсақ, жобалаудың келесі сатыларын көрсетуге болады «талдау үрдісі-баға-синтез».

Дизайн-жобалауда екі сатыға бөлуге болады: жобаалды және жобалық. Жобаалды сатысы жобалық есеп туралы ақпаратты талдау, жинау, жалпылау, оның шешу тәсілдері, өзіндік принциптерін әзірлеу болып келеді. Дизайн үрдісінің жобалық саты дизайнерлік өнімді тәжірибеде жасау болып келеді. Дизайн-жобалаудың келесі кезеңдерге бөлуге болады:

1. Ақпаратты жинау негізінде проблеманы табу. Бұл кезеңде жобалау нысаны туралы ақпаратты жинау, талдау және келешек дизайн-объектінің функционалды қасиеттерінің интерпретациясы, конкурент және аналогтар қарастырылады.

2. Тұтынушыны анықтау. Объектінің функциясы табысты болу үшін, визуалды мәдениетке, тұтынушының артықшықтарына талдау беру керек.

Ол үшін арнайы қосымша ізденістер өткізу керек: жасы, мінезі, жынысы анықталады.

3. Әдіс-тәсілдер іздеу. Шешімнің тәсілдерін ізденіс жұмыстарын орындау, жаңа идеяларды, модернизация және жетілдірген тәсілдерді қолдану. Мында әртүрлі саладан ақпаратты жинау, аналогтар тандау, материалдар мен каталог қарастыру. Бұл кезеңде әзірленген графикалық бейне аналогтын протопиты ретінде сналмау керек. Дизайн саласында дизайн-графиканы жасаған кезінде тәсілдер іздестіріледі: түстік қатынас, символдар, композициялық әдістер

Айтылған кезеңдер дизайн үрдісінің жобаалды сатысына жатады. Жобалау объектісін талдау және жобалық жағдай визуалды тіл негізіне жататын функционалды, құрылымдық, айқындылық, пластикалық талаптарын қалыптастырады.

4. Дизайн-концепциясын әзірлеу жобаның бейнелік идеясын қалыптастыруда.

Дизайн-концепция сұрақтарында ең негізгісі В.Т. Шимконың ойы нақты болып келеді [4]. Ол дизайн-концепцияны синтез ретінде қарастырған, бір жағынан, дизайнерлік идея, екінші жағынан, шығармашылық идея.

Дизайн-концепциямен жұмыс жобаалдық шаралары бітті деген сөз. Дизайн-концепция келешек жобаның негізгі бейнелік идеясы, мәндік мазмұны дизайнердің жобалық түпкі ойы негізделінеді.

5. Композициялық пластикалық шешімдерін әзірлеу және жобалық шешімнің ұтымды нұсқасын тандау. Бұл кезеңде нобай және макет арқылы пішін мен мазмұнының өзара қатысы іздестіріледі.

6. Жобаны ұсыну, жобалау идеясының шешімдерін дәлелдеу. Бүкіл жұмысқа баға беріледі.

Орнатылған кезеңдер салауатты жүзеге асырылса, жобаның нәтижелі шешімін табуға болады. Бұл система дизайн-жобалаудың басты құралы болып келеді.

Дизайнда және өнерде жаңа идеялар ізденіс «механизм» негінде елес, суретшінің және дизайнердің шығармашылығы тәжірибелік қызметінде қалыптастырылады.

Алайда, дизайн нысаның жобалау, оның функционалды, композициялық және басқа ерекшіліктерсіз мүмкін емес.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Быстрова Ю. Вещь. Форма. Стиль. Ведение в философию дизайна. - Екатеринбург, 2001.
2. Земпер Г. Практическая эстетика. - М.: Искусство, 1970.
3. Шимко, В. Т. Основы дизайна и средовое проектирование: учеб. пособие / В. Т. Шимко. — М.: Архитектура-С, 2004. - 160 с.
4. Павловская, Е.Э. Дизайн рекламы: стратегия творческого проектирования / Е.Э. Павловская. — Екатеринбург: Архитектон, 2002. — 160 с.

5.15. Тератологический орнамент в дизайне согдийских самитов

Борижан Полатович Торобаев

Старший преподаватель. Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова (г. Шымкент, Казахстан)

Карлыгаш Оразгалиевна Ханазарова

Старший преподаватель. Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова (г. Шымкент, Казахстан)

Мейрамкул Асановна Абуова

Магистр, преподаватель. Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова (г. Шымкент, Казахстан)

Жайна Ержановна Доскараева

Магистр, преподаватель. Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова (г. Шымкент, Казахстан)

Знаменитые согдийские самиты – это ткани саржевого переплетения. Для этих тканей характерны не столько особые мотивы, сколько приемы композиции и стиль рисунка. Также эти ткани имели рисунки в виде медальонов в обрамлении перлов, на их фоне изображались зооморфные и орнитоморфные мотивы.

На этих знаменитых тканях присутствуют не только изображения различных животных, но и аллегорические изображения стихий природы. В них также выполнялись еще в VI–VIII вв. рисунки не только крылатых существ – птиц: фазанов, уток, павлинов в реальном стиле, но и в так называемом тератологическом («тератологический» в переводе с греческого – «чудовище») стиле. Следует напомнить, что такой самобытный вариант орнамента существовал в искусстве многих народов еще на стадии первобытного строя [1. с. 139]. Мотивами этого самого загадочного и интересного жанра являются персонажи, не существующие в природе. Зооморфные чудовища – художественные образы в виде зверей, животных, птиц и вымышленных существ, порожденные фантазией человека. Они выражают ярость, силу, злость, власть и т.д. [2. с. 63].

В символах мироздания образы животных и человека играют важнейшую роль, особенно в образовании смешанных сказочно-фантастических существ (полиморфных), олицетворяющих двойственную (дуалистическую) природу явлений. На известных нам изделиях художественного ремесла Мавереннахра IX – нач. XIII вв. есть изображения четырех видов этих существ: сфинксы – четвероногие с туловищем льва, с крыльями и головой человека, чаще всего девушки; грифоны, соединяющие признаки зверя и птицы (зверь – олицетворение земного, птица – небесного) [3. с. 41, 42]: львогрифоны – крылатые львы с птичьей головой (рис. 1); птице-девы – человекоголовые птицы; и сэнмурвы (рис. 2) – существа, сочетающие в своем облике черты собаки и птицы (собако-птица) [4. с. 98].

В раннем средневековье грифонов используют вместе с другими сказочными животными для украшения шелковых тканей. Как гербы, крылатые львы вписаны в круги из перлов на ткани одежд в настенной росписи Самарканда.

Рис. 1. Львогрифон. Фото из открытых интернет-источников

Рис 2. Сенмурв. Фрагмент изображения ткани в настенной росписи.
Афрасиаб. VII–VIII вв.

Крылатый конь, достаточно известен из древнегреческой мифологии (Пегас). Неизменно фигурирующие в связи с идеей света и добра, изображения крылатого коня так же, как в искусстве Древней Греции, распространены в Средней Азии издавна. У народов Центральной Азии существует не только красивая и поэтическая легенда о крылатом коне, но и известны они священной повязкой на ноге и шарфом на шее в изображения тканей настенной росписи Балалык тепе [3. с. 47].

Крылатый тулпар украшает головной убор, сенсационно найденного в Иссыке, Золотого человека, именуемого в кругах ученых-искусствоведов «казахстанским Тутанхамом», стал частью Государственного герба независимого Казахстана. Также этот крылатый конь-мотив является узнаваемым брендом этой страны.

Список литературы:

1. Борижан Торебаев. Орнамент и цвет в дизайне текстиля, Монография. Изд.: LAP LAMBERT Academic Publishing – 2017 / Германия, с. 139.
2. А.Н. Анисимов, Л.Н. Гумилев, А.Н. Желуховцев и др. Искусство стран Востока. Издательство «Просвещение», 1986. с. 63.
3. Л.И. Ремпель Цепь времен. Ташкент. Издательство литературы и искусства им. Г. Гуляма, 1987. с. 41, 42
4. Хакимов А.А. Изобразительно-орнаментальные образы и мотивы прикладного искусства. Художественная культура Средней Азии. IX–XIII веках. Сборник статей. Издательство литературы и искусства имени Г. Гуляма. Ташкент, 1983 г., с. 98.

ПРЕЗИДИУМ РЕГИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ МЕНЕДЖМЕНТА

приглашает научных работников, ученых, исследователей,
преподавателей вузов, руководителей и специалистов
образования, науки, производства и бизнеса
пройти независимую аттестацию с присвоением академических званий
ассоциированного профессора (доцента) и профессора РАМ

**Квалификационные требования к соискателям академического звания
ассоциированного профессора (доцента):**

- ученая степень доктора или кандидата наук или академическая степень доктора PhD (в виде исключения звание ассоциированного профессора может присуждаться крупным специалистам образования, науки, производства и бизнеса, имеющим квалификацию специалиста или академическую степень магистра);
- стаж научно-педагогической, научной или административно-управленческой деятельности не менее 5 (пяти) лет;
- не менее 5 (пяти) научных трудов, опубликованных после присуждения ученой или академической степени.

**Квалификационные требования к соискателям академического звания
профессора:**

- ученая степень доктора или кандидата наук;
- ученое звание доцента (ВАК) или старшего научного сотрудника;
- стаж научно-педагогической, научной или административно-управленческой деятельности не менее 7 (семи) лет;
- не менее 5 (пяти) научных трудов (в том числе — как минимум 1 монография, или учебник, или учебное пособие), опубликованные после присвоения ученого звания.

**Соискатель академического звания представляет на E-mail:
inf.academ@gmail.com следующие документы в электронном виде:**

- заявление (образец см. на сайте);
- анкета ученого (образец см. на сайте);
- автобиография, в которой должна быть отражена научно-педагогическая, научная или административно-управленческая деятельность соискателя;
- копия трудовой книжки или выписка из трудовой книжки о работе на научно-педагогических, научных или административно-управленческих должностях;
- копии дипломов и аттестатов о наличии ученых (академических) званий и степеней;
- список научных трудов, с выделением работ, опубликованных после присуждения ученой (академической) степени или присвоения ученого звания;
- оттиски 3 (трех) наиболее значимых опубликованных научных работ (если работы большие, то – первые и последние страницы с выходными данными);
- фотографию 3 x 4;
- копию удостоверения личности (или паспорта);
- копию квитанции об оплате организационного взноса.

**Подробности на нашем сайте: www.regionacadem.org в разделе
«Аттестация кадров»**

ПРЕЗИДИУМ РЕГИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ МЕНЕДЖМЕНТА

объявляет конкурс среди докторов и кандидатов наук, докторов PhD
на избрание членов-корреспондентов и действительных членов (академиков) РАМ

Квалификационные требования, предъявляемые к участникам конкурса

Для действительных членов (академиков):

- ученая степень доктора наук;
- ученое звание профессора (ВАК) или академическое звание члена-корреспондента РАМ;
- стаж научной, научно-педагогической или административно-управленческой деятельности не менее 10 (десяти) лет;
- не менее 3 (трех) значительных научных трудов (монографий, учебников, учебных пособий), опубликованных после присвоения ученого звания профессора или избрания членом-корреспондентом РАМ.

Для членов-корреспондентов:

- ученая степень (доктора или кандидата наук, доктора PhD);
- ученое звание доцента (ВАК) или академическое звание ассоциированного профессора РАМ;
- стаж научной, научно-педагогической или административно-управленческой деятельности не менее 10 (десяти) лет;
- не менее 5 (пяти) научных трудов (в том числе — как минимум 1 монография, или учебник, или учебное пособие), опубликованные после присвоения ученого или академического звания.

Для участия в конкурсе представляются следующие документы в электронном виде на E-mail: inf.academ@gmail.com:

- заявление (образец см. на сайте);
- анкета ученого (образец см. на сайте);
- автобиография, в которой должна быть отражена научная, научно-педагогическая или административно-управленческая деятельность соискателя;
- копия трудовой книжки или выписка из трудовой книжки о работе на научных, научно-педагогических или административно-управленческих должностях;
- копии дипломов и аттестатов о наличии ученых (академических) званий и степеней;
- список научных трудов, с выделением работ, опубликованных после присуждения ученой степени и присвоения ученого (академического) звания;
- оттиски 3 (трех) наиболее значимых опубликованных научных работ (если работы большие, то – первые и последние страницы с выходными данными);
- цифровая фотография 3 x 4 см;
- копия удостоверения личности (или паспорта);
- копия квитанции об оплате организационного взноса.

Подробности на нашем сайте: www.regionacadem.org в разделе «Членство в Академии»

РЕГИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ МЕНЕДЖМЕНТА

объявляет конкурс по награждению наиболее выдающихся научных работников, ученых, исследователей, преподавателей, успешных руководителей, управленцев, инженеров и предпринимателей-инноваторов

Вы можете быть удостоены следующих наград:

Золотая медаль им. Ф. Тейлора

«За заслуги в развитии управленческой мысли»

Награждение Золотой медалью им. Ф. Тейлора «За заслуги в развитии управленческой мысли» производится, прежде всего, за последовательную деятельность по развитию системы образования, науки, культуры, здравоохранения, государственной службы, внедрение новых технологий и инновационных методов управления в бизнесе, вклад в поддержку позитивного имиджа своей страны, отечественной управленческой науки и практики на международной арене. Для награждения рассматриваются кандидатуры наиболее выдающихся ученых, преподавателей, руководителей организаций образования, науки, здравоохранения и культуры, общественных деятелей и бизнесменов-инноваторов. Основными принципами отбора кандидатов для награждения являются: инновационность, профессионализм, общественная репутация, академическая репутация и эффективность управленческой деятельности.

Золотая медаль им. Яна Амоса Коменского

«За вклад в развитие педагогической науки»

Золотой медалью им. Яна Амоса Коменского «За вклад в развитие педагогической науки» награждаются руководители организаций образования, профессорско-преподавательский состав высших учебных заведений, педагогические работники организаций повышения квалификации педагогических кадров, а также ветераны педагогического труда:

- за заслуги в области педагогической науки;
 - за решение важных научно-педагогических задач или разработку новых направлений в педагогике;
 - за подготовку высококвалифицированных научно-педагогических кадров (докторов и кандидатов наук, докторов PhD);
 - за выдающиеся достижения в научно-педагогической деятельности.
- К награждению Золотой медалью им. Яна Амоса Коменского «За вклад в развитие педагогической науки» могут быть представлены авторы значимых научных работ по педагогике:
- статей, опубликованных в сборниках материалов зарубежных международных научно-практических конференций;
 - статей, опубликованных в международных рецензируемых научных журналах с ненулевым импакт-фактором (входящих в базы Скопус, Томсон Рейтер);
 - монографий, учебников или учебных пособий, изданных в любом отечественном или зарубежном издательстве, или размещенных на постоянной основе в открытом доступе в сети Интернет.

Золотая медаль им. А. Маслоу

«За вклад в развитие гуманитарных наук»

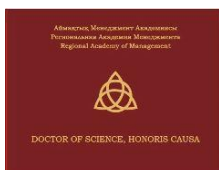
Золотая медаль им. А. Маслоу «За вклад в развитие гуманитарных наук» учреждена в целях признания заслуг ученых в области гуманитарных наук (07.00.00 - исторических, 08.00.00 – экономических, 09.00.00 - философских, 10.00.00 - филологических, 12.00.00 - юридических, 13.00.00 - педагогических, 17.00.00 – искусствоведения, 19.00.00 - психологических, 22.00.00 - социологических, 23.00.00 - политических, 24.00.00 - культурологии). Основными принципами отбора кандидатов для награждения являются: инновационность, профессионализм, общественная репутация, академическая репутация и приверженность идеалам гуманизма.

Золотая медаль им. Н. Тесла

«За вклад в развитие техники и технологии»

Золотая медаль им. Н. Тесла «За вклад в развитие техники и технологии» учреждена в целях поощрения наиболее выдающихся ученых в области инженерно-технических, физико-математических и других точных наук; успешных предпринимателей, внедряющих инновационные производственные технологии; а также передовых руководителей производства, инженеров, изобретателей и рационализаторов-практиков.

Диплом Почётного доктора наук (Doctor of Science, Honoris Causa)

Академическая степень Почётного доктора наук (Doctor of Science, Honoris Causa) присваивается ученым, достигшим больших успехов и получившим известность в какой-либо области научных знаний, без прохождения курса обучения в докторантуре и без защиты докторской диссертации.

Почётные доктора наук привлекаются к научной и преподавательской деятельности и читают лекции в лучших вузах многих стран мира.

Нагрудный знак «Почетный доктор наук (Doctor of Science, Honoris Causa)»

С целью возрождения академических традиций и повышения авторитета ученых и преподавателей, внесших значительный вклад в науку, и удостоенных академической степени Почетного доктора наук (Doctor of Science, Honoris Causa), учрежден нагрудный знак «Почетный доктор наук (Doctor of Science, Honoris Causa)», изготовленный из драгоценных металлов: золота и серебра. Он предназначен для ношения на правой стороне груди.

Нагрудный знак «Профессор»

С целью возрождения университетских традиций и повышения авторитета ученых и преподавателей, имеющих ученые или академические звания ассоциированного профессора (доцента) или профессора, учрежден почётный нагрудный знак «Профессор», изготовленный из драгоценных металлов: золота и серебра. Он предназначен для ношения на правой стороне груди.

Нагрудный знак «Доцент»

С целью возрождения университетских традиций и повышения авторитета ученых и преподавателей, имеющих ученое или академическое звание доцента, учрежден почётный нагрудный знак «Доцент», изготовленный из драгоценного металла: серебра с позолотой. Он предназначен для ношения на правой стороне груди.

Подробности на нашем сайте: www.regionacadem.org в разделе «Награды Академии»

Regional Academy of Management
European Scientific Foundation Institute of Innovation
Regional Center for European Integration
National Institute of Economic Research
Batumi Navigation Teaching University
Sokhumi State University
Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences in Public Administration
East European Institute
International Toktomamatov University in Jalal-Abad
International Taraz Innovative Institute

"Innovation Management and
Technology in the Era of Globalization":

Materials of the IX International
Scientific-Practical Conference

January 5-7, 2022
Edinburgh (UK)

Volume II

Edinburgh, 2022

All materials are published in author's edition.
The authors are responsible for the content of articles and for possible
spelling and punctuation errors.

Все материалы опубликованы в авторской редакции.
Ответственность за содержание статей и за возможные
орфографические и пунктуационные ошибки несут авторы.

© Regional Academy of Management, 2022